

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

4868

क्रम संख्या

22.09

KR1

काल नं०

खण्ड

Prakrit Text Society Series No. XI
Prakrit Grammar Series No. I

General Editor
Dr. A. N. UPADHYE

Mārkaṇḍeya's
PRĀKṚTA-SARVASVA

मार्कण्डेयविरचितं
प्राकृतसर्वस्वम्

Thesis approved for the degree of Doctor of Philosophy
by Utkal University (1966)

Critically Edited
With Introduction, Variants, Readings and
useful Indices etc.

BY

Dr. KRISHNA CHANDRA ACHARYA

M. A. (Banaras), Ph. D. (Utkal), Sahitya-ācārya
Lecturer in Sanskrit, Post-Graduate Department,
Utkal University, Bhubaneswar (Orissa)

PUBLISHED BY
PRAKRIT TEXT SOCIETY
Ahmedabad-9

1968

PUBLISHED BY
DR. H. O. BHAYANI
SECRETARY,
PRAKRIT TEXT SOCIETY,
AHMEDABAD-9

Price Rs. Twenty

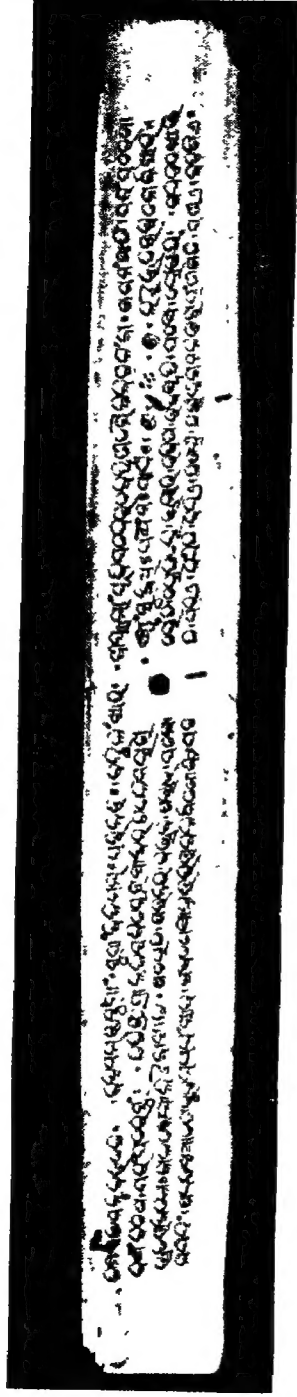
Available from :

Prakrit Text Society, Ahmedabad-9
Motilal Banarasidas, Delhi
Munshiram Manoharlal, Delhi
Prithvi Prakashan, Varanasi

PRINTED BY
DR. R. N. DANDEKAR,
HON. SECRETARY,
AT THE
BHANDARKAR O. B. INSTITUTE PRESS
POONA-4

Photo of Palm-leaf Ms. of PS (Cat. No. 221) in Oriya Script, Utkal University Library, 1817 A. D.

Folio No. 40

Folio No. 76

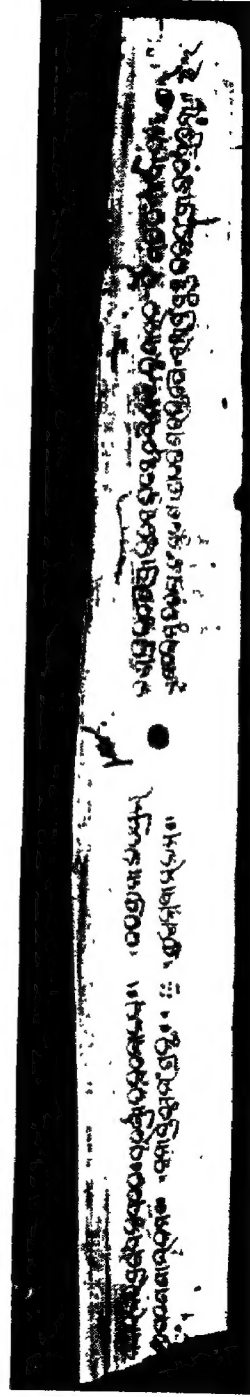

TABLE OF CONTENTS

Photo of a MS. of PS in Oriya script	Facing Page
Dedication	1
General Editorial	3
Preface	5
Introduction	17
Critical Text of Prakṛta-sarvasva	1
Appendix I, Index of Sūtras	172
Glossary, Prakrit-Sanskrit	189
श्लोकवदः सूत्रपाठः	218
गणपाठः	233
Unnamed Authors & Untraced Quotations	237
Bibliography	239
Abbreviations	244
Errata	247

समर्पणम्

श्रीवत्सगोत्रभुवि विप्रकुले प्रसूतं

श्रीविश्वनाथतनुजं विदुषां वरेण्यम् ।

आचार्यमार्यतिल्लकं वनमालिनं तं

वन्दे सदा सुकृतिनं मम तातपादम् ॥

साहित्ये सांख्ययोगेऽप्यथ नयबहुले धर्मशास्त्रे च योऽसा-

वाचार्योपाधिधारी विमलगुणगणैर्द्योतितस्वान्तरात्मा ।

येनाप्यध्यापितोऽहं सततजडमतिः पुण्यगीर्वाणवाणीं

तस्याराध्ये पदाब्जे सुकविकृतिमिमामर्पये नव्यरूपाम् ॥

GENERAL EDITORIAL

The Prakrit Text Society has accepted a programme of publishing Prakrit Grammars on an uniform plan with a view to bringing out critical, or at least authentic, editions of those which are hitherto unpublished or which are not available or which are not critically edited, generally in order of priority.

The *Prākṛta-sarvasva* of Mārkaṇḍeya is an important grammar of the Eastern School. The author flourished in the 16th century and wrote this work under Mukundadeva, the ruler of Orissa. His treatment is thorough, and he quotes a number of Prakrit works from which he has collected his material. This grammar had already caught the attention of earlier scholars like PISCHEL, GRIERSON, NITTI DOLCI etc. A good edition of this grammar was already brought out by S. P. V. BHATTANATHASWAMI, Vizagapattam, in 1912 (reprinted in 1927). But it is long out of print.

Our Thanks are due to Dr. K. C. ACHARYA who has critically edited this grammar, using all the Mss. of it so far known (including even those which were once handled by GRIERSON). It was good of him that he entrusted this work to the Prakrit Text Society for publication. It will be seen from his Introduction that he has shed additional light on the biography of Mārkaṇḍeya, and discussed a number of problems connected with Prakrit in general and this grammar in particular. The cause of Prakrit studies is much helped by the publication of this grammar which along with that of Puruṣottama has its own specialities.

We are highly grateful to Dr. P. L. VADYA, the President of the Prakrit Text Society, who kindly made arrangements for printing this work efficiently at the Bhandarkar Oriental Research Institute's Press and also took great pains in setting up the format and correcting the proofs of this work.

My thanks are due to the Secretary of the Prakrit Text Society and also to the Manager of the Bhandarkar Oriental Research Institute's Press for all their co-operation in bringing out this publication.

Kolhapur.

A. N. UPADHYE

17-7-68

PREFACE

1. The Need of a Critical Edition of *Prākṛṭasārvasva*.

A brief explanation is necessary while bringing out a critical edition of *Prākṛṭasārvasva*, the well known Prākṛit grammar of Mārkaṇḍeya Kavindra. Its edition in Devanāgarī script by Shri. P. V. BHATTANATHASVAMI appeared for the first time in the year 1912 and was published by Ārṣasaṅgha in Granthapradarsanī periodical at Vizagapatam. It was reprinted by the Ārṣasaṅgha in the form of a book at Vizagapatam in the year 1927. This edition was probably based on a single manuscript, for the editor does not give any clue to this effect and excepting the bare text the reader is disappointed at the absence of notes, variant readings and indices in it. After this edition, however, no other edition of this grammar has been brought out though the scholars have allthrough felt a great need of a critical edition of this work based on more manuscript material. GRIERSON opined that the critical edition of the said work was a desideratum and he actually attempted to bring out one in his ripe age with the help of more manuscripts. But unfortunately he passed away, before he could accomplish it. Dr. A. N. UPADHYE in a footnote to his paper "*Paśācī Language and Literature*" (ABORI, XXI. p. 10) similarly opines that a critical edition of Mk's grammar based on more manuscript material is an urgent need. NITTI DOLCI expresses her disappointment at the uncritical edition of *Prākṛṭasārvasva* in Devanāgarī script which is lacking in notes and indices (*Les Gram.* p. 127). I now proceed to give a brief account of the manuscript material used by me for bringing out this edition.

2. The Critical Apparatus.

It is first of all necessary to give a short account of the Mss. which GRIERSON collated for a critical study of the work.¹ They are as follows :-

1. See footnote on p. 514- "The Prakrit Vibhāṣā" by Sir G. A. GRIERSON, JRAS, 1918.

P— This stands for the text edited by BHATTANATHASVAMI and printed in Vizagapatam in 1912.

O— This stands for the Ms. written in Oriya character which was lent to GRIERSON by Pandit SADASIWA MISRA of Puri.

Hn— This stands for the copy in Devanagari character of the Ms. No. 1555 in the Library of Asiatic Society of Bengal, Calcutta.

Hb— This stands for the copy in Bengali characters of the same Ms. of the Asiatic Society Library.

Ox— This stands for the Wilson Ms. No. 158b of the Bodleian Library, Oxford.

Io— This stands for Mackenzie Ms. No. 70 of India Office Library, London.

The Mss. of PS used by me for the present edition are as follows :

A— This stands for the Ms. No. 4090 in the Catalogue No. 4628 of the Asiatic Society Library, Calcutta. This is a palm-leaf Ms. and its leaves are marked on the left-hand side from 100 to 120. Evidently these form only a part of a large Ms. which probably contained Sūtras relating to other Prakrit languages. Only the Mahārāṣṭrī portion, i. e., the first eight chapters of Mk's grammar are written in this small fragment, other portions being evidently lost. It is written in beautiful Oriya script and according to Dr. S. K. DE, the editor of Descriptive Catalogue of Mss. of Asiatic Society Library, Bengal, this Ms. belongs to early eighteenth century. It is strange to note that the Ms. No. 1555, two copies of which were consulted by GRIERSON referred to above is no more traced in the Asiatic Society Library. A Ms. other than PS appears against the said number. The Librarian of this Library failed to satisfy me in explaining this irregularity and the disappearance of the Ms. referred to by GRIERSON. We are yet to know whether this is the same Ms. as that two copies of which were lent to GRIERSON by HOERNLE. The present Ms., however, as referred to above, records only the Mahārāṣṭrī

portion and that too in an abridged manner. The scribe seems to have deliberately tried to avoid portions from the long commentaries on Sūtras for the sake of brevity, and therefore, one is often disappointed to witness the absence of examples given by Mk. Despite all this, the Ms. is useful in certain aspects. It has less scribal errors as compared to other Mss. consulted by me and mostly tallies with the Vizagapatam edition. It begins with the St. 'Siddham Papinyadeh', the earlier portion being evidently lost.

B—This stands for the Vizagapatam edition by BHATTANATHASVAMI. The book is of the later publication of 1927 and belongs to the Kanika Library, Ravenshaw College, Cuttack.

G—This stands for the transcript of Ms. No. 15662 of the Government Oriental Mss. Library, Madras. It is an old paper Ms. consisting of 152 pages and written in Telugu character. The transcript of the Ms. which I possess is in Devanāgarī character.

O—This stands for the microfilm copy of Ms. Wilson 158b of Bodleian Library, Oxford.

I—This stands for the microfilm copy of Mackenzie Ms. No. 70 of India Office Library, London. At the colophon the scribe declares himself to be Govindadāsa by name who copied it during night time and completed copying on monday :—

“रात्रैर्लिखितं नित्यं समाप्तं चंद्रबासरे । गोविन्ददासेन लिखितमिदं पुस्तकम् ॥”

U—This stands for the Ms. No. 52 of the Utkal University Library. It is a palm-leaf Ms. written in Oriya character which was donated to the Library by the late Dr. KARUNAKAR KAR. It has also been entirely copied by me and I possess the copy with me. The scribe gives the exact date of completing the copying in the autumn of Yugābda 4917 corresponding to 1817 A. C. The passage referred to runs thus :—

“युगाब्दे मुनिचन्द्राङ्कयुगेऽतीते शरदृतौ ।

समाप्तं पुस्तकमिदं प्राकृतप्रक्रियात्मकम् ॥”

It is interesting to note that the Kanika Library of Ravenshaw College, Cuttack, contains in Ms. form a descriptive list of Sans-

krit Mss. searched by an itinerant scholar appointed by the then Bihar and Orissa Research Society. The report contains the description of a palm-leaf Ms. of PS, the owner of which is said to be Pandit SADASIWA MISRA of Puri. Evidently this was the same Ms. which GRIERSON has mentioned to have been lent to him by Pandit SADASIWA MISRA of Puri. What is more curious to note is that the description as given in the list exactly tallies with the writings in the Ms. of the Utkal University. The verse of the scribe regarding the date of the completion of writing as cited above has been quoted in the report - a fact which gives ample proof that the two Mss. are one and the same. But it is not known how the Ms. was acquired by Dr. KAR who donated the same to the Utkal University. On my personal enquiry Dr. KAR could not remember anything as to the acquisition of the Ms. by him. He might have got it from Pandit SADASIWA MISRA. Dr. KAR was for a good long time Principal of Sadasiva Sanskrit College, Puri, which is named after Pandit SADASIWA MISRA.

However, almost all the Mss. materials which was handled by GRIERSON is in my possession in addition to the Ms. of Govt. Oriental Mss. Library, Madras.

3. Evaluation of Mss.

Of the six texts thus described for critically editing PS, the Vizagapatam edition is by far the best. Excepting the four Sūtras of the 17th Pāda which are supposed to be missing² and which too are traced in none of the Mss., this edition contains the complete text, and the Sūtras are numbered and printed in an orderly manner so as to suit the arrangement of the metre in which all the Sūtras are set. This edition, though not free from errors and doubtful readings, has been allthrough a guiding work for me in deciphering the difficult and illegible lines of Mss. The editor in a number of doubtful places has put query marks against the words or the passages concerned without attempting to suggest any

2. See B, pp. 114-15, I have supplied Sū. 21 and 22 after comparing the grammars of Puruṣottama and Rāmaśarma.

improvement on them, and this edition is conspicuous by the absence of any kind of notes. Even then the edition has helped me a lot to have a comparative study of its readings with those of other Mss., finally leading me to ascertain the actual text. Here and there some anomalies and corrupt readings are best removed by a comparison with the Mss.

Now coming to the Mss. mention must be made firstly of A. It stands closer to B than any of the other Mss. It is beautifully written in Oriya character and the scribe distinguishes the commentary portion from the Sūtras by writing the latter in bold hand. Whereas the other Mss. are lacking in a considerable portion of the fifth and sixth Pādas, A preserves them. It has much less scribal errors and what is more interesting to note is that it records a *dhātvyādeśa* of the root *dr̥ś* in causative as *dāva* attributing the same to Śākalya-*dāvaś ceti Śākalyaḥ* (VII. 106) which none of the Mss. including B does. The only major defect of this Ms. is that it is written in a very abridged manner especially in respect of the commentary portion and the text after the eighth Pāda is unfortunately lost. Had it contained the remaining portion of the work it would have been the most useful Ms. It, however, comes under the same group as B.

The remaining four Mss. U, G, I and O have a common feature which would show that they belong to the same original³. Yet they have certain differences among themselves which indicate that U and G form one group while I and O another. I and O are undoubtedly copies of the same original. They have very slight differences in readings. As the footnotes will show, they most often tally. All these again lack a considerable portion of the fifth and sixth Pādas and the most serious thing is that starting from *punar vacanād vṛkṣādaḥ* (XII. 8) of the Śākari Vibhāṣa section up to the end of declensional section of Nāgara Apabhraṁśa

3. For a graphic description of the contents of I, which are more or less identical with those of UGO, see Descriptive Catalogue, India Office Library, ed. by A. B. KERN, Vol. II, Part I, p. 200.

(XVII. 56)⁴ the writing is hopelessly confused though the text taken as a whole is intact. The omitted portions of the fifth and sixth Pādas are as follows :

Pāda V

Sū. 39 and a part of its comm.

Major part of the comm. on Sū. 63.

Sūs. 101-104 (comm. included).

Last part of the quoted verse of Vakpatirāja in the comm. on Sū. 107.

Sūs. 108-111 (comm. included)

A part of the comm. on Sū. 121.

The citation from Rājasekhara occurring in comm. on Sū. 118.
Sūs. 122-125; 127-132 (comm. included).

Pāda VI

Sū. 40 (comm. included).

Sū. 47; Sū 48 along with its comm. up to खाने आवः स्वात्.

Apart from the omissions common to the four Mss. as noted above, there are also occasional omissions of a word or two which may be well attributed to clerical slip. These omissions have been noted in the footnotes in the respective places. Besides, IO preserve the text in certain places which neither U nor G does. These places are :--

VII. 37-39 (comm. included)

VII. 79 (comm. included).

अदो कारणादो (IX. 80)

वेष्पदि (IX. 129); अवेत् (X. 7)

वाउपहि (XVII. 25)

Apart from the above observations as regards the writing, the four Mss. are hopelessly corrupt. They abound in innumera-

4. This confusion has been clearly noticed by KERTH and he has pointed out the connecting link of the distorted portions in the Catalogue itself. I have also clarified these points in the footnotes while constituting the text.

ble mistakes. It will be best to quote Prof. KERR whose observations with regard to I are more or less applicable to each of them:—
 “The scribe who was clearly unfamiliar with Oriya, as the confusion of *mh* and *mbh*, *r* and *ru*, *ṇa* and *pa*, *ka* and *u* shows, evidently knew no Prakrit, and his work is full of errors”. As a matter of fact unless one is acquainted with particular type of mistake committed for a particular letter or word, it is very hard to know what the word or the passage means. To number a few, *ka* or *ṣa* in some places is written for *ṭa* such as in case of Śakki for the correct word Ṭakki. This corrupt reading led PISCHEL to conclude that Mk described a Vibhāṣā called Śakki (Grammatik, 3). The word *kaṇho* has been written as *kaṇvo* in IO. Here the confusion of the scribe with regard to the Oriya conjunct *ṇha* is obvious which has been wrongly taken for *ṇva*. Similarly the word *ṇaḍālam* is read as *aḍālam* in IO. Here it is to be noted that ancient way of writing the letter *a* in Oriya was exactly like the latter *ṇa* with an oblique or horizontal stroke inside it which was likely to be confused with actual *ṇa*. This accounts for the confusion between *ṇaḍālam* and *aḍālam* in IO.

Likewise confusion between *tu* and *u*, *ḍa* and *u*, *tta* and *u*, *bha* and *u*, *ma* and *na*, *ha* and *da*, *kta* and *ja*, *ṇa* and *tā*, *dda* and *dya*, *ṇa* and *ṇaḍa*, *dha* and *tha*, *tta* and *bha*, *pa* and *ṇa* are remarkable. In order to ascertain these misreadings one has to be acquainted with the mode of writing in Oriya both ancient and modern. Apart from the above mistakes the scribes do not also very often distinguish between short *i* and long *ī*, short *u* and long *ū*, *e* and *o*, and the three sibilants, especially between palatal *ś* and dental *s*. They also very often omit *visarga* from the words concerned and occasionally *anusvāra* too. Judged from these aspects, U among the four Mss. is tolerably good and G sometimes more correct than any of the other three.

In constituting the critical text the following broad principles have been generally observed. The reading agreed upon by all the Mss. including B is the best. Preference is always given to B and wherever doubt arises with regard to a particular reading as discussed above, the comparison of readings of Mss. is resorted

to. In case the reading common to the Mss. but not in agreement with B appears more reasonable, then that reading is preferred to that of B. Whenever a new reading appears in a single Ms. as in case of A cited above, it also finds place in the text if it is correct and suits the context. Next to B preference goes to U as it is written in Oriya character, (complete, excepting of courses a few omissions noted above) and less corrupt. In case I have felt inclined to suggest emendations, not quite within the scope of the available readings I have done so after showing grounds. Such emendations have been specially noted and the grounds thereof have been shown in the footnotes. Every effort has been made to record the original reading faithfully and therefore the variants of Mss., even though corrupt, have been noted in the footnotes. But these are so many that it is rather impracticable to incorporate each and every variant in the footnotes and therefore only in relevant and interesting places the variants have been shown. When the variants of certain Mss. have been noted whereas those of others not, it is to be understood that the latter agree with B. It is natural therefore not to record the reading of B in the footnote when it fully agrees with the text constituted. Sometimes in order to remove doubt, the readings of all the Mss. as well as of B have been shown in the footnote.

One of the important things added to the text constitution is that wherever a quotation occurs in Prakrit, the Sanskrit *chāya* of it has been given within the bracket. The sources of all traceable quotations have also been given side by side. Moreover, in the footnotes the most difficult words or passages have been explained and often translated into English. Utmost care has been taken not to leave any reading whatsoever in doubt.

4. Introduction : Method of treatment.

After the review of Mss. and text constitution in general, let me be allowed to write a few words regarding the critical introduction to the work. The introduction has been divided into following five sections :—

- I. Mārkaṇḍeya : His date, place and works.
- II. Critical observation on the word 'Prākṛta' in the light of Prākṛit grammars including *Prākṛtasarvasva*.
- III. A critical analysis of the classification of Prākṛit dialects by grammarians including Mārkaṇḍeya.
- IV. Forgotten works known to Mārkaṇḍeya.
- V. Source and importance of the work.

Hitherto Mk. was believed by most of the scholars to have flourished in the seventeenth century. But with solid arguments I have shown that he flourished in the sixteenth century and wrote his grammar while Mukundadeva, the last independent king of Orissa, was ruling. Apart from his PS and *Vilāsavatlīsaṭṭaka* which he claims to have composed in the grammar itself, he also composed a complete Mahākāvya named *Daśagrīvavadhamahākāvya* which has been published by the Orissa Sahitya Akademi. Thus his title Kavindra finds full justification in his outstanding poetic genius,

In the second section an analytic approach to the etymology of the word Prākṛta in the light of the interpretations of both western and eastern scholars with special reference to Mk. has been given.

The third section, longest as it is, is devoted to classification of Prākṛit dialects by various grammarians and the improvement of Mk. over all of them. The fourfold division of Prākṛit such as Bhāṣā, Vibhāṣā, Apabhraṃśa and Paisācī as given by Mk. has been elaborately discussed from linguistic aspect with a comparative study of the views of both ancient and modern authorities on Prākṛit. New light has been thrown on the nature of each Prākṛit dialect including the Vibhāṣā. A new interpretation with regard to the term Vibhāṣā has also been given. The most intricate passages as in case of Śākari Vibhāṣā which even baffled GRIERSON have been satisfactorily explained.

Mk is the most informative among all the Prākṛit grammarians. He cites a number of passages in his work from unknown

authors as well as from works which are not extant. A synthetic approach to this interesting subject has been given in the fourth section. Some untraced passages have also been traced which are marked with asterisks.

The fifth and last section is devoted to the source and importance of PS. Mk having composed his grammar as late as the middle of the sixteenth century, had a number of works at his command for consultation. He frankly admits to have consulted such works in the beginning of his grammar. Besides these there is reason to believe that he had also known some works of authorities whose names have not been mentioned. This point has been carefully dealt with in this section. That he has made an outstanding contribution to the field of Prakrit studies has been duly emphasised.

Besides the introduction, text and footnotes this edition also consists of six more important items. There are two appendices one showing the list of references of Mk to unnamed authors of whom some have been conjectured and the other giving a list of the Gaṇapāṭhas of the author. There is another appendix giving the reading of all the Sūtras of Mk in versified form. In addition to these an index of Sūtras and a glossary of Prakrit words with their Sanskrit equivalents have also been given. The sixth one is the bibliography which has also been furnished in this work. In spite of careful supervision, some printing mistakes could not be avoided and therefore an errata has also been added to the work.

5. Acknowledgements.

Before I conclude, it is my pleasant duty to acknowledge my debt to various persons and institutions. The desirability of bringing out a critical edition of PS was first suggested to me as early as 1958 by my esteemed teacher Professor Dr. K. B. TRIPATHI, M.A., B.L., Ph.D. (London) while I was working as a lecturer in the Ravenshaw College, Cuttack. But due to certain handicaps I could not undertake the work immediately, and while serving at Fakir Mohan College, Balasore, I started collecting material in

the early 1962. Finally my critical edition of PS was accepted by the Utkal University for the degree of Ph. D. in February, 1966. I, therefore, owe a deep debt of gratitude to Dr. TRIPATHI, who as my research guide, supervised this work and made valued suggestions from time to time.

My grateful thanks are due to Dr. P. PARIJA, the then Vice-Chancellor, Utkal University, through whose benign effort I secured in course of my research two Mss. of PS, one of them being the microfilm copy from the India Office Library, London and the other a transcript from the Government Oriental Mss. Library, Madras.

I owe a great debt of gratitude to Professor Dr. P. L. VAIDYA M.A. D. Litt, President, Prakrit Text Society and General Editor, *Mahābhārata*, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona and to Professor Dr. A. N. UPADHYE, M.A. D. Litt, Dean of the Faculty of Arts, Shivaji University, Kolhapur, both of whom have shown keen interest in the publication of my work. It is due to them alone that this work comes to light at such an early date. During the course of its printing Dr. Upadhye has spared no pains to go through my press copy and offer through letters in quick response to my queries many useful suggestions which have been incorporated herein. I am also thankful to him for his kindly writing a foreword to my work. I can never forget the strenuous labour with which Dr. Vaidya in spite of his advancing age has supervised the printing and even corrected the proofs etc.

My special thanks are due to the authorities of the Prakrit Text Society including its Secretary, Pandit DALASUKHABHAI MALAVANIA, who so kindly undertook the publication of my thesis. In this connection, I also owe my thanks to the Press staff of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, who have so competently dealt with such a complicated work as mine by taking all care for correct printing.

I thank the authorities of the Utkal University for having permitted me to publish my thesis. My grateful thanks are due to Dr. Sadasiva MISRA, M. A. Ph. D. (London), the Vice-Chance-

llor, Utkal University, who has all along shown his kind interest in this publication.

I take this opportunity to express my thanks to Mr. A. SAINBURY, Keeper of Oriental Books, Bodleian Library, Oxford for his kind assistance in supplying me with the microfilm copy of PS, Wilson 158 b, on my personal request. My thanks are also due to the librarians and library staff of Utkal University Library, Vani Vihar; Kanika Library, Ravenshaw College, Cuttack; Orissa State Museum Library, Bhubaneswar; Asiatic Society Library, Calcutta; National Library, Calcutta and above all, Fakir Mohan College Library, Balasore, for the help they rendered me in consulting many books, Mss. and Journals. My thanks are also due to the Editor, Orissa Historical Research Journal for having published my paper, "*Fotgotten works known to Mārkaṇḍeya Kavindra*" which has been developed to form Section IV of the Introduction.

Last but not the least, I owe a great deal to my revered father, Pandit BANAMALI ACHARYA, Sāhitya, Darsanaśāstra, Śāṁkhya-yoga āchārya whose kind blessings have sustained me allthrough this noble undertaking. I, therefore, devotedly dedicate this work to him.

Utkal University,
Bhubaneswar.
June 10, 1968

K. C. ACHARYA.

INTRODUCTION

SECTION I

Mārkaṇḍeya, his Date, Place and Works.

1. Mārkaṇḍeya (Mk), the author of *Prākṛta-Sarvasaṁ* (PS), flourished during the reign of one Mukundadeva whom he mentions in his work to be a hero, ruling Utkala, the ancient name of Orissa. According to the author, this king was ruling the country even as did Raghupati (Rāma) his kingdom in Ayodhyā. He was also the vanquisher of all his enemies. Moreover, the author mentions in the same verse that he completed his work in the village Virapratāpapura (lit., the village of the great heroic king Pratāpa). In the colophon of the work, the verse referred to runs thus:—

श्रीमद्वारमुकुन्ददेवपुत्रो दीःस्तम्भकुम्भीनस-

क्रीडाग्रस्तसमस्तशात्रवकुलपाणानिले धर्मतः ।

शासत्युत्कलमेदिनीं रघुपतौ साक्षादयोध्यामिव

ग्रामे वीरवरप्रतापपुत्रेः पूर्णे निबन्धो नवः ॥

The village Virapratāpapura is still called as such and is situated a few miles away from Puri. This is one of the most famous Śāsanas around Puri which were donated to Brahmins as a mark of respect by the different Gajapati Kings of Orissa in different times. If this existing village known as Vira-Pratāpapura Śāsana be taken as the author's home-place (which is evidently

Pra. - A

the case)*, we have sufficient reason to take him as a Brahmin even though he does not give any clue to his caste in his work as it is written at the end of each Pāda or Chapter : “*iti Śrī-Mārkaṇḍeya-Kavindrakṛtau Prākṛtasarvasve*” etc. The word *Kavindra* was most probably a title of the author conferred on him by his patron king Mukuudadeva whom he eulogises at the end of the work. Gajapati Kings of Orissa are proverbially famous for conferring titles on worthy scholars and honouring them with land and such other precious gifts. So the word *Kavindra* as a title of the author possibly conferred on him by his patron king gives us some clue to the poetic genius and extraordinary literary eminence

* I made an enquiry in this village as to whether any memory of Mārkaṇḍeya is still alive amongst the villagers and gathered some relevant facts which are noted down here. The village Virapratāpapurā is one of the sixteen main Śāsanās dedicated to orthodox Brahmins by the Gajapati king Pratāparudradeva and named after him. This was originally established with 128 Brahmanical shares, thus forming an exception to the other Śāsanās which were mainly established with 120 shares. The village consists mainly of Miśra Brahmins belonging to the Kautsa Gotra. The Śatapathy and Nanda Brahmins are also living in the village. Śrī Svāpesvara Miśra, the uncle of the present Vice-Chancellor of Utkal University, Dr. Sadāśiva Miśra, possesses a plot of land said to be the spot where Mārkaṇḍeya's own home was situated. Now it is an orchard containing cocoanut and plantain trees. Śrī Lokanātha Miśra, an old Brahmin of 65 of this village informed me that during his younger days about more than 50 years ago quest for the Ms. of *Prākṛtasarvasva* was carried on by the late Pandit Sadāśiva Miśra who discovered a palmleaf manuscript of the same from the former's house. This Ms. must be that which is noted to have been borrowed by GRIERSON from Pandit Sadāśiva Miśra. Unfortunately my enquiry for finding out the trace of *Vīlāsavakṣaṇa Sappata* the notable lost work of Mārkaṇḍeya proved of no avail.

of the author in his own time. But PS taken as the only work of the author would not justify this. It, therefore, presupposes the existence of other works of our author, though they all may not be necessarily poetic, since the word *kavi* in Sanskrit is derived from the root *kav* to describe; hence the word *kavi* primarily means a describer and not a poet as we generally understand by the term. Apart from this, PS, a grammatical treatise as it is, bears clear testimony to the poetic talent of the author. The entire work is set in metrical form. Connecting the Sūtras with one another we get them composed mostly in Āryā metre, occasionally dropping into Anuṣṭubh for the sake of convenience. This metrical device was obviously framed with a view to memorising the text in an easy way. So the entire work has its Sūtras versified. Only the commentary is in prose, as it ought to be. Even then the Gaṇapāṭhas are in verse and mostly in Śloka metre. This, of course, is in the line of the earlier grammarians who mostly give *gaṇas* in verse, evidently for the sake of easy enumeration and memorisation. Thus the beautiful way of arranging the Sūtras in verse in a systematic order gives a definite proof of the literary merit of Mk no doubt, but this only work of his does not justify his title Kavindra (greatest among the poets) and as such puts the readers in doubt as long as other works of the poet are not known.

2. Mention of any other work of the author by name is not found in PS except in one place. While commenting on V. 131 he quotes two lines from his *Vilāsavati-saṭṭaka*¹. This work has, unfortunately, not yet

The lines are :

1 'पाण्डव गजो भमरो कर्मर दुन्दुभो गवदेष्टु and सुहाव रज्ज्वरि होर रण्णो '.

come to light. If it is discovered, it will certainly be deemed as a valuable addition to Prākṛit literature and especially as one among the few Saṭṭakas that we so far possess. At another place, Mk quotes a complete verse in Prākṛit from one of his anonymous works stating only *idaṃ mama*². This is a very fine verse depicting a humorous reproach perhaps of the mistress of the house to her husband. Whether it is quoted from the same *Vilāsanatī-saṭṭaka* or from any other work of the author remains doubtful. From these mere examples, however, it is impossible to hazard any opinion on the extent and merit of the work or works. But this much is certain that Mk was not only a Prākṛit grammarian but a Prākṛit poet too. He could freely compose very fine verses in Prākṛit exhibiting a style of his own as his quoted examples show. Moreover, in several other places we find Prākṛit passages quoted by him without giving the name or particulars of the sources. They might have come from the author's own works, but it is difficult, nay, impossible to ascertain them unless those works are discovered. In these places he simply writes *yathā* and then quotes the passage. This, of course, is not the style everywhere. He very often mentions either the author's name or the name of the work, while quoting a passage such as *yathāha Daṇḍī, iti Saptasatyām*, *yathā Vākpātirājah*, and so on. Thus Mk among all Prākṛit grammarians is very informative in giving sources while illustrating his rules by examples from other works, a fact which has been duly recognised by GRIERSON.

2 See 2. 8. 4 Comm. :

पदुर्म जीविअसरिच्छा तत्तो सुहवी तदो पुणो वरिणी ।

चाण्डि ति मणासि चाण्डि ण सुणामि काहे हुवेज्ज चासुंहा ॥”

3. Mention must be made of Sanskrit Mahākāvya named *Daśagrivavadha-mahākāvyaṃ* (DVM) attributed to Kavirāja-cakra-cakravartī Mārkaṇḍeya Miśra, two paper manuscripts of which are preserved in the Orissa State Museum. This work has been recently discovered and published by Orissa Sāhitya Akademi, Bhubaneswar³. The identification of this Mārkaṇḍeya Miśra with Mk, author of PS, as will be shown here, throws much light on the date and scholarship of Mk. Shri MAHAPATRA, Curator, Orissa State Museum and editor of the *Descriptive Catalogue* of Sanskrit manuscripts of Orissa has rightly attempted to identify these two authors.⁴ I fully agree with him except on a few points which I shall now clarify.

The writer of DVM like Mk gives some information about himself at the end of his work. What is more remarkable here is that he gives a vivid description of his parentage and date of his work. It will be better to quote the verses for a clear understanding of the line of argument that will follow henceforth. The verses concerned are as follows:—

भास्वद्विशमर्षेर्बभूव कपिलक्षोणीपतेर्नन्दनो

वीरः श्रीपुरुषोत्तमो गजपतिर्मायं भुवो मूर्तिमत ।

आ कौमारदिनान्महाप्रियमुहृतस्याभवत्काश्यपः

श्रीमान्मङ्गलदेव इत्यभिमतो गोष्ठीषु विद्यावताम् ॥ २०. ५७.

श्रीरुद्रे पुरुषोत्तमेन्द्रनये प्रोद्दामदोर्मण्डली-

क्रीडाश्लिष्टितात्रे वसुमतीभासागरं शासति ।

3 See *Daśagrivavadha-mahākāvyaṃ* (DVM) published by Orissa Sahitya Akademi in Rāstrabhāṣā Samavāya Press, Cuttack-I in the year 1959.

4 Vide DCSM Vol. II. pp. CVIII ff. Also OHRJ Vol. III No. 1, pp. 35-39.

श्रीमान्मङ्गलदेवसुनुरमनागाराध्य वामबादिनीं

मार्कण्डेयकविस्तदेतदतनोत्काव्यं हरेः प्रीतये ॥ २०. ५८.

भोगाभोगमुरीकरोति धरणी यावद्गुजाङ्गेशितु-

लोकालोकगिरिं प्रदक्षिणयते यावत्विषयमीश्वरः ।

श्रीरामस्य गुणाम्बुधेर्गुणलजेनारब्धमेतज्जवं

काव्यं मे विदधातु तावदसकृत्प्रीतिं प्रसन्नात्मनाम् ॥ २०. ५८.

इति श्रीकाश्यपगोत्रसमुद्भवश्रीमन्मङ्गलदेवदेहसंभवमार्कण्डेयामिषकविराजच्चक्र-
चक्रवर्तिविरचिते दशमोब-वध-महाकाव्ये श्रीरामस्वपुरामिषेकं नाम विंशतितमः
सर्गः । समाप्तोऽयं ग्रन्थः.

The translation of the above passage would run thus:-

‘The famous hero Gajapati Puruṣottamadeva, the son of Kapilendradeva, the crest jewel of solar dynasty, was the very embodiment of Fortune of the earth. Maṅgaladeva, born in the Kāśyapa lineage, and most esteemed among scholars was his (Puruṣottama’s) fast friend from his childhood. Poet Mārkaṇḍeya, son of Maṅgaladeva, composed this Kāvya for the pleasure of Lord Hari after propitiating duly goddess Sarasvatī when Pratāparudradeva (-Śrī Rudra), son of Puruṣottama, the destroyer of enemies, was ruling over the earth stretched upto the ocean. May this new poem of mine, devoted to a fraction of virtues of Śrī Rāma, the ocean of virtues, render constant satisfaction to the delighted souls as long as the earth rests on the hood of the Lord of Serpents and the sun moves around the Lokāloka mountain.

Here ends the twentieth canto narrating the coronation of Śrī Rāma in Ayodhyā, of DVM composed by Kavirājacakracakravartī Mārkaṇḍeya by name, son of Śrī Maṅgaladeva born of the famous Kāśyapa lineage.’

Thus from the passage quoted above, we learn that Mk was the son of Maṅgaladeva of the Kāśyapa lineage who was contemporaneous with Puruṣottamadeva from his early childhood. The poet himself wrote his poem during the reign of Pratāparudradeva. The title Kavirājā-cakra-cakravartī bears clear testimony to his glorious career as a poet during his time. But curiously enough this title is mentioned only once and that too at the end of the work which we have seen above. His Kāvya consists of twenty Sargas or cantos out of which in the colophons given at the end of the five cantos, e.g. II, III, IV, V, & VI, he calls himself Mārkaṇḍeya Miśra, while in those given at the end of fourteen out of the remaining fifteen sargas he calls himself Mārkaṇḍeyadeva; and in the colophon given at the end of this work after the twentieth or last sarga, he simply calls himself Mārkaṇḍeya with the above title added to it. Unlike him, the author of PS invariably calls himself Mārkaṇḍeya Kavindra in the introduction as well as at the end of each pāda of his work⁵. It may be concluded, however, that the surname of the author of DVM was Miśra and he belonged to that Brahmin family of Kāśyapa gotra whose surname was Miśra, a fact borne out by the surname of Brāhmaṇas having Kāśyapa as their gotra still found in many parts of Orissa.

A doubt has been raised with regard to the real authorship of DVM after the discovery of the *Abhinava veṇiṣaṃharaṇam nāṭakam* (still unpublished, the manuscript of which is preserved in Orissa State Museum)

5. GRIBSON puts his name as Mārkaṇḍeya Kavīvara in his Introduction to *Pañjāta-haraṇa* of Umāpati Upādhyāya; vide BORS Part I, March 1917, p. 21.

attributed to Gajapati Puruṣottamadeva. Here the author claims the authorship of four other works along with the *nāṭaka* mentioned above. The line referred to runs thus:-

“ गजपति-श्रीपुरुषोत्तमदेवमहाराजेन विरचितम् आनन्दविलास-
दशग्रीववध-जानकीप्रमोद-कुवल्याख-प्रभृतिविविधरूपकसहोदरम्
अभिनव-वेणीसंहारं नाम नाटकम् ” ।

Shri K. N. MAHAPATRA here suggests that DVM, the authorship of which is attributed to Gajapati Puruṣottamadeva in the passage quoted above, is perhaps identical with the DVM which was actually composed by Mārkaṇḍeya. He contends that similar cases of attribution of authorship by the poets to their patrons are also found in the Sūryavamśī period. “ It is known from the “ *Bharatāmṛta Mahākāvya* ” that its author Kavicandra Rāya Divākara Miśra, was also the author of a work named *Abhinava Gitagorindam*. But the authorship of this work has been ascribed to Gajapati Puruṣottamadeva, the patron of the poet.” Shri MAHAPATRA does not stop here and thus continues his argument:-

“ Similarly, the authorship at *Sarasvatī-mīlāsa* and *Pratāpā-Mārtaṇḍa*, two famous works on Dharmaśāstra which were compiled by Lolla Lakṣmīdhara Bhaṭṭa and Rāmakṛṣṇa Bhaṭṭa respectively is claimed by Gajapati Pratāparudradeva. So it can safely be concluded that DVM was actually composed by Mārkaṇḍeya towards the close of the reign of Puruṣottamadeva as Gajapati was ruling when this work of Pratāparudra was finished. So 1500 A. D. may be approximately taken as the date of this work.”

Though the possibility of a patron king claiming the authorship of works composed actually by different

scholars and poets is not ruled out, the case of Puruṣottama's *Dasagrivavādha* is quite different; and we shall see how the contention of Śrī MAHAPATRA in in this regard is untenable.

4. The great Mukundadeva praised by Mk can be no other than the Gajapati Mukundadeva (1559-1568), the last and powerful Hindu ruler of Utkala. This Mukundadeva had been wrongly taken by some scholars to be the king of the Bhoi dynasty who ruled in 1664 A. D.⁶ according to STERLING. GRIERSON, who made a critical examination of Mārkaṇḍeya's PS in some of his papers, wrote about his date as follows:—"Rāmaśarman and Mārkaṇḍeya probably both belonged to the seventeenth century". We shall have further discussion on this point later on.

Mukundadeva Śricandana or otherwise known as Gajapati Mukundadeva had appeared in a crucial stage in the political scene of Orissa. He was the general of Bhoi dynasty which was founded by Govinda Vidyādhara, the general of Gajapati Pratāparudradeva, the last independent king of solar dynasty. The three kings of whom we hear in the verses of DVM already referred to were the three powerful kings of the solar dynasty who ruled Orissa from 1435 to 1534 A. D. After the death of Pratāparudradeva, his general, Govinda Vidyādhara, killed all his sons and ascended the throne about 1534 A.D. He was the founder of the above Bhoi dynasty which ruled for 25 years until 1559 A. D. when Mukundadeva came into power after dethroning the last king of Bhoi dynasty. In fact, Mukundadeva was the last independent ruler of Orissa who ruled until 1568 A. D. when he

⁶ See, however, EOLS. p. 5.

lost his life at the hands of a feudal lord under him named Rāmacandra Bhañja.

After the decline of Orissan Empire in 1568. A. D. with the death of Mukundadeva, the son of the general under Govinda Vidyādhara named Rāmacandradeva founded Khurda state and was recognised as the feudal lord by Akbar in 1592 A. D. His dynasty was again known as Bhoi dynasty and the sixth in line of Rāmacandradeva came one Mukundadeva who ascended the throne in 1664 A. D. according to STERLING. Great confusion and indiscipline prevailed during his rule. Unfortunately this king is believed to be the one referred to in PS. We hear of another Mukundadeva to have ruled Khurda in 1795 A. D. After him his descendants were no more kings of Khurda, but were known as Puri Rājās only in name with the capture of Orissa by the British.⁷

5. Now in the light of the records of the past rulers of Orissa just referred to let us analyse the dates both of Mk Miśra and Mk Kavindra and see whether they coincide or not.

According to historical evidence Gajapati Kapilendra-deva was succeeded by his son Puruṣottamadeva, who ascended the throne in March 1467 A. D. After the death of Puruṣottamadeva in 1497 A. D. his son Pratāparudradeva is said to have succeeded him in the same year and ruled Orissa upto 1540 A. D.⁸ According to

⁷ For detailed account of the rule of several dynasties including the reign of Mukundadeva in Orissa, see *History of Orissa*, MAHATAB, pp. 170-190.

⁸ See *History of Orissa* Vol. II, ed. by Dr. N. K. SAHU, pp. 383-388.

Shri K. N. MAHAPATRA, Mk, who composed both DVM and PS, must have lived for a pretty long time, say 90 years from circa 1475 to 1568 A. D. For giving this opinion about his date Shri MAHAPATRA presupposes Mk to have been contemporary both of Puruṣottama and Pratāparudra. Again he attributes the authorship of *Daśagrīvanadhā* mentioned in *Vepīśamharāṇa-nāṭaka* of Puruṣottamadeva to Mk and identifies the work with DVM. For the following reasons I cannot subscribe to the view of MAHAPATRA.

(i) The word *babhūva*, lit. of *bhū* in 20. 57 of DVM clearly suggests that Puruṣottamadeva was already dead by the time of the author, or better say the author had no remembrance of having seen him in his life-time. He simply says that the king was a friend of his father from the childhood. It is interesting to note that the author uses *abhavat* in case of his father whereas *babhūva* in case of the king. These uses are particularly significant in determining the date of the author. From this it will be evident that the author flourished not during the time of Puruṣottamadeva but of Pratāparudradeva as the subsequent verse shows. As such there is no reason of pushing the date of the author back to 1475 as Shri MAHAPATRA does.

(ii) The author proclaims to have completed DVM during the reign of Śrī Rudra and not of Puruṣottama. In 20. 58 he sings the glory of Pratāparudradeva in high-flown words from which his sense of admiration for the heroic exploits of the king is obvious. He might have been patronised by this king to write this poem whereby he feels obliged to eulogise the king at the end of the work. Therefore, there is sufficient reason

to attribute this poem to his patron king, or at least to the king under whom he lived and not to Puruṣottamadeva who was already dead and gone by the time of the completion of his work if at all such attribution was made. This presents a problem which can be solved either by taking *Dasagrīva-vadha* of Puruṣottamadeva to be a different work or by pushing the time of the composition of DVM back to the reign of Puruṣottamadeva which is obviously not the case as we have seen now.

(iii) There is sufficient reason in taking *Dasagrīva-vadha* of Puruṣottamadeva as a different work. For, it is enumerated in the line (see above) as one among the *viridha-rūpa-rūpakas* composed by Puruṣottamadeva. Now *rūpaka* in Sanskrit rhetorics means drama in general. It is a generic term for any dramatic representation⁹. As such the line clearly suggests that *Dasagrīva-vadha* of Puruṣottamadeva is a *rūpaka* (Dramatic work) and in fact it was so for being called *sahodara* of the *Aśvinava-veṇīsamharaṇa-nāṭaka* in the same line. It cannot, therefore, be presumed to be a *mahākāvya* and identical with DVM. *Viridha-rūpa-rūpakas* would hence mean various types of dramas. This is a point which has altogether been lost sight of by Shri MAHAPATRA under the bias of identifying the two works as one. Moreover, works bearing the same title but composed by different authors in different times are not rare in Sanskrit literature. For example, we have two works bearing the same title *Śataslokī*, one being a philosophical work ascribed to Śaṅkarācārya and the other a medical work written by Hemādri. Similarly we possess

⁹ See *Sanskrit Drama*, KEITH, p. 296. ; also SD. VI. 2.

two Kāvyaṇuśāsanaś, one by Vāgbhaṭa and the other by Hemacandra, two Kāvyaśāṃkāraś, one by Bhāmaha and the other by Rudraṭa. A Prākṛit poem named *Lilāvatī*¹⁰ is found aścribed to Koūhala whereas a *vithī*, a Sanskrit dramatic work bearing the ſame name, is found aścribed to Rāmapānīvāda.¹¹ Thus the aścription of DVM being actually compoſed by Mk to Puruṣottama-deva falls to the ground; and we muſt take it as a ſeparate work.

6. Piſchel, diſcuſſing the date of Mk follows AUFRICHT (*Catalogus Catalogorum*) who takes Mukunda-deva to be one who ruled in 1664 A.D. according to STERLING. Though a wrong date, this refers to Mukundadeva of Bhoi dynaſty (ſee *Grammatik*, p. 11). PIſCHEL, however, opines that nothing can be ſaid about Mārkaṇḍeya's age with certainty¹². GRIERSON, in his ſeveral eſſays, has mentioned Mk to have belonged to the 17th century. This date of Mk has alſo been accepted by ſeveral later ſcholarſ¹³ excepting, of courſe, L. NITTI DOLAI¹⁴ who ſuggeſts an earlier date for the grammarian. She baſes her arguments on the following grounds:—

i) As remarked by PIſCHEL (*Grammatik*, 40) none of the authors cited by Mk is later than Śaka era 964=

10 See *Lilāvatī* ed. by Dr. A. N. Upadhye, Bombay, Saṃvat 2005.

11 See Introduction to *Uśāṇiruddham* p. XVI, ed. by C. K. RAJA, Adyar library publications. For reference ſee at Page 14.

12 *Grammatik*, 20.

13 Keith *History of Sanskrit Literature*. p. 434. (ii) *Introduction to Prakrit*, WOOLNER, p. 94. (iii) *Prakrit Languages and their Contribution to Indian Culture*, KATHE, p. 31. (iv) *Prākṛita Kālpataṛu* ed. by M. M. GHOSH, p. XIII and ſeveral others.

14 *Les Gramm.* pp. 90-91

1042-43 A. C. except Vasantarāja, whose date (15th century) is very uncertain.

ii) Mk attributes to himself the authorship of a Sattaka named *Vilāsavatī* and the same work is mentioned in the *Sāhitya-darpaṇa* by Viśvanātha of the 14th century.

As we shall see now, these arguments do not have any bearing on the date of Mk. For, according to NIRM DOLAI herself, Mk quotes from the *Rasagangādhara* (RG). If the latter be true, Mk can never become earlier than the middle of the 17th century (this being the earliest limit for the grammarian in that case) since RG was composed about that time by Jagannātha. ¹⁵

As regards her second point of argument, the *Vilāsavatī* mentioned in the *Sāhitya Darpaṇa* is certainly different from that which Mk himself composed. For we learn from *Sāhitya Darpaṇa* that the *Vilāsavatī* mentioned in it was a *nāṭyarāsaka*, whereas Mārkaṇḍeya's work was a *sattaka*. Viśvanātha himself defines Sattaka (SD VI. 276) and cites the *Karpūramañjarī* as its example, and then he defines the *Nāṭyarāsaka* (543) as an one-act play consisting of two or four junctures (*saṁdhi*)¹⁶. and cites *Vilāsavatī* as a play of this kind having four junctures. We have already seen how works bearing

15 Vide S. K. De, *Sanskrit Poetics*, Vol. I. p. 276. and also P. V. KANE, *History of Sanskrit Poetics*, p. CXXXIII.

16 अथ नाट्यरासकम् - नाट्यरासकेकाङ्कं बहुतालकयस्त्विति ।

केचिद् प्रतिमुखम् संधिमिह नेच्छन्ति केचलम् ।

संधिचतुष्टयवती यथा—विलासवती

उदात्तनावर्कं तद्वत् पीठमर्दोपनावकम् ।

हास्योद्भयश्च सङ्गङ्गारो नारी वासकसञ्चिका ।

मुखनिर्वहणे संधौ तास्याङ्गानि दशापि च ।

the same name but composed by different authors (see above) are not rare and for that they should not be taken to be identical. Thus her arguments do not hold good.

Now let us advance further about the date of Mk. If we compare the reigns of two Mukundadevas, one belonging to the 16th century and the other to the 17th century, then the matter will be quite clear even to any casual reader of the history of Orissa that the former had a glorious rule in Orissa whereas the latter had a rule ending in defeat, turmoil and disaster. The former, without doubt, is a formidable ruler who is credited with having founded a *ghāṭa* and temple at the sacred spot called Trivenī on the Hooghly which is still honoured as a sacred place for Hindus. He it was, in all probability, who erected the strong chain of forts still standing at Raibaniān¹⁷. He is the last independent monarch of Orissa who is even said to have rebuilt the great Barabati fort at Cuttack¹⁸ and fought against the enemy to the last drop of his blood. On the other hand, the latter was a feudal ruler of Orissa under the Mughal Badshah Shah Jahan and then under Aurangzeb. He ascended the throne in 1655 A. D. and his capital was at Khurda¹⁹.

The heroic exploits and pious rule which have been elegantly described at the colophon of PS are quite in keeping with the historical records of the independent

17 See J. BEAMES — *Orissa under Mahommedans, Maratha and English Rule*. In *History of Orissa*, Vol. II, ed. by Dr. N. K. SAHU p. 295.

18 See *History of Orissa*, MAHATAB, p. 187.

19 *Ibid.* p. 305

king Mukundadeva and not of the latter. Thus Mk evidently wrote his PS during the reign of Mukundadeva who is definitely known to have ruled Orissa from 1559 to 1568 A. D.²⁰

The view about the so-called citation from RG in PS is not tenable. Though this is taken to be a quotation from RG²¹, it will be clear that the Prākṛit portion cited by Mk which also occurs in RG²² is not Jagannātha's own composition. He quotes it from a still earlier work called *Alaṅkāra-ratnākara* while criticising its author Śobhākara²³. The author, while illustrating *asana* Alaṅkāra, gives the verse in question as example²⁴. This is a famous example and quoted even by Mammāṭa in his *Kāvya Prakāśa* X. 4. In several other rhetorical works this verse has also been quoted. So there is no point in saying that Mk drew this example necessarily from RG. He must have taken it from a still earlier work like *Alaṅkāra-ratnākara* or *Kāvya Prakāśa*²⁵.

20 See *History of Orissa*, ed. by N. K. SAHU, p. 295 Footnote.

21 i) *Prākṛta-Sarvasvam*, ed. by B. Swami, 1927.

ii) NITTI DOLOI, op. cit. p. 104.

22 See *Rasagaṅgādhara* (Kāvyamālā series), p. 165.

23 See *Alaṅkāra-ratnākara* ed. by C. R. DEVADHAR, Poona, 1942. Śobhākara's date is said to be the latter part of the 12th century. See Introduction to this work, p. XII.

24 दुंदुग्गतो मरिहिसि कंटकलिआइ केअइवणाइ ।

मालरकुसुमसरिच्छं अमर अमतो ण पाविहिसि ॥

This is once again cited on p. 211 in the same work.

25 In the absence of definite proof as to the source from which Mk quoted this verse, I have traced it to *Kāvya-prakāśa*. Mk seems to have also quoted several other verses from *Kāvya-prakāśa*.

7. Let us now proceed to find out the striking parallels in both DVM and PS in respect of the concluding verses as also in other places which will determine with certainty the date of Mk and prove both the works as coming from the same hand. Shri MAHAPATRA has rightly pointed out the close resemblance in the language and mode of expression of the two verses describing the might and heroism of Gajapati Pratāparudradeva and Mukundadeva in DVM and PS. The relevant portions are given below :-

i) मोहामदोर्मण्डलीकीडाखण्डितशात्रवे वधुमतीमासागरं शसति ।

श्रीवद्रे - DVM, XX. 58.

धूमिद्वीरमुकुन्ददेववृषतौ दोःस्तम्भकुम्भीनस-

कीडाग्रस्तसमस्तशात्रवकुलप्राणानिले.....

उत्कलमेदिनीं शासति. PS, XXth Pāda, colophon.

To these may be added the following striking similarities. In XX. 57 of DVM the word *vira* is prefixed to Śrīpuruṣottama like that in case of Mukundadeva in PS. In XX. 59 of DVM the word '*nava*' is used as an adjective to his poem, so also we have the use of '*nava*' nibandha in PS. Notice the striking similarities as underlined in the following verses :-

यत्कान्तिपीयूषरसप्रवाहा निष्पायतां वेतसि संप्रविश्य ।

बहिर्महाकाव्यतया स्फुरन्ति वामदेवता सा मयि संनिवताम् ॥ PS, 2.

यदर्थमत्यन्तपरिश्रमेण वामवादिनि त्वं गमिता प्रसादम् ।

गानाय तस्मै रघुनाथकीर्तनार्तमदीये इदि संनिवेहि ॥ DVM, I. 2.

मम किंचिदस्तु इदि वस्तु संततम् । PS, I.

In the *maṅgalācarana* of PS '*vāgdevatā*' is used as an epithet of Sarasvatī. For more uses of this word in the same sense, the following verses of DVM are remarkable :

Prā.-B

मेदप्रमितां लिपिसंप्रदायानादिस्वमानेषु नृपालयेषु ।

वाग्देवता वर्णमयी तदानीं खर्वग्रहे तत्स्थितिमात्रकाङ्क्ष ॥ DVM, III. 37

स्वयं हि लक्ष्मीर्जनकेन्द्रनन्दिनी विभूषिता यौवनसंपदा ततः ।

ततो विवाहोचितवर्षशेषेष्टला कथं नु वाग्देवतमापि वर्ण्यते ॥ Ibid VIII. 26

The use of *ā + rabh* in the sense of composing a work deserves notice in both the works:—

रघुद्वहस्तीव्रकथां विहाय ये काव्यमन्वत् समारमन्ते ।

मार्कण्डेयकवीन्द्रः प्राकृतसर्वस्वमारमते ।

The close resemblance in the language and mode of expression between the two verses cited above, one occurring in DVM and the other in PS is clearly discernible. Comparing them we find that both of them are the invocations of goddess Sarasvatī and both of them begin with the word 'yat'. In both the verses the word 'vāk' in the sense of the goddess Sarasvatī is used. As the beginning starts with a marked similarity, so also the end, i. e., *madīye hr̥dī samnidhehi* and *sā mayi samnidhattām*. Lastly, the verses are set in the same metre Upajāti just as the concluding verses in both the works are set in Śārdūlavikrīḍita metre as we have seen above.

Incidentally, it may also be said that the poet had special choice to use some particular words in his works such as, *hr̥dī*, *ārābh*, *vāg-devatā* etc. as noted above. That the poet was an ardent devotee of Rāma-candra is clearly marked from both the works. His DVM is nothing but a poem depicting the glory of Rāma and he feels proud of doing it as his verse I. 3 clearly suggests. He invokes goddess Sarasvatī to

* Curiously enough, this last line of the verse coincides with the last line of the first verse of *Sahṛdayānanda*.

help him to describe Raghunāthakīrti (DVM I. 2). Similarly Mk, while proclaiming the fame of Mukunda-deva in the concluding verse of PS, compares him with Raghupati. Last but not the least, we can observe that both the works end in number 20, i. e., DVM ends in 20 sargas as also PS in 20 pādas.

The striking parallels shown above are not certainly accidental. Thus there is sufficient ground to conclude that both the works were composed by one and the same person and he was no other than Mārkaṇḍeya Kavindra who was in his early times called Mārkaṇḍeya Mīśra and then possibly Kavirājacakracakravartī. Here it is to be noted that the title Kavindra is definitely superior to Kavirājacakracakravartī in so far as the former suggests a higher rank than the latter. The difference in title should not mislead us to separate one from the other in respect of authorship. There are some more points which deserve notice here in strengthening the view that the authors of the two works are identical. As we have seen above, Mārkaṇḍeya Kavindra belonged to Brāhmaṇa caste and so also Mārkaṇḍeya Mīśra being expressly mentioned as such. From Mārkaṇḍeya's PS we learn that he lived in Virapratāpapura-śāsana, not far from Puri. He might have originally resided somewhere near Puri or in Puri itself and after the above-named village was founded by Pratāparudra, the son of Puruṣottama, he might have shifted to it. Thus the two authors come closer in respect of their place of residence and patronage as well.

The coincidences as shown above, being authentic in themselves, prove the two authors as identical. Thus the doubt which was raised primarily with regard to the title Kavindra of Mārkaṇḍeya is best removed by taking

into consideration the three works of the same author, i. e., 1) DVM; 2) *Vilāsavatī Sattakam*; and 3) PS. There might be some more works of the author, but nothing can be said about them in the present state of our knowledge.²⁶

8. That Mk was a poet of outstanding merit is an undoubted fact. This can be proved from the internal evidence of his Prākṛit Grammar even without taking into account his other works. The first introductory verse of PS employed simultaneously in the praise of god Śiva and of god Viṣṇu accompanied by beautiful Anuprāsa and Yamaka-alamkāras is a clear testimony to his poetic genius :-

शशिलङ्घमौलि सशिलङ्घमौलि वा
 सितमेघचार शितिमेघचार वा ।
 उमया विलासि रमया विलासि वा
 मम किञ्चिदस्तु इदि नस्तु संततम् ॥

“May a certain object having the lunar digit or the peacock's plume on its head, charming as the white cloud or the black cloud and sporting with Unā or with Ramā settle in my heart”. While paying homage to the goddess Sarasvatī in verse no. 2 he states that it is the nectarlike flow of lustre of the goddess Sarasvatī that enters into the mind of great poets and becomes manifest in the shape of Mahākāvya. This may be an indirect hint at his own compositions which include

²⁶ Some native scholars try to attribute, “Kēśaba Koili” an Oriya Poem depicting the overwhelming grief of mother Yaśodā after the departure of Kṛṣṇa to Mathurā to the author of PS. In fact, the name of the author of Kēśaba Koili is Mārkaṇḍa Dāsa instead of Mārkaṇḍeya Mīra; also their arguments to identify both the authors as one and the same are far-fetched and hence untenable.

DVM. He gives expression to his poet's taste even in a work like Prakrit grammar having set all its crude aphorisms in metrical form. Occasional poetic flashes do also come to the sight of the reader in the following manner:—

राजपत्न्यादिबक्त्रेन्दुसंवासहृदयंगमा ।

मृदुगम्भीरसंदर्भा शौरसेनी विनोतु वः ॥

As we have seen above, Mk wrote his PS during the reign of Mukundadeva who ruled Oriss from 1559 to 1568. He must have composed his work about 1560-1565 which was the glorious period of the rule of Mukundadeva, which he so finely describes in the colophon. This work was certainly composed towards the last part of his life, for taking into consideration the period of composition of DVM which came from his own pen, we find that he wrote it during the reign of Pratāparudradeva who ascended the throne in 1497. We also see that he used 'hi' in case of Puruṣottamadeva, the father of Pratāparudradeva, indicating thereby that he did not see Puruṣottamadeva during his lifetime or at the most he was a mere child when Puruṣottamadeva was alive. Thus he might have composed his DVM round about 1525 when Pratāparudradeva was ruling, and the author was quite grown up to compose a poem like DVM. Hence we can take his age to be 35 years by that time so that his date of birth would fall about 1490. Again he must have lived some more years after the completion of his grammar near about 1562, say upto 1565 A. D. In that case we can determine his date as *circa* 1490 to 1565 A. D. Thus the date of Mk as determined by Shri K. N. MAHAPATRA to be 1475 to 1565 looks fallacious, since there is no reason of taking him to be contemporaneous with

Puruṣottamadeva. Moreover, if we take 1475 A. D. to be the date of his birth, on calculating we see that his age by the time of composing PS would be at least 85 to 87 years, and to compose a technical treatise like PS in so ripe an age looks improbable though not impossible. So his probable date 1490–1565 A. D. is satisfactory from all aspects.

To sum up : Mārkaṇḍeya Miśra, the author of DVM and Mārkaṇḍeya Kavindra, the author of PS are one and the same person. He was the son of Maṅgaladeva born of Kāśyapa Brahmin family and a constant companion of Puruṣottamadeva, son of Kapilendradeva. He completed his DVM while Pratāprudradeva, the son of Puruṣottamadeva, was ruling. He completed his PS during the reign of Mukundadeva, the last independent Hindu King of Orissa, and lived at that time in Virapratāpapura. Besides these two works he claims the authorship of *Vilāsavatī saṭṭaka* in his PS, which has not yet come to light. It seems he was a prolific writer and was endowed with outstanding poetic merit.

SECTION II

1 The Definition of the word *Prākṛta*.

9. Let us now study the word *Prākṛta* in the light of the interpretations given by the orthodox grammarians and rhetoricians. By the term “*Prākṛta*”, they usually understand a multitude of languages whose common origin is attributed to Sanskrit. Therefore they generally derive the word from *prakṛti* which means ‘basis’. This basis, according to them, is no other than

Sanskrit. Thus says Ho I, 1 *Prakṛtiḥ saṃskṛtaṃ, tatra bhavaṃ tata āgataṃ vā prakṛtaṃ* "Sanskrit is the basis, what originated from it or what is derived from it, is called Prakṛit". Compare this with Dhanika on *Daśarūpa* II, 65. *Prakṛter āgataṃ Prakṛtaṃ, prakṛtiḥ saṃskṛtaṃ*. Simhadeva-gaṇin on *Vāgbhaṭālaṃkāra* II, 2: *Prakṛteḥ saṃskṛtād āgataṃ Prakṛtaṃ*. So also says Narasiṃha in the *Prākṛtaśabdapradīpikā*, P. 1. *prakṛteḥ saṃskṛtādyāstu vikṛtiḥ prakṛtiḥ matā*, identical to what is said by Lakṣmīdhara in his *Saḍbhāṣācandrikā* I, 25. In the *Prākṛtaśabdacandrikā* we find the same definition: *prakṛtiḥ saṃskṛtaṃ tatra bhavatuṣṭ Prakṛtaṃ smṛtaṃ*. Vāsudeva on *Prākṛtamañjarī* IX, 11 says: *Prākṛtasya tu sarvameva saṃskṛtaṃ yoniḥ*. Subscribing to these views, Trivikrama says (I. 8) almost in the same tone. To this list of about identical interpretations of the term Prakṛta is added the interpretation given by Mk in his PS (I, 1) *Prakṛtiḥ saṃskṛtaṃ tatra bhavaṃ prakṛtaṃ ucyate* "Sanskrit is the basis, what originated from it is called Prakṛit.

The other noted grammarians such as Vararuci, Siṃharāja, Caṇḍa, Appayyadīkṣita, Puruṣottama, Rāmaśarmaṇ are all silent about the etymology of the word Prakṛit. Even then it is quite evident from the mode of the treatment of their grammar that what they mean by Prakṛit is nothing but the language or languages derived from Sanskrit. It is also curious to note that all the known Prakṛit grammars are written in Sanskrit language being modelled after the Sanskrit grammars; some of the Prakṛit grammars like those of Hemacandra and Kramadīśvara are mere supplements to their Sanskrit grammars. Moreover, it is only the few Sanskrit scholars of yore who have been regarded

as authorities on Prākṛit studies. Thus we see a clear influence, nay, the domination of Sanskrit on Prākṛit.

10. Namisādhū, a Jaina scholar (11th century), commenting on a Śloka of Rudraṭa's *Kāvya-lamkāra* 7. (2. 12) gives a quite different opinion about the etymology of Prākṛit :

“ प्राकृतेति सकलजगज्जन्तूनां व्याकरणादिमिरनाहितसंस्कारः सहजो वचनव्यापारः प्रकृतिः, तत्र भवं सैव वा प्राकृतम् ” । आरिसवयणे सिद्धं देवाणां अर्द्धमागद्गी वाणी ” इत्यादिवचनाद् वा प्राक् पूर्वं कृतं प्राकृतं वाक-महिलादिसुषोषं सकलभाषानिवन्वनभूतं वचनमुच्यते भेषनिर्मुक्त-जलमिवैकरूपम् । तदेव च देशविशेषात् संस्कारकरणाच्च समासादितंविशेषं सत् संस्कृताद्युत्तरविभेदानाप्नोति । अत एव शास्त्रकृता प्राकृतमादौ निर्दिष्टं तदनु संस्कृतादीनि ॥ पाणिन्यादिव्याकरणोदितशब्दलक्षणेन संस्करणात् संस्कृतम् उच्यते ” ।

“ To explain Prākṛta - Prakṛti is a natural use of speech made by all beings of the world which is not refined by grammar, rhetoric etc; and a speech derived from Prakṛti or Prakṛti itself is Prākṛta. Or from the saying, “ the Ardhamaṅgadhi speech of the gods is composed in the Prākṛta of the Ṛsis, ” Prākṛta means first produced (Prāk-kṛta) it is the speech easily intelligible to children and women and the source of all other speeches. It is of a homogeneous character like rain falling from the clouds; the same speech being distributed in various countries and being specialised by refinement is later differentiated into Saṃskṛta and other speeches. For this reason, the author of the text first mentions Prākṛta and then Saṃskṛta and other speeches. It is called Saṃskṛta on account of being refined by Paṇini and others, in the rules of their grammar ”.

1 See *DN*, p. XIV ed. by M. Banerjee, published by University of Calcutta, 1931.

The definition given above by Namisādhū is said to be "surprisingly modern definition of the word Prākṛta".² A similar idea about the origin of Prākṛta is also expressed by Vākpati in whose opinion all words merge in and spring from Prākṛit, like the waves of the ocean.³ Such views may at once strike one as cosmopolitan and it is certainly a revolutionary step to define Prākṛit like this by going beyond the beaten track of orthodox grammarians.

2. *Deśya, a part and parcel of Prakṛti.*

11 Now let us consider the pros and cons of both the definitions mentioned above. The traditional way of defining Prakrit as the derivation from Sanskrit, which has even been accepted by some of the modern scholars⁴ presents a practical difficulty according to the critics. The grammarians who define Prākṛta as derived from Saṃskṛta themselves classify Prākṛta under three heads - 1) Tatsama (identical with Sanskrit); 2) Tadbhava (derived from Sanskrit); 3) Deśya or Deśī (country-born) (cf. Mk I. 2, 3). Hemacandra gives the following definition of Deśī:-

“जे लक्षणे न सिद्धा न पसिद्धा सक्कयाहिहाणेषु ।

न जे गउणलक्षणासत्तिसंभवा ते इह गिबद्धा ॥

देसविशेषपसिद्धीह भज्जमाणा अणंतया इति ।

तम्हा अणाइपाइयपवइमासाविससओ देसी ॥ DN, I. 3 & 4.

2 See *Prakrit languages & their Contribution to Indian literature*, p. 2, by S. M. KATHE, published by Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1945.

3 सयकामो इयं वाक्ता विसंति यत्थ व गेति वायामो ।

यंति समुहं चिव गेति समल चिव जकारं ॥ —गउडवइ, १२

4 Dr. HARAPRASAD ŚĀSTRĪ, in his *Bauddha Gān O dohā* also holds the view of orthodox grammarians about the origin of Prakrit from Sanskrit.

" Those words which are not derived by grammatical rules nor current in the Sanskrit dictionaries and which also are not derived by metaphorical use of words are discussed here. If they are enumerated according to the usages prevalent in different countries there will be no end to them. Therefore, Deśi is that which denotes Prākṛta words current through ages without beginning ". Quite in a similar tone of the above definition Beams gives the following account of the Deśajas:-

" Deśajas are those words which cannot be derived from any Sanskrit word and are therefore considered to have been borrowed from the aborigines of the country or invented by the Aryans in Post-Sanskritic times ".

From the above definition of Deśi it will be seen that Deśi vocables belong to the general rule of being derived from or occurring in Sanskrit (cf. Hemacandra I. 1.). Deśi words therefore, have no reason to be taken under the same class as the other two categories of Prākṛta which are said to be either derived from or identical with Sanskrit words. This is a fact which seems to have been ignored by the grammarians who define Prākṛit as derived from Sanskrit as its 'basis' origin. Thus we see that Sanskrit is not the origin of all the Prākṛit words. Judged from this viewpoint Namisādhū's definition seems to be more justified and hence scientific since it lends the scope of covering the entire vocabulary of Prākṛit languages.

The views of GRIERSON on the origin of Prākṛit and its different elements deserve mention in this context.

5 A Comparative grammar of the Modern Aryan languages of India, Vol. I, p. 12.

According to him classical Sanskrit including Vedic, of which it is a lineal descendant, is to be derived from one of the ' Primary Prākṛit dialects ' of the Vedic age " but fixed in its existing form by the labours of grammarians, which may be said to have culminated in the work of Pāṇini about the year 360 B. C.". These Primary Prākṛits having no extant literature of their own are now lost. Out of these sprung the literary Prākṛits, the earliest specimens of which Pali, Jaina Ardhamāgadhī, the edicts of Aśoka, and middle stage of which is represented by the Prākṛit dialects of the dramas and Jaina Mahārāṣṭrī and the last stage of which is to be found in the literary Apabhraṃśas. All these he calls the secondary Prākṛits. Then by an extension of the term, the modern Āryan vernaculars that arose about the 10th century A. D. from the local Apabhraṃśas are called by him the "Tertiary Prākṛits" .

Speaking of the Deś's words, GRIMSON writes:-

" Another class of words is also to be mentioned, the so-called "Deśya" or local words of the Indian Grammarians. It included all words which the grammarians were unable to refer to Sanskrit, simply through the ignorance of the writers who catalogued them. Modern scholars can refer most of these to Sanskrit like any other Tadbhavas. A few others are words borrowed from Munda or Dravidian language. The great majority are, however, words derived from dialects of the Primary Prākṛits which were not that from which classical Sanskrit has descended. They are the true Tadbhavas although not in the sense given to that word by

Indian grammarians in whose philosophy the existence of such ancient dialects was not dreamed of. These Deśya words were local dialectic forms, and as might be expected, are found most commonly in literary works hailing from countries like Gujarat, far away from the natural home of classical Sanskrit, the 'Madhyadeśa'. For our purpose they may be considered as identical with Tadbhavas".¹

12. Keeping in view the above observation of the learned scholar, let us take into account some important opinions on 'Deśya' given by traditional authors. Rudraṭa (900 A. D.) understands by *deśya* those words which do not have derivation in the manner of root and affix as in Sanskrit:—

प्रकृतिप्रत्ययमूला व्युत्पत्तिर्नास्ति यस्य देस्यस्य ।

Rudraṭa's *Kāvya-lāṅkāra*, VI. 27

Caṇḍa uses the word *deśi-prasiddha* for a class of non-Sanskrit words and not for a dialect whereas Bharata (NŚ, XVII. 46) uses the term 'Deśibhāṣā' to include all Prākṛit dialects including Apabhraṃśa (vi-bhraṣṭa) although the last was assigned a lower status. Bh. also uses the term Deśimata to connote those words which are not derivable from Sanskrit.

3. Sanskrit Origin of Prākṛit.

13. There is no clear evidence as to how and when Prākṛit came into being as a language or a group of languages. The earliest reference to Prākṛit as a language we find in the *Nāṭyaśāstra*, XIV. 5 and XVII. 1 and 2. In XVII. I he states that after describing Sanskrit briefly (which is to be employed in drama) he will now define

¹ Ibid, pp. 127-128. Also Languages of India in the Census Report of India, 1901, pp. 159-60.

Prakrit (which is also to be used in drama). In XVII. 2 he speaks of Prakrit as a corrupt form of language devoid of refinement (*saṃskāraguṇavarijita*) and having so many forms or stages (*nānāvasthāntarātmakam*). By the adjective *Samskāraguṇavarijita* he definitely means to draw a contrast between Prakrit which is unrefined and Sanskrit which is refined. He further classifies Prakrit under three heads (XVII. 3) i. e., i) *Samānaśabda* (cf. *Tatsama*), ii) *Vibhraṣṭa* (cf. *Tadbhava*) and iii) *Deśmata* (cf. *Deśya*). Though there is no attempt at giving an etymological derivation of the word *Prākṛta* in Bharata, the implication of the word is clear from the explanatory line in regard to *Prākṛit*. He clearly means by *Prākṛit* the language which is not governed by grammatical rules, for otherwise the language becomes *Samskṛta*. This shows that what Bharata wants to tell us about *Prākṛta* is that it is an ordinary day-to-day speech of the common folk much different from Sanskrit, (the characteristics of which he discusses in detail in the line of Pāṇini's grammar in the 14th chapter), which is a refined and systematised language confined to a limited few unlike the former. A language, as we know, can attain a refined stage only after passing through a stage of disorder and disturbance as was the case of classical Sanskrit. It was made static and stereotyped by Pāṇini's grammar after passing through a dynamic stage which is evidenced by the varied and apparently irregular forms found in Vedic literature. The dynamic state of this language still in vogue by the time of Pāṇini is proved by his division of " *bhāṣā* " (i. e., Classical Sanskrit) as current among the " *Prācīn* " (of Easterners), " *udī-
odm* " (of Northerners) etc. Thus Sanskrit, in spite of

attaining a refined state at the time of Pāṇini did not lose its status of being a spoken language. Its refined form was surely based on Vedic as well as Prākṛit.⁸ Now if we compare Vedic with Prākṛit, great affinity of forms and idioms of the former will be found in the latter. Some of the points of striking similarity are given below :⁹

1. Scarcity of *visarga* and the substitution of 'o' in the Nom. Sing. of stems ending in 'a'.
2. Retention of the suffix 'bhī' in the instrumental plural.
3. The omission of final consonants.
4. Scarcity of dative case and its replacement by the genitive.
5. The hiatus or absence of sandhi.

The Prākṛit languages have a series of common grammatical and lexical characteristics with the Vedic, and these are significantly missing from classical Sanskrit.¹⁰ Thus a greater affinity of Prākṛit with the Vedic than with classical Sanskrit is established. This has led the scholars to opine that the Prakrits were offshoots, not of the classical Sanskrit but of the Vedic dialect itself.¹¹ "For the dialects that preceded the Vedic language did not die after giving birth to the

8 Cf. *Development of Language and Sanskrit*-Wilson Philological Lectures, p. 263, in Collected works of Sir R. G. BHANDARKAR, Vol. III.

9 Cf. On the origin of Sanskrit and Prākṛit by Prof. Devendra Kumar BANERJĪ, K. B. Pathak Comm. Vol. p. 327, published by BORI, 1934.

10 For a detailed account of such phenomena, see *Grammatik*, 6,

11 *Intro. to Pkt.* by A. C. WOOLNER, p. 4.

child, but continued to roll on for ages till the classical Sanskrit sprang out of them. Here also the dialects survived Sanskrit, and Sanskrit partook of only some of the parental virtues and rejected others".¹² We can see clearly now that classical Sanskrit (generally known as Sanskrit simply) cannot be the origin of Prākṛit languages.

14. Now let us see what led the grammarians and rhetoricians to conceive Prakrit as of Sanskrit origin. We can ascertain this by the mode of approach in this line noticed in the earliest extant Prakrit grammar, i. e. Vararuci's *Prākṛita Prakāśa*. He wisely avoids to give a derivative meaning of Prākṛit in a general way as the later grammarians have done. But in several places he uses the word Prākṛit while noting the source or origin of Prākṛit dialects other than Mahārāṣṭrī. The following are the rules referred to:-

१. प्रकृतिः शौरसेनी, X. 2. (of वैशाची)
२. प्रकृतिः शौरसेनी, XI. 2. (of मागधी)
३. प्रकृतिः संस्कृतम्, XII. 2. (of शौरसेनी)

Again at the end of the 9th chapter which in fact, is the conclusion of the treatment of Mahārāṣṭrī, he gives the rule *Śeṣaḥ Saṁskṛtāt* (IX. 18), which means that the remaining portion not treated must be learnt from Sanskrit grammar (cf. Bhāmaha's comm.). Then at the end of the 12th chapter, the last chapter in his treatise, he gives a similar rule with regard to Śaurasenī, i. e., *Śeṣam Mahārāṣṭrīvat* - ' the remaining portion should be taken to be the same as Mahārāṣṭrī.

From the observation of the above rules, it will be clear that Māgadhī and Paisācī have Śaurasenī as their

12. Origin of Skt. and Pkt., *E. B. Pashak Comm. Vol.*, p. 327.

origin whereas Śānraseni itself owes its origin to Sanskrit. Again a number of rules applicable to Mahārāṣṭrī are also applicable to the various Prākṛit dialects such as Śāurasenī, Paisāci and Māgadhī and so on. Mahārāṣṭrī in turn is modelled after Sanskrit grammar (cf. *śeṣaḥ Saṃskṛtāt*). Thus all the Prākṛit dialects directly or indirectly have Sanskrit as their source, a fact clearly implied by the rules of Vararuci discussed above. It is also inferred that the very idea of composing a grammar of Prākṛit might have occurred to the mind of native Sanskrit scholars only after the grammar of Sanskrit was systematised and that prior to this the necessity of framing rules for Prākṛit might not have been felt. Just as the dialect of the people of Pre-Sanskrit¹³ age was raised to a literary status after being regulated by Sanskrit grammar of Pāṇini, so also the Prākṛit was raised to a literary status after being regulated by Prākṛit grammar. In order to give literary status to the language a sense of sanctity was supposed to have been associated with the language. Hence the language of Pāṇini was *śiṣṭa bhāṣā* (language of the learned) which was later known as Sanskrit; and the Prākṛit, on the other hand, despite its various departures from Sanskrit was said to have its origin from Sanskrit, though originally Vararuci does not directly mean it which is obvious from his not giving a definite derivation of Prākṛit from Sanskrit in general. But there is no doubt that his rules as mentioned above particularly indicate that they are framed after Sanskrit grammar as their base.¹⁴ In order to give a sacred

13 Here by Pre-Sanskrit age I mean the period before Pāṇini.

14 Cf. the view of Dr. P. L. Vaidya in his edition of *Prākṛita Prakāśa*, pp. V-VI.

association" to Prākṛit the above rules of Vararuci were most probably interpreted by the later grammarians as having meant the derivation of Prākṛit from Sanskrit in general. The necessity of attaching such sacredness to Prākṛit by deriving it from Sanskrit must have been felt very early as far back as the time of Vararuci himself.

Mk is not free from the above bias and taking much care to maintain the tradition of his predecessors he gives a similar definition of Prākṛit tracing its origin to Sanskrit. He divides Prākṛit mainly under two heads, i. e., Tadbhava and Tatsama, and in order to honour the view of some of his predecessors he adds Deśya as a third category of Prākṛit.

15. As we have seen in the previous chapter, Mk flourished in the sixteenth century and hence he had enough material at his disposal to compose a grammar of Prākṛit language. He owed allegiance to many of his predecessors and so naturally he had to adopt many a rule from their works in his own, helpless as he was in a time when Prākṛit was almost a dead language. This was the reason behind his echoing the voice of his predecessors in deriving Prākṛit from Sanskrit.¹⁵ The concept that Prākṛit owes its

15 Cf. Namisadhu's quotation— "*ārisavayana siddham devānam addhamagāhī vāṇī*," (Rudraṭa's Kāvya-lankāra, II, 12.).

16 Writing about Prākṛit in a footnote of his review of Pischel's Grammar in IA, LII, p. 5. 53 GRIMMOND remarks:—

"Personally I have never felt myself able to accept the explanation of this word offered by most Indian grammarians. It is that which would naturally occur to a Pandit, but it is based on a fallacy. Prākṛit is not derived from Sanskrit or based on it. It is, of course,

Prā. —C

origin to Sanskrit is much late as we have seen from the analysis of some of the rules of Vararuci relating to the derivation of different Prākṛit dialects. He, being the earliest known grammarian whose work has come down to us does not expressly derive Prākṛit from Sanskrit nor does Bharata, the earliest known writer on dramaturgy, say anything of the sort. The later dramatists and Prākṛit poets composed Prākṛit passages after the Sanskrit model.¹⁷ So naturally it might have led the later Prākṛit grammarians to frame the rule that Prākṛit was derived from or based on Sanskrit. Another point is that if we judge the relative positions of Sanskrit and Prākṛit in modern times we can see that Prakrit has almost become a forgotten language whereas Sanskrit still has the credit of being a living language, even though it may be confined to a limited few. This was more or less true during the time of later Prākṛit grammarians; and whenever a Prākṛit

possible that the word is Pandit's concoction based on a false theory, but that has yet to be proved. To me it seems that the two words Prākṛta-Sanskṛta should be considered as a naturally correlated pair. Each depends on the other. Possibly the best explanation is that Prākṛta is simple, that which grew of itself, unartificial. This closely agrees with Namisādhū's interpretation of Prakrit quoted on p. 14 of the work under review and also appears to be the opinion of Prof. PISCHEL, p. 32."

17. "For Prakrit literature and Prakrit language had already attained to a form and style considerably above the understanding of the ordinary people, as it is impossible to suppose that the long compounds of Bhavabhūti in the Prakrit speeches of his plays or the highly worked expressions of Vākpati were within the easy comprehension of ordinary folks even of their own time.

—*Gauḍaraho* ed. by S. P. Pandit, 1927.

passage was learnt, its Sanskrit equivalent was thought of, thus Sanskrit occupied a greater hold on the minds of scholars than the Prākṛit did. It is the pre-eminence of Sanskrit over Prākṛit that probably led the later grammarians to postulate the theory that Sanskrit was the origin of Prākṛit.

16. Another point in asserting Sanskrit as the origin of Prākṛit may not be lost sight of. As I have already stated earlier, even after so many disputes over the origin of Prākṛit, eminent linguists still believe that Prākṛit originated from Sanskrit. Dr. S. K. CHATTERJI seems to subscribe to this view.¹⁸ Modern critics are too rigid in taking Sanskrit in its narrower sense, i. e., the language of Pāṇini and Patañjali. But if we go back a little and take Sanskrit in its broader sense, i. e., the Vedic (*chāṇḍasa*) and Classical (*laukika*) taken together, we can see how much closer Prākṛit would seem to Sanskrit. Many grammatical varieties, obsolete in classical stage, are still retained in Prākṛit which we have already seen previously. Thus these Prākṛit equivalents are the direct descendants of the Vedic forms which had already become out of use in Pāṇini's time. The same may be said of the so-called Deśi or Deśya words, the originals of which may go back to Vedic or even Pre-Vedic times, a fact which has been frankly admitted by no less a scholar than GRIMESON.¹⁹ The so-called Dravidian elements found in Prākṛit dia-

18. See Lecture III, "Sanskrit in India and Greater India; and the Development of Middle Indo-Aryan" - *Indo-Aryan and Hindi*, p. 66 ff.

19. Prakrit languages - *Encyclopaedia Britannica*, Vol. XVIII, pp. 415-18.

lects would go back to the same Vedic age or still earlier when there was cultural contact between the two races, Dravidians on the one side and Aryans on the other. Both Vedic and Dravidian speeches were characterised by the assimilation of words from each other and thus foreign words crept into the language of Aryans which in later times were made their own and were not considered to be different from their own day-to-day speech. These had also come as a legacy to the Prākṛit or the then vernaculars which evolving naturally (cf. Namisādhū's statement) from the ancient language including Vedic and even Pre-Vedic along with the classical stage should be taken in a broader sense as Sanskrit, an assumption which is quite in keeping with the idea about Sanskrit of our ancient scholars. This is a time-honoured fact and never a fabrication. According to them Sanskrit never meant only the language regulated or refined by Pāṇini, but included the whole range of Veda, Brāhmaṇa and Purāṇa literature and even something beyond all this which was, as a matter of fact, inherited from our forefathers of Pre-historic days and of which there is no record. Here lies the entire issue of the derivation of Prākṛit. This concession, once granted, would take a long way in proving the hypothesis of Prākṛit grammarians that Prākṛit had its origin from Sanskrit. As a matter of fact, "Prakrit and Sanskrit could never be dissociated from each other. Neither of them could be conceived as having independent existence; they were very much inter-dependent".²⁰

17. A third point which also deserves mention here with regard to the derivation of Prākṛit is that

20. *Indo-Aryan and Hindi*, p. 82.

majority of Prākṛit words excepting a few which come under the head of *deśi* or *deśya* are traceable to Sanskrit. All Prākṛit grammarians are conscious of it. The great grammarian Hc. expressly mentions the three categories of Prākṛit words, i. e., Tadbhava, Tatsama and Deśya, and states that he wants to treat of Tadbhava only in his chapter under Prākṛit since he has already dealt with Tatsama in the previous chapters and of *deśya* he would not treat in the present chapter. He perhaps intended thereby that *deśya* words form a sort of exception and do not come under the usual rules of Prākṛit and hence they would be dealt with in a separate treatise which he has actually done in his *Deśnāmamāla*. Knowing full well that *deśya* did not comprise the usual Prākṛit forms of words, Hc. classified it under the Prākṛit, and despite this fact he derived Prākṛit from Sanskrit, the latter being considered *prakṛti* or origin of the former. Similar was the case with Mk. He is fully conscious that the *deśya* words do not come under the usual rules and that they vary from region to region being used side by side by great poets (cf. *lakṣaṇairasiddham tattaddēśa-prasiddham mahākaviprayuktam.....*). Also see his quotation from Bhojadeva :

देशे देशे नरेन्द्राणां जनानां च स्वके स्वके ।

भङ्गया प्रवर्तते यस्मात्तस्माद्देश्यं निगद्यते ॥

“Deśya is so called because of being used with peculiar difference of the meaning form locality to locality of kings as well as of the common mass”. Thus Mk was aware of the fact that Deśya did not comprise the usual forms of Prākṛit words and strictly speaking, they did not come under the Prākṛit voca-

bulary. Even then closely following the beaten track of his predecessors he included it under Prākṛit and all the same derived Prākṛit from Sanskrit. He, of course, firstly classifies Prākṛit under two heads, i. e., Tadbhava and Tatsama and in the next rule he speaks of Deśya as a third division "according to some grammarians" (*deśyam ca kecana*). This might be taken as an indirect hint at Mk's not being in favour of including deśya under Prākṛit if the latter is to be derived at all from Sanskrit. Even if he favours the inclusion, he does it from the consideration of the majority of Prākṛit words which owe their origin to Sanskrit and Sanskrit alone. Thus to derive Prākṛit from Sanskrit is not based totally on an unscientific ground nor is it a 'Pandit's concoction'. The ancient grammarians are not quite unreasonable in taking Sanskrit as the origin of Prākṛit since the former was the precursor of the latter. There is hardly any doubt that Prākṛit marked the later phase of Sanskrit (taken in broader sense) in the evolution of Aryan speech in India and so there is much reason in taking Sanskrit as the source of Prākṛit. By telling this I do not intend opposing the view of Namisādhu who defines Prākṛit as the natural use of speech made by all beings of the world. He being a Jaina scholar probably had an inclination to favour Prākṛit which was the speech of the common man as against Sanskrit which was confined to a limited few and was taken as the sacred language by the Brahmins. As a staunch Jaina he probably did not favour caste system and hence had the inclination of assigning a higher place to Prākṛit—the language of the common man than Sanskrit, the language of the Brahmins. Thus Sanskrit, the mono-

poly of a limited few was not considered by him as the origin of Prākṛit, the speech of the common man. So he interpreted Prākṛit as the natural way of speech of human beings as against the 'origin' or Sanskrit, in other words, of Prākṛit grammarians. Consequently he had to restrict the sense of Sanskrit by taking it as the refined speech as against Prākṛit which was unrefined. His second interpretation of Prākṛta as *prāk kṛta* or 'first produced' is probably based on a similar notion. He takes Ardhamāgadhī, the particular Prākṛit dialect as the speech of gods just in the same way the Brahmins take Sanskrit as the speech of gods. So Prākṛit is conceived as the first ever born language. In this way Namisādhū's definition of Prākṛit may be accounted for. Even then his definition is not unsound. He is justified in his own way in taking Prākṛit as the natural form of speech and in fact it was so having been as spontaneous evolution of its previous phase, i.e., Old Indo-Aryan.

To sum up: Prākṛta is a word whose derivative meaning is somewhat doubtful. It has been traditionally maintained by orthodox grammarians that the word means a group of languages whose basis is Sanskrit. The word Sanskrit taken in a broader sense to include both Vedic, even Pre-Vedic and classical Sanskrit, would definitely appear to have given birth to Prākṛit, as the latter was linguistically a later phase of the former. Secondly, Prākṛit may be defined as a natural flow of human speech, thus the word being derived from the word *prakṛti*, i. e., nature as against Sanskrit of orthodox grammarians. All the same, we cannot take Sanskrit as totally exclusive of Prākṛit or vice versa. Both of them are to be viewed as two phases of common origin in linguistic development.

SECTION III

*A Critical Analysis of Prākṛit Dialects by
Grammarians*

(a) The various divisions of Prākṛit by orthodox scholars.

18. The Indian grammarians and rhetoricians broadly divide the Pkt words into three principal categories :

(i) *Samśkr̥tasama* " Sanskrit-like " (CD, I. 1; Ho, p. 1; SR, p. 1), also called *tatsama* where *tat* stands for Sanskrit (Tv, p. 1 Śl. 6; Lk. p. 6, Śl. 47; Mk I. 2; Daṇḍin I. 32, Dhanika II. 60) and designated as *tattvulya* (*Vāgbhaṭālaṅkāra* II. 2) and *samānasabda* (NŚ. XVII. 3).

(ii) *Samśkr̥tabhava*, originated from Sanskrit (SR, p. 1) commonly designated as *tadbhava* (Tv, Mk, Laṅk, Daṇḍin, Dhanika) also *saṁskṛtayoni* (Ho. I. 160), *taṭṭja* (*Vāgbhaṭa*), and *vibhraṣṭa* (NŚ. XVII. 37); and

(iii) *desya* (Ho, Tv, SR, Mk, *Vāgbhaṭa*) or *deśi* (DN, I. 2; Daṇḍin, Dhanika) also *desiprasiddha* (CD) *desimata* (NŚ. XVII. 37).

The words having the same form both in Skt and Pkt are *Tatsama* words. Mk gives the examples of *tarala*, *tarāṅga* and *manthara* etc. as *Tatsama* words. He and his followers classify *tadbhava* words into *sādhya* *māna-saṁskṛtabhava* and *siddha-saṁskṛtabhava*. The former class includes the Pkt words and presupposes Skt words, from which they are derived in their " unfinished form without an affix or suffix " (cf. *avarāhilla*=*aparādhavat*).

BEANES has rightly termed them "early *tadbhavas*" (Comp. Gr. Vol. I, p. 17). They are the independent basic elements of Pkt. The latter class includes the Pkt words that are derived from grammatically complete (*siddha*) Sanskrit words (cf. *nikkamai=nikkrāmati*). Although Mk does not give such a twofold division of *tadbhava* words, the same is evident from the nature of his treatment of them. In I. 2, the examples of *tadbhavas* he gives are *rukṣha*, *ghara* and *peranta* etc., evidently all of these belonging to the *siddha* class of *tadbhavas*. We have discussed at some length in the previous chapter the word *deśya* as meant or defined by Pkt grammarians and rhetoricians. Mk fully agrees with Ho and his followers in defining *deśya* as that which is not derived by grammatical rules and that which is current in particular parts of the country and used by great poets¹ such as *ladaha* (handsome), *petṭa* (belly) and *tokkha*(?). In this context he quotes a verse from an unknown work of Bhojadeva, the English translation of which would run thus: "Deśya is so called because of being used in different modes of speech in countries ruled by the kings as also by the people in their own peculiar ways" (PS Intro. I. 3).

19. As on the classification of Pkt words, the grammarians and rhetoricians have different opinions regarding the Pkt dialects. Many of them are mentioned for the first time in the earliest extant works on rhetorics, i. e. Bharata's NS. In the context of employing various *deśabhāṣās*, i.e., popular speech befitting

1. Cf. PS I. 3 with जे ककलने न सिद्धा. DN I. 3 and 4 and LK on I. I. 3 आवा ककलनिरपेक्षा समदासदिन अपदि ।

several characters in a drama, Bh. enumerates seven Pkt dialects. They are²: i. Māgadhi, ii. Avantijā, iii. Prācyā, iv. Śūrasenī, v. Ardhamāgadhi, vi. Bāhlikī and vii. Dākṣiṇātyā as against seven *vibhāṣās* such as i. Śābara, ii. Ābhira, iii. Cāṇḍāla, iv. Sacara, v. Drāviḍa, vi. Oḍraja and vii. language of foresters.³ Another work named *Gūḷaṅkāra* attributed to Bh. mentions as many as fortytwo different dialects current probably in the days of the author, either as living speech or known through literature. The 14th chapter of this work entitled *Bhāṣābhūṣaṇa* is devoted to the discussion of Pkt dialects. It is curious to note that though the author refers to fortytwo languages, he enumerates actually thirty such languages. The list of dialects enumerated⁴ is given below: 1. Mahārāṣṭrī, 2. Kirātī, 3. Mlecchī, 4....., 5. Somakī, 6. Colokī, 7. Kāñcī, 8. Mālavi, 9. Kāśīsambhavā, 10. Devikā, 11. Kuśāvartā, 12. Śūrasenikā, 13. Vandhī, 14. Gūrjarī, 15. Romakī, 16. Mālavi (repeated, see 8 above), 17. Kāṇamukhī, 18. Devakī, 19. Pañcapattanā, 20. Saindhavi, 21. Kausikā, 22. Bhadrā, 23. Bhadrabhojikā, 24. Kuntalā, 25. Kośalā, 26. Pārā, 27. Yāvanī, 28. Kurkurī, 29. Madhyadeśī, 30. Kāṃvoji and 31.....84

While illustrating individual dialects, the author gives the following names: 1. Deśī, 2. Kirāj, 3. Soratthiyā, 4. Māgaha, 5. Agolā, 6. doubtful, 7. Pañcaya-

2 See NŚ. XVII. 48 and 49.

3. The verse enumerating these *vibhāṣās* in NŚ appears in a slightly different form in PS and Pr's Comm. on Mr. See also Pkt *Vibhāṣās*, op. cit. p. 489 ff.

4. See Names of Pkt langa. by S. M. KATHE in Vol. of Indian and Iranian studies, Bombay 1939.

bhāsā, 8. Mlecchī, 9. Kaṇvī, 10. Māliṇī, 11. Kāśī, 12. Vēdī, 13. Kuramarī, 14. Kusumaūttayabhāsā, 15. Sūrasenā, 16. Paṇḍī, 17. Bhojī, 18. Gujjarabhāsā, 19. Romayabhāsā, 20. Vāṅga, 21. Mayabhāsā, 22. Māravabhāsā, 23. Lāvāṇḍī, 24. Pañcapattalībhāṣiā, 25. Kāśiyā and 26. Jaraṇabhāsā.

As will be seen from the above discussion that the former list is not consistent with the latter. Excepting a few such as Kirāī (= Kirāṭī), Mecchī (= Mlecchī), Māliṇī (Mālavī?), Kāśī (= Kāśīsambhavā), Sūrasenā (= Sūrasenikā), Gujjarabhāsā (= Gurjarī) and Pañcapattalībhāṣiā (= Pañcapattanā?), all the rest in the second list appear to be totally new ones. Curiously enough, Deśī appears to be a separate dialect here. It is quite probable that some of the portions of the original work have been lost. Besides, the existing text requires critical editing.

It will also be interesting to note that excepting Mahārāṣṭrī, Sūrasenā and Māgaha (if the latter two are to be taken as equivalent to Ś and Mg. at all), no other dialect as enumerated under the class of *bhāṣās* and *vibhāṣās* in NŚ is to be found in the above lists of *Gitālaṅkāra*. But in PS we find the mention of some more dialects in similarity perhaps with those found in *Gitālaṅkāra*. They are Kāñcī (= Kāñḥyā), Mālavī (Mālava), Gurjarī (= Gaurjara), Kuntalā (= Kauntala) and Madhyadeśī (= Madhyadeśiya).

The next authority and perhaps the earliest among the extant grammars is the *Prākṛtaprakāśa* of Vararuci. In it we find the mention of four dialects, i. e., Mahārāṣṭrī, Pañḍī, Māgadhī and Śaurasenī. Mk takes all these into account in his grammar but in a

different manner, which will be discussed later on. In this context, it is curious to note that Vr. does not expressly mention the name of Mahārāṣṭrī till at last he says *śeṣam mahārāṣṭrīvat* which happens to be the last Sū. of the last chapter, i.e., XII. 32. This chapter conspicuous by the absence of Bhāmaha's commentary on it, is suspected to be an interpolation by some critics. But the colophon of this chapter in COWELL'S edition shows that it once contained Bhāmaha's commentary which was later lost. Some scholars are of opinion that the basic structure of Vr's PPK originally consisted of the first eight or nine chapters and dealt with Prākṛit only (See *Les Gram* , pp. 15ff. and also PPK ed. by K. RAJA) This Prākṛit again, according to some, was later identified with Mahārāṣṭrī.

Next to Vr. in antiquity is perhaps Caṇḍa to whom is ascribed the *Prākṛitalakṣaṇa*. The dialect mainly dealt with by CD is Mahārāṣṭrī. Among other Pkts treated are Apabhraṃśa, Paiśācikā, Māgadhikā, Ārṣa and Śaurasenī. Besides these the treatment of Aṃg, Jaina M and Jaina Ś is noticeable. Some points of similarity in the treatment of several dialects both in CD and Hc are remarkable, a fact which has led the critics to the view that either of them modelled his grammar after the other.⁵ Which of the two authors is anterior to the other is still a doubtful question and its solution is yet to be found out. Again CD is supposed to be anterior to Vr. HORNLE is of this view with which FISCHER, however, does not agree.

5. BLOCH remarks that the grammar of CD is an inaccurate and superficial abridgement of another work, may be perhaps even of Hc. See *Vararuci and Hemacandra*, p. 8.

One of the most noted grammarians is Hc, who in the eighth chapter of his grammar, *Siddha-Hemasabdā-nusāsana*,⁶ deals with Prākṛit. He treats seven dialects such as Prākṛta, Ārṣa, Māgadhi, Śauraseni, Paisāci, Cūlikāpaisāci and Apabhraṃśa. Of these, Prākṛta may be equivalent to Mahārāṣṭri. For a considerable time Prākṛta, in a narrower sense, meant the Mahārāṣṭri dialect.⁷ Even the writers on poetics as late as the fourteenth century took Prākṛta for M.⁸ As for Ārṣa we can see that according to the grammarians it is the language of the old Jaina Sūtras (Hc. I. 8). Hc being himself a Jaina scholar announces that for Ārṣa, all the rules are subjected to exceptions, and in II, 174 he says that the limitations recorded above are not applicable to Ārṣa, and there all the forms are permissible. This Ārṣa was designated as Aṃg. by later scholars (Cf. Namisādhu: “अरिसवयणे सिद्धं देवाने अदमागहा वाणी,” while treating the language which is predominantly M. Hc also deals with Jaina M and occasionally Jaina Ś, and that without strictly differentiating between these dialects. He is followed by Tv, SR, Narasimha, Lk and Appayyadikṣita, with this difference that Tv excludes Ārṣa like *desya* for its *rūḍhatva* and *svatantratva*, i.e., independent nature (see PVV, p. 1; Śl 6), while SR and others take no notice of it. In PS we find the discussion of all the Pkt dialects treated by Hc and his followers excepting Ārṣa and Cūlikāpaisāci. Mk, however, takes notice of Aṃg without naming it as Ārṣa

6. Cf. अमिज पाठनकम् पठितं सोऽं अ ने न आणंति ।

कामस्य सत्त्वार्थं कुण्ठति ते क्व न लज्जंति ॥ GS. I. 2.

7. Observe Vīraṇātha's use of the word Prākṛta in the following line:

यत्तु श्लोकः संस्कृतभाषायां हि संज्ञायां नदीनामयन्त्रप्रदेशे तु प्रकटितं यत् ॥ SD. 562.

and treats the same as a subdialect of Mg, the reason for which will be discussed later on.

The treatment of Pkt by Kramadīśvara in the eighth chapter of his Sanskrit grammar *Samkṣiptasāra* is very brief. Among the various dialects that are employed in case of different characters in a play mention is made of Śaka (Śākārī), Ābhīra, Drāviḍa, Udra, Āvantī, Śrāvanti (?), Prācyā, Śaurasenī, Bāhlikī and Dākṣiṇātyā. Otherwise it mainly rests upon Mahārāṣṭrī and Apabhraṃśa. Besides, Kī also recognises Mg, Paisācika, Amg. and Śabara as Pkt dialects. He also refers to the three main varieties of Ap, i.e., Nāgara, Upanāgara and Vrācaṭa (= Vrācaḍa). But a systematic treatment of all these dialects is lacking in it.

The mutual relation of the works of Puruṣottama, Rāmaśarman and Mk seems to be very close. All of them belong to the Eastern School. Unfortunately the grammar of Pu, *Prākṛtānusāsana*, is lacking in its first two chapters which are lost to us. Even then the work bears striking resemblance with the PS of Mk. Like Mk's grammar, Pu's grammar is divided into twenty chapters and each chapter in the former's work has a corresponding one in the latter's. Now these three authors divide Pkt into Bhāṣā, Vibhāṣā, Apabhraṃśa and Paisācika. Again all of them deal with M first and then study Ś, Prācyā, Āvantī and Mg under the first division, Bhāṣā. Mk and Rāmaśarman observe Bāhlikī and AMg as merging with Āvantī and Mg respectively. Both of them also take note of Dākṣiṇātyā as coming under Bhāṣā but fail to define and illustrate it precisely and thus they do not approve of it as a separate category. Then the remaining three, Vibhāṣā, Apabhraṃśa and Paisācika, are discussed.

(b) Mk recognises Bhāṣā as of five kinds.

20. Unlike Pu and Rt, Mk quotes the view of an unknown author regarding the classification of Pkt dialects in the introductory portion of his work (See Intro. 4). In this long quotation, the source of which is unknown, the first four lines bear close resemblance with NS. XVII. 48 and 49 with the exception that M is taken as one among the *bhāṣās* in the former whereas the latter does not recognise it.⁸

Keeping in view the passage referred to above, let us consider the observations of Mk on the classification of Pkt dialects. The first verse of the passage which enumerates eight kinds of *bhāṣā* includes Amg, Bāhlikī and Dākṣiṇātyā, which Mk refuses to recognise as separate categories on the following grounds:—

i) Amg differs very little from Mg which in turn is close to Ś. This he cites as the view of the same author who takes Amg as a separate dialect. Thus he refutes the contention of his predecessor in his own words.

ii) As for Dākṣiṇātyā, Mk says that since its distinctive characteristic has not been ascertained, its existence as a separate dialect cannot be accepted.

iii) Speaking of Bāhlikī he says that it ought to be included in Āvanti due to its differing from the latter only in respect of *r* changing into *l*. This minor change cannot be taken as a distinctive characteristic of the dialect, for even in Skt *r* and *l* are sometimes taken to be indential.

8. The reading सचर in NS. XVII. 49 seems to be corrupt. This can be corrected in the light of Mk's reading in the corresponding passage.

21. Now let us see, first of all, why Mk refuses to accord independent status to Amg among the *bhāṣās*. He takes Amg to be the same as Mg with a little difference here and there. There has been much controversy among scholars as to the existence of Amg as a separate dialect. Taking into account what the traditional authors have said about Amg, we see, first of all, that Bharata takes Amg as one among the seven kinds of *bhāṣās*. The next authority in the line is supposed to be Vr. who takes no notice of it. Hc, the noted Jain scholar, includes Ārṣa under the Pkt dialects which is said to be no other than Amg.⁹ He is followed by Tv, SR, Narasimha and Lakṣmīdhara with this difference that Tv excludes Ārṣa while the other three take no notice of it. Then we see that some noted grammarians of the Eastern School such as KĪ, Mk and Rt recognise it with slight degree of difference among themselves, whereas Pu has no mention of it in his grammar. Besides Bh., some other Skt rhetoricians too refer to it. Thus Viśvanātha tells us that it is used in the dramas as the language of servants, princes and traders, which is nothing but an exact copy of a line found in NŚ XVII. 50. If allowance be made to indentify Amg with Ārṣa (which I doubt very much) we see that in a quotation in Premacandra Tarkavāgīśa on Kāvyaḍarśa I. 33, two types of Pkt are distinguished, the one is that which originated from Ārṣa, and the other is that which is almost exactly the same as Ārṣa :

आपोत्त्वमार्षेतुल्यं च द्विविधं प्राकृतं विदुः ।

We have seen in the last section how Namisādhva

⁹ See the lines quoted from Jaina Sūtras by Pischel, *Grammatica*, 16.

derives the word *Prākṛta* by calling it the language whose basis (*prākṛti*) is the natural language of intercourse of all beings and which is not regulated by grammatical rules. In his second interpretation the word may stand for *Prāk-krta*, created before. Evidently while giving this type of derivative meaning of the word, the Jaina scholar had in his mind the Aṃg. dialect, the Pkt of the Ārṣa canon, which he styles as the language of gods. That Addhamāgadhā Vāṇi was the original language from which all the other languages had originated was the belief of the Jainas. This belief was due to the statement in the Jaina canon that it was the language in which Mahāvīra preached his doctrines. It is also mentioned there that this language undergoes modifications when it is spoken by Aryans, the non-Aryans, and other living beings such as the bipeds, the quadrupeds, the wild and the tamed animals, the birds and the insects.¹⁰ This idea finds echo in Vāgbhaṭa's *Alaṃkāratilaka*, I. 1 :— सर्वार्थमागच्छी सर्वभाषासु परिणामिनीसु ।
सर्वान् सर्वतो वाचं सर्वशीं प्रणिदध्महे ॥

“We salute the speech *Ardhamāgadhī* who modifies herself into all the different languages and is perfect and omniscient”. This faith relating to Aṃg reminds us of the Hindu belief about the eternity of the Vedas as well as of Sanskrit (the speech of the gods). Thus, as we have seen above, Aṃg, apart from being the vehicle of the sacred canon of the Jainas, had gained considerable prominence in the society as is evident from its recognition by the rhetoricians and Pkt grammarians.

10. Op. Cit.
Prā-D

22. Considered from the linguistic aspect, this dialect, according to some, stands closer to Mg whence it derives its name Amg implying thereby that it was not fully Māgadhi, but that it contained greater element of Mg combined with smaller elements of other dialects.¹¹ But a close examination of Jaina canon reveals that its language resembles M more than it does Mg—a fact which led JACOBI to call it Jaina Prākṛit to distinguish it from Jaina M which was used in the works of later Jaina writers.¹² This probably led KĪ to characterise Amg as the mixture of M and Mg (mahārāstri-mīśrā ardhamāgadhi).¹³ Some scholars also opine that Amg is said to be the language which was current in half the Magadha country.¹⁴ Thus from both aspects we see that Amg points to a close affinity with Mg or the language of Magadha.¹⁵ There is every likelihood that it was originally close to Magadha but with the passage of time it underwent great changes probably on account of the tampering of Jaina preachers mostly when Magadha was gradually gaining ground in the society. Since to preach the religion through the the medium of the popular tongue was the principle of Jaina monks right from Mahāvīra, Amg which was once close to Mg gradually lost its individuality to be subsequently merged with M. Therefore, the language

11. *Ardhamāgadhi Reader*, B. D. JAIN, P. XI; see also *Grammatik*, 17

12. *Kalpasūtra* ed. by H. JACOBI, p. 17.

13. KĪ, VIII, 5, 99

14. *Pkt. langs and their contribution to Indian culture*, S. M. KATHE, p. 19

15. Amg. agrees with Aśokan Mg. and other Aśokan dialects as well. See *Studies in Aśoka* by Dr. A. BANARJI SASTRI, JBORS, Vol. VIII, part II, 1923, pp. 75-82.

as a whole came to be designated as the language of R̥sis (Ārṣa). So we see that Ārṣa is not exactly Amg. Moreover the gradual change in the linguistic feature of original Amg was responsible for the non-acceptance of the theory that Amg was not close to Mg as has been done by WEBER.¹⁶

23. Whatever be the linguistic status of Amg in ancient times, this much is certain that it had lost its prominence by the time of Vr. who does not recognise it in his grammar. Moreover, there is no extant dramatic work which depicts clearly the linguistic features of the dialect in spite of the doctrine laid down in NŚ for its application in case of certain characters in a Skt drama. Of course, some scholars have tried to find its trace in certain Skt plays.¹⁷ But these traces supposed to be of Amg are no better than those of Mg itself. Hc, a Jaina scholar as he is, gives us hardly any clue to the exact linguistic feature of this dialect. In I, 3 and II, 174 what he means to say is that Ārṣa is not governed by rules and regulations of grammar and in IV. 287 he quotes a line which means that the older Suttas are composed in Addhamāgaha-bhāṣā. He remarks that this is a mere tradition of the older people, as a matter of fact Ārṣa almost follows only the rule at hand and not the rules that would be framed by him for Mg.¹⁸ Here Hc seems to differentiate Ārṣa from Amg

16. See *Grammatik*, 18.

17. *Intro. to Pkt.* by WOOLNER, p. 65; *Grammatik* 17 and *Skt Dr.* p. 336.

18. Differently explained by FISCHER (*Grammatik* 17). The text under reference runs thus:-

यदि 'सोऽयं अङ्गमागहान्नामिदं ह्यङ्गं कुचं' इत्यादिना अङ्गमागहान्नामिदं अङ्गमागहान्नामिदं इत्येतेषां प्राचीनेषु विद्यानां अङ्गमागहान्नामिदं ।

in certain respects and probably means to say that Ārṣa, Amg and Mg agree only in respect of the nom. sing. ending in *e* of *a* stems in masculine gender. However, his treatment of Amg or Ārṣa is not full despite a number of examples of uses in Ārṣa given by him in his grammar. Moreover, this is to be noted that the *e* ending as mentioned above is not noticed everywhere. The prose of the Ārṣa canon retains *e* in nom. sing. whereas the verse shows *o* in most places. However, the imperfect treatment of Amg or Ārṣa by Hc left his followers in dark who later on chose not to deal with this dialect in their grammar altogether on account of its independent nature.¹⁹

The modern scholars are not at one as to the linguistic nature of Amg, the language of the Śvetāmbara Jaina canon. COLEBROOKE called it to be Mg whereas LASSEN and JACOBİ considered it to be no other than M. The latter also found some amount of kinship of this language with Pāli. Against this WEBER held that it had no close relationship with Mg and that it was decidedly later than Pāli. PISCHEL has shown some significant archaisms in this dialect proving thereby its departure from others and hence its standing as a separate dialect.²⁰ He is, however, in favour of considering this to be more closely related to Mg than to any other dialect on account of the former's nom. sing. in *e* alone if not for anything else.

24. With the above background of Amg when we judge its treatment by the grammarians and rhetori-

19. देवमार्गं च रुढत्वात् स्वतन्त्रत्वाच्च नृपज्ञः ।

कश्चिन्नापेक्षते तस्य संप्रदायो हि शेषः ॥ P.V. Intro. St. 7.

20. Op. cit. 18.

cians we see that the real linguistic nature of this dialect was forgotten by all of them. True, Bh. takes it as a *bhāṣā* and assigns it to certain characters in a play, but his rule is hardly observed by the dramatists. After Bh. no other rhetorician except Viśvanātha speaks of the application of Aṃg in a play. But as has already been pointed out, he bodily copies the line of Bh. in his work. He gives us no clue as to its use in a play, thus leading us to the conclusion that he mentioned it only to respect his predecessor, Bh. Again it appears that if Bh. treated Aṃg as a *bhāṣā*, it was only to regard the sanctity and antiquity with which the dialect was associated.

25. Thus Aṃg, far from being put into practice in the plays, was dead in course of time and survived only in name. As its use became rare, the exponents of its existence as a separate dialect also became few and far between. Mk like Rt was a child of his own times who cared little to go into the details of variations and archaic features of this dialect, fully aware as he was, that it had hardly any use in Skt plays.²¹ What he cared most was to see the practicability of a particular dialect in literature. Like Viśvanātha he simply wanted to show respect to his *pūrva-sūri*, Bh., whom he cites as an authority in the use of Aṃg in the plays (XII.1):²²

राक्षसीभिर्हिनेटानुद्धम्यादेरर्धमांगवीति मरतः.

Likewise the definition of Aṃg he gives is no better than the verbatim copy of what has already been said by his predecessor whom he criticises at the very

21. Only the discovered fragments of Aśvaghoṣa's drama show traces of Aṃg, but probably Mk had no access to them.

22. This quotation is not met with in Nā.

beginning of his grammar :-

शौरसेन्या अदूर्त्वादियमेवार्धभागवी । XII. 8.

More curious is his illustration of the dialect through a line from Ve. which is spoken by Rākṣasī :-

अम्ज वि जो क्षामिणीए हिल्लिबदिवीए पुस्तचड्डकअशोए ण उवशम्दि.

A close examination of this line will show that this is no way different from so called Mg.²³ Thus Mk declines to draw a line of demarcation between Amg and Mg and considers them alike having much affinity with Ś.

26. Equally obscure is the treatment of Dākṣiṇātyā by Pkt grammarians, which, on examination, would justify its rejection by Mk. Bh. taking it as one of the seven Bhāṣās ascribes it to warriors, police officers and gamblers.²⁴ SD bodily copies it.²⁵ All the same there is hardly any evidence as to its use in Skt. dramas. Scholars have tried to find its trace in the speech of Candanaka in Mr.²⁶ As a matter of fact his speech hardly differs from that of Viraka. Pr. makes both of them speak Āvanti. The characteristics of this

23. Scholars have tried in vain to find trace of Amg in the speeches of Rākṣasa and his wife in Ve. Cf. Skt Dr. p. 219.

24. बोधनागरकादीनां दाक्षिणात्याय दीव्यताम्, NS, XVII. 52.

25. There is a variant reading, दाक्षिणात्याहिदीव्यताम् (See SD ed. by K. Kar. p. 328) अहिदीव्यतां here would mean "of snake-charmers."

26. See Skt. Dr. p. 141; *Grammatik*, 26 and Intro to Pkt, p. 199. R. G. BHANDARKAR supposes Dākṣiṇātyā to be a mixed lang. and attributes it to the speech of Māthura in Mr. on the authority of Vid. who ascribes the same to the gamblers. See *Collected Works* of R. G. BHANDARKAR, p. 324. But more appropriately the speech of Māthura is Tākki (see Pr. 's comm. on Mr.).

dialect given by him as well as by Mk indeed conform to their speeches. What made PISOHEL and other scholars think that Candanaka did not speak Āvanti but more probably Dākṣiṇātyā is the declaration by Candanaka himself as a southerner — *यत् दक्षिणतः अवन्त-मासिजो* — “We southerners speak indistinctly” — a fact which again is confirmed by his later statement — *कर्णाटकलक्षणेन कलेमि* — “I proceed to fight in the manner of Karpāṭa.” A study of his speech will show how unfounded is the contention that Candanaka’s speech was Dākṣiṇātyā and that it was different from the speech of Viraka. True, Candanaka was a southerner as he himself declares and there is no opposition on this point from the side of Viraka. But for that alone we need not take him to be a speaker of his regional language, whatever it may be. As has been rightly observed by GAIRSON, the use of dialects in a Skt drama may be attributed to literary purposes rather than to any attempt to imitate the speech of the day.²⁷ KEITH rightly opines that the dialects used even in Mr. are clearly literary and not attempt to reproduce true vernaculars.²⁸ But it is strange that the latter should join hands with PISOHEL “to hardly avoid the conclusion that the dialect (of Candanaka) is Dākṣiṇātyā”²⁹ only on the basis of the declaration of Candanaka that he was a southerner. According to NŚ particular characters should speak particular dialects, no matter whatever locality they may belong to. This was more or less observed by later theorists and dramatists.³⁰

27. IA, XXX, p. 556. 28. Skt. Dr. p. 74. 29. Ibid. p. 141.

30. VII. adds *यदेवं नीचपार्श्वं तु यदेवं हयः शक्तिवत्*. But this is his own innovation and hardly put into practice by dramatists.

Judged from this standpoint both Viraka and Candanaka speak one and the same dialect and that is Āvanti rightly in accord with the statement of Pr. Candanaka whose speech is supposed to be Dākṣiṇātyā, never uses a single southern word in his speech; on the other hand his speech shows striking resemblance to both Ś and M which in fact is the characteristic of Āvanti as shown by Mk. Candanaka falters in his speech in bewilderment while saving Āryaka from the danger of latter's being exposed and so to account for his grammatical mistake he shows his ready wit by seemingly disclosing himself as a southerner. This should be taken as a mere plea and not a clue to the kind of speech he makes. Later on from their quarrel we come to know that both of them are not nobly born, Viraka being a barber while Candanaka a cobbler by caste. This shows that by virtue of sheer merit they have risen to such high position. Both of them are capable officers and know well how to speak and discharge their duties. So Candanaka's confession that he spoke indistinctly being a southerner appears to be mere pretext and as such his speech should not be confused with Dākṣiṇātyā.

Regarding the definition of this dialect, Mk clearly says that the definition and illustration of it are nowhere seen, but this much has been said by Aniruddhabhaṭṭa:—

“A nectar-dropping poem, which is manifested as having its body Skt, but depending on words of the south is called Dākṣiṇātyā”.³¹

31. *The Pkṣ Vibhāṣa*, JRAS, 1918, p. 493. The verse in question bears close resemblance to a corresponding one by Rt (II. 2. 32):—

दाक्षिणात्यपदसंवाहितं यत् संस्कृतादिभिर्निष्कुरितं च ।

स्वाधुसारमनुवादादि कान्यं दाक्षिणात्यमिति एव कथयन्ति ॥ Pk. II. 2. 32.

27. The description of *Dākṣiṇātyā* as given by Mk and corroborated by Rt clearly shows that it is not a character dialect and that it is purely meant for literary composition having close association with Skt. Among the other Pkt grammarians of the Eastern School, Pu does not recognise it whereas Kī speaks of it as a *bhāṣā* meant for certain characters in a play. Thus the latter's view is in accord with the authority of NŚ. Both Mk and Rt mention it in the chapter meant for the treatment of Mg. For this GRIERSON thinks it to be a variety of Mg Pkt.³² But what seems from the description given above by Mk and Rt is that *Dākṣiṇātyā* is a mixed form of dialect having more of southern and Skt words in it. Such being the case, it is hazardous to take it as a variety of Mg. Pkt. Moreover, both Mk and Rt do not expressly mean to take it as such. It appears to me that *Dākṣiṇātyā* was a form of dialect, like M. Just as M was meant for literary composition and not as a dialect to be used by characters, so also was the case of *Dākṣiṇātyā*, the only difference is that while the former was not a mixed form of dialect, the latter was mixed mostly with southern and Skt words. Both Mk and Rt ignore the authority

32. GRIERSON's observation on *Dākṣiṇātyā* is as follows :—

" This is not classed as a *Vibhāṣā*, but as a variety of Mg Pkt. As a fact it bears to that Pkt very much the same relation that *Ṭakkī* bears to Ś. The only points of difference are that it does not occasionally drop into Ap. and that it is not a *Vibhāṣā* because it is used in the poetry not in the drama. It is not a character dialect and instead of using Ap. forms it ekes out its vocabulary with the help of southern words, while at the same time like *Ṭakkī* it is largely influenced by Skt. We thus have two Aryan *lāṅgā* spoken in Southern India. Both were there foreign languages, one of polite literature and the other of travellers. " *Op. cit.*

of NŚ on the point of its being a character dialect probably because the Skt plays do not conform to it. That was exclusively meant for literary purposes. This can be best imagined by comparing it with the present-day Telugu or Malayalam songs which are full of Skt words and yet bearing close affinity with the native dialect. Such was the form of Dākṣiṇātyā in the olden times, which was a mixed form of Pkt largely borrowing words from South as well as from Skt. Now the question naturally arises :- Why then there is no literature in this dialect if it was meant for literary composition. The answer is, most probably it early lost its popularity in the society on account of M which soon sprang in south-west India as the most popular dialect in which excellent poems were written and which enhanced its glory on account of the patronage of kings like Hāla Sātavāhana. The *Gāthāsaptasatī* is not only famous for its literary merit but also for the social, economic and religious condition of the society it depicts. It is said that the Sātavāhana kings of Andhra invaded the southwest India and consequently brought into their control both the Eastern and Western coasts of India. If this be true, it would naturally seem appropriate that the dialect of M having the characteristic of sonorous music in it gradually gained popularity in south so that it replaced Dākṣiṇātyā which must be later on considered inferior to M in respect of its melody. That M rose to literary eminence after a considerable lapse of time when Dākṣiṇātyā probably lost its predominant position is perhaps the reason why NŚ does not recognise the former but only the latter. Consequently the popularity gained by M leading to the final eclipse of Dākṣiṇātyā confirms our hypothesis.

28. Now coming to Bāhlikī we see that Mk includes it under Āvantī. Both Pu and Mk define Āvantī as the admixture of M and Ś. Rt differs from them and considers Āvantī to be the admixture of Ś and Prācyā. Again he seems to think that the two dialects Āvantī and Bāhlikī are identical.³³ Although these three authorities do not give a clear picture of the language, the definition given by Pu and Mk is more convincing than that given by Rt. Both Mk and Rt include Bāhlikī under Āvantī whereas Pu has no mention of Bāhlikī. Mk differentiates Bāhlikī from Āvantī on the point of *r* changing to *l* in case of the latter. Again on the authority of Bh. he assigns Āvantī to constables, traders, Pāṇṭīkas (?), the town mayors, police officers and such types of characters of mediocre rank confining Bāhlikī at the same time to the knaves etc. Rt, on the other hand, taking both the dialects as one, says in the concluding verse that this dialect is spoken by characters of mediocre rank, a town mayor, a door keeper, and a knave and also by constables and merchants.³⁴ Pu gives us no information as to the characters who should speak this dialect. In Kī we just come across a sweeping remark on Āvantī, which according to him, should be assigned to particular characters in a drama.

33. See PK. p. 127.

34. See PS XI. 1 & 13; these are not traced in NŚ. Cf. PK 7. 2. 10.

Pṛ. says that Viraka and Candanaka speak Āvantī in Mr. About this dialect all that he says that it is full of *sa* and *ra* and that it is full of proverbial expression (*lokaṭī*). If we compare all these with the description of Mk and Rt about this dialect, all of them mostly agree. But it is curious to note that Mk who has quoted lines from Mr elsewhere does not quote a single line from the speech of either Viraka or Candanaka.

29. Most of the characteristic features of Āvanti found in PS tally with those given in PK and PA. The rules of Mk bear closer resemblance with Rt's than with Pu's rules. The main features of Āvanti which are common to Mk and Rt are:— *sadrkṣa* = *sariccha*; *ktvā* = *tūṇa*; *bhavati* = *hoi*; and *darsayati* = *darisedi*. The characteristic terminations of the future base are *-jja* and *-jjā* and these may also come between the root and regular termination.

None of the grammarians except Mk illustrates Āvanti and Bāhlikī. Mk quotes a line illustrating Āvanti: एष किरादो मममणुसरंतो वेदसलआगहणं पद्दो — This hunter chasing the deer entered into the cane-forest. In it *kirādo* and *vedaso* are two *Ś* words whereas the rest are in M. As for Bāhlikī he similarly quotes a line from some unknown source: सलसिद्धहसोलम्भणिम्भलो मालुदो बहइ — The wind bearing the fragrance of lotus is blowing. Here it will be seen how *l* has replaced *r*. Rt's definition regarding Āvanti or Bāhlikī as the mixture of *Ś* and Prācyā is not substantiated by facts either by the author himself or by literature. Again this kind of definition is somewhat confusing, for Prācyā borrows mostly from *Ś* itself. Thus Mk of all would appear most reasonable in rejecting Bāhlikī and taking Āvanti as a separate *bhāṣā*.

There is every reason to suppose that in ancient times there was large-scale business transaction between the people of two countries, Avanti³⁵ (Central India) and Bāhlika (the modern Balkh) which was the cause of so striking resemblance between the languages of these two countries. Both Bh. and Viśva-

35. See Mk's localisation of Avanti.

nātha tell us that Bāhlika bhāṣā³⁵ is to be attributed to northerners (*udīcyānām*) in a play. Herein probably lies some clue that this language was current not only in Balkh but in a considerable part of northern India³⁶ including the Punjab.

Amg, Dākṣiṇātyā and Bāhlikī thus being denied the status of a *bhāṣā* in true sense there remain five out of eight: i) Mahārāṣṭrī; ii) Śaurasenī; iii) Prācyā; iv) Āvantī, and v) Māgadhi, according to Mk.

(c) The position of Mahārāṣṭrī Prākṛit.

30. There has been a great controversy among scholars as to the place of M³⁷ among Pkt dialects. Dr. M. M. GHOSH holds that M represented not the language of Mahārāṣṭra contemporaneous with Ś, but rather it was just a later form of Ś after the final loss of single stops, and the reduction of intervocal single aspirates to *h* had taken place in it.³⁸ Dr. S. K. CHATTERJI seems to corroborate this view.³⁹ In support of his view Dr. GHOSH gives the following reasons :

(a) M as a MIA dialect came to be recognised very late (c. 600 A. C.)

(i) The chapter XII of PPK (c. 600 A. C.) in

36. Another word which has striking resemblance with the word *bāhlika* is *bāhika* – the people of Punjab (see Apte's Skt. Eng. Dic, p. 391).

37. The word which should have been correctly Mahārāṣṭrī is invariably written as Mahārāṣṭrī in PS. In some other Pkt grammars the correct form is also used. The short *a* here appears to be meant for easy pronunciation.

38. JDI, Vol XXIII, 1931, pp 1-24.

39. Indo-Aryan and Hindi, p. 91.

which the name of M occurs is not from the hand of Vr.⁴⁰

- (ii) Pkt grammarians of Western India (which is very contiguous to Mahārāṣṭra), such as Hc, Śubhacandra and Śrutasaṅgara did not name any Pkt as M.
- (iii) Early (before 1000 A. C.) writers on poetics except Daṇḍin, did not know any M.
- (b) The difference between Ś and M, which is very meagre, may be explained by assuming a chronological distance between the two.

It is true that the mention of M, is only once made in PPK and that too at the end of the twelfth chapter in which the commentary of Bhāmaha is not met with. For this reason Dr. GHOSH and many other scholars think it to be spurious or later addition. But this is not the sufficient reason to show that M as a dialect did not exist at the time of Vr, even if the latter does not recognise the former. If the entire grammar of Vr. including the twelve chapters be taken as genuine, we see that it treats of only four dialects completely avoiding the others, mention of which is found in NŚ. Bh. being such an eminent authority and at the

40. Dr. GHOSH's remark that the colophon of COWELL's edition expressly ascribes Ch. XII of PPK to Bhāmaha, the commentator is fallacious (KM XXVI) for the colophon runs thus :

इति वररविष्णुः प्राकृतप्रकाशे मनोरमायां वृत्तौ नामहरिविज्ञायां क्षीरसेनीलक्ष्मण
नाम द्वादशः परिच्छेदः समाप्तः । PPK, p. 96.

The passage really means, 'Here ends the twelfth chapter of Vr's PPK with the Manoramā comm. of Bhāmaha describing the characteristics of Ś. Thus it rather shows that Bhāmaha's comm. on this chapter is irretrievably lost.

same time anterior to Vr, we cannot say that the latter was ignorant of the former's work. Similarly we cannot also say that the dialects mentioned in NS but not recognised by Vr. did not exist before or at the time of Vr. Thus it cannot be said that M did not exist before simply because its mention is not found as late as 600 A. D. (if taken for granted Dr. GHOSH's contention). The characteristic features of both M and S when compared would rather reveal that the former points to a greater antiquity than the latter in so far as M retains most of the Vedic forms whereas the other those of classical Skt.⁴¹

The elision of intervocalic stops which is characteristic of M is even allowed by Bh. under the head of Pkt. This phenomenon alone goes back to the ancient scriptures of the Jainas, giving rise to Jaina M. As MEHENDALE rightly observes, the loss of intervocalic consonants is first met with in the Western inscriptions almost in all cases. This tendency occurs in the North-West almost in all cases from the first century A. D.⁴² This not only shows the antiquity of M as a dialect but also its being the regional dialect of Mahārāṣṭra once upon a time. M was, however, most advantageous no doubt, for the sake of music and was long cultivated mostly in Mahārāṣṭra in which great poems were written. PISOHL rightly thinks that the application of M in lyrics destined for musical purposes is undoubtedly the oldest (*Grammatik*, 12) and therefore to consider M as the first and foremost Pkt on the part of Mk is not erroneous.

41. See WOOLNER's remarks, *Intro. to Pkt*, p. 28.

42. *Historical Grammar of Inscriptional Pits* - M. A. MEHENDALE, p. XXIII.

He certainly knew M, but he did not want to name it as such in his grammar. He treated it under the generic term Prākṛta only because that covered Ārṣa and various other dialectic peculiarities which are unknown to M. So did his followers. But this does not account for the non-existence of M beforehand. Somewhat different was the case with the early writers on poetics. M was so popular for poetic compositions that Pkt besides conveying a generic sense was often identified with M. It was rather considered dignified to name it as Prākṛta than simply M for it is M alone which was declared as the Pkt par excellence by no less a scholar than Daṇḍin (KD, I. 34). Thus this would little help Dr. GHOSH's contention that M was a later phase of Ś. Moreover scholars have seen unmistakable points of contact of M with Marāṭhi language.⁴³ Evidently the rise of an eminent poet like Pravarasena (c. 420 A. C.) in Mahārāṣṭra was sure to attract the attention of Daṇḍin and induce him to call the Pkt cultivated in Mahārāṣṭra as the Pkt par excellence.⁴⁴ Mk has duly taken note of it in his grammar.

As for the second point of Dr. GHOSH's argument, this much can be said that any variation of Pkt dialect may be explained away by assuming a chronological distance between one and the other, but that is no reason to deny the separate existence of a particular dialect at a particular stage.

43. See *Grammatik*, 12.

44. *Līlāvāṭī*, ed. by Dr. A. N. UPADHYE, p. 79. This Pkt poem which was written in M in c. 800 A. D. expressly mentions that the language of the poem is *marahasthadevibhāṣā* evidently pointing to M.

31. Dr. GHOSH in his edition of KM says that the language of the work is Ś alone and not M and Ś both as has been held by SRSN KONOW and other scholars. His view in this respect is also a direct challenge to Mk, who in his grammar clearly recognising the use of M by Rājasekhara, vehemently criticises him for his wrong use in several places. Out of the six places in which reference is made to Rājasekhara, two are devoted to strong criticism against him for his wrong use of the dialect.⁴⁵ The remaining four are illustrations of the correct use of M by Rājasekhara. It is true that in many places of his verses non-elision of consonants is met with. Being fully aware of this phenomenon Mk strongly criticises him for his confusion. In spite of consulting Mk's grammar Dr. GHOSH has not met Mk's challenge against Rājasekhara in his thesis. Moreover to substantiate his argument that KM is written in Ś he cites a verse from Ho's *Kāvyaṇuśāsana*,⁴⁶ which defines Saṭṭaka. There he interprets the word Prākṛta in the sense of M. In fact, Prākṛta here means the Prākṛit in general and the verse means that a Saṭṭaka is similar to Nāṭikā with this difference that it is without Viṣkambhaka and Praveśaka and that it is written in one language only and not in both Pkt and Skt as in case of the Nāṭikā. Here one language means Pkt in general.⁴⁷

45. See the following Sās, with the comm. in PS: I, 50; III, 77; V, 118; VI, 4; VI, 48; VII, 61.

46. See KM Intro, p. XI. The verse runs thus :-

विष्कम्भकप्रवेशकरादितो वस्त्वैकभाषा भवति ।

अभाषितसंस्कृतया स सट्टको नाटिकाप्रसिधः ॥

47. Cf. the above verse with the following :-

“दृक् प्राकृतशेषभाषां स्यादप्रवेशकम् ।”

Even if we accept the interpretation of Dr. GHOSH there is no reason why M forming the principal Pkt should not be used in a Sattaka. As a matter of fact there was no such restriction against the use of M, for the Sattaka named *Vilāsavati* by Mk stands clear testimony to it. He cites portions of metrical stanzas from the above work while illustrating the exceptional cases of dative use in M instead of genitive.⁴⁸

Dr GHOSH has unnecessarily assumed influence of Ap. on the Mss. while there is clear evidence of the use of M even in his best Mss. as in case of *pisumēi*, *kai* and others. Rājasekhara being *sarvabhāṣā-śāhuro* was fully aware of the dialectic variations between Ś and M and in fact he has used both these dialects in his play. But as it seems, he was not so particular about the correct use of them on the line of grammatical rules. The loss of intervocalic consonants as seen in the above examples is surely a M feature and not the influence of Ap.⁴⁹

Dr GHOSH has also assumed the language of the *Setuhandha* to be Ś. His assumption is based on a singular phonetic feature found in it, viz. $-k_s > kh$, $> kkh$ which occurs in the work in "overwhelming number of

न च दिक्कम्भकोऽप्यत्र प्रचुरभादभुतो रसः ।

अङ्का जवनिकाख्याः स्युः स्यदिन्यत्राटिकात्मम् ॥ SD VI. 276-77

To this may be compared the definition of Sattaka by Rājasekhara himself :

सो सट्टको ति अण्णइ दूरं जो णाडिआए अणुहरइ ।

किं पुण पवेसविक्खंभंकाइ केवलं ण दीसंति ॥

48. See PS V, 131.

49. Dr. GHOSH omits one important verse which is clearly in M. See कस्सा सङ्गअवंबो etc. in KONOW's edition, KM. 1. 7.

cases as compared with $k\dot{s} > ch$, which is a M feature.⁵⁰ This singular feature cannot decide the issue, and what is more curious to note is that the Pkt grammarians allow both $k\dot{s} > kh$, $> kkh$ and $k\dot{s} > ch$, $> cch$ in M. This can be verified even by the present grammar. The rules relating to this are as follows :

प्रकृष्टा खः	III, 37
उः कुरादिषु	III, 40
क्षमस्व च स्वात्	III, 41
क्षमदिवा	III, 42

With the above rules may be compared the following rules of Vr :

प्रकृष्टा खः	III, 29
अद्यादिषु उः	III, 30
क्षमादृक्षक्षणेष्वा	III, 31

So Dr. GHOSH's scepticism about the value of Daṇḍin's testimony relating to the language of the *Setubandha* is questionable.

Whatever might have been the original position of Pkt⁵¹ this much is certain that, three distinct phases of it, namely M, Ś and Mg early rose to literary emi-

50. See KM ed. by Dr. GHOSH, p. LXXV. He remarks on the same page— ".....for it is always the case that a dominating literary language or dialect takes loan-words from another language or dialect, does so very sparingly. Hence one must be very sceptical either about the value of Daṇḍin's testimony about the language of the *Setubandha* or the theory of dialectic division based on the development of $k\dot{s}$."

Again Dr. GHOSH's assumption that $k\dot{s} > ch > chh$ is exclusively an M feature. But He while treating of his Prākṛta which corresponds to M thinks the reverse—

खः खः खः खः खः, II. 3.

51. JACOBI with the help of the Pkt verses cited in NS suggests the existence of a poetic Pkt other than M of the drama before the rise of M to repute. *Bhavisattakaha*, pp. 84ff.

nence, and it is difficult to establish a chronological order among them. The late appearance of M as the medium of lyrical songs in drama compared to the early appearance of Ś and Mg in the same does not give sufficient ground to the non-existence of M in earlier times. Its retention of Vedic forms rather suggests its existence in remote antiquity in some form or other.

32. Mk treats M as the Pkt par excellence and as such the standard Pkt useful in determining the peculiarities of other Pkts (*sarvabhāṣopayogivāt*). His system of grammar derives M from Skt, Ś from M and Skt both and Mg from Ś. We have discussed at some length his treatment of Āvanti which he considers to have been derived from the admixture of M and Ś. His treatment of Prācyā as the language of humorous characters such as Vidūṣaka etc. in a drama is too incomplete to give us a clear idea about the dialect. He grammatically derives it from Ś and records some peculiarities such as *okkhamāno* in the sense of future, *murukha* in place of *mūrkhā*, *bhodi* in place of *bhavati*, *vakru* and *varikubha* in place of *vakra*, *hi hi bho* and *himānahe* to express joy and wonder respectively and so on. These and a few more which are the only peculiarities and are purely lexicographical in nature have been given by Mk. The treatment by Pu and Rt hardly helps us in understanding the dialect better. Therefore Prācyā, as it appears, has practically no distinct dialectic variation from Ś, and it may be very well termed as Ś with an eastern colouring. In fact the dialect of Vidūṣaka is taken as Ś.⁵²

52. KÉITH observes: "Prācyā is assigned to Vidūṣaka, but in fact he speaks practically Ś, and therefore the term can only denote an eastern Ś dialect". Skt. Dr. p. 336.

IV. The Five Vibhāṣās according to Mk.

33. Now coming to Vibhāṣā we find that after the first mention of the word in NŚ⁴³ with reference to it it is not noticeable until we come to Pu in the eleventh century. Thereafter though the word is mentioned and discussed by Rt, we do not find a clear and full discussion until we come to Mk. Thus among the Pkt grammarians of the Eastern School only Pu, Mk and Rt discuss it. Mk's approach to the subject indicates a clear vision regarding this term as his discussion embodies good many illustrations. As has been already stated, he quotes an unknown author whom he criticises in his introduction to the work. The first two verses of these quoted lines have a striking resemblance with two of the verses of NŚ with the only exception that M is recognised as a Bhāṣā in the former whereas there is no mention of the same in the latter. GRIERSON thinks the second verse to have been quoted from NŚ (see his *Pkt Vibhāṣās*), but Mk here actually quotes the lines from the unknown author whom he refutes, and moreover there is slight variation in the reading here.⁴⁴ Mk however, does not count the language of the foresters as the seventh Vibhāṣā, for he limits the

53. The commentator Abhinavagupta distinguishes between Bhāṣā and Vibhāṣā as follows :-

संस्कृतपञ्चमो भाषा, भाषापञ्चमस्तु विभाषा.

bhāṣā is the corruption of Sanskrit, while Vibhāṣā of bhāṣā.

54. To this may also be compared the verse cited by Pṛ in his preface to the comm. on Mr. in which variation in reading such as *śabara* as against *sacara* and *sapta kīrtitāḥ* as against *nāṣake smṛtā* is seen. Here Pṛ interprets *vibhāṣāḥ* as various dialects (*vividhāḥ bhāṣāḥ*) and includes them under the general class of Ap. and says that there are four languages falling under the head of Ap. viz., Śākari, Cāṇḍāli, Śāberi and Dhakki (Takki!).

number in the list to six and gives his own opinion by reducing the above six to five only. He excludes Auḍrī and Drāviḍī from the list and includes Ṭakkī in it, the reasons of which will be discussed later on. Thus the dialects coming under the group of Vibhāṣā according to him are the following five:— 1) Śākārī 2) Cāṇḍālī 3) Śābarī 4) Ābhīrī and 5) Ṭakkī.⁵⁵

34. Mk derives Śākārī from Mg (PS, XIII. 1) and calls it the language of Śākāra in Skt drama. Pu calls it a *vibhāṣā-viśeṣa* of Mg whereby he appears to mean the former as a subdialect of the latter. Both Pu and Rt also assign the dialect to Śākāra in a play. A weak *y* before some palatal consonants as in case of *yeisauti* is allowed by Mk in this dialect (XIII. 3): Pu has a parallel rule (PA. XIII. 15) allowing *y* before the letters of the *ca* group. Rt's illustrations show that he allows *y* only before words beginning with *e* (PK III. 3).⁵⁶ All of them agree in allowing loss, addition or change in the speech sounds in words and also occasional confusion in gender as well as in the application of declensional and conjugational endings. The use of anaptyc vowel is also a feature of the dialect. They also agree in allowing frequent use of pleonastic affix *ka* in words and occasional loss of the declensional and inflexional endings. They even allow the vowel

55. See Intro. 6; Rt however enumerates nine Vibhāṣās: 1) Śākārīkī, 2) Cāṇḍālīkī, 3) Śābarī, 4) Ābhīrīkī, 5) Drāviḍīkī, 6) Autkālī or Auḍrī, 7) Vānaukālī, 8) Māndurīkī and 9) Ṭakkī. From among these, Pu takes into consideration only four: 1) Śākārī, 2) Cāṇḍālī, 3) Śābarī and 4) Ṭakkī.

56. This feature is also noticeable in Mg, Vṛāṇḍa Ap, and Śaurasena Paśī. See also "The Pronunciation of Pkt Palatals", JRAS, 1913, pp. 391-96.

which is long by position before a conjunct consonant to be short in metrical compositions. All the examples cited by Mk except in two cases which occur in Mṛ come from one or more Skt dramas in which Śākāra is a character. We have only two widely known plays bearing the character Śākāra, namely, *Cārudatta* and *Mṛcchakatika*, the former being unfortunately either incomplete or having its later portion lost, whereas the latter only a development of the former. The examples of Mk and Rt, however, presuppose a number of Skt plays in which Śākāra was a character and spoke Śākārī. The peculiarities of his speech as given by Mk exactly tally with those given by Pu⁵⁷ and Rt.

Even though Śākārī is assigned to Śākāra, a particular character in a play, its status of being a spoken dialect once upon a time should not be lost sight of. In my opinion the nucleus of each and every Vibhāṣā was a spoken dialect of a particular group of people in a particular area some time or other. It was later on given a literary status by being carried to plays by dramatists with the speech of particular characters. We shall have further discussion on this point. Śākārī was evidently a form of Mg and as such a subdialect of the latter. In fact Pu's authority substantiates it. It may have acquired its name originally for being spoken by a class of people called Śakas who were the foreign invaders to this land.⁵⁸ Similarly, the character Śākāra being the brother of the unmarried wife of the king⁵⁹

57. Pu cites a verse characterising the speech of Śākāra which bears close resemblance to that given by Pu.

58. For the meaning of Śaka, see MONIER WILLIAMS' Skt. Eng. Dic., p. 1045.

59. See PS XIII. 1; also cf. SD III. 44.

suggests that the unmarried wife probably belonged to the Śakas and was admitted as a concubine to the kings harem. The Śakas, though an invading race, were first looked upon as *kṣatriyas* but were later on reduced to a degraded condition and lived a life comparable to Śūdras in Hindu society—a fact attested by Manu himself.⁶⁰ This is also indicated by the very definition of Śākāra who is said to have belonged to a low lineage (*duṣkulīnaḥ syāt*). Thus their language too, must have acquired a lower status as the absurd and meaningless speech of Śākāra in the drama indicates. It is also possible that Śākārī, which was originally the dialect of Śakas later on spread to a considerable part and instead of being confined to Śakas alone was the language of some other clans of lower status in the society.⁶¹

35 Both Mk and Rt derive Cāṇḍālī from Mg and Ś while Pu calls it a corrupt form of Mg (*māgadhi-vikṛtiḥ*). The three authorities almost agree with one another in laying down the characteristic features of this dialect. Both Mk and Rt sanction *o* for *a* stems⁶² in vocative sing. as a mark of respect. Pu has nothing of the kind. He allows both *o* and *e* in nom. sing. Mk

60. Describing the races who were reduced to the state of Śūdras in spite of being Kṣatriyas previously, Manu writes:—

पौण्ड्रकाशौड्रद्विहाः काण्वीजा वननः शकाः ।

वारदाः पङ्कवाक्षीनाः किराता दरदाः खसाः ॥

MS. X. 44.

61. Bh assigns Śākārī even to Śābaras in addition to Śakas and such other characters (XVII. 58). In SD we get a variant reading *śākārāṇām* in place of *śābarāṇām* of NŚ in addition to Śakas who should speak Śābarī but not Śākārī as in NŚ.

62. Dr. M. M. Goshwami writes that Mk has *ā* in showing respect which is not actually the case. See PK, p. 135 note.

quotes an unknown authority who allows *o* only in nom. sing. (XIV. 3). The three grammarians agree in declaring this dialect as abounding in colloquial words (*grāmyasabdārthapārthavam*). The rules as laid down by them rightly conform to the speech of Cāṇḍālas in Mr. Mk does not inform us as to who should speak this dialect. Evidently he means that it is a speech of Cāṇḍālas as the examples cited by him, all of which are from unknown source, indicate. From NŚ and SD we learn that it is a dialect of Pukkāsas (= Pulkāsas) and such other characters⁶³ who belonging to a despised tribe are almost identical with Cāṇḍālas.

Cāṇḍālī was evidently a spoken dialect of a group of people who lived in a degenerated society. As Mk rightly defines, it was a mixture dialect having acquired both Ś and Mg features in it. However though the Ś features are obvious from the nom., abl. and gen. endings, it is pre-eminently a dialect of Mg domination. Cāṇḍālī being primarily a caste dialect must have originally derived its features from Mg as the use of *l*, *ś* and *y* before palatal testify to. As these low tribes mixed with the people speaking a cultured dialect, that is Ś, some features of this are noticeable in their dialect.⁶⁴

36. The next Vibhāṣā discussed by the three grammarians is Śābarī. Mk derives it from Cāṇḍālī and says that it also at times owes its origin to Ś, Mg and Śākārī. Pu calls it a dialect of Māgadhi (*Māgadhi-viśeṣaḥ*) while Rt derives it directly from Mg. Its distinctive fea-

63. The variant Pāṇcālī in NŚ XVII. 53 is evidently wrong.

64. Bhāsa employs pure Mg in the speech of Cāṇḍālīs in his play *Bālacarita*. This indicates that in ancient times Cāṇḍālas spoke Mg which later on acquired some peculiarities with the result that the so-called Cāṇḍālī came to be known as the language of Cāṇḍālas.

tures are summed by Mk in five or six rules which mostly disagree with the rules laid down by the other two grammarians. According to Pu and Mk it has both *e* and *i* in nom. sing of the stem ending in *a*. Mk differs from Rt in allowing *ā* to the vocative termination of *a*-stem when respect is intended.⁶⁵ Rt's view in this respect is just the reverse. Pu allows *ka* while showing disrespect. He gives *ham* besides *hake* of Mk for *aham*, while Rt allows both *aham* and *hagā* for the same. Mk agrees with Rt in giving *i* and *him* as the termination of the loc. sing. while Pu has nothing corresponding to it. Another peculiarity of Śābarī singularly found with Mk is *keaka* which is optionally allowed for *keraka*. Mk agrees with Pu who says that this dialect abounds in Deśī words (*prāyo deśitah*).

As in case of Cāṇḍālī here too Mk does not inform us as to who should speak this dialect evidently indicating thereby that it is to be assigned to Śābaras (hunters) and such other characters. Rt following Bh. tells us that it is to be used by charcoal burners, hunters and those who make their living by boats and wood-cutting (II. 3. 1). Śābarī would, however, appear mostly a dialect of Mg as Pu and Rt have rightly observed. As we have seen in case of Cāṇḍālī here too Mg having undergone changes through a particular group of people who were mostly hunters and forest dwellers assumed the shape of a dialect which was later known as Śābarī. But unlike Cāṇḍālī this dialect had wider range of use among backward tribes of Eastern India, as we shall see now in discussing Andrī Vibhāṣā.

65. In PS XI. 23 Mg has *ā* instead of *a* to show disrespect. thus contrary to what has been said by Mk with regard to Śābarī.

37. Mk excludes Audri from the list of Vibhāsas on the ground that its peculiarities are to be found in Śābarī itself which in turn imitates the language of the Oḍra country. In this connection we may draw attention to the fact that Śābara is even now spoken by some hill tribes in South Orissa.⁶⁶ The great Jagannātha cult of Orissa is known to have partly owed its origin to the ancient Śābara civilization that was prevalent in the country once upon a time.⁶⁷

Thus the so-called Śābarī which must have been spoken by Śābaras of ancient Orissa included in it the so-called Audri or Oḍrajā of NŚ and in all probability was the earliest phase of the modern Oriya language. No other grammarian except Mk illustrates Audri.⁶⁸ He defines it as the dialect which comes off by adding local words of the Oḍra country and of Ś etc. to Śābarī alone. He illustrates it (see XV. 9) by citing a Dohā which must have come from an unknown dramatic work:

देव असोआनंदन कर मइ कहणालेश ।

एतिके जमउ अच्छउ इ पिहइ सव्वकिलेश ॥

' O Lord, son of Yaśodā, have a little pity on me. May (my) birth be this much, for all kinds of pains afflict me '.⁶⁹

Here the words including *kara* in the first line are in pure Ś though devoid of endings, so also *savvakileśa*

66. For Maṇḍā laṅga. see LSI Vol, IV, pp. 79ff. For Śābara p. 217.

67. See the legend of King Indradymna in connection with Jagannātha cult in *Skanda Purāṇa*, Utkala-khaṇḍa.

68. Even NŚ in which the earliest mention of this dialect is found, is silent about it.

69. For its variants and interpretation of GARRISON see footnote under XV, 9 of the text.

in the second line. The retention of original *ś* without change in *leśa* and *kileśa* may be attributed to the characteristic feature of Audri or may be a scribal error.⁷⁰ Being a direct borrowing from Ap or Ś *kara* is a pure Oriya word which is even now used in the second person sing. imperative. The words *ettike* and *piṭtai* correspond to modern *etiki* and *piṭai* in Oriya. The former is traceable to MIA *ettika* and is a so-called Deśi word; so also *piṭtai*.⁷¹ The word *jamaū* perhaps corresponds to *janma* with *u* suffixed to it which may have been due to Ap influence. The word *acchaū* corresponds to *astu* according to Pkt grammarians.⁷² The other doubtful word coming after this is *i* which seems to be an indeclinable meant for purpose of supplying metrical deficiency and is traceable to Skt *hi*. This may also indicate emphasis or certainty.⁷³ The elision of case-ending in case of the last two words of the first and second lines may be due to the characteristic feature of Śābarī (Mk, XV. 8). The first line of this verse is a very interesting composition and with a slight phonetic change can be made modern Oriya as *deva jaśodānandana kara mai (more) karuṇāleśa*. Thus the definition of

70. Though modern Oriya orthogrephy retains the three sibilants, the only sibilant used in spoken Oriya is the dental one. Tr. CHATTERJI holds that literary Oriya is more Sanskrit-ridden than Bengali (ODBL p. 107). This view rightly applies to the poems of medieval period. "Even in ancient Oriya inscriptions a respectable number of words come under the *tatsama* category; only a few come under the *Deśi* category" (EOLS p. 83).

71. See CGMI pp. 117 and 127. The word *piṭtai* is sometimes taken to be equivalent to Skt *tāḍayati*. See also *piṭṭa* in Mr. X.

72. See TURNER's article, BSOS, VIII, p. 795, also ODBL, p. 895 and 1035.

73. See Dr. TRIPATHI's observation in EOLS, p. 202.

Mk finds full play in this example. Even though his account of Śābarī as well as of Auḍrī is too incomplete to give us a clear idea of the dialects concerned, his approach to the subject deserves ample admiration since nowhere else do we have such information especially about Auḍrī. His work is important from the grammatical as well as from the historical point of view. The example cited by him about Auḍrī points to a very remote period at least to the 10th century A. D., when the Oriya language was not free from Prākṛitisms and Apabhraṃśa influence, a clear testimony to which is borne out by the example itself.⁷⁴ Unfortunately no dramatic work has as yet come to light which has used this dialect. No doubt this dialect relates to Orissa and I am afraid, if a character belonging to Orissa was assigned this dialect.⁷⁵

38. About Ābhīrī Mk's account is far from satisfactory. All that he says is that the said Vibhāṣā is exactly like Śābarī with this exception that the former⁷⁶ has *ia* and *ua* for *kva* and with this much peculiarity it is not so much deviated from Śābarī.⁷⁷ Pu knows no Ābhīrī. Rt supplies us with some more information about this dialect. He says that in the word *Kicaka*

74. Rt while distinguishing Ap from Vibhāṣā says that although the dialects such as Śākāraka, Auḍra, Drāviḍa etc. partake of the nature of Ap., if they are employed in stage plays and such other works they are not to be considered as such, PK II. 3. 31.

75. Kṛṣṇa Mītra puts Mg on the lips of the letter-bearer who belongs to Orissa. See *Prabodhaśandrodaya*, II. This work is the earliest extant record of presenting a character belonging to Orissa.

76. Dr. M. M. Ghosh translates here as the 'latter' which is faulty. See PK, p. 138.

77. Ms and B read *nā* (as in *G*) *tyapabhraṃśikā* which is not clear. For further elucidation see footnote under XV. 10.

the final *ka* becomes *o* and that the *oa* in the middle of the word is elided. Then he cites an example from an unknown dramatic work :—

एएहि ले कीअ कीअ मं पेअ ति मीमिण हओ वहु कीओ । II. 3. 24

‘Kicaka was slain by Bhīma (disguised as Draupadī who cried) : come Kicaka, Kicaka, look at me’.

According to him the initial *a* of *aranya* is not elided in this dialect and *l* is sometimes substituted for *ḍ* and *r*. Then the most important peculiarity of this dialect given by him is that the nom. sing. of *a* bases always ends in *o* (unlike *e* or *i* in Mg.). This must be viewed as a significant departure from the group of dialects owing their origin to Mg.⁷⁸ As for other information regarding this dialect we learn that the words *bhaṭṭārakaḥ*, *yathā* and *tathā* become *bhaṭṭo*, *jidha* and *tidha* respectively. Also the vocative sing. of *a*-stems generally ends in *ā* in this dialect⁷⁹. As the first verse of Rt indicates, the author had consulted some earlier authorities in this respect. Unfortunately we have no such information regarding the dialect from sources other than Mk and Rt. Both of them do not inform us as to who should speak this in a play. According to Bh. either Ābhīrī or Śābarī is to be assigned to herdsmen who live on cows, horses, goats, sheep or camels (XVII. 55). Viśvanātha tells almost the same thing with a little difference.⁸⁰ Bh’s theory of using Ābhīrī

78. Śābarī too has both *e* and *i* in nom. sing. as in Mg (Mk XV. 3).

79. In Mg *ā* in voc. is derogatory while in Śābarī it is honorific. This has been pointed out earlier.

80. *ābhīreṇ tathābhīrī*—SD VI. 168. Here the author does not consider Ābhīrī to be used alternatively with Śābarī and limits the dialect to cowherds alone.

alternatively with Śābarī would, however, confirm the view of Mk who draws a little demarcation between the two dialects. It would have been all the more better on his part to include Ābhīrī under Śābarī as he has done in case of Andrī. Of course the account of Rt regarding Ābhīrī compels us to admit a separate existence of this dialect. But Mk, on the other hand, having given an individual status to this has done very little to convince the reader.

In all probability Ābhīras, though originally an invading race, were a mixed tribe; and the language they used was Ābhīrī which was akin to Śābarī and a subdialect of Mg. Their language was chosen by dramatists as a suitable idiom of herdsmen who were the characters of certain plays.⁸¹ The example given by Rt regarding this dialect probably refers to a drama in which cowherds talk of the murder of Kīcaka by Bhīma. These cowherds must have served under the king Virāṭa, who we know, possessed a large number of cows and under whom the five Pāṇḍavas took shelter incognito in the thirteenth year of their exile (vide Virāṭaparva of *Mahābhārata*).

39. The last but not the least is the Ṭākki Vi-bhāṣā which according to both Pu and Mk is the language of the Ṭakka country. Again both Mk and Rt tell us that this is used in a play by gamblers, knaves

81. For the meaning of Ābhīra see Monier Williams Skt. Eng. Dic. p. 145; also MS X. 15. Ābhīrī is again identified with Ap, see Intro. to *Bhavisattakaha*—H. JACOBI, pp. 53-81. Namisādhū remarks about Ābhīrī as follows :

तथा प्राकृतमेवापभ्रंशः । स चान्यैरुपनागराधीत्यन्यत्वमेदेन विभोक्तस्तत्रिरसनायमुक्तम् ।
Also आधीरभाषापभ्रंशरथा कवचिन्मगध्यामपि इत्यने ।

and merchants.⁸² All the three authorities agree in defining it as the mixture of Skt and Ś. The most significant information supplied by both of them is that Ṭakki is the same as Drāviḍi. Mk further tells us that Ṭakki is liked very much especially by the Drāviḍas (XVI. 2). Rt however, recognises another variety of Ṭakki which is infected by Drāviḍa, but all the same has no special characteristics (II. 3. 37). Now the identification of Ṭakki with Drāviḍi amounts to the fact that Ṭakki besides being the language of Ṭakka country was carried to South India probably through the travellers and merchants where it had gained much popularity on account of its mostly Sanskritised vocabulary⁸³ Another fact which accounts for this but not noticed by GRIERSON seems to be its Apabhraṃśa-like nature. In fact as Pu and Mk inform us, according to Hariścandra, Ṭakki is to be taken as an Apabhraṃśa but not as a Vibhāṣā. Herein lies another clue towards understanding why this is especially liked by Drāviḍas or the people of South India. Now in Ṭakki we mostly get *u* termination in nom. sing. which again is similar to the characteristic of South Indian languages.⁸⁴ The pre-

82. Mk quotes a verse from some unknown source (XVI. 1) in this connection.

83. See *Ap according to Mk and Dhakki Pkt*, JRAS, 1913, pp. 875 ff, also *The Pkt vibhāṣā*, JRAS. 1918, pp. 489 ff.

84. For *u* termination in South Indian languages see *Comp. Gr. of Dravidian langs*, CALDWELL. Cf. a Telugu stanza which is purely Sanskritic and has endings *du* and *mu* comparable to *u* of Ṭakki -

अटसनिकाञ्चन भूमिमुखदुग्धम्बरचुम्बिशिरःहरिपटलमुद्गुण्डुलुब्धमङ्गकणपिकलाप-
जालम्.

I am thankful to my former colleague Mr J. J. MOHAN RAO, now Reader in Political Science who pointed out this stanza to me.

ponderance of the vowel *u* together with predominance of Skt on this dialect made it distinct from other Vibhāṣās and made it popular among the South Indians.

As will be seen from the foregoing discussion, we have a clear-cut division of Vibhāṣās falling under two categories. The first category constitutes dialects which are degradations of Mg to a greater degree while the second consists of Ṭakkī alone which is a degradation of Skt and Ś with Ap domination. We shall see further on that Ṭakkī was a kind of Ap dialect or was almost akin to Ap.

V Vibhāṣā as a Division of Prakrit and its Difference from Apabhraṃśa.

40. The meaning of the word Vibhāṣā has been a much disputed point among scholars.⁸⁵ GRIERSON in his article, I to IV *The Prakrit Vibhāṣās* has discussed the implication of this word from various aspects. He based his article mostly on PS and Rt's PK. Pu's work was not available to him by then. Now since we have excellent editions of both Pu's and Rt's grammars with us, we can enlighten further on Vibhāṣā. GRIERSON's observations can be resolved into following points:—

- (i) Vibhāṣā is a form of Pkt in which the rules of the standard or of some other dialect are applied or not at option.
- (ii) Vibhāṣā may mean a base language (*vi-bhāṣā*).
- (iii) It may also mean a minor *bhāṣā* (*vi-bhāṣā*).
- (iv) Vibhāṣā is a corruption either downgrade or upgrade of one or more standard Pkt dialects, which is

85. Dr. G. V. TAGARE means an uncultured dialect by the term Vibhāṣā used in NŚ XVII 48 and identifies it with Ap. See HGA, p. 7.

used only in stage plays, and is there allotted to special characters whatever locality they may belong to.

It will be seen that Pu regards Vibhāṣā as sub-dialect or as deviations of certain standard dialect.⁸⁶ Except in the case of Śākārī he does not inform us as to which Vibhāṣā should be spoken by whom in stage plays. This is significant in as much as it indicates that Vibhāṣās were not merely confined to particular characters in a play, but they were once in vogue as regional dialects. In fact as the names indicate and as we have seen in case of Śākārī, Śābarī, Cāṇḍālī, Ābhīrī and Ṭākki, they refer to dialects of particular groups of people in particular areas. So is the case of *bhāṣā* such as M, Ś, Prācyā, Āvantī and Mg.⁸⁷ As we have seen under this latter group the *bhāṣās* except M (which is specified for lyrical poems as well as for songs in a play) have been treated by Mk as being assigned to particular characters in stage play. From this we can safely conclude that not only Vibhāṣās but also Bhāṣās are to be taken as character dialects. But for that their currency in the society at a particular stage should not be lost sight of. The dialects of *bhāṣā* group once spoken were stereotyped by Pkt grammarians with the result that what we understand by M, Ś, Mg etc. is no more than those represented in Pkt literature and in the Pkt portion of the Skt dramas. Similar was the fact of the dialects coming under the Vibhāṣā group. That originally they represented regional dialects is borne

86. Observe the following Sū. of Pu regarding the so-called Vibhāṣās XIII 1, XV 1, XVI. 1. and XX. 1.

87. The portion *nāṭako smṛtā* or *nāṭakāīrayā* should be taken collectively to apply to both *bhāṣā* and *vibhāṣā* as enumerated by Bh, to be used in a stage play.

out by the term Vibhāṣā which stood side by side as subdialects in corrupt form as the interpretation would justify. So if we understand by M, Ś, Mg etc. of dramas certain Pkt dialects as once actually spoken in the society, there is no point in confining Vibhāṣās to stage play alone.⁸⁸

41. Now the question arises, how far Vibhāṣā differs from Ap. In GRIMSON'S words "the boundary between the two is fluctuating" as is evident from the view of Hariścandra who treats Ṭākki as an Ap but not a Vibhāṣā. Mk further adds that Hariścandra would justify his cause by taking Ap too as a character dialect along with the so-called Vibhāṣās.⁸⁹ Rt expressly declares that though Śākārī, Auḍrī, Drāviḍī etc. attain the nature of Ap, they are not to be taken as such when they are used in stage plays.⁹⁰ Hariścandra's authority on Ṭākki, however, signifies that Vibhāṣā or Apabhraṃśa, whatever be it called, Ṭākki in its essence was the language of Ṭakka country. A close observation of its peculiarities as given by Pu, Mk and Rt would show that it is akin to Ap which abounds in u. As will be observed from Mk's treatment Ap had its origin in Western India though later on it spread to

88. In fact Pu understands Vibhāṣā in the same sense as he understands Bhāṣā and identifies the same with ordinary Pkt; cf. *Hariścandra's to imām śakabhāṣām apabhraṃśam icchaṭi na prākṛtam*— PA XVI. 10.

89. See PS XVI. 2, cf. Pu XVI. 10.

90. The verse runs thus :—

शकारकौडद्रविडादिबाचोऽपभ्रंशनां यद्यपि संभवन्ति ।

स्वाभावात्कादौ यदि संप्रयोगे नैता अपभ्रंशतया तथेष्टाः ॥

With this compare the remarks of Pr who treats Śākārī as an Ap :-

अपभ्रंशपाठकेषु शाकरीभाषापाठको राहितः । Intro. Mr.

most parts of the country.⁹¹ Takka was situated in Western India. So Takkī was essentially an Ap which later on must have been taken as a character dialect owing perhaps to its spread through the agency of gamblers, merchants and baser people (cf. Mk XVI. 1). Thus Takkī should be viewed as distinct from other Vibhāṣās, for they have the influence of Ap on them whereas Takkī is almost identical with Ap. This point will be further elucidated while dealing with Takka as a division of Ap.

VI Three Main Varieties of Apabhraṃśa.

42. Now coming to Ap we see that Mk recognises three principal kinds of the same. He treats them in Pādas XVII and XVIII of his grammar; they are Nāgara, Vrācaḍa and Upanāgara. The unnamed author whom he quotes in the introduction to his work mentions 27 kinds of Ap. Mk accepts only three of them as noted above and rejects the rest on account of their slight difference (*sūkṣmabhedatvāt*, see Intro. 7). He includes the rest, as will be seen later on, under these three principal kinds of Ap. Of these three again he gives first place to Nāgara which he discusses in detail. He derives Vrācaḍa from Nāgara and specifies some of its peculiarities. Then he disposes of Upanāgara by defining it as the mixture of the said two. He then proceeds to note their peculiarities in brief but these are of so minor importance that they do not deserve recognition of their independent status.

91. Bh recognises such a dialect even though he does not mention the name of Ap while classifying different kinds of Pkt and localises it round about Himavat, Sindhu and Sauvira -

हिमवत्सिन्धुसौवीरान्ये च देशाः समाभिन्नाः ।

उत्कारवदुर्गा तच्चास्तेषु भाषां प्रकीर्तयेत् ॥ NS, XVII. 60.

Among the other grammarians of Eastern School Pu, Kī and Rt discuss the above three varieties in their grammars. Vr knows no Ap dialect. Kī names Vṛācaḍa as Vṛācaṭa and what he says about the Nāgara and Upanāgara varieties of Ap is not clear (V. 71). He probably means that Nāgara is to be employed in dramatic works like Rāsaka⁹² while Upanāgara which is a mixture of Pkt and Nāgara (*Prākṛtamisraḥ*) in the songs (*gāthādau*). He treats the Ap, however, in a general way like Hc and his followers.⁹³ Caṇḍa's treatment of Ap is too insufficient to give us a correct picture of this dialect (See CD III. 37).

43. GRIERSON has rightly pointed out that Mk's treatment of Ap closely resembles much of Hc's. Hc's Ap is based solely on Ś pkt as is evident from his sū:—*Śaurasenivat* (IV. 6) which is comparable to a similar treatment of Mk regarding Nāgara which is regarded as the standard Ap dialect, viz., नागरं तु महाराष्ट्रीशौरसेन्योः प्रतिष्ठितम् (XVII. 1).

The chapter dealing with Nāgara in Mk's work is divided into three sections. First section deals with *saṃkirṇa-vidhi* (miscellaneous), the second *subvidhi* (declension) and the last *tinvidhi* (conjugation). The following are some of the important features of Nāgara in respect of the sections as mentioned against each.

Samkirṇavidhi :— *k*, *kh*, *t* and *th* become optionally *g*, *gh*, *d* and *dh* respectively. The letter *y* becomes *r* in words like *vyāsa*, lengthening and shortening of

92 For the definition of Rāsaka see SD VI, 288-290.

93. Even though Hc treats Ap as a uniform language, his certain rules indicate that he is dealing with several dialects coming under Ap class. (Grammatik 28)

vowels, elision of declensional terminations, and irregularity of gender and endings are admissible especially for the sake of metrical advantage. Pleonastic affix-*ḍā* in masculine and neuter genders, -*ḍī* in feminine only and -*ḍu* in all genders are allowed.

Sub-vidhi :- In the nom. and acc. sings generally the suffix *u* is added and sometimes the addition of *ho* and *i* in case of pleonastic *ka* are also seen. In nom. mas. sing. the said *u* is replaced by *o*; *ho* is the suffix in nom. pl.; *e* is the suffix of the inst. sing. and *ena* if words end in *i* or *u*. Instr. pl. and loc. pl. have *hiṃ* as their suffix but *chiṃ* in case of words ending in *i* and *u* in inst. pl. only. The suffix of abl. sing. is *he* and *ho* and those of abl. pl. are *haṃ* and *huṃ*. Loc. sing. ends in *e* and gen. sing. in *āho*, *āha*, *āsu*, *āhaṃ* and *āhuṃ*. The nom. and acc. sings. of *tad* and *adas* have *eho* and *ehu* while the nom. sing. of *etad* is either *je*, *se* or *esa*. *Yuṣmad* becomes *tuhāṃ* in nom. sing. and *tumhe* in nom. pl.; the word *asmad* becomes *hamu* or *amhe* in nom. pl.

Tiṃ-vidhi :- Only *parasmaipada* is allowed in Ap. First person pl. becomes *huṃ*. The verbs *kr*, *vad*, *grah* become *kar*, *bolla*, *gṛaha* respectively.

Mk as well as Rt derive *Vrācaḍa* from *Nāgara* and call it the dialect of *Sindhu* region. Mk gives the following peculiarities of *Vrācaḍa* :-

ṣ and *s* become *ṣ*; *y* is prefixed to *c* and *j*. The original *r* and *ṛ* are retained in words excepting *bhrtya* and other words specified. Initial *t*, *d* become *ṭ*, *ḍ* respectively.

khadga > *khaṇḍu* and *bhū* > *bho* provided *pra* and the like are not prefixed to it. *Vṛṣ* and *brū* become *vah* and *bro* respectively. As would appear from above,

Vrācaḍa resembles Māgadhi dialect in many respects. It can better be called as a form of Māgadhi Ap.

44. As for Upanāgara, Mk as well as Pu call it the result of the admixture of Nāgara and Vrācaḍa. While Rt's definition regarding Nāgara is in agreement with that of Mk, his definition of Upanāgara is somewhat different. He seems to derive Upanāgara solely from Skt and says that there is said to be very close affinity between the two languages.⁹⁴

In respect of Nāgara Ap., Mk draws most of his examples from *Prākṛtapīṅgala* and a few more from unknown sources. His citation with regard to Upanāgara Ap., even of unknown source, is very interesting. According to my reconstruction the said citation runs thus :-

परिचाइ मेह छन्न करिअ दूरछावइ ।

दूरे शामी अभिअगुण एरिछामीछ पअइ ॥

" The cloud covering (the sky) and rumbling afar repeatedly is raining. (My) husband (endowed) with virtues beyond measure is far away : such indeed is the will of God."

The retention of palatal ś in the above passage may be attributed to the peculiarities of Vrācaḍa, while the elision of inflectional endings in words like *meha*, *channa*, *avaṭṭa*, *guṇa*, *paṭṭa* and the loc. *e* in *dūre* may be attributed to those of Nāgara Ap. Thus Mk's definition about Upanāgara is justified. Moreover, if the interpretation of the passage be correct the *samdhī* between *erisaṃ* and *īsa* is here significant and the lang-

94. उपनागरमय संस्कृतादुपबोधादुरनन्तरोक्तः, PK. III. 2. 5.

uage in general has got much affinity with Skt.⁹⁵ In that case Rt's definition about Uprnāgara as owing its origin to Skt on account of bearing close resemblance is justified.

45. After disposing of Upanāgara in the way mentioned above, Mk proceeds to deal with the rest of the so-called Ap dialects which, according to him, do not deserve independent recognition and, which, therefore, he includes under the main varieties of Ap. He refutes the contention of his opponent by the latter's own words and substantiates his point of argument by saying that there is no justification in recognising them individually when we see that if we go on counting such dialects on the basis of slight difference then thousands of such speeches would crop up. Hence it is wise to know the other varieties, as he puts it, according to the usage in their respective regions.

The peculiarities of twentyone dialects out of the remaining twentyfour have been shown by Mk by way of quoting his opponent. They are 1. Ṭakka 2. Mālavi 3. Pāñcālī 4. Vaidarbhī 5. Lāṭī 6. Andrī 7. Kaikeyī 8. Gaudī 9. Kauntalī 10. Pāṇḍyā 11. Saimphalī 12. Kālīngī 13. Prācyā 14. Ābhīrī 15. Kārnāṭī 16. Madhyadeśīyā 17. Gaurjarī 18. Pāñcātyā 19. Drāviḍī 20. Vaitālīkī and 21. Kāñcī. This list along with the peculiarities shown of each dialect coming under it is almost identical with Rt's.⁹⁶ Pu also

95. Of course this type of *sandhi* is also allowed in Pkt. Cf. अवि वा PS. IV. 23.

96. For a comparative study of the list of Aps of both Mk and Rt see *Ap acc. to Mk and Dhakkī Pkt*, by GRIERSON, op. cit. In this connection FISCHER's remark that Mk understands some south Indian languages under the name of Ap has been refuted by GRIERSON.

gives a similar list along with the peculiarities, but his list is a smaller one. His list of Aps. other than the main three include :-

1. Pāñcālā 2. Vaidarbhī 3. Lāṭī 4. Oḍrī 5. Kaikeyī
6. Gaudī 7. Ṭakka 8. Varvara 9. Kuntala 10. Pāṇḍyā
11. Singhala.

These three authors seem to have drawn this list from a common source as their accounts show striking similarity with one another. It is, however, clear from the above list that Apabhraṃśa having originated in a particular area which, as we shall see now, must have been the North West of India, spread almost over all parts of India which indeed gave rise to NIA speeches.

46. It is curious to note that the above list of minor varieties of Apabhraṃśa as given by Mk includes Ṭakka, Audri, Ābhiri and Drāviḍī which we come across as *vibhāṣās* in the previous chapters of his work. In Ch. XVI Mk considers Ṭakkī as a Vibhāṣā and not as an Ap and quotes the view of Hariścandra who considers this to be purely an Apbhraṃśa. It is interesting to know why of all dialects Ṭakkī was considered as a pure Apbhraṃśa and not as a Vibhāṣā by Hariścandra. What then is the boundary line between Vibhāṣā and Apabhraṃśa. About Ṭakka Ap Mk quotes the view of his predecessor according to which this is to be ascertained from the mixture of Ṭakka dialect, Nāgara, Upanāgara etc., i. e., from the language of Ṭakka and from the three varieties of standard Apabhraṃśa : टक्कभाषानागरोपनागरादिभ्योऽवधारणीयम्. Here Ṭakka-bhāṣā corresponds to Ṭakkī Vibhāṣā which has already been discussed, for, in order to know its full implication we can compare the corresponding rule of Rt which runs thus :-

टाक्की पुरा निगदिता सल्लु वा विमाषा
 सा नागरादिभिरपि विभिरन्विता चेत् ।
 तामेव टक्कविषये निगदन्ति टाक्का-
 पञ्चशमस्य तदुदाहरणं गेयेष्वम् ॥ Rt. III. 2. 6

Comparing the rules as quoted above regarding Ṭakka Ap we see that Ṭakka-bhāṣā of the former corresponds to Ṭakhī Vibhāṣā of the latter. That Vi-bhāṣā was somewhat a spoken dialect and was not merely confined to certain characters in a play is clear from this—a point which we have already discussed before. Now Ṭākki Vibhāṣā, as we have seen, has close resemblance with standard Apabhraṃśa and to distinguish it from so-called Ṭakka Ap. probably signifies that Ṭākki Vibhāṣā was confined to a limited region of Ṭakka whereas Ṭakka Ap carrying larger peculiarities in it was in vogue in considerable part of Northwest India including Ṭakka country. From Rājasekhara we learn that even by his time people of Ṭakka, Maru (modern Marwar) and Bhādānaka were found of using language with an admixture of Ap.⁹⁷

47. Now remain Audri, Ābhīri and Drāvidi in the list, of which we have learnt something in Vibhāṣā section. Mk includes Audri Vibhāṣā under Śābari, and as we have seen, the Audri Vibhāṣā too had the influence of Ap in it. Now as regards Audri Ap, Mk says that it abounds in *i* and *u* sounds (cf. Pu & Rt). The Audri Vibhāṣā too seems to have such characteristics (cf. Mk's illustration). Relating to Ābhīri Vibhāṣā Mk's rule is not clear,⁹⁸ and Rt informs that one of its

97. सापञ्चशमप्रयोगाः सकलमरुमुवहकमादानकाश्च, KVM. p. 51.

98. Mk says that Ābhīri has for its absolutes *ia* and *ua* is also applicable to Apabhraṃśa (1). cf. KI V, 74-76.

peculiarities was to use *bhaṭṭa* in place of *bhaṭṭāraka*. Now about the Ābhīrī Ap both of them inform us that it was full of the word *bhaṭṭa* (*bhaṭṭaka* acc. to Rt). The Drāviḍī Ap according to Mk differs only in the change of *r* (in the change of *l* acc. to Rt) in words. Pu takes no notice of such Ap or Vibhāṣā in his grammar. Further we have seen that both Mk and Rt equate Drāviḍī with Ṭakkī Vibhāṣā.

48. The above analysis is very interesting in giving us a significant clue to understand the boundary line between Vibhāṣā and the minor Ap dialects. We have seen while dealing with Vibhāṣā that the so-called Audrī and Ābhīrī Vibhāṣās were more or less variations of Māgadhī speech. Here in Ap section we gather that there were also Apabhraṃśa dialects of the same name which bore at the same time great affinity with the corresponding Vibhāṣās. Thus a particular Vibhāṣā though originally differing from its corresponding Apabhraṃśa must have been later on identified with it – a fact which is also attested by orthodox rhetoricians. Daṇḍin considers the dialect group of Ābhīra etc. as Apabhraṃśa and Lakṣmīdhara corroborates his view. Pṛthvidhara includes Vibhāṣā of NŚ under the general class of Ap.⁹⁹ Even the speeches of Śākāra and other low characters of *Mṛcchakaṭika* have traces of Ap in them (see *Grammatik*, 24).

99. Cf. i) आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति सूत्राः—KD I. 36.

ii) अपभ्रंशस्तु भाषा स्वादाभीरादिगिरां चयः —LK, Intro. 31.

iii) Vide Pt's Comm. on Mr.; GRIERSON has not accounted for this appellation of Vibhāṣā and Ap made by Pr.

iv) For ascertaining the connecting link between Ābhīrī and Ap see Intro. to *Bhavisattakaha*, by H. JACOBI, pp 53-81. Also see Ābhīrī and Ap. by G. V. TAGARE, ABORI, XXIII. pp. 13-67.

Out of the three varieties of principal Apabhramśa Mk like Rt locates Vṛacāḍa in Sindhu region. Pu and Kī are silent about it. None of these authors locates the other two varieties of Ap. Attempt has scarcely been made in this line to know the location of these two types. Nor the exact meaning of Nāgara and Upanāgara has been ascertained. GRIERSON has tried to know the significance as well as the localities of these two Aps. He tries to find out a relationship among the Nāgara Ap, the Nāgara Brāhmaṇas and the Nāgari script. He lays down two possibilities of the meaning of the word Nāgara; either it may mean 'cultivated' or the Ap spoken in the Nāgara country which he says, may refer to Gujarat. As for Upanāgara he assumes the locality near (upa) Gujarat, i.e. in eastern Rajputana and the southern Punjab.¹⁰⁰ Now let us see if we can throw some further light on the matter.

Though the word Apabhramśa in the sense of dialect came late (as late as 600 A. D.), its traits in Pkt go back to much earlier date.¹⁰¹ We have seen how Bh. recognises the use of peculiarities akin to Ap in the language in certain parts of India, and he actually cites some passages exactly resembling Ap in NŚ. Kālidāsa's use of Ap in his *Vikramorvaśiyam* is well known.¹⁰¹ Thus the origin of Ap may go back to a period as early as the time of Kālidāsa, if not earlier.

VIII The Nāgara Apabhramśa

49. We have historical evidence to show that India was ruled by a powerful dynasty called Nāga dynasty during the period from the second century to

100. See Ap acc. to Mk and Dhakkī Pkt, op, cit.

101. See HGA, pp. 1-20.

the third century A. D. We are again told that the Nāga Government was a federation consisting of three monarchical Nāga families one of which was called Ṭakka-vamśa. This family with another named the Yadu vamśa had migrated from the Ṭakka deśa. The Nāga emperors are said to have defeated the foreign invaders like Kushans and Ābhiras. They were the pioneers of Hinduism and fostered republics through a considerable portion of North India and even extended their sway into the Central Provinces.¹⁰²

As we have seen earlier Ṭakka was an Apbhrāmśa and Rājasekhara says that the Ṭakkas and people of Maru used Ap idioms. To correspond to this statement we have now seen that the Nāga family had a Ṭakka-vamśa, which means that the family came from Takka deśa. It will now be clear that they must have used Ap as their mother tongue and brought the same to the lands they occupied where it must have been patronised by them.

The word Nāgara in the sense of Ap dialect might perhaps be connected with the word Nāga and is a vernacular form denoting a derivative from that word. It has nothing to do with the word Nagara (city), though in modern times Nāgara has been a popular term to denote the sense of civilized, cultured, literary etc. by connecting it with the former. The word Nāgara owing primarily its origin to Nāga dynasty, as we assume it now in relation to Ap, and being a vernacular form originally was later on given a Skt colouring with the

102. For an elaborate description of the Nāga empire and its achievements see India under the Nāga Dynasty by K. P. JAYASWAL, JBORS, 1933, pp. 1-61.

result that its original etymology was forgotten. The word also equally applies to Nāgara style, Nāgara Brāhmaṇas and above all the Nāgara script.¹⁰³

The term Nāgara primarily relating to Nāga kings might have received a permanent and wide use afterwards on account of the latter's great popularity as patrons of the Hindu nation. Thus Nāgara came to be applied to the standard Apabhraṃśa speech that was imported to a large portion of India from the North West which in all probability was its original home. The Nāga kings had their origin in North West India, so too the standard Apabhraṃśa, i.e., Nāgara had its origin in the North West.

The information of Bh. regarding the use of the dialect akin to AP, points to the North Western region. So also Rājaśekhara in two of his verses locates the use of Ap. in North Western part of India.¹⁰⁴ The unmistakable points of contact between Gujarati and the Standard Apabhraṃśa lead to the same conclusion. Mk also informs us that both Ṭākka and Gaurjarī Apabhraṃśas were full of Sanskritised vocabulary—a fact which is borne out by the familiarity of Ap speakers with the Śaurasenī dialect consequent upon the spread of Nāga empire over the Mathurā, i.e., Śūrasena region.

Thus the standard Ap might have been designated as Nāgara during or just after the domination of Nāgas,

103. For similar use of *Karkoṭa Nāgara*, *vesara*, *gathara* etc. all having *-ra* as their affix, see op. cit, p. 56.

104. सापभ्रंशप्रयोगः सकलमरुभुवष्टकमादानकाश्च । *ibid*, p. 51.

सुराष्ट्रमवनाद्या ये पठन्त्यपि तसौहवम् । VII

अपभ्रंशवर्दशानि ते संस्कृतवचांस्यपि ॥ KVM p. 33.

i. e., circa 300-400 A. D. The term Upanāgara most probably applies to that type of Ap which was a sort of subdialect to the standard Nāgara,¹⁰⁵ or it might mean the dialect which was spoken in the area near (-upa) that area round which Nāgara Ap was spoken.

50. Lastly, this may be mentioned that though Ap was viewed as a language of inferior quality, it received great recognition in later times, so much so that it spread almost in all parts of India including North and South, East and West and even beyond these, i. e., Cylon¹⁰⁶ and enormous literature was written in this dialect which is very well preserved. This is not the case with other Prākritis. The Jainas were great lover of Ap. The fact that Vr does not recognise this dialect is perhaps due to the inferior status of Ap in his time when, in all probability, it was not given a literary status. Vr was concerned with the literary speech and so he was content to exclude Ap from his grammar. Quite different was the condition of Ap in later times while it was viewed as the language of the learned and fit to be used in great Kāvya. This is proved not only from the statements of rhetoricians but also from those of grammarians including Pu, Mk and Rt.¹⁰⁷ More works in Ap, however, still

105. Cf. similar expression, viz., *upabhāṣā* by the side of *bhāṣā*, *upagraha* by the side of *graha*, *upapurāṇa* by the side of *purāṇa*, *upāṅga* by the side of *aṅga* and so on.

106 The list of twentyseven Ap. varieties as given by Mk covers almost all parts of India. G. V. TAGARE classifies Ap in three major heads, i. e., Southern Ap, Western Ap. & Eastern Ap. See HGA., p. 15

107. i) शेषं शिष्टप्रयोगात् । Pu XVII. 90.

ii) शेषं शिष्टप्रयोगतः । Mk XV. 78.

iii) तत्रोदाहरणं पुरातनकवेः काव्येषु शेषं दुर्बलम् । Rt. III. 1.31.

await discovery which would reveal many more facts relating to this dialect.

VIII The Three Main Varieties of Paisācī.

Mārkaṇḍeya's difference from Rāmaśarman.

51. We now proceed to deal with the fourth category of Prākṛit, which according to Mk is known by the name of Paisācī and is discussed in the last two chapters, i. e., the nineteenth and the twentieth of his grammar. Much discussion has been carried on over the real location and connotation of Paisācī and yet it still remains an open question.¹⁰⁸

Mk divides Paisācī mainly into three types, i. e., i) Kekaya ii) Śaurasena and iii) Pāñcāla. In his introduction, as we have seen, he quotes his opponents' view according to which there are eleven kinds of Paisācī. They are i) Kāñcīdeśīya ii) Pāñḍya iii) Pāñcāla iv) Gauḍa v) Māgadha vi) Vṛācaḍa vii) Dākṣiṇātya viii) Śaurasena ix) Kaikeya x) Śābara and xi) Drāviḍa. Mk rejects all others excepting the three as mentioned above on the ground that these three are

108. The following are the important articles relating to Paisācī:—

- i) *The Home of Paisācī* by STEN KONOW, ZDMG, LXIV (1910) p. 114 ff.
- ii) *Paisācī, Pisāces and modern Pisāca*, by GRIERSON, ZDMG LXVI (1912).
- iii) *Eastern School of Prakrit Grammarians and Paisācī* by Grierson, AMSJV, vol III, pt II, p. 191ff.
- iv) *Paisācī language and literature* by A. N. UPADHYE, ABORI, XXI, p. 1-37.
- v) *The Home of Literary Pali* by GRIERSON, BCV, 1917, p. 117ff.

Nāgara¹⁰⁹, i. e., cultured or literary and other minor varieties are to be determined by local uses (*apare lokataḥ avadhāraṇāt*). In a similar way Pu recognises the above three varieties of Paisācika and says after treating the first two that others beginning with Pāñcāla etc. are to be known from local uses (*Pāñcālādayāḥ svalpabhedā lokataḥ*). It is to be noted here that Rt who is almost in agreement with Pu and Mk in respect of other dialects, strangely differs from them in respect of Paisāci. According to him Paisācika dialects fall into two broad divisions, viz., i) Śuddha (pure) and Saṃkirṇa (mixed). The Śuddha class includes seven varieties.¹¹⁰ Among the first seven Śuddha varieties, he recognised i) Kaikeya ii) Śaurasena iii) Pāñcāla iv) Gauḍa v) Māgadha vi) Vṛācaḍa and vii) one more minor variety which is not named but recognised by some owing to the differentiation in regard to the letters.

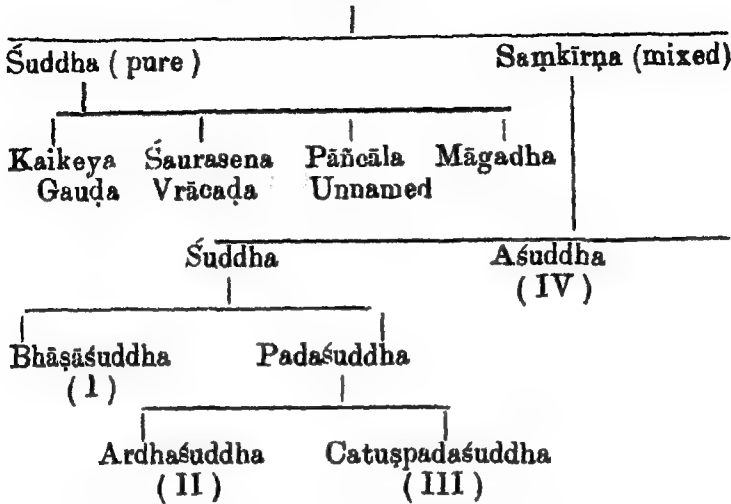
Describing the Saṃkirṇa Paisācika he divides it into two main classes: i) Śuddha and ii) Aśuddha. Of these again Śuddha according to him falls into two classes: i) Bhāṣāśuddha and ii) Padaśuddha, while Padaśuddha itself is divided into two types, i.e., Ardhaśuddha (half pure) ii) Catuspadaśuddha (pure in respect of the four feet).

109. Here the connotation of *nāgara* as applied to certain Paisāci dialects probably differs from *nāgara* in Nāgara Ap, which we have seen, presumably refers to Nāga dynasty. But GRIERSON supposes otherwise.

110. See Rt. III 1.1. GRIERSON has 'caska' instead of 'catuṣka' and hence his confusion, see 'The Home of Literary Pali' See also Grammatik p. 27.

Paiśācī according to Rāmaśarman

Paiśācika

After this division Rt illustrates some of these types. As the above list of Paiśācī given by him will show, the first division, i.e., Śuddha includes seven types of dialects, six of which, are common with those of eleven given by Mk. It is also interesting to note that the number of Paiśācī dialects as given by Mk coincides with that of Rt both being eleven and yet they have divided the same from two different angles. The second division of Paiśācī as described by Rt deals with 'polyglot tours de force' in which Paiśācī or some other Prākṛit form of speech is mixed mostly with Sanskrit excepting the Bhāṣāśuddha of course, which must be composed of one and only language.¹¹¹ The

111. This Saṃkīrṇa type pertains to rhetoric and is on the line of Bhoja's SK, see II, 17. Yet it is difficult to understand why Rt includes Bhāṣāśuddha which is purely in one language under Saṃkīrṇa, i. e., mixed.

latter division, in spite of dealing with Paisācī dialect partly in connection with employing it in mixture with other language has the least concern with the jurisdiction of grammar and as a matter of fact comes wholly under the purview of poetics and yet it is difficult to understand why Rāmaśarman alone of all Prākṛit grammarians deals with such a topic in his grammar. GRIERSON'S contention that the two terms Paisācika and Paisācī are not exactly convertible and that the Paisācīkam (in neuter gender) of Rt is meant to include two types of the same name distinct from each other as noted above is not convincing, for Pu and Mk use the same term and yet do not include the second variety in their grammar.

52. Rt, however, notes some of the peculiarities of minor Paisācī dialects apart from the principal three which neither Pu nor Mk takes notice of. Of Gauḍa Paisācī he says that either *r* or *l* may be used for *r* in it. Of Māgadha Paisācī he says that when the language originates among the people of Magadha it is regarded as the Paisācika called Magadha. Of Vrācaḍa Paisācī he notes that it has the admixture of such words. He then concludes such minor varieties by saying that another authority recognises a Paisācī, owing to a differentiation in regard to palatal *ś* and that too is a minor difference (*sūkṣmabheda*), and thus, there does not appear to be any possibility of differentiation any more than of differentiating between the sweetness of molasses and that of sugar.¹¹²

It is to be noted here that Rt does not distinguish Kekaya, Śaurasena and Pāñcāla Paisācī dialects as the

112. See Rt III, 3. 11-13.

principal ones as Mk has done, but he treats them one by one on the first hand and then deals with other varieties. Pu does not even take notice of the other varieties excepting the only three as given by Mk. Now let us see what they have to say regarding these three types of *Paśāci*.¹¹³

53. Pu, Mk, and Rt agree in deriving *Kekaya* or *Kaikeya* (both according to Mk from the admixture of Sanskrit and Śauraseni) Mk and Rt agree in hardening the sonant mutes everywhere, i. e., the third and fourth letters of a class are changed to the first and second of the same class respectively. Pu restricts this feature only to non-conjunct words. Then all of them agree in reducing *ś* and *ṣ* to *s*; *ṇ* to *n*; *rya* to *ria* (the long vowel preceding *rya* becomes optionally short according to Mk) *ny* to *jñ*, *ny* to *ññ* as well as in anaptyxis in case of certain conjuncts including peculiar forms of certain words, viz. *pakṣma*, *sūkṣma* > *pakhama*, *sukhama*; *prthivi* > *prthumī* (*prthunī* according to Mk) *vismaya* > *piśumaa*; *kihā* (*kihaka* according to Pu.) > *hṛdaya* > *hitapaka*; *iva* < *piśa*; *kvacit* > *kupaci*; *tiraśca* > *tiriam*; *bhū* > *ho*, *huva*; *yūyam* > *vayam*, *tupphe*, *apphe* (the last three features are recorded by Pu. alone). *prathama* > *prthuma* (noted by Rt and Mk), *kaṣṭa*, *snāna* > *kaṣaṭa*, *sanāna*.

In inst., abl., gen. and loc. sing. *rājān* becomes 'rāci'. The affix for the gerund *ktvā* is *-tūnam*.

113. Mk. quotes *kupaci piśālam* (XIX.9.) = *kvacit viśālam*, but 'kvacit piśācam' according to GRIERSON is not acceptable. Mk remarks that it occurs in *Brhatkathā*. GRIERSON's contention that Mk had the text before him when he wrote his grammar is not convincing. The quotation might have been handed down to Mk traditionally or from some predecessor.

As for Śaurasena Paisāci the following are the main features as noted by the three authorities.

$\xi, s, > \acute{s}$; $r > l$; $k\xi > sk$ (*cch* according to Mk); *cch* $>$ *sc* (noted only by Pu) ; *tth* $>$ *st* according to Pu ; Rt records that in word *atthi*, *tth* remains unchanged ; Mk prefixes \acute{s} to *tt* and *tth* ; $\xi t > \acute{s}t$ in case of *sthā* according to Mk, Rt enjoins *tth* $>$ *nth* ; Pu takes it unchanged.

pība $>$ *piā* (Mk does not note this) *kṛta mṛta gata* $>$ *kaḍa, maḍa, gaḍa*; *adhunā* $>$ *ahunā* but *ahunī* according to Mk and Rt.

As for the nom. and acc. sing. Pu prescribes the termination *o*, *aṃ* respectively and also the elision (*luk*). But both Mk and Rt add the *-e* termination to nom. and optionally to the acc., the other affix being *aṃ* in case of the latter.

Mk prefixes *y* to *c* class as in Mg. Rt has nothing corresponding to this rule whereas Pu notes that *c*-class is pronounced as clear palatal (*vyaktatālavyah*, cf. *spa-ṣṭatū* in Vr. XI. 5). Lastly Mk remarks that this Paisāci in other respects is like Prākṛit, i. e., Mahārāstri but according to some it is optionally like Māgadhī (XX. 13). Pu and Rt have nothing corresponding to this rule. All of them agree as to the peculiarity of Pāñcāla Paisāci, which differs only in the inversion of *r* and *l*.

54. As will appear from the above, the Śaurasena Paisācika has nothing to do with Sauraseni and can be best called as a local variety of Māgadhī. It bears close affinity with Mg and that too in respect of significant peculiarities of Mg. Mk has clearly recognised its Mg character (XX. 13) and his particle *tu* in XX. 1 is perhaps meant to suggest that though it is called Śaura-

senā Paisācī it has nothing to do with Śaurasenī, rather it has much to do with Māgadhi. We can take it as a Paisācī dialect spoken in Śūrasenā country (cf. *atha Śaurasenī Paisācī*, intro. XX. 1)

To take Pāñcālā as a separate variety of Paisācī is something unusual with Mk, for it differs only on the point of the inversion of *r* and *l*. Similar is the characteristic of Bāhlikī and Mk refuses to give it separate recognition for its negligible difference from Āvanti; and he argues that even Sanskrit allows oneness of *r* and *l*, so Bāhlikī is to be included in Āvanti. In other words the former is the same as the latter. For the same reason he ought to have included Pāñcālā Paisācī in the main variety. Pu seems to treat Pāñcālā etc. as minor varieties of Paisācī which can be best known, as he adds, from the local use (cf. Pu. xx. 13)

IX Paisācī according to Vararuci, Hemacandra and their followers.

55. Vararuci, treats Paisācī in a general way and knows no classification as discussed above. He also differs in some respects from the foregoing grammarians. As for example, he limits the change of the third and the fourth letters of a class to the first and second only to such as are found in non-conjunct and intervocalic form. He changes *jñ* and *ny* to *ñj*¹¹⁴ and *hrdaya* to *hitaaka*. Besides, most of the rules found in the grammars of the above three are absent in his grammar. Similar is the approach of KĪ; he knows no classification of Paisācī. Yet he records some exceptional cases which indicate that he is dealing with more

114. Possibility of scribal error in this case is not ruled out.

than one such dialect (cf V. 105, 106, 108, 116 etc.). He reduces *hrdaya* to *hitaaka* and is in agreement with Mk and Rt in hardening all sonant mutes except in case of *saggo* (= Skt. *sargah*). One of the important peculiarities recorded by him is the change of *ṇ* and *n* to *l*. He also changes *ṇ* and *n* optionally to *n* and does not change *ṇ* to *n*. He opines that Paisācī is like Prakrit in cases other than those recorded by him.

56. Quite different is the treatment of Paisācī by the grammarians of the Western School. Caṇḍa's information about this dialect is too meagre. He records two or three traits such as change of *r* and *ṇ* to *l* and *n* and of the third and fourth letters of a class to the first and second letters of the same class respectively and cites some words as examples. Namisādhu' the commentator on Rudraṭa's *Kāvyaḷamkāra*, who is anterior to Hc, notes some of the important features of this dialect such as retention of dental *n* alone, change of *d* to *t* and retention of *jñ* and *ñ*, non-elision of intervocalic sonants and *hiapaka* in place of *hrdaya* etc.

Hc and his followers divide Paisācī into two broad divisions, i. e., Paisācī proper and Cūlikā Paisācī.¹¹⁵ The latter again has two important varieties¹¹⁶. One of these enjoins the non-change of the third and the fourth letters of a class to the first and second while coming in the beginning and is in agreement with the Paisācī of Vr while the other enjoining the change is

115. For the significance of 'Cūlikā' see *Paisācī Language and Literature* by Dr. A. N. UPADHYE, ABORI, XXI p. 1-37.

116. See 'Paisācī and Cūlikā Paisācī' by GRIERSON, IA, LII, pp. 16-17.

in agreement with that of Mk and Rt. Thus we see three kinds of Paisācī on the whole. In Paisācī proper Hc enjoins the retention of *t* and change of *d* to *t*, thus agreeing with what Namisādhu has said about this phenomenon. Apart from this, he gives some more rules as to the characteristics of Paisācī proper which are completely foreign to the grammars of the Eastern School (cf. IV. 308, 311, 313, 315, 317-322).

57. The foregoing analysis of the treatment of Paisācī by different grammarians will clearly show that this dialect has undergone so many local variations as are evident from the conflicting views of the grammarians regarding a particular syllable or word. In all probability Paisācī, though later on equated with Bhūtabhāṣā¹¹⁷ (= language of goblins) was originally a language of a certain low class people called Pisācas who dwelt in the extreme North-West of India and later on spread to several places as the account of various Paisācī dialects given by Mk and several Pisāca countries enumerated by Lakṣmīdhara go to suggest.¹¹⁸ The three lists regarding Paisācī as noted by Mk, Rt and Lk have a common word and that is Kaikeya or Kekaya which points to a North-West origin of the dialect and as such the Kekaya Paisācī has rightly been treated first evidently on account of being the standard Paisācī by Pu, Mk, and Rt. Rājasekhara's account

117. Cf. KD, I. 34. and KVM. p. 51.

118. Lk's account on Paisācī:— पिशाचदेशनियतं पेशाचाहितयं भवेत् ।

पिशाचदेशान्तु इदंरुक्ताः—

पाण्ड्यकेकयवाकिकाणिहनेपालकुन्दलाः ।

सुदेष्यमोजगान्धारहैबकनोजनस्तथा ॥

एते पिशाचदेशाः स्तुस्तदेशस्तद्गुणो भवेत् ।

पिशाचजातमथवा पेशाचीइत्युच्यते ॥ 29-30

that the people of Avantī, Pāriyātra and Daśapura used to speak Bhūtabhāṣā¹¹⁹ probably suggests that Paisācī by his time travelled to the Vindhya region from its original home through its speakers who must have been an aboriginal and nomad tribe. This fact is also suggested by two other main varieties of Paisācī i. e. Śaurasena and Pāñcāla which were Paisācī dialects spoken in Śūrasena and Pāñcāla countries respectively.

58. The only work which is believed to have been written in Paisācī is *Brhatkathā*, but it has unfortunately been lost to us generations ago. The way Mk while dealing with Kekaya Paisācī quotes a couple of words as occurring in *Brhatkathā* is too insufficient to provide us with any clue that he actually had the text before him while he wrote his grammar.¹²⁰ His Meagre performance in this respect is enough to show that the quotation he gives was probably learnt by him either from his teacher or was traditionally handed down to him, or may be, the same contained in an earlier work which he came across. Most of the examples of Paisācī cited by the grammarians including Mk are mere detached words. After *Brhatkathā* there has been a deplorable gap in Paisācī literature possibly on account of the fact that as a language Paisācī was looked down upon by the poets and dramatists as a result of which, despite the rule in rhetorics that Kāvyaś can be written in this dialect and that very low characters including Piśācas should speak this in dramas, we have

119. आबन्ताः पारियात्राः सह दशपुरजैर्मन्त्रभाषां यजन्ते । KVM, p. 51.

120. GRIERSON remarks that the Mss. of *Brhatkathā* were probably in existence 259 years ago. This he does by assuming Mk to have lived in the middle of the 17th century and utilised the Mss. of *Brhatkathā*. See 'The *Brhatkathā* in Mk'. JRAS, 1913, p. 391.

no early evidence of its use. The very fact that *Bṛhatkathā* written in this dialect was uncared for and could not be kept in tact is another reason to show its precarious condition in the nation's literature.

X Concluding Remarks of Mārkaṇḍeya on the Classification of Prakrit.

59. In the concluding lines, i. e., in XX. 15, 16, Mk remarks that he has thus described sixteen types of languages and that if one desires, he would quote the view of others regarding the division of languages. Some authorities opine, he adds, that the language is of eighteen kinds when combined with Sanskrit and Saṃkīrṇa (mixed). Some again divide language into fourteen types by including Bāhlikī and Pāñcālī¹²¹ in this division. In that case, according to them, the language together with Sanskrit and Saṃkīrṇa become sixteenfold. Let us see what all this means. As I have pointed out earlier, Mk could have easily rejected Pāñcāla as a separate type of Pāisācī on the same ground as he rejected Bāhlikī, for both Bāhlikī and Pāñcāla differ from the main variety of their respective dialects only on the point of *r* changing to *l* or vice versa, and this according to Mk should not be taken as a distinctive characteristic in as much as even Sanskrit recognises the oneness between the two letters. But he has not done it. Now he says that according to one view Sanskrit and Saṃkīrṇa, i. e., mixture of languages in literary compositions (as we have seen in examples cited by Rt in Pāisācī section) as two other varieties in addition to the main classification of Prakrit, the division comes to eighteen in number. This probably

121. Here Pāñcālī probably refers to Pāñcālī Pāisācī.

indicates that the remaining sixteen types refer to the sixteenfold division of languages as given by Mk in his introduction. Now if Bāhlikī and Pāñcāla are included in the main division, i. e., if they are not recognised as indivisual dialects, then the number comes to fourteen. Here if we refer to the sixteenfold division of Mk, we see that Bāhlikī has already been included in Āvantī and so there is no question of rejecting it once again. Thus including Pāñcāla Paisācī in the main division we get fifteen instead of fourteen. Here one thing seems to be probable. According to some authorities Bāhlikī is the same as Āvantī. In fact as we have seen Rt treats Āvantī and Bāhlikī as identical. Bharata enjoins Āvantī (NŚ XVII. 51) for Dhūrtas and the quotation cited by Mk as coming from Bh but not traceable to NŚ is that Bāhlikī is the language of the Dhūrtas. So there was hardly any difference between the two dialects and both of them were akin to Śāurasenī. So there is much reason to believe that according to certain section of critics one stood for the other. Hence by rejecting Bāhlikī, i. e., Āvantī in addition to Pāñcāla from this list of Mk we get fourteen types of language which again together with Sanskrit and Samkīrṇa comes to sixteen in number.

In this connection it is to be noted that Rt in the last chapter of his grammar mentions that there are fiftyfive languages on the whole (*sarvā eva pañcapañcāśad bhāṣāḥ*, cf. III. 3. 18) which may have referred to eight Bhāṣās (cf. Mk.), nine Vibhāṣās (as given by Rt), twentyseven Apabhṛṃśas (as given by Mk) and eleven Paisācikas (as given by both Mk and Rt, but on a different line) thus the total number coming to fiftyfive.

SECTION IV

*Forgotten Works Known to Mārkaṇḍeya**1 Śākalya, Kohala, Bhojadeva and
the unnamed Author

60. Curiously enough Mk quotes in his grammar lines from some works and refers to some authorities so far unknown.

In the introduction to his work Mk frankly admits his indebtedness to such authorities as Śākalya, Bharata, Kohala, Vararuci, Bhāmaha, Vasantarāja and others and says that he is going to compose his grammar after consulting their works. Of these, Bharata is the celebrated author of NŚ, Vararuci of *Prākṛtaprakāśa*, Bhāmaha of a commentary called *Manoramā* on Vararuci's grammar and Vasantarāja of a commentary called *Samjivani* on the same work. But Śākalya and Kohala still remain a mystery to us and will continue to be so as long as the lines referred to their works are not traced. Mk places Śākalya first in the list of his predecessors and refers to his view by name in four places of his work and to Kohala in one place.¹ Commenting on his rule V. 30 (*āditau bahulam*) which corresponds to V. 24 in Vr., Mk says that feminine

* I am thankful to the Editor, OHRJ (Vol XII, 1964) for having published my paper of which the present section is slightly developed.

1. B & Mss except A record three references to Śākalya by Mk. Only A records an additional reference to Śākalya-*dāvaś ceti Śākatyaḥ* which points to the *dhātuvādesa* of *dṛś* as *dāva* in M, thus bringing the total number of references to Śākalya to four. Vide PS VII, 106

proper nouns take *ā* and *i* in the non. sing. as in case of *sohaṇā*, *sohaṇī*, *suppaṇaḥī*, *suppaṇahā*. But in certain places as *piā*, *vallahā* etc. there will always be *ā*, and according to Śākalya words ending in consonants always take *i*. Rt has a corresponding rule to this (I. 4. 9.) while Pu has not. Bhāmaha commenting on Vr. (V. 24) says that *ā* or *i* becomes the suffix of the feminine words ending in *ā*. Vasantarāja interprets the rule in the following manner :

अदस्तात् परमाकारा ईकारो व्यञ्जनादपि ।

इत्येवं व्यवतिष्ठन्ते बहुलप्रद्वेगात् परे ॥

None of the authorities save Mk quotes the view of Śākalya by name on this issue.

The second instance of quoting Śākalya is the rule V. 96 (*Śākalyasyāta in mate*) of Mk which enjoins that according to Śākalya the loc. pl. of *yusmad* and *asmad* take *i* instead of *e* in place of *a*, viz., *tujjhisum*; *tumhisum*. Therefore Mk remarks that this rule is not approved by many—*etat na bahusammatam*. Indeed none of the authorities gives such a rule or quotes Śākalya's view in the matter.

The third instance of quoting Śākalya is given in the above footnote. The fourth instance is the rule IX. 109 (*hoś ca Śākalyamate syāt*) of Mk which enjoins that Śākalya changes *bhū* to *ho* in *ś* as in *hodi* instead of *bhodi*. Of all the grammarians Rt has a rule exactly corresponding to this wherein he also quotes the view of Śākalya (cf. II. 1.25).

Besides Rt has a number of rules wherein he mentions *Śākalya-Māṇḍavyamate* and in to more places he mentions simply *Śākalyamate*. In most of these cases Mk has corresponding rules, but no mention of either

Śākalya-Māṇḍavya or Śākalya. The rules in question are given below :—

Rt	Mk
I. 4. 19 शाकल्यमाण्डव्यमते हकारः	IV. 48 स्वार्ये च हश्च
I. 5. 23 क्तवार्थे तु तुं शासति केऽपि धीराः शाकल्यमाण्डव्यमते विलोक्य	IV. 98 क्वचिच्च तुम्
I. 6. 25 शाकल्यमाण्डव्यमते तु तुम्भे	x
I. 7. 14 शाकल्यमाण्डव्यमते तु एव तव्यतुम् क्तवार एदितौ च	VI. 7 प्रायेणात एदिदातः श्युः
I. 8. 14 ...य भिदिच्छिदोन्दी भेदे च शाकल्यमते तयोः स्यात्	x
I. 8. 42 धातुस्वरूपाण्यपराणि पक्षे शाकल्यमाण्डव्यमतानुगानि ।	x

In Pu we come across a rule which refers to the view of Śākalya, i. e., VI. 14 (*ssaś ea Śākalyasya*) which means that according to Śākalya the affix *-ssa* takes place in addition to *hi* in future tense. Mk has the corresponding rule VI. 22 (*ssa ea*) but there is no mention of Śākalya. The corresponding rule of Rt is:—

लृट् लृट् स्तो विशेषेषु हिस्तौ

लृट् भवेत् स्स इह त्वनातः । I. 7. 5

Thus Rt prescribes *hi* and *ssa* before the terminations of the periphrastic future, the optative mood, the future tense and the conditional and prohibits *ssa* after roots ending in *ā*.

From the foregoing examples it appears that there was definitely a Pkt grammarian named Śākalya whose work has unfortunately been lost to us. As for Śākalya-Māṇḍavya as found only in Rt, this may be said that either Śākalya and Māṇḍavya are two persons or one and the same person denoting Śākalya as the

proper name and Māṇḍavya the family title or preceptors line side by side.²

61. Referring to Kohala by name Mk comments on XXI. 1 (*Māgadhi Śaurasēntak*) quoting the view of the former regarding the use of Mg in stage, viz.,

राक्षसीभिष्टुक्षपणकचेदाद्या मागधी प्राहुरिति कोहलः

which means that demons, Buddhist and Jains monks and male attendants etc. (in a play) speak Māgadhi according to Kohala. We have unfortunately no work extant attributed to Kohala. But he is traditionally known as the propagator of dramatic art. He is counted as one among many such traditional authors. The following verse gives such an account :—

ब्रह्मात्रिलोचनसमरिणकश्यपाश्च मातङ्गकाश्चरकोहलनारदाश्च ।

नन्द्याञ्जनेयसुरपा भरतोऽम्बिकाया एते हि नाट्यरचनां विदधुः पुरा वै ॥³

Stray references to him are also found elsewhere. In NŚ we find the name of Kolāhala (Kohala ?) who is declared to propound dramatic theory in the world (XXXVII, 18). In another place in the same work (24) Kohela (Kohala ?) is said to have written NŚ along with three more authors who are Vatsa, Śāṇḍilya and Dhūrtita, Again the name of Kohala as a writer on *Nṛtyasāstra* occurs in the *Kuṭṭanimata* (81) of Dāmodaragupta (latter half of the 8th century) along with Bh. India Office Library possesses a work on *Tāla* attributed to Kohalācārya. He in his *Kāvyaṇuśāsana* speaks of Kolāhala (Kohala ?) as writer on dramaturgy. In the *Bālarāmāyaṇa* of Rājasekhara, mention of Kohala

2. For the meaning of *māṇḍavya* see MONIER WILLIAMS, Skt English Dic. p. 806.

3. *Nāṭyamanoramā* by Raghunātha, pub. by Orissa Sahitya Akademi, 1959.

as *Nāṭyācārya* is seen. The *Rasārṇavasudhākara* mentions Kohala as one of the theorists on *Nāṭya*. Abhinavagupta in his famous commentary on NŚ quotes some lines from Kohala to establish his own view point. Dr. P. V. KANE has assigned the date of Kohala to c. 650-750 A. D.⁴

It will be seen from the foregoing discussion that Kohala was a reputed ancient author on dramaturgy. This is also attested by the citation from Kohala found in Mk's grammar.

62. Curiously enough we see that Mk while defining *deśya* Pkt cites a verse from Bhojadeva, which is not traceable to the latter's existing works (see PS Intro. 3).

While going to classify Pkt dialects Mk quote a number of verses from an unknown author and refutes him. In the given citations the first and second verses have close similarity with two verses of NŚ (XVII, 48 and 49). Other portions are completely new and are not traceable to any extant work on Pkt or rhetorics.⁵

4. See *Gleanings from Abhinavabhāratī*, P. V. KANE, K. B. Pathak comm. Vol. pp. 385 ff.

5. The following quotations coming under the same context are perhaps to be attributed to the same unknown author—

i) शौरसेन्या अदूरत्वादियमेवार्थभागवी । PS. I. 5.

ii) टक्केशीयभाषायां दृश्यते द्राविडी तथा ।

अत्रैवायं विशेषोऽस्ति द्राविडेनाहता परम् ॥ Ibid. I. 6.

Some of the stanzas especially enumerating the Ap dialects as quoted by Mk are said to be identical in *Prākṛtaśāndrikā*. But these verses in the latter are viewed as interpolations by some critics. See the remarks of Prof. N. B. DIVATIA, in ABORI vol. XIV, pp. 124-125 in his paper *Nāgara Apabhraṁśa and Nāgarī Script*.

2. Citations from Bharata

63. The following quotations attributed to Bh but not traceable to the present NŚ are remarkable. These are quoted being expressly mentioned as having been said by Bh by Mk himself. One can see these under I. 1; XI. I; XI. 13; X. Intro.; XIII. 9 and XII. 38. Among these citations one about Āvantī and the other about Bāhlikī are interesting. They in fact are opposed to the view of Bh as found in the existing editions of NŚ. It enjoins the employment of Āvantī and Bāhlikī in the following manner :-

धूर्तानामप्यवन्तिजा⁶ NŚ XVII. 51

बाह्लीकी भाषोदीभ्यानाम् ibid XVII. 52

The Skt word Bāhlika in all probability has the connection with the word Bakhter or Balkh.⁷ This is situated to the north of modern Afghanistan—a fact which goes to show that there is some ground in the statement of Bh about Bāhlikī being the language of Northerners. Thus the line about Bāhlikī as quoted above from the modern recension of NŚ is not unfounded. On the other hand, Mk's authority about Bāhlikī as cited from Bh is something different and confuses the whole issue in as much as we have the reading in the modern NŚ, *dhūrtānām apy avantijā*, which goes counter to Mk's reading *dhūrtādibhāṣā bāhlikī*. We have, however, shown in the last chapter that Āvantī and Bāhlikī are

6. There is a variant reading of this, i. e., योज्या भाषा अवन्तिजा. This reading has been adopted by Dr. P. L. VAIDYA; see *On the use of Pkt Dialects in Skt dramas*, ABORI, XXXIII: Here Dr. VAIDYA's criticism against Vīṭvanātha is based on the above reading.

7. See on the *Origin and Authenticity of the Arian Family of Languages* by DRANJIRHAI FRAMJI, Bombay, 1861, p. 52,

identical from linguistic aspect. But that is a different issue. So far as the reading is concerned, Mk most probably knew some other work of Bh or some other recension of NS of no small measure which has totally been lost to us.

3. Works Completely Unknown

64. While illustrating the use of the word *moṇaṇ* Mk quotes a line attributing it at the same time to a work called *Śṛṅgārotkarṣa* (I. 50). Here *Śṛṅgārotkarṣa* might mean *ecstasy of love* without denoting a work of that name. In any case the line quoted is not traceable. In another place, he, illustrating the use of *tao*, gives an example and attributes the same to a work called *Guṇapataka*⁸ (V. 65). Unfortunately this work has not yet come to light.

In respect of *ya-sruti* Mk quotes a significant line as occurring in *Pāṭhasikṣā* (II. 2). Here the word *pāṭhasikṣā* may mean instruction regarding the recitation or a work of that name. Any way this line has come from a versified work on phonetics now lost to us.⁹ Similarly in another place Mk cites a verse which seems to have come from some grammatical work framed after Pāṇini's *Aṣṭādhyāyī* (IV. 51). This must have been a work like *Vaijjala Kārikā* which propounds Pāṇini's rules in form of verses in a lucid style.

8. For further information about the allusion to this work by Nārāyaṇa Dikṣita Śeṣakṛpṇa and Pr, see *Studies in Indian Literary History*, Vol. II, by P. K. GODSE. Here GODSE has not noticed Mk's reference to this work.

9. Dr. S. VARMA mentions a Ms. work *Śikhāyāpāṭha* of BORI, see *Critical Observations of India Grammarians*, p. 150.

65. It is curious to note that in two places Mk quotes some lines from his own work other than PS. While illustrating the actual use of dative instead of genitive in Pkt (*kracin na tādarthye*, V. 131) in the sense of *tādarthya* he quotes two lines from his work what he calls to be *Vilāsavatisaṭṭaka* (see p. 65). Unfortunately this work has not yet come to light. It is however clear that Mk not only composed a grammar of Pkt languages, but also had some Pkt works to his credit. An interesting Pkt stanza quoted under VIII. 4 to illustrate the use of *tti* we find a clear testimony to his poetic genius :

पदुमं जीविअसरिच्छा ततो सुहवी तदो पुणो वरिणी ।

चंडि ति भणसि एण्हं ण मुणमि काहे हुवेज चामुंडा ॥

‘ First I was (called) life-like, then pleasure-giving and then again Mistress of the house. Now you are addressing me as Caṇḍī (angry woman); I do not know when I shall be called Cāmuṇḍā ! ’

As I have mentioned elsewhere, though the source of the above verse is not definitely known, for which Mk himself is responsible, we can surmise that it might have come from the same *Vilāsavati-saṭṭaka* of the author.

4. Forgotten Authors and *Brhatkathā*

66. In another place Mk quotes the authority of one Kapila who does not approve of *geṇha* in *kta*, *ktavatu* and *tavya* affixes (IX. 130). Nirṛi thinks Kapila to be a scribal error for Kohala.¹⁰ In that case Kohala should be taken as a Pkt grammarian instead of a rhetorician as we have seen him in the previous pages.

10. See *Let Gram.* p. 98.

The name *Kapila*, however, occurs only once. We do not know any authority on Pkt of this name except in Rt, and it is just possible that both Mk and Rt took the help of this authority by consulting his work.¹¹

Next come three more authorities whose names are unfamiliar in Pkt. literature. They are i) *Aniruddha bhaṭṭa*, ii) *Bhagīrathavardhamāna* and iii) *Harīścandra*. In the context of illustrating *Dākṣiṇātyā* Mk cites a verse which he ascribes to *Aniruddhabhaṭṭa*. We have shown this verse to have close resemblance with that given by Rt in the same context. But Rt does not quote authority and hence we have no way to know his source. GRIERSON reads *Aniruddhabhaṭṭa* as *Niruddhabhaṭṭa* (see *The Pkt Vibhāṣās*).

About *Harīścandra* we come to know that in his view *Ṭukka* is not to be taken as a *Vibhāṣā* but as *Apabhraṁśa* (XVI. 2). It is significant that the first line of the verse under reference tallies exactly with that given in Pu's *Prākṛtānuśāsana* (XVI. 10), viz.,

हरिश्चन्द्रस्त्रिमां टक्कभाषामपभ्रंशमिच्छति न प्राकृतम् ।

It may be that Mk had before him Pu's grammar and copied this rule from his work without knowing *Harīścandra* and his work.¹² Dr. GHOSH is evidently wrong, when he remarks that both Rt and Mk think that *Apabhraṁśa* cannot be used in dramatic works.¹³ Rt in fact does give such a view when he says that certain *Vibhāṣās*, though of *Apabhraṁśa* nature, cannot be treated

11. Cf. Rt. II, 1, 28.

12. *Rājasekhara* in his KM refers to one *Hariuḍḍha* (= *Hari-
vṛddha*) as eminent Pkt poet (I. 20.20). *Vākpati* eulogises *Hariyanda* (= *Harīścandra*), the poet (*Gauḍavaho*, 800).

13. See PK, p. 410, notes, II. 3, 31,

as such when used in dramas but not Mk. Mk rather endorses the view of Hariścandra on the point of use of Apabhraṃśa in dramas as is evident from the verse referred to above. If Hariścandra's view is authentic, there is no point in considering Kālidāsa's Ap. verses in *Vikramorvaśīyam* IV to be spurious.

The name of Bhagīrathavardhamāna occurs twice in Mk's work. While dealing with Cāṇḍālī and Nāgara Ap., Mk quotes the view of Bhagīrathavardhamāna who enjoins *o*-ending in nouns of *a* stems but not in vocatives (XIV. 3). The other instance of quoting his view is at XVII. 13. Here too in case of Nāgara Apa. the same authority enjoins *o*-ending of *a* stems in nom. sing. Bhagīrathavardhamāna like Aniruddha-bhaṭṭa as an authority on Pkt is met with only in the work of Mk, and including Hariścandra all the three will remain a mystery to us so long as their works are not discovered.

In one place Mk quotes the authority of Piṅgala (followers of Piṅgala) in connection with the optional use of *o*-ending of *a* stems in M. The line runs thus:-

संयुदावोत्समिच्छन्ति वादन्तस्य तु वैङ्गलाः । V. 34

I have not met with such example in the famous *Prākṛtapīṅgala*. But such kind of use has been enjoined by Hc and his followers (Cf. Hc. III. 38). Then should we take *Piṅgalāh* of Mk as referring to Piṅgala or the followers of the Western School? Mk quotes lines from *Prākṛta-piṅgala* in five places of his grammar. In one of these places he shows his great respect to Piṅgala (see V. 106 comm.).

67. What is most curious to note is that Mk quotes a couple of words as occurring in *Bṛhatkathā*

while dealing with Kekaya Paisāci (XIX. 9). GRIBSON opines that Mk actually had the text before him while writing his grammar. We have discussed this point in the previous section. It will be sufficient to affirm our point by saying this much here that the way Daṇḍin (K.D. I. 38) of the sixth century A. D. refers to this work and the way Mk quotes *Bṛhatkathā* are enough to show that Mk had probably no access to the work and what he gathered was merely handed down to him traditionally.

5. Citations from Vākpatirāja.

68. It is very much interesting to note that Mk quotes three Pkt verses attributing the same to Vākpatirāja, none of which is traceable to *Gauḍavaho*, the only extant work of the latter. The stanzas come under the following Sūs in the context noted against each :-

- i) To illustrate the use of *acchīna* in M.....V. 33
- ii) To illustrate the use of *mamāhīṇito* in M...V. 107
- iii) To illustrate the causative use of roots in M.....VI. 68

Another Pkt Kāvya declared by Vākpatirāja himself to have been composed by him is *Mahumahaviao* (see GV. 69). PISONEL supposes some stanzas to have been quoted by Bhojadeva in his *Sarasvatikanṭhābharana* (*Grammatik*, 14) from this work. Yet it is a matter of conjecture since the work has not yet come to light. Vākpatirāja is also credited with composing fine Sanskrit verses.¹⁴ In the absence of any evidence we conclude that the stanzas quoted by Mk either occurred in *Gauḍavaho*, the full text of which is not yet discovered or they have been quoted from *Mahumahaviao* which

has been lost to us, or they might have been verses traditionally ascribed to Vākpatirāja.

6. Śākāra and his Speech according to Mārkaṇḍeya

69. Strange is the quotation to show the use of *luśka* (= *vrkṣa*) in Śākārī speech (see XIII. 8). This is found neither in *Mṛcchakaṭika* nor in *Cārudatta*.

Since the passage is in the context of Śākārī Vi-bhāṣā, we have to trace it in the speech of Śākāra. We do not find the use of *luśka* for *vrkṣa* anywhere in Śākāra's speech in the said two dramas. The use of *lukkhā* for *vrkṣa* is met with in the following verse in *Mṛcchakaṭika* :—

बहुकुसुमविचित्रिता अ भूमी कुसुमभरेण विनामिता अ लुक्खा ॥
 दुमसिद्धललाअलंबमाणा पणशफला विअ वाणला ललन्ति ॥ VIII.8
 [बहुकुसुमविचित्रिता च भूमिः कुसुमभरेण विनामिता च वृक्षाः ।
 दुमसिद्धललावलम्बमानाः पनसफलानीच वानरा ललन्ति ॥]

It is just probable that the original drama, i. e., *Cārudatta* which is extant in incomplete form and whose development or later version is said to be *Mṛcchakaṭika* contained the passage cited by Mk which is not traceable now. In that case Mk's mention of *Mṛcchakaṭam* would better be identified with the original drama, i. e., hypothetical *Cārudatta* in complete form.

Relating to the characteristic and mode of speech of Śākāra Mk cites two verses of unknown source (see under XIII. 9). The first verse may be compared with the following verse of *Sāhitya Darpaṇa* :

14. See *Kavindravacanasaṃuccaya* ed. by F. W. THOMAS, pub. 1911.

मदमूर्खतामिमानी दुष्कुलतैर्द्वयसंपन्नः ।

सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः ॥ SD III. 53.

Similarly the second verse may be compared with the following verse of different source, and it will be seen that in both the cases the corresponding verses bear close resemblance to each other :

अपार्थमकमं व्यर्थं पुनरुक्तं हतोपमम् ।

न्यायकार्यादिबाह्यं च शकारवचनं भवेत् ॥ Pu. XII. 14.

अपार्थमकमं व्यर्थं पुनरुक्तं हतोपमम् ।

लोकन्यायविरुद्धं च शकारवचनं विदुः ॥ Pr's comm. on Mr.

ग्राम्यं निरर्थकमपकमं विरुद्धं

न्यायागमादिविकलं विहतोपमानम् ।

प्रायः शकारवचनं पुनरुक्तमिष्टं

दोषाः पदेऽपि गुणतामिह संप्रयान्ति ॥ Rt. II. 3. 9

Unfortunately we do not get such verses characterising the speech and behaviour of Śākāra in NS. Mk might have taken the above quoted verse relating to Śākāra and his speech from some treatise of authors like Kohala. He expressly mentions one such verse as having been said by Bh. But this is not traceable to present NS.

7. Other Untraceable Quotations

70. Apart from all that has been said above, we meet with a number of Pkt quotation in Mk's grammar which are still untraceable. They may be listed below alphabetically with reference to the rules under which they occur :

1 अञ...पणमामि...	X. 8
2 अण...तवस्ति...	VIII. 3
3 अतुलिअपरक्कमो...	IX. 20

4	अथावगदे...कलेदि...	XIII. 4
5	अं दद्ववा माकइकमा...	VIII. 20
6	अप्पणु...भणसु...	V. 53
7	अम्हाण अणुक्कोशे...	XII. 4
8	अवज...पूछइइशं...	XIV. 9
9	अकले कुक्कुळं...आमइछ...	XIV. 8
10	अलेले पुगले...गेण्ह...	XIII. 9
11	अविद...जादं...	X. 12
12	अव्वो.. कअं...	VIII. 23
13	अव्वो को एसो...	do
14	अव्वो णागवो पिओ...	do
15	अव्वो पिअसहि पेच्छसु...	do
16	अव्वो लोउत्तरं रुवं	do
17	उं कह...किदवो...	VIII. 6
18	उ उट्टंति...पुलाणमइछा...	XIII. 9
19	उं वड्ढिमा यणभरस्स...	do
20	उं सहि...ऊअंतदिओ...	VIII. 6
21	ऊरुत्तंमेण...गमणं...	III. 17
22	एक...इइउउ...	XVII. 10
23	एवे...पज्जलंति...	XIII. 9
24	एसके...पुइतके...	XIII. 5
25	एओ क्खु रांपइ.. सहाववीले...	XIII. 8
26	एओ क्खु कइकओ...	XII. 5
27	एओ गोमिके...अशीअदु...	XII. 10
28	एओ मणइओ...सळिइओ...	XIII. 6
29	एओ उओले...आणइते...	XIV. 1
30	एओ लाअशिआले...	XII. 12
31	एओ वअंओ आअइइदि	XII. 11
32	एस...पइटो...	XI. 1
33	एदु...वइउउ...	XVII. 10
34	ओ ण...वअसि...	VIII. 5
35	ओ भग्गो...वइरइस्स	do
36	ओ मइ...वि	VIII. 5

37	ओ ओसर...ओसर...	X. 8
38	ओ सहि...मिअदे...	VIII. 5
39	कह्ण व काळिअ...	IV. 39
40	कहिं...दहओ...	VIII. 28
41	किं पुच्छसि...	XIV. 1
42	किह...एकहा...	VIII. 16
43	कुमरा...दीसंति...	VIII. 5
44	वरस्स...वसह...	VIII. 9
45	वळ वससि...	XIII. 8
46	अं वसु...पि...	VIII. 2
47	अं अवं अणादि...	X. 4
48	जुत्तं...अणसि...	VIII. 15
49	जे...सर...	XVII. 9, 56
50	अं बंदो...वधणं...	VIII. 7
51	अं अणमि...त्ति...	do
52	अवरं गहिअो...अग्गो...	VIII. 11
53	अ बि...अजाणुआ...	VIII. 21
54	अो एहि...	VIII. 22
55	अो कुवो...जाणमि...	do
56	अो तहाबि...विट्ठो	do
57	तं देवस्स...रसाई	XVII. 9
58	तव...अणो...	IX. 88
59	तिरि...अणत्तो...	VIII. 18
60	तुं...सच्चं...	VIII. 31
61	तुमं पंगणं...इसिदे...	XIII. 7
62	तुमं पि अण...	VIII. 17
63	तुमह...लोअणु...	XVII. 55
64	तुक्खं...वराहं...	VIII. 31
65	नेहो...चरेह	XVII. 56
66	पंढिदो...पडेवि...	X. 2
67	पत्ता...वड्ढिमा...	IV. 28
68	पाणिह...ठाहि...	VIII. 30

69	पावेण...कहंति	IX. 21
70	वेहं...कट्टेण...	XIV. 7
71	कुलंति...उळा	XIII. 8
72	वप्पं...हेमंतसरिभासुं...	III. 52
73	भणइ...कविराभ...	XVI. 3
74	ओ...एहि...	VIII. 10
75	महुराण...मुहं...	VIII. 22
76	महुळा...गरुह...	XII. 9
77	माणस...पिअसि...	XII. 2
78	राड...प्रवीणु...	XVI. 3
79	ळंगे...कळिंगे...	XIII. 9
80	वचइ...अणिअं...	VIII. 33
81	वरिसइ...पअइ...	XVIII. 12
82	बिसीशणे...पुलिशे...	XIII. 6
83	वे...एहि...	VIII. 26
84	झिंट...झिंट...	XII. 32
85	सलसिलुइ...बहइ	XI. 13
86	ससि...कण्हागुरु...	XVII. 9
87	सेग्हा...गरुई...	III. 44
88	सो वि भणइ...	VIII. 17
89	सोवइ...कडुही...	XVII. 6
90	हक्के पंगुके...वंदेमि...	XIII. 9
91	हक्के...पुण्छामि...	do
92	हदि...पिअसहि...	VIII. 8
93	हदि...अणिओ...	do
94	हदि...कलेदि...	XII. 6
95	हरकिराओ...पुज्जइ...	II. 32
96	हीमाणहे...रुवं...	X. 11
97	हुं गाहं...चिअसि...	VIII. 1
98	हुं गेणइ...सुवण्णं...	do
99	हुं...संदेसं...	do
100	हुं...अणो...	do

Besides the above Mk in a number of places refers to authors without giving their names as *kascit*, *kecit*, *anye* and *apare* etc. These are catalogued in Appendix V. Several conjectures can be made with regard to Mk's reference to unnamed authors, and as a matter of fact, NITTI has done some conjectures (*Les Gram.* p. 101). It is not known why Mk despite giving sources in so many places, fails to do in these places alone. It is interesting that he takes particular care to cite the views of Vasantarāja and Bhagīrathavardhamāna by giving their names in the commentary (see VII, 14; XIV, 3; XVII, 13) while the concerned Sūtras are devoid of such names. The Appendix V is, however, intended only to show at a glance sources not known with certainty; so also the Appendix IV which is intended to make oneself acquainted at once with Mk's Kārikās enumerating *gaṇas* or words coming under the same group.

SECTION V

Source and Importance of the Work

1. Śākalya as an authority on Prākṛit.

71. In the previous chapter we have seen how Mk expressly records his indebtedness to certain authors in composing his grammar. He has referred to Śākalya's view four times by name (as we have seen in previous Section) and in many places his reference to unknown authors as *kascit*, *kecit* (see Appendix-V) not yet traced might refer to Śākalya also. Rāmaśarma in his work has referred to Śākalya-Māṇḍavya as many as six times and to Śākalya three times. Puruṣottama has also referred but once to Śākalya in his work. We

have also seen the striking resemblance in the treatment of the dialects among these three Eastern grammarians. As their examples show, all of them refer to Śākalya as a Prākṛit grammarian. That Śākalya occupied a prominent place among Prākṛit grammarians in ancient times is clearly proved from the way these three authors refer to him. Rāmaśarman again supplies us further evidence in regard to Śākalya's popularity by way of quoting a stanza from an unknown source :—

अता सणेहो वि इता सिणेहो पक्खे वि णेहो चिह्मं होति चिह्मं ।

अता सणाणं इता सिणाणं ण्हाणं पि साकल्लमतं वित्तिणं ॥

Rt. I. 3.8

" With the separating vowel *α*, *sneha* will be *saṇeha*, with *i*, it will be *siṇeha*, and it may alternatively be *ṇeho*, and *cihna* will be changed to *ciṇha*. With the separating vowel *α*, *snāna* will be *saṇāṇa* and with *i*, it will be *siṇāṇa*, and it may alternatively be *ṇhāna*. This is the expressed opinion of Śākalya."

This citation of Rt not only shows Śākalya's importance as an authority on Prākṛit but also the existence of a versified text of Prākṛit grammar in Prākṛit language in his time which has unfortunately been lost to us.

The reference to Śākalya by these three authorities, however, is confined only to Mahārāṣṭrī and Śaurasenī dialects, since his work is not extant, it is difficult to know how many dialects he dealt with in his grammar. Equally difficult is to ascertain his date. We can however conjecture that he did not treat so many dialects as *vibhāṣās*, *Apabhraṃśa* and *Paiśāci*, for had he done so, these three authorities must have quoted his

view while dealing with such important divisions of dialects.

If we assume the identity of this Śākalya with the author of the Vedic Pada Text, then he would be much older than Bharata, Vararuci or any other authority in the realm of Prākṛit. In fact, there is sufficient reason to have such assumption from the way Mk refers to him in his introduction. He places Śākalya first in the list of his predecessors, all of whom would stand in a chronological order if the assumption of Śākalya's antiquity holds good. Śākalya, the author of the Pada Text, as we know, is held in high esteem as an ancient grammarian both by Yāska and Pāṇini. We further know that Pāṇini is also credited with the authorship of a Prākṛit grammar though it has not yet come to light.¹ Similarly Vālmiki is credited with the authorship of Vālmiki Sūtras as propounded by Trivikrama. Thus the composition of Prākṛit grammar traditionally goes back to hoary antiquity. In the same way it is just possible that Śākalya, the author of the Pada Text, composed a Prākṛit grammar which the later grammarians of Mk's group have referred to.

2. The Fourfold Division of Prākṛit

72. The fourfold division of Prākṛit, i. e., Bhāṣā, Vibhāṣā, Apabhraṁśa and Paisāci in respect of which the three Eastern grammarians almost agree, is definitely a later theory and as such Śākalya must be much earlier. It is also not impossible, for Mk places him first in the list of his authorities. We do not know who the original inventor of the theory of the fourfold

1. See PISOCHI, 1.

division of Prākṛit was. The first two chapters of Puruṣottama's work are not available. Mk, in spite of having agreement with Puruṣottama in most of the places, does not tell us to have consulted his work. Mk alone of the three authorities gives a clear-cut and bold assertion of the theory in his work.

In the available portion of the introduction to his work, Rt informs us to treat those dialects which have already been 'mentioned' by one Lankeśvara (*Lankeśvarabhāṣitāsu*) to whom scholars try to ascribe a Prākṛit grammar called *Prākṛitakāmadhenu*.² The extant work going by the name *Prākṛitakāmadhenu* can hardly claim to be the source of Rt. He is definitely referring to a bigger work and as the enumeration of dialects in his introduction shows, he has proceeded true to the line of his predecessor. In the previous section I have shown how widely Mk differs from Rt in dealing with Paisācī dialect. In the present section I shall show some remarkable disagreements between the two authors in respect of Mahārāṣṭrī and Śaurasenī. Considered from these points, we can see that though the three authors have almost similar approach to the Prākṛit dialects, it is almost impossible that the later among them consulted the work of the earlier one. They had definitely a common source which has unfortunately been lost to us.

73. The theory of the fourfold division of Prākṛit might have owed its origin partly to Bharata and partly to Daṇḍin. As we have seen in NŚ there is clear mention of the division of Prākṛit into Bhāṣā and Vibhāṣā. In his *Kāvyādarśa* Daṇḍin mentions Mahā-

2. See PK p. XV-XVII

rāṣṭrī as the Prākṛit par excellence besides the other dialects such as Śaurasenī, Gauḍī, Lāṭī and others.³ Then according to him the other language, in which Kāvya may be composed, go by the name Apabhraṃśa and Bhūtabhāṣā.⁴ This Bhūtabhāṣā, though later identified with Paisācī, was called as such even in the tenth century A. D., as is evident from *Kāvyamīmāṃsā*. Rājaśekhara too like Daṇḍin enumerates Apabhraṃśa and Bhūtabhāṣā as separate languages beside Prākṛta. Thus to recognise Apabhraṃśa and Paisācī (Bhūtabhāṣā) as separate divisions not coming under the general features of Prākṛit has been a very old idea beginning from Daṇḍin if not earlier.

Though primarily a rhetorician, Daṇḍin has wielded considerable influence on Prākṛit grammarians, for, while dealing with Mahārāṣṭrī, they very often actually term it as simply Prākṛit which is obviously due to the declaration made by Daṇḍin about Mahārāṣṭrī being the Prākṛit par excellence. Moreover, from the way Mk and Lakṣmīdhara have quoted the view of Daṇḍin it is clear how much importance was attached to the view of Daṇḍin even in the matters of Prākṛit by the orthodox grammarians. So it seems quite reasonable that some ancient grammarian who flourished after Daṇḍin combined the views of both Bharata and Daṇḍin and classified Prākṛit into four main divisions as we have seen in case of Pu, Mk and Rt. The long quotation given by Mk in his introduction in regard to the classification of Prākṛit must have come from some Prākṛit grammar of an unknown author. Despite the

3. See KD. I. 35

4. Op. cit. I. 36, 38

disagreement of Mk in some points, his way of classification is mostly in accord with that of his predecessor whom he quotes. He recognises all the dialects enumerated therein with this difference that he chooses some of them as the main rejecting others as the minor ones on account of having slight difference. Thus he rejects, as we have noticed earlier, Ardhamāgadhī and Bāhlikī under the category of Bhāṣā, Drāviḍī and Audrī under Vibhāṣā, chooses Nāgara, Vrācaḍa and Upanāgara as the three main divisions of Apabhraṃśa out of the twenty-seven kinds as also Kaikeya, Śaursena and Pāñcāla as three main varieties of Paisāci out of its eleven types. Here this is to be noted that though his quotation does not show Ṭākki as a Vibhāṣā, he takes it to be so, for he includes Drāviḍī under it and to substantiate his point he cites a verse which, in all probability, must have come from the same work from which his previous quotations have come. As we have seen previously, this verse is quoted by Mk with slight difference in his sixteenth Pāda while dealing with Ṭākki Vibhāṣā. There he cites the verse in the context of giving the views of Hariścandra who regards Ṭākki as an Apabhraṃśa but not a Vibhāṣā. Here again Mk writes that in place of Ṭākki they regard Drāviḍī as Vibhāṣā (*drāviḍim apy atra manyante*). Hariścandra, in all probability, appears to be a rhetorician who had advocated the use of Apabhraṃśa in plays and regarded Ṭākki as an Apabhraṃśa. It is again interesting to note that in respect of regarding Ṭākki as a Vibhāṣā, our three authors are unanimous. Both Pu and Mk give the view of Hariścandra but Rt does not. Should we then assume that both Mk and Rt had consulted the work of Pu who, in all probability, was

the first to regard Ṭakki as a Vibhāṣā against the view of Hariścandra ?

3. Vararuci, Mārkaṇḍeya and Rāmaśarman

74. We have discussed at some length Mk's indebtedness to Bhurata and Kohala in the previous chapter. Both these authors are known to be great rhetoricians and if Mk consulted their work, it was definitely their treatises on rhetorics which furnished materials to Mk regarding the various types of Pkt and their usage in stage play. In fact Mk's citations from these authors prove this. It is needless to repeat that his quotations from Bh. raise a question as to whether the former is quoting from the famous treatise NŚ, and if so, an altogether different recension of the said work was known to our grammarian.

Then coming to Vararuci we see that Mk is largely indebted to him. Out of the 487 Sūtras of Vr according to Bhāmaha-Cowell edition Mk has utilised almost 418 Sūtras word for word in his grammar. According to Bhaṭṭanāthasvāmin's edition of PS it consists of 1059 Sūtras including the four Sūtras of Nāgara Apabhraṃśa chapter which are supposed to be missing as well as the nine introductory Sūtras which deal with the classification of various Prākṛit dialects. An estimate of additional Sūtras in corresponding chapters of Vr and Mk is given below :

Mk.	Vr.
I : 1, 5, 10, 22, 27, 29, 50.	I : nil
II : 4, 8, 26, 34, 42, 43.	II : 47
III : 6, 9, 10, 14, 23, 25, 26, 32, 34-36, 38, 39, 44, 45, 49,	III : 19, 37, 56.

Mk.	Vr.
51, 58, 59, 62, 67, 69, 83, 89 91, 95, 96.	
IV : 2-7, 11, 16, 19, 26, 28, 30, 32, 33, 37-40, 56, 57, 59, 60.	IV : nil
V : 13, 15, 18, 23, 25, 33, 36, 43, 50, 52, 64, 65, 68, 90, 96, 99, 108, 117, 118, 120, 124-128, 181-184.	V : 25, 39, 40, & VI : 25, 62
VI : 1-6, 9, 14, 16, 18, 19, 22, 23 27, 32, 33, 35, 38, 39, 42, 43, 46.	VII : 2, 5, 9.
VII : 4, 5, 15-18, 21-25, 27, 28, 30, 33, 34, 36, 40, 42, 43, 45-48, 50, 52, 57, 58, 61-63, 66-68, 76, 78, 88-94, 99, 100, 102-104, 106-111, 114-125, 127-129, 131-150, 152-156, 158-163, 165-172, 175, 176, 178-182, 184.	VIII : 10, 55, 61.
VIII : 3, 4, 6-11, 17, 18, 20, 22.	IX : 11, 14, 15, 17.
IX : 2-56, 59-68, 70-88, 90-96, 98-104, 106, 107, 109-111, 113-135, 137-139, 141-143, 145-152, 154, 155, 157.	XII : 3-8, 13, 14, 19 22, 26, 28-31
XII : 3, 5-11, 13, 15-20, 22, 24, 25, 28, 31, 33, 35-38.	XI : 4, 7, 11.
XIX : 8-10, 12-15, 20, 21.	X : nil

75. Thus the wide range of Mk's grammar as compared to that of Vr is clearly visible. Most of the additional rules found in Mk as seen above are also

met with in the works of Pu and Rt. As has been rightly observed by NIRM, Rt of the three eastern grammarians owes the most to Hemacandra.⁵ It is therefore natural that he has some rules which are not found in Mk's work. Moreover there are a number of differences between the two authors which go to show that both had independently composed their grammars despite having a common source with them. To number a few differences the following examples deserve notice :

Mahārāṣṭrī

Mk.	Rt.
(a) <i>tālavemṭam</i> , (<i>talavemṭam</i>) (<i>tālavemṭam</i> I, 13 (cf. Bhām. I. 10)	... <i>talavimṭam</i> , I. 1.6.
(b) <i>saī</i> (<i>sadā</i>), I. 14 (against optional <i>saā</i> , cf. Bhām I. 11)	... <i>saī</i> or <i>saā</i> , I. 1.8.
(c) <i>dohāiam</i> or <i>duhāiam</i> (<i>dvidhā- kṛtam</i>) I. 19 (cf. Bhām. 1.16) ⁶	... <i>duhākāam</i> or <i>do- hākāam</i> , I. 1. 9.
(d) Short <i>i</i> in place of long <i>i</i> in the <i>grhīta</i> class, I. 21 (cf. Bhām. 1. 18)	... The long <i>i</i> can also be retained, I. 1. 11
(e) <i>jahiṭṭhilo</i> (<i>yudhiṭṭhirah</i>), I.26 (cf. Bhām. I. 22)	... Optionally also <i>jahiṭṭhilo</i> , I. 1. 13.
(f) <i>maūli</i> , <i>moli</i> (<i>mauli</i>), I. 50	... Only <i>maūli</i> , I.1.24
(g) <i>sebhālīā</i> (<i>sephālīkā</i>), II. 24 (cf. Bhām. II. 26)	... Optionally <i>sehā- līā</i> , I. 2.7
(h) <i>l > n</i> is optionally allowed in <i>lāṅgūla</i> class, II. 39	... The same is obli- gatory I. 2.15

5. See *Les Gram.* p. 108, also footnote, p. 101.

6. Here Mk. remarks, ' *prādurādīvad dhātunā saha aikapadya-
bhāṣācānādīvam* '.

Mk.	Rt.
{ i) <i>sūro</i> (<i>sūrah</i>), III, 21, cf. He. II. 64	... <i>sūro</i> and <i>sujo</i> < <i>sūryah</i> , I. 3. 13.
{ j) <i>bhibbhalo</i> (<i>viḥvalah</i> , III. 63 (cf. Bhām. III. 47)	... <i>bhebbhalo</i> , I. 3.2
{ k) <i>cindham</i> (<i>cinham</i>), III. 49 (cf. Bhām. III. 34)	... <i>cinṇam</i> , I. 3.11
{ l) <i>majjhimam</i> < <i>madhyamam</i> , <i>chattivaṇṇo</i> < <i>saptaparnah</i> , IV. 1	... Optional forms <i>majjhamam</i> and <i>chattvaṇṇo</i> are respectively added. I. 5.3
{ m) <i>ia</i> or <i>ma</i> > <i>mayā</i> , IV. 52	... <i>maia</i> or <i>ma</i> ,
{ n) The declensional suffix <i>ā</i> is optional for the words of <i>mātr</i> class, V. 42	... I.5.21 The same is obligatory, I. 6.11
{ o) <i>anuvāra</i> is obligatory in nom. sing. of the words <i>bhavat</i> and <i>bhagavat</i> , V. 52	... The suffix is <i>a</i> instead of <i>anu-svāra</i> , I. 6. 22
{ p) √ <i>sak</i> > <i>caa</i> in <i>dhātuvādesa</i> , VII. 55	... <i>tua</i> , I. 8.25
{ q) √ <i>grah</i> > <i>hinda</i> , VII. 96	... <i>hiṇṇa</i> , I. 8.4
{ r) √ <i>prati</i> + <i>pāl</i> > <i>ciramāla</i> , VII 158	... <i>viramāla</i> , I. 8.41

Śauraseni

{ s) <i>pauruṣa</i> > <i>paūruṣa</i> , IX, 15	... In the words <i>pau-ruṣa</i> etc. the <i>au</i> > <i>āu</i> does not take place II. 1.4
{ t) <i>apūruṣa</i> > <i>avarūṣa</i> . IX. 23	... <i>avurūṣa</i> , II. 1.6
{ u) Intervocal <i>ph</i> becomes <i>h</i> , IX 29	... Intervocal <i>ph</i> except that in <i>śiphā</i> etc. becomes <i>bh</i> , II. 1.7

Mk.	Rt.
(v) The <i>ṣ</i> of <i>daśa</i> and <i>caturdaśa</i> when not denoting a name becomes optionally <i>h</i> IX. 31	... There is no change of <i>ṣ</i> to <i>h</i> in <i>daśa</i> , but this is optional in <i>caturdaśa</i> II. 1.7
(w) Doubling is prohibited only in the three words, <i>kautūhala</i> , <i>sevā</i> and <i>sthūla</i> of the <i>sevā</i> group, IX. 50	... Except in the word <i>daiva</i> there is no doubling in all other words of the <i>sevā</i> group II. 1.11
(x) √ <i>drṣ</i> > <i>peccha</i> and √ <i>pra</i> + <i>ikṣ</i> > <i>pekkha</i> , IX. 112	... √ <i>drṣ</i> > <i>pekkha</i> , II. 1.23
(y) √ <i>bhā</i> > <i>bhāa</i> , IX. 116	... √ <i>bhā</i> > <i>bhāsa</i> II. 1.30
(z) <i>Śatrughna</i> > <i>sattuggha</i> and <i>Bhīṣma</i> > <i>Bhippha</i> , IX. 148	... <i>Sattuha</i> and <i>Bhimha</i> , II. 1.35-36. (of. Pu. IX. 31)

The above examples show how the two authors differ in respect of the use of some words and roots of Mahārāṣṭrī and Śaurasenī. Previously we have seen how they differ in respect of some other dialects too. In respect of Māgadhi also they have certain differences. Rt differentiates Māgadhi from Ardhamāgadhi only on the point of the use, *aḥam* whis is prevalent in the latter whereas it becomes *hage* in the former. This reminds us of one of the rules IV. 301 of Ho who enjoins the use of *hage* for *aḥam* as well as *vayam* in Māgadhi. Mk does not have such distinction but simply says that Ardhamāgadhi is the same as Māgadhi on account of not being far from Śaurasenī. Again Mk makes no exception for *ṣ* and does not change *j* to *y* in Māgadhi

both of which are rightly noticed by Rt (see Rt. II. 2. 18). Rt further notices the use of *ahunī* < *adhunā* which is absent in Mk's work. Mk allows the conjunct *-cch* to become *sch* (Mk XII. 7) while Rt makes it *sc* (Rt. II. 2.18). This rule of Rt is in conformity with that of Hc (IV. 295.) Again Rt prefixes *y* to every letter of the *ca* group and also in the case of conjuncts (Rt. II. 2.19) while Mk limits the same to the letters *ca* and *ja* only (*cajayor upari yah syāt*, XII. 21.7).⁷ Rt has '*kuyccchimadī*' whereas Mk has '*kucchimadī*' for the same word in Sanskrit, *kukṣimati*. Again according to Rt the equivalent of the root *sthā* is *yciñtā* unlike *sciñta* according to Mk (XII. 32).

These are some of the striking differences between the two authors which go to show the least possibility of one having consulted the work of the other. But this much is certain that both of them as well as Pu had one and the same source for composing their own grammars. As has been rightly remarked by PISONEL, Mk has drawn a line of sharp distinction between Mahārāṣṭrī and Śaurasenī.⁸ This is not only true of Mk but also of Rt and Pu. But as has been rightly observed by NITTI, one important group of Sūtras dealing with the personal pronoun (Mk. IX. 87-94) is almost lacking in both Pu and Rt (see *Les Gram.* p.116) Mk has treated Śaurasenī on 158 Sūtras divided into nine *prakaraṇas* on the line of the treatment of Mahārāṣṭrī. The standard forms which are permissible in Mahārāṣṭrī are prohibited in Śaurasenī. This has been nicely dealt with by Mk who draws his illustrations

7. See GRIERSON's article '*The Pronunciation of Pkt palatals*' JRAS, 1913 and his notes on this in IA (1923) pp. 30ff.

8. *Grammatik*, 40

mostly from Sanskrit dramas and thus his treatment goes a long way in distinguishing one from the other and as such this chapter on Śaurasenī merits special attention.⁹

Mk further gives us the views of two authors whose names are not met with in any other work. The view of Aniruddhabhaṭṭa in the context of Dākṣiṇātyā and that of Bhagiratha-Vardhamāna in the context of Cāṇḍali and Nāgara Apabhraṃśā are specially interesting. The discovery of the works of these two authors may reveal many more interesting facts regarding Prākṛit.

4. Mūrkaṇḍeya's indebtedness to Vasantarāja and Hemacandra

76. There is no doubt that Mk has utilised elaborately the commentary of Bhāmaha on Vararuci's *Prākṛtaṣṭukāśa*. It is not known definitely whether he utilised *Prākṛtamañjarī* of Kātyāyana. There is definite proof of Rt's indebtedness to Kātyāyana, for the latter's name has been mentioned thrice in *Prākṛta Kalpataru*.¹⁰ Mk does not mention anywhere in his work the name of Kātyāyana nor does he seem to have utilised the latter's work. But his indebtedness to Vasantarāja is as clear as daylight. True to his frank expression at the beginning of his work, Mk has utilised elaborately the commentary of Vasantarāja on Vara-

9. See HULTZSCH's translation of a part of Śaurasenī chapter of PS along with the Index of words— *Neue Beiträge zur Kenntnis der Śaurasenī*, ZDMG 66(1912) pp. 709-726.

10. See Rt. I. 5.24 comm, I. 8. 5. I. 8. 42 ; also Dr. GHOSH's notes on the first two references on p. 99 and p. 110 respectively.

ruai's *Prākṛtaprakāśa*, which is known by the name of *Prākṛtisaṃjivani*.¹¹ Of course Mk has cited the view of this author by name only once:—

वष्टि जंमह जंमाहा इति वापि न कथन ।.....

कथन वसन्तसजः । (VII. 34)

Vasantarāja in fact reads जम्मेजम्मा (Vas. VII. 11) for जंमो जंमाजः (Bhām. VIII. 14) and the alternative forms of जम् as attributed to Vasantarāja by Mk in the above Sū. are yet to be traced.¹² Even then Mk owes a great deal to Vasantarāja, a clear proof of which is borne out by a comparison of the Sūs. with those given by Vasantarāja. Since the commentary of Vasantarāja is confined only to the principal Prākṛits, i.e., Mahāraṣṭrī section of PPK, we shall have to find comparison of Mk's Sūs with those of Vasantarāja only in the first eight chapters of PS. In this connection the following concordances may be noted.

The following Sūs. of Vararuci not noticed by Bhāmaha (see Bhāmaha-Cowell edition) but commented upon by Vasantarāja find place in PS.

Vas.	Mk.
1. 17 ऊदुत उपसर्गे विसर्जेनीयेन...	... 4. 3
and ईदितः (after Bhām. 1. 17)	
3. 47 आदेश (after Bhām. 3. 47)	... 3. 63
	comm.
4. 10 छुजो हः (after Bhām. 4. 8)	... 4. 16

11. The *Prākṛtaprakāśa* of Vararuci with *Saṃjivani* of Vasantarāja and the *Subodhini* of Sadānanda ed. with Intro. by BATUKANATHA ŚARMA and BALDEVA UPADHYAYA, Benares, 1927.

12. See also a similar treatment of जम् by Rt (I. 8. 5.) and criticism of NITTI, *Les Gram.* p. 96.

Vas.		Mk.
4. 26	स्वार्थे को वा	... 4. 51
4. 31	महाराष्ट्रे हरोः (after Bhām. 4. 29)	... 4. 56
5. 111	न्यविच तादर्थ्ये (after Bhām. 6.64)	... 6. 31
7. 25	विबतेर्घोहः (after Bhām. 8. 23)	... 7. 115
7. 40	पदेर्वलाः (after Bhām. 8. 36)	... 7. 25
7. 68	सहो रंपवण्णौ (after Bhām. 8. 62)	... 7. 48
7. 70	पुत्रमन्येऽपि (after Bhām. 8. 70)	... 7. 10
7. 80	जडादेशा बहुलम् (after Bhām. 8. 71)	... 7. 102
8. 2	कील किमर्थे (after Bhām. 9. 1)	... 8. 8
8. 8	हजेराः पादपूरणे (after Bhām. 9. 6)	... 8. 31
8. 10	उ लेपविस्मयसूचनासु (after Bhām. 9. 8)	... 8. 6
8. 15	वेच नामन्त्रणे (cf. Bhām 9. 17)	... 8. 26

Besides, Mk has some rules at variance with those of Bhāmaha but almost in common with those of Vasan-tarāja. In this connection the following comparison deserves notice.

1. 10	इत् सदा (cf. Bhām. 1. 11)	... 1. 14
1. 34	कृत इतिः (cf. Bhām. 1. 33)	... 1. 39
2. 23	अङ्गोटे लुः (cf. Bhām. 2. 25)	... 2. 22
2. 24	सचयचक्रमां वा (cf. Bhām. 2. 27)	... 2. 25 comm.
2. 36	काङ्कलाङ्कलाङ्कलेषु वा नः (cf. Bhām. 2.40)	... 2. 39
2. 38	नो नः (cf. Bhām. 2. 42)	... 2. 41
3. 20	चौर्यसमेपु रिजः (cf. Bhām. 3. 23)	... 3. 22
3. 23	मुत्तिकापत्तनयोऽत्र (cf. Bhām 3. 23)	... 3. 28

Vas.		Mk.
4. 23 क्त्वं दृष्टः (cf. Bhām. 4. 23)	...	4. 36
5. 11 असूक्तान्मु वीर्यः (cf. Bhām. 5. 11)	...	5. 12
5. 28 आत एव (cf. Bhām. 5. 28)	...	5. 35
5. 76 डाक्ष्योश्च तद् तद् तुमए तुमे (cf. Bhām. 6. 30)	...	5. 85
5. 87 अन्मिरमि च (cf. Bhām. 6. 41)	...	5. 98
5. 101 त्रेली (cf. Bhām. 6. 85)	...	5. 55
6. 27 आवे वा (cf. Bhām. 7. 27)	...	6. 44
7. 5 पूर्णो षोडशुम्नौ (cf. Bhām. 8. 6)	...	7. 9
7. 7 पाटेः फाकः (cf. Bhām. 8. 9)	...	7. 11
7. 48 दृष्टेर्दृष्टः (cf. Bhām. 8. 44)	...	7. 75
7. 52 युधिषुषिषुषिसिषिकुर्वा अस्त	...	7. 77
8. 4 चित्र षेल अवधारणे (cf. Bhām. 9. 3)	...	8. 19
8. 12 अन्तो दुःखसूक्तान्संभाषणेषु (cf. Bhām. 9. 10)	...	8. 23
8. 18 पितृ मित्र मित्र न इवार्थे (cf. Bhām. 9. 16)	...	8. 14

Apart from the Sūs. as shown above, Mk has also utilised some of the *kārikās* of Vasantarāja. The following comparison based on a few examples will prove this :

2. 7 तस्य इत्वं हरीतक्यां प्राप्नुते सूतके तथा	...	2. 10 comm.
2. 30 म्लेच्छवाच्ये कथादेशौ न हरे कामरूपिणि	...	2. 32
2. 31 स्वादेशो नम्रदेहत्वे न कुञ्जे पुष्पवाणिनि	...	2. 33
3. 14 स्थूयार्थे सख्य सः सन्मो न स्वम्बसिन् कदाचन	...	3. 17
3. 21 आर्द्रे विभाषा कर्त्तुं स्वादोकारलोप्यते शुचैः	...	3. 25
3. 31 उत्सवार्थे क्षणे कर्त्तुं सुहृद्वै तु क्षणो भवेद्	...	3. 42 comm.

Vas.		Mk.
3. 38	सीमार्थे दीक्षणशब्दे ण्डो निक्षिपार्थे तु लो भवेत्	... 3. 68
3. 60	कृष्णशब्दे विकर्षो वा वर्णेऽर्थे न तु नामनि	... 3. 78
3. 61	पूर्वशब्दे विकर्षो वा पूर्वस्येव च वक्ष्य मः	... 3. 91
4. 12	आयुरप्सरसोः सो वा हलोऽन्यस्य विधीयते	... 4. 19
4. 16	संस्कारे संस्कृतावां तु नित्यं बिन्दुर्विलुप्यते	... 4. 26
4. 18	नान्तं नपुंसके विद्धि पुंस्त्रिल्लेऽपि प्रशस्यते	... 4. 27
4. 25	भवेतां मनुषोऽन्यस्य आकारस्तु तथा कश्चित्	... 4. 23
5. 11	सर्वादिविदमो दीर्घो न त्वन्येषां ह्रस्वो भवेत्	... 5. 63
5. 36	भवद्भगवतोर्विन्दुः सावनामन्त्रणेऽपि च	... 5. 52
5. 41	णो ह्रस्वेणैव द्वित्वं स्यात् राज्ञो लोपश्च जस्य वा	... 5. 47
5. 42	मिस्त्वसोराम्नुपोरित्वं राज्ञोऽकारस्य वेपथते	... 5. 48
5. 45	काले केरेतवत्याहे एकशब्दादिभा तु वा । आत इत्यपि वसज्जयां काले वाच्ये वदन्ति ते ॥	... 5. 62
5. 60	आदेशाविदमश्चाभौ सौ पुंस्त्रिमिर्ज क्षिपाम्	... 5. 70
6. 5	आकारान्ताच्चियम्येते न्तमानौ कापि पण्डितैः ।	... 6. 19
6. 10	कस्य क्रियातिपत्तौ वा	... 6. 18
7. 2	भूजो इति पिशाचे स्यात् तत्र के इ भुवो न हि	... 7. 3
7. 49	क्वचित्तु हन्तेर्म इति आदेशो नेप्यते दुषैः	... 7. 82

Besides the above examples of Mk's indebtedness to Vasantarāja, we also see that the former has adopted the division of chapters on the line of the latter with regard to Mahārāṣṭri. The following eight chapters closely resemble those of Vasantarāja:—

1. अजिबि (Rules of vowels)
2. अयुक्तवर्णविधि (Rules of the isolated consonants)

Vas.

Mk.

3. युक्तवर्णविधि (Rules of the conjunct consonants)
4. संकीर्णविधि (Diverse rules)
5. सुब्विधि (Rules of declension)
6. तिङ्विधि (Rules of conjugation)
7. चातुपरिणति (Substitute of verbal roots)
8. निपातविधि (Rules of the indeclinables)

77. Though Mk has not expressed his indebtedness to Hc, there are traces to show that he consulted the grammar of Hc while composing his own. The *dhātuvādesa* section of Hc is more extensive than that of Mk or of any other grammarian of the Eastern School. Rt in two places (I. 8 & 14) refers to Śākalya's view regarding particular substitution of roots. Closing his *dhātuvādesa* section he again says that there are other alternative forms of roots according to Śākalya-Māṇḍavya and similarly there are forms according to Kātyāyana:—

चातुस्वरूपाण्यपराणि पक्षे शाकल्यमाण्डव्यमतानुयायि ।

कात्यायनस्यापि मते तथैव ज्ञेयानि कक्ष्यानुभवकमेण ॥ Pk 1. 8.42

Mk's *dhātuvādesas* mostly agree with those of Rt and Pu. Even then he has some affinity with Hc particularly in this section. It is likely that all of them had their common source Śākalya, but while Hc added more substitutes of roots to what he had already learnt from Śākalya's grammar, the grammarians of Mk's group remained content in adhering to the forms mostly taught by Śākalya alone. The following parallels between Hc and Mk in matters including *dhātuvādesa* may be cited as examples:

	Ho.		Mk
1,	101 comm.	बहुकाधिकारादेशु न्यविधित्वं न्यविद् विकल्पः, तेन उवणीवो इत्यादि सिद्धम् ।	... 1. 21 comm.
2.	64 comm.	सूरो सुजो इति तु सूरसूर्यप्रकृतिभेदात् ।	... 3. 21 comm.
2.	174 comm.	पूर्वेः कविमिरप्रमुक्तानां प्रतीतिवैषम्यपरः प्रयोगो न कर्तव्यः शब्दान्तरैरेव तु तदर्थोऽभिधेयः	... 4. 64 comm.
3.	98	तुल्यतुल्योद्योमहा भ्यसि	... 5. 98 comm. ¹⁸
3.	178 comm.	दकारोच्चारणं भाषान्तरार्थम्	... 5. 7 comm.
4.	20	शेर्णिज्जरो वा	... 7. 57
4.	63	प्रभौ हुण्यो वा	... 7. 5
4.	73	प्रसरेः पयल्लोवेल्लौ	... 7. 168
4.	75	विस्सुः पम्भुस-विम्भुस-विसराः	... 7. 17
4.	108	जर्जेविहण्यः	... 7. 28
4.	127	स्पन्देस्सुल्लुल्लुः	... 7. 126
4.	161	अमेट्टिरिट्टिह-हुंहुल्ल ... परीपराः	... 7. 137
4.	177	अंशोः फिट्फिट् ... सुल्लाः	... 7. 167
4.	200	पर्यसः पल्लोट्-पल्लट्-पल्लट्टाः	... 7. 121

5. The well-read Mārkaṇḍeya

78. In the preceding discussion we have seen how

18. Vide footnote (2), *Les Grmm.* p. 101. NITTI has rightly guessed here a reference to Ho. My reconstruction of text confirms her guess. See note under V, 98.

Mk has assimilated the views of famous Prākṛit grammarians in his work. Further importance lies in the fact that to illustrate his rules he has enormously quoted lines from standard works in Prākṛit as well as in Sanskrit. Besides we come across a large number of quotations from unknown works which have been listed in the previous section. Here is given an alphabetical list of works both in Pkt and Skt from which the quotations are known to have come either through the author himself or through personal search along with the references noted against each.

Prākṛit:

1. *Karpūramañjarī* : 1, 50 (=1, 11); 3, 77 (=1, 24);
5, 118 (=1, 32); 6, 48 (=2, 8);
7, 61 (=1, 17)
2. *Kāvyaṣprakāśa* : 3, 42 (= 3, Śl. No. 13);
4, 64(a) (=2, Śl. No. 11);
4, 64(b) (=3, Śl. No. 14);
7, 43 (= 5, Śl. No. 135);
7, 137 (=5, Śl. No. 407)*;
3. *Guṇapatākā* : 5, 65.
(not extant)
4. *Chalitarāma* (not extant): 9, 151 (=SD, 6, 261)
5. *Prākṛtapīṅgala* : 5, 34 (Paiṅgala), not identified; 5, 106 (=2, 5);
17, 8 (=1, 5a); 17, 9 (=2, 142); 17, 56(a) (=2, 142);
17, 56(b) (=1, 4a); 17, 57
(=2, 69).
6. *Brhatkathā* (not extant) ; 19, 9
7. *Bhaṭṭakāvya* : 1, 9 (13, 4); 2, 42 (=13, 33);

8. *Mālatīmādhava* : 2, 30 (=6, 10) ; 11, 20 (=2, 192)
9. *Mṛochakatika* : 12, 26 (=8, 8)*; 13, 6 (=1, 18);
13, 8 (not yet identified);
13, 9 (=1, 28)*
10. *Ratnāvalī* : 3, 76 (=2, 1); 8, 4 (=116);
8, 13 (2, 1); 9, 148 (=2, p.46);
10, 4 (=3, p. 117); 10, 6 (2,
p. 60); 10.9 (=3, p. 101)
11. *Vilāsavati Saṭṭaka* : (Author's own work not ex-
tant 5 , 131)
12. *Veṇisaṃhāra* : 12, 3 (=3, p. 118); 12,38
(3, p. 122)
13. *Sākuntala* : 9, 47 (=4; 70/71); 9, 86
(=3, 59); 12, 24 & 36(6, 123)
14. *Śṛṅgārotkarṣa* : 1. 50 (Unknown work)
15. *Saptasatī* : 1, 17 (=H, 532)*; 2, 37
(=H, 8); 3, 32 (H,934);
3,40 (=H, 9); 3, 84 (H,
696); 4, 3 (H, 52); 4, 53
(=H, 696)*; 4, 54 (=H,560):
4, 64.
(=H, 71); 4, 64 (=H, 339);
5, 33 (=H, 314); 5, 90 (=H,
524); 6, 39 (=H, 609);
7, 60 (=H, 182); 7, 107

14. The asterisks are my own identifications over those of BHATTANATHASWAMI and NIETI; cf. *Les Gram.* pp.102-104. In view of Mk's date being middle of the 16th century which I have shown in the first Section, I have referred to *Kāvyaṭṭakāśa* instead of *Rasagāṅgādhara* and *Kāvyaṭṭakāśa* as has been done by the above two authorities in respect of the concerned quotations.

(=H, 13); 8, 6 (=H, 946);
8, 12 (=H, 15); 8, 25
(=H, 4)

16. *Sarasvatikanṭhābharaṇa* : 2, 45 (=2, 17, 4)*

17. *Setubandha* : 1, 7 (=1, 3); 1, 17 (=1, 34);
1, 21 (=4, 63); 1, 43 (4, 7);
3, 47 (=1, 24)*; 3, 76
(=1, 14); 4, 39 (=2, 44);
4, 58 (=3, 1); 5, 65 (=3
1); 5, 69 (=4, 23); 6, 14
(=3, 3); 6, 46 (=2, 8);
7, 20 (=1, 35); 7, 26
(=1, 20); 7, 28 (=1, 10);
7, 37 (=1, 88); 7, 42
(=1, 8); 7, 102 (=1, 39);
7, 102 (=3, 4); 7, 153
(=1, 40); 8, 2 (=1, 15);
8, 4 (=1, 38); 8, 17 (=5, 4)

Sanskrit :

1. *Kāvyaḍarśa* : Intro. 8 & 9 (=1, 102, 34,)
2. *Nāṭyaśāstra* : 10, 1 (=17, 51)
3. *Pāṭhaśikṣā* : (unknown work) : 2, 1
4. *Sārasvatavyākaraṇa* : 4, 64 (=visarga saṁdhi, p. 39)

Apart from these, we have seen in the previous section, quotations by Mk from unknown works of Bharata, Kohala, Vākpatirāja and Bhojadeva. Among the Prākṛit grammarians perhaps Mk alone illustrates his rules by so many citations giving at the same time the source of most of them.

79. Though a Prākṛit grammarian, Mk exhibits

his intensive knowledge of Sanskrit grammar throughout his work. He starts his grammar with the rule, *siddham Pāṇinyādeḥ*, and declares to frame his rules for Prākṛit dwelling on the same roots, nouns, gender, case, inflection, number, verbal suffixes and compounds as propounded by grammarians like Pāṇini and others. He makes use of the technical terms and grammatical phrases of Pāṇini and his followers while dealing with several word-formations in Prākṛit. A few observations on this point will not be out of place.

ह्रस्वोत्तया दीर्घोपलक्षणम् (I, 10) – By the mention of the short vowel the long one is to be understood.

एकदेशविभक्तमनन्वयत् (I, 28) – A word undergoing partial change should be treated as the original one.

क्वचिदपवादविषयेऽपि उत्सर्गोऽभिनिविशते (I, 35) – Sometimes a general rule over-rides a particular rule.

गुणान्दस्यानधारणार्थत्वाच्चित्त्वम् (I, 39) – On account of the restrictive sense of the word *tu* (it should be) treated as obligatory.

मण्डूकप्लुतिन्यायाद् वाऽनुवृत्तिः (I, 41) – According to the rule *Maṇḍūkapluti* (lit. leap of a frog) here *vā* (option) is to be continued.

व्याख्यानतो विशेषकाम इति न्यायात् मकारसाध एव (3, 72) – Owing to the rule that there is special benefit out of explanation it (*b*) should come after *m* as in the case of *ambo*.

अन्यव्यवच्छेदार्थस्तुशब्दः (IV, 50) – (Here) the word *tu* is intended to distinguish one from the other.

Mk has quoted the famous *kārikā* under IV, 64 from *Sārasvata Vyākaraṇa* to show the efficacy of what

is called *bāhulaka* in Sanskrit grammar.¹⁵ He again quotes authority to show certain uses in Prākṛit closely following the dictum prevalent in Sanskrit grammar in the following words :

लिङ्त्वविशेषोपादानादाशीर्लिङ्यपि दुसुमुपभृत्य इत्येके ।

According to some authorities the affixes *lu*, *su* and *nu* are applicable even in case of the benedictive mood on account of the advantage of the distinction of the nature of one line from the other. Thus the examples of taking the help of Sanskrit grammar by Mk are numerous. In Appendix IV we have given a list of *gaṇapāṭha* by Mk. It will be seen that these *gaṇapāṭhas* pertain only to Mahārāṣṭri Prākṛit. In this respect he has mostly followed in the footsteps of his predecessor, Vasantarāja. We have another set of *Gaṇapāṭhas* of the Western School differing in some respects from those of Mk. Rt has also given *gaṇapāṭha* similar to that of Mk in some respects. But the former's treatment is not exhaustive. It will be interesting to have a comparative study of Mk's *gaṇapāṭha* with that of Trivikrama, Vasantarāja, Rt and other notable grammarians.

80. "For a knowledge of the dialects," PISCHEL remarks, "other than M, JM, AMg and JŚ important is the PS of Mk".¹⁶ We have discussed at some length in Section III the method of treatment of several Prākṛit dialects and the originality exhibited therein by Mk. While dealing with Vibhāṣā he gives a clear-

15. See BALLANTYNE's translation as quoted by GRIERSON in his *Prākṛit Vibhāṣās*.

16. *Grammatik*, 40

cut definition along with a citation from an unknown work about Audrī. None of the known grammarians has given us such definite information regarding this Vibhāsā, which will go a long way in determining the linguistic feature of the ancient Oriya language. Bharata, despite enumerating Audrī as a Vibhāsā, is silent about its linguistic peculiarity and the characters by whom it is to be spoken in a stage play. Mk's credit lies in this that he alone gives us some idea about this Vibhāsā, however incomplete it may be. Only the posterity will determine how far authentic are these documents of Mk who wrote such a fine Prākṛit Grammar in the middle of the sixteenth century while there was no library facility, no scope for speedy communication between one province and another, while palm leaves and an iron stylus were mostly used as the writing material and above all, while the Prākṛit language was almost dead and a thing of history.

मार्कण्डेय-कवीन्द्र-विरचितं

प्राकृत-सर्वस्वम् ।

मार्कण्डेय-कवीन्द्र-विरचितं

प्राकृत-सर्वस्वम् ।

प्रथमः पादः ।

शशिखण्डमौलि सशिखण्डमौलि वा
सितमेषचारु शितिमेषचारु वा ।
उभया विलासि रमया विलासि वा
मम किंचिदस्तु इदि वस्तु संततम् ॥

यत्कान्तिपीयूषरसप्रवाहा
निध्यायतां चेतसि संप्रविश्य ।
बहिर्मेढ्राकाव्यतया स्फुरन्ति
वाग्देवता सा मयि संनिधत्ताम् ॥

शाकल्यभरतकोहलवररुचिभामहवसन्तराजायै ।
प्रोक्तान् ग्रन्थान् नानालक्ष्याणि च निपुणमालोक्य ॥
अव्याकीर्णं विशदं सारं स्वल्पाक्षरप्रयितपथम् ।
मार्कण्डेयकवीन्द्रः प्राकृतसर्वस्वमारभते ॥

प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवं प्राकृतमुच्यते ।
तद्भवं तत्समं चेति द्वेषा

तद्भवं तत्र संस्कृते भवं लक्षणवशाद् रूपान्तरप्राप्तं रुक्मिण-धर-येरंतादि ।
तत्समं तरल-तरङ्ग-मन्यरादि ॥

1 ० सिन्धे...

2 ० मर्कि...

3 I निगुणम्.

4 G adds स्तुतम् here.

5 G उद्वेगम्.

6 G -सुरवेरन्तादि.

देश्यं च केचन ॥ १ ॥

लक्ष्मणैरसिद्धं तत्तद्देशप्रसिद्धं महाकाविप्रयुक्तं लडह-पेट-तोकखादि । यदाह
भोजदेवः—

देशे देशे नरेन्द्राणां जनानां च स्वके स्वके ।

भङ्गया प्रवर्तते यस्मात् तस्माद् देश्यं निगद्यते ॥ इति ॥

तच्च भाषाविभाषापञ्चशैशचमेदतः ।

चतुर्विधं, तत्र भाषा विर्भाषाः पञ्चधा पृथक् ।

अपञ्चशास्त्रयस्तिष्ठः पञ्चाव्ययेति षोडश ॥ २ ॥

भाषा इति शेषः ॥

ननु—

महाराष्ट्री तथावन्ती शौरसेन्यर्धमागधी ।

बाह्लीकी मागधी प्राच्येत्यद्यौ ता दाक्षिणात्यया ॥

शकाराभीरचाण्डालशबरद्राविडौर्दूजाः ।

हीना वनेचराणां च विभाषा नाटकाश्रयाः ॥

ब्राचडो लाटवैदभानुपनागरनागरौ ।

बार्बरावन्त्यपाञ्चालाकर्मालवकैकयाः ॥

7 G चेष्टतोकभादि; I कुड(?)हपेटतोकखादि; O कुडहपेटतोकत्वादि. This portion is lacking in U. One entire folio containing the text from स्वल्पाक्षर... etc. up to द्राविडगौजराः has been damaged and lost. The reading of B. ...तोकखादि has been retained. Yet the word तोकख is of doubtful meaning. The real word might be खोक्खा; of, (GS. VI. 31), the sound produced by the monkeys, which is also a Deiya word. In that case the reading would be खोक्खादि instead of तोकखादि. The word might also be चोक्खा or चोक्ख; see PSM, p. 332.

8 GIO विभाषाश्च पञ्चधा च पृथक् पृथक्.

9 G दाक्षिणात्ययाम्.

10 O adds विसर्गं to both the lines of the verse, but other Mss. and B omit it. Mss. including B read औदूजा in place of औडूजा which I have preferred here.

11 G प्राचतो; IO ब्राचडो.

12 G शकमालव...; IO शकमालव...

गौडोद्गैवैपाश्चात्यपाण्ड्यकौन्तलसौहलाः ।

कालिङ्गैर्प्राच्यकाण्टिकाञ्च्यद्राविडगौर्जराः ॥

आभीरो मध्यदेशीयः सूक्ष्मभेदन्यवस्थिताः ।

सप्तविंशत्यपञ्चशा बैतालादिप्रभेदतः ॥

काञ्चीदेशीयपाण्ड्ये च पाञ्चालं गौडमागधम् ।

वाचडं दाक्षिणात्यं च शौरसेनं च कैकर्यम् ।

शाबरं द्राविडं चैव एकादश पिशाचजाः ॥

इति वदन्ति, तत् कथमुच्यते मिलित्वा षोडशेति । तत्राह—

महाराष्ट्री शौरसेनी प्राच्यावन्ती च मागधी ।

इति पञ्चविधा भाषा युक्ता न पुनरष्टधा ॥ ३ ॥

तेनैव—

‘शौरसेन्या अदूरत्वे मागध्येवार्धमागधी ।’

इत्युक्तत्वात्, दाक्षिणात्यायाश्च लक्षणाकरणात्, बाङ्गीक्याश्च रेफस्य लत्व-
मात्रेण भेदात्, आवन्त्यामेवान्तर्भावादिति भवैः । रेफस्य लत्वमपि लक्षण-
मस्ति्यवेति चेत्, संस्कृतेऽपि केषांचिद् रलयोरैक्यस्मरणमिति न दोषः ॥

झाकारी चैव चाण्डाली शाबर्याभीरिका तथा ।

टोकीति युक्ताः पञ्चैव विभाषा न तु षड्विधाः ॥ ४ ॥

ओड्यास्तु ओड्देशभाषानुगामिन्यां शाबर्यामेवान्तर्भावादिति भावः । ननु ।

13 B गौडोद्गैवैपाश्चात्यपाण्ड्यकौन्तलसौहलाः; G गौडोद्गैवैपाश्चात्यपाण्ड्यकौन्तलसौहलाः;
I गौडोद्गैवै ... कौन्तलसौहलाः; O 'कौडलसौहलाः'. The probable reading
seems to be what I have suggested. Of. also names of dialects as
quoted from the *Prākṛtasaṅgrahā* by Dr. D. C. SARKAR in his 'A
'Grammar of the Prakrit Language'.

14 G कालिङ्गः. 15 G कैकर्यम्. 16 UGIO पिशाचकाः.

17 Mss. read incorrectly मागध्याम् in place of आवन्त्याम्.

18 IO अस्तु वेति; U अस्त्वेवेति.

19 UI शकीति; G शोकीति; झकीति. 20 UGIO षड्विधा.

21 Mss. including B read ढ in place of ढ in the words गौड्यास्तु
and ओड्देशः. The reading ढ in said words seems to be the outcome
of the influence of South Indian pronunciation as a result of the
copying of the original treatise by the South Indian scribes from

कथं द्राविडीमप्यपास्य टाकी प्रतिपाद्यते । तेनापि टाकीं प्रतिपाद्य-

‘टक्कदेशीयभाषायां दृश्यते द्राविडी तथा ।

अत्रैवायं विशेषोऽस्ति द्राविडेनादृता परम् ॥’

इति टाक्क्यामेव द्राविड्या अन्तर्भावस्य उक्तत्वात् टाकीप्रतिपादनमेव न्यायः ॥

नागरो द्राचडश्चोपनागरश्चेति ते त्रयः ।

अपभ्रंशाः परे सूक्ष्ममेदत्वाच्च पृथक्चताः ॥ ५ ॥

एषु त्रिष्वन्येषामन्तर्भावं तत्रैव वक्ष्यामः ॥

कैकेयं^{२९} शौरसेनं च पाञ्चालमिति च त्रिधा ।

पैशाच्यो नागरा यस्मात्तेनाप्यन्या न लक्षिताः ॥ ६ ॥

तथा च स एवाह—‘अपरे लोकतः’ अर्थवधारणीया इत्यर्थः । सूक्ष्ममेदत्वात्तेषां भेदः कैतुं न शक्यते । तथा—

इक्षुक्षीरघृतादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत् ।

तथापि नैतदाख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते ॥ इति ॥

(K. D. 1. 88)

अतः षोडशधाभिन्नभाषालक्ष्म प्रचक्ष्महे ।

वेद्या विदग्धैरपरास्तत्तद्देशानुसारतः ॥ ७ ॥

तत्र सर्वभाषोपयोगित्वात् प्रथमं महाराष्ट्रीभाषा अनुशिष्यते । यथाह परमाचार्यो दण्डी—

महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः ।

सागरः सूक्तिरत्नानां सेतुबन्धादि यन्मयम् ॥ इति ॥

(K. D. 1. 89.)

which even U is not free. This removes the doubt raised by GRIERSON in his ‘Prakrit Vibhāsās’. For the words ओङ् and ओङ् see also Apte’s Skt. Eng. Dictionary, pp. 124-25. U has गामिनां in place of गामिन्वां.

22. UIO शक्तीं; G शक्तीं.

23 G टक्कदेशीयः; O -टक्कदेशीभाषायां.

24 B द्राविडेन; em. is acc. to Mas.

25 U टाकीं; G टक्क्याः.

26 IO नाचतश्.

27 G कैकेयम्.

28 G om. अत्र; U लोकतो करणीया.

29 B वक्तुं; reading adopted is after the Mas.

30 UIO om. सर्व.

१. १. सिद्धं पाणिन्यादेः

पाणिन्यादिमतसिद्धं धातुनामलिङ्गकारकविभक्तिवचनकृतद्वितसमासादिकं सर्वमङ्गीक्रियते । यदाह परमर्षिर्भरतः— 'धातुप्रातिपदिककृतद्वितसुतिङ्-समासादीनां तेऽर्थास्ताश्च विभक्तयः, परिणतिरिह परमन्या' इति ॥

१. २. आदेरतः

आदेरित्या पादसमातेरधिकारः । अत इति ययासूत्रं (PS. 1. 18) यावत् ॥

१. ३. आद्य वा समृद्धयादौ ।

समृद्धयादावादेरत आन् न वा स्यात् ।

समृद्धिः प्रतिसिद्धिश्च प्रसिद्धिः प्रकटं तथा ।

प्रसुप्तं च प्रतिस्पर्धी मनस्वी प्रतिपत्तौ

अभियैतिः सदृशं च समृद्धयादिरयं गणः ॥

सामिद्धी, समिद्धी । पाडिसिद्धी, पडिसिद्धी । पासिद्धी, पसिद्धी । पाअडं, पअडं । पासुत्तं, पसुत्तं । पाडिप्फद्धी, पडिप्फद्धी । माणंसी, मणंसी । पाडिवआ, पडिवआ । आहिआई, अहिआई । सारिच्छं, सरिच्छं । लिङ्ग-विशिष्टप्रहणात् पाअडो माणंसिणी इत्यादि ॥

१. ४. स्वप्नेषत्पकाङ्गारसृदङ्गन्यजनवेतसेषितस्यात् ॥ ८ ॥

आदेरत इत्येव । वेति निवृत्तम् । सिविणो । ईसि । पिकं । इंगालो । मुइंगो । विअणं । वेडितो ॥

१. ५. प्रथमे प्रथयोर्युगपत् क्रमेण बोद्धवति

अत इत्येव । पुढुमं, पढुमं, पढुमं ॥

१. ६. लुगरण्ये ।

अरण्ये आदेरतो लुक् स्यात् । वेति निवृत्तम् । रणं ॥

१. ७. एच्छयादौ

शय्यादावादेरत एत् स्यात् ।

31 IO परन्येति; G वरमन्वेति.

33 G om. this line.

35 U झुत्तौ.

32 U आदेरित्येव वा समाने.

34 GU अभिजाति; IO जातिः.

36 I adds इकारो विधीयते.

शय्यासौन्दर्यपर्यन्तग्राह्याश्चर्यास्तयोदर्शौ ।

बल्लीवृन्तोत्कराबाध शय्यादिरिति कीर्तितः ॥

सेज्जा । छुंदेरं । पेरंतो । गेज्जं³⁸ । 'पीणसैणदुग्गेज्जं' [= पीनत्वदुर्ग्राह्यम्, R. I. 3] इति सेतुः । अच्छेरं । तेरह । वेल्ली । वेटं । ऋतोऽवे एत् । विटं इति कश्चित् । उक्तेरो ॥

१. ८. बदरे देनौत्

बदरे देन सहादेरत ओत् स्यात् । बोरं । बोरी ॥

१. ९. लवणस्य वेन समम् ॥ ९ ॥

वेन समं लवणस्यादेरत ओत् स्यात् । लोणं । महिमावासमावेशे- 'आरीणं लवणजलं' इति शौरसेनीसमावेशे ॥

१. १०. लावण्यस्य विकल्पेन

वेन सममादेरतं ओत् स्यात् । ह्रस्वोक्त्या दीर्घोपलक्षणम् । लोण्यं, लाअण्यं ॥

१. ११. य्वा मयूरमयूखयोः ।

स्यात्

अनयोर्थकारेण सह आदेरत ओद् वा स्यात् । मोरो, मजरो । मोहो, मँज्हो ॥

१. १२. चतुर्थीचतुर्दश्योस्तुना

अनयोस्तुना सहादेरत ओत् स्याद् वा । चोड्डी, चउड्डी । चोइही, चउइही । जीलिङ्गप्रहणादन्यत्र चउड्ढो, चउइहो ॥

१. १३. अदातो यथादिषु ॥ १० ॥

आदेरत इति निवृत्तम् । केत्येव । यथादिष्वातोऽद्वा स्यात् ।

यपातयातालवृन्तप्राकृतोत्खातचामराः ।

चाटुप्रवाहप्रस्तावप्रहरा हालिकस्तथा ।

मार्जारश्च कुमारश्च मरालः खादितादयः ॥

37 G सौन्दर्यपीडापर्यन्तमाश्रयं च; also ex. पेण्डा, पीडा.

38 U पेड्डा; I पेड्; O पेडा.

39 U पीणसण्णदुग्गेज्जं इति; G पणसण । दुग्गेज्जा०; O पाणउता दुग्गेह । जात; I पाणउतादुग्गे । जात. 40 UG समादे; A सहादेरत ओ वा.

41 G om. this line. 42 UIO om. last two exs.; G मौखो, मज्जो.

43 B चोत्ती, चउत्ती; om. acc. to Mss. Cf. PS. III. 15.

44 A reads न after अन्यत्र; B reads चउत्तो; em. acc. to Mss.

जह । तह । तल्वेटं । पञ्चं । उर्खैअं । चमरं । चहु । पवहो । पर्थेवो ।
पहरो । हल्लो । मज्जरो । कुमरो । मरलो । खइअं । पक्षे, जहा । तहा ।
ताल्वेटं इत्यादि ॥

१. १४. इत् सदि

सदाशब्दे आत् इत् स्यात् । सद् ॥

१. १५.

पिण्डादिष्वेत्

इदित्यनुवर्तते । पिण्डादिष्वेत् स्यात् ।

स्युः पिण्डपिष्टसिन्दूरविष्णुधम्मिल्लविष्टिवित्वाद्याः ॥

पेडं । पेडुं । सेदुरं । वेणू । धम्मेल्लो । वेड्डी । वेडुं । वानुवृत्तिरिति केचित् ।
आदिना व्यवस्थितविभाषया किंशुके केसुओ ॥

१. १६.

अत् पथिपृथिवीहरिद्रासु ।

आखिदत् स्यात् । पहो । पुहई । हल्लो ॥

१. १७. वाक्यादिस्थस्येतेस्तेरित्यम्

इत्यमिति तेरत् स्यात् । 'इअ पहासिअकुसुमसरे' [= इति प्रहसित-
कुसुमसरसि, R. 1. 34] । अवाक्यादिस्थस्य तु 'भमरो ति कइपहु-
मैतको' [= भमरः इति कविप्रथमतः]

१. १८.

उदिक्षुं वृद्धिक्रयोः ॥ ११ ॥

अनयोरिदुत् स्यात् । उच्छ्र । विच्छुओ ॥

१. १९. ओच्च द्विषाकृजि

द्विषेति लुप्तसप्तम्यन्तम् । कृजि परे द्विषाशब्दे इदोत् । अकारादुच्च ।
दोहाइअं, दुहाइअं । प्रादुरादिवद्वातुना सह ऐकपञ्चवद्वावाचानादित्वम् ॥

१. २०.

ई सिंहजिह्वयोः

अनयोरिदीत् स्यात् । सीहो । जीहा ॥

45 Mes. om. this ex. B supplies this within bracket ;

46 IO पथिवो in confusion perhaps with पथवो which in Oriya is written like पथिवो. 47 U खेनेत् स्यात्. 48 UGIO वानिवृत्तिः.

49 UI किदुप केदुओ; G किदुपओ, कदुओ; O किदुप ओकदु.

50 U भमरो ति कइपहुमैतको; G भमरोति कइपहुमुओ कर्तको; IO भमरोति कइपहुमैतको; A om. 51 IO om.

52 U 'वद्वावाचानादित्वम्; IO 'वदित्वम्; O 'वदित्वम्; A om.

१. २१.

इत इहृहीतादौ ।

गृहीतादावीत इत् स्यात् ।

गृहीतव्रीडितालीकद्वितीयकतृतीयकम् ।

गभीरानीतपानीयकरीषादिरयं गणः ॥

गहिअं । विलिओ । अलिओ । दुइओ । तइओ । गहिरो । आणिअं । पाणिअं ।
 केरिसं ॥ अत्र केचिदनाडुपपदस्य नीतस्य विकल्पमिच्छन्ति । उअणिओ,
 उअणीओ । ‘सीआ रक्खसवसहिं दिट्ठिविसवरं विसोसहिं व्व उअणिओ’
 [= सीता राक्षसवसतिं दृष्टिविषगृहं विषौषधिरिव उपनीता, R. V. 63]
 इति सेतुः । अत्र दीर्घत्वं चेन् मात्राधिक्ये छन्दोभङ्गः ॥

१. २२. जीवेर्वा स्यात्

जीवधातोरीत इद्वौ स्यात् । जिअइ, जीअइ ॥

१. २३. कीदृशनीडापीडेहशानामेत् ॥ १२ ॥

एषामीत एत् स्यात् । केरिसो । णेइ^{५३} । अमेलो । एरिसो ॥

१. २४. तुण्डादेरुत ओत्

स्यात् ।

तुण्डकुट्टिमलाम्बूलमुक्तापुष्करपुस्तकम् ।

तथा लुब्धककुडालकुम्भीकुन्तलमुद्राः ॥

लोटं । कोट्टिमं । तंबोलं । मोत्ता । पोक्खरं । पोत्थअं । लोइओ । कोडालो ।
 कौमी । कौतलो । मोगरो ॥

१. २५. उइखले डा न वा

उइखले डा सह उँत ओत् स्यात् न वा । ओहलो, उइहलो, ओक्खलो ।
 सेवादित्वात् द्वित्वम् । डलयोरैक्यादुल्लेखलेऽप्येवम् ॥

१. २६. अन्मुकुटतुल्ये ।

आदेरित्येव । मुकुटतुल्ये आदेरुतोऽत् स्यात् ।

मुकुटयुधिष्ठिरगुर्वीकर्बुरमुकुगुरुकसौकुमार्याषाः ॥

मउडं । जहिट्टिलो । गरई । कँबुरं । मउरं । गरुअं । सोअमहं ॥

53 U 'परं विससहिं व उअणिआ; G सीआ रक्खसवसहिं दिट्ठिविसवरं; I not clear, but probably tallies with U; O सागारकवसवसहिं दिट्ठिविसवरं, विससहिं व उअणिआ. 54 U इ. 55 B नेइ not authorised by Mss.

56 U इ.

57 G उडुकले.

58 G om.

१. २७. उपरेर्वा

उपरिशब्दस्योतोऽद्वा स्यात् । अवरि, उर्वरि ॥

१. २८. इत्पुरुषे रोः

पुरुषे रुकारस्य उत इत् स्यात् । पुरिसो । एकदेशविकृतमनन्यवदिति पउरिसं ॥

१. २९.

से दुर ऊँत्

से परे दुर उत ऊत् स्यात् । दूसहो । दूसीलो । स इति किम् । दुग्गमो । दुक्करो ॥

१. ३०.

अत उन्मधूकस्य ॥ १३ ॥

मधूकस्य उत उत् स्यात् । महुअं ॥

१. ३१. अद्वा दुक्कले लब्ध द्विः

दुक्कले उतोऽद्वा स्यात्, तत्संनियोगाल्लब्ध द्विः स्यात् । दुअल्लं, दुजल्लं ॥

१. ३२.

एकूपुरे

नूपुरे उत एत् स्यात् । नेउर्रो ॥

१. ३३.

ऋतोऽद्भवेत् ।

आदेर्ऋकारस्याकारो भवैति । तणं । घणं । मअं । कअं । वद्धो । वसहो ॥

१. ३४. इहण्यादौ

ऋण्यादावृत इत् स्यात् ।

ऋषिः कृपा कृतिः कृत्या कृपाणः कृपणो वृषः ।

शृगालः पृथुलो गृध्रो मृगाङ्को मसृणं कृषिः ॥

शृङ्गारमृङ्गमृङ्गारवृष्टिर्बृंहितवृश्चिकाः ।

वितृष्णो हृदयं गृष्टिः सृष्टिर्दृष्टिस्तथापरे ॥

इसी । किवा । किई । किता । किवाणो । किवणो । किविणो । दाढादित्वात् । विसो । सिआलो । पिह्लो । गिद्धो । मिअंको । मसिणं । किस्सी । सिर्गिरि । भिंगो । भिंगारो । विट्ठी । बिहिअं, मांसादित्वादनुसारैस्य लृक् । विह्मओ । विह्मणो । हिअअं । गिही । सिट्ठी । दिट्ठी ॥

59 IO read simply उतोऽद्वा स्यात्; G अपरि, उपरि for ex.

60 & 61 A om. these two rules.

62 G वेउरर.

63 Mac. excepting O om. this line.

64 U सिवारो; G सिवारो; IO सिहारो; A om.

65 B om. "इ."

१. ३५.

उद्धत्वादौ

ऋत्वादावुत उत् स्यात् ।

ऋतुर्मदङ्गो निमृतं वृतं परमृतो मृतः ।

प्रावृद्धवृत्ती तथा वृत्तवृत्तिभ्रातृकमातृकाः ।

मृणालपृथिवीवृन्दावनजामातृकादयः ॥

उद् । मुङ्गो । णिङ्गुअं । वृदं, आवुदं, विबुदो, संबुदो, णिव्बुदो । परंङ्गुओ । मुओ । पाउसो । दिक्प्रावृषोः सः स्यात् (PS IV. 18) इति सः । बुदी, णिव्बुदी, संबुदी, आवुदी । वृत्तं, वुत्तंतो । पउत्तो, णिउत्तो । पउत्ती, णिउत्ती, वुत्ती । भाउओ । माद्, माउओ, माउआ । मुणालं । पुहई । वुंदावणं । जामाउओ । कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत इति मअंको, मअंगो, पाअअं इत्यादि । अनयोर्गणयोराकृतिगणत्वात् मिणालं, विंदावणं, पाइअं, मुअंको, मुइदो इत्यादि लक्ष्यानुसारात् ॥

१. ३६.

अयुक्तस्य रिरिष्यते ॥ १४ ॥

वर्णान्तरेणायुक्तस्य ऋतो रिरिष्यते । ऋत इत्यनुवर्तते । रिणं । रिद्धी । युक्तस्य हुँ कअं, हअं, वसहो ॥

१. ३७. कचिद्युक्तस्यापि

वर्णान्तरेण युक्तस्य ऋतस्तेन वर्णेन सह रिः स्यात् । सैरी । सरिसो । एरिसो । कचिदिति प्रयोगानुसारार्थम् ॥

१. ३८.

बुद्धे वेन रुवा

बुद्धे वेन सह ऋतो रुवा स्यात् । रुक्खो, वण्छो ॥

१. ३९.

लतस्तु लिः ।

केवलस्य । लतो लिः स्यात् । तुशन्दस्यावधारणार्थत्वान्नित्यम् । लिआरो ॥

१. ४०.

इलिः क्लृप्ते

क्लृप्ते । लत इलिः स्यात् । किलितं । क्लृप्तसारूप्यात् क्लृप्तावपि, किलिती ॥

66 I om. 67 IO परङ्गुओ, probably in confusion with ह in Oriya alphabet. 68 I om. 69 Mss. lack this line.

70 G alone adds this portion which seems to be appropriate.

71 UAG सरि; IO सरी. 72 For rules 39 & 40, see Foot-Notes 2, p. 106, *Loc. Gram.*

१. ४१.

वेदनादेवरकेसर एत इत् ॥ १५ ॥

एषु एत इत् स्यात् । मण्डकप्रतिन्यायेन वानुकृतिः । विअणा । दिअरो । किसरो । पक्षे । वेअणा, देअरो, केसरो ॥

१. ४२.

एदैतः

ऐतः स्थाने एत् स्यात् । सेण्ण । सेलो । मट्टिकाव्ये— ‘ऐरावणमदपरिमल-
गंधवहबद्धदतिकुलसंरंभं’ (BH XIII. 133) इत्यपभ्रंशभाषाया एव
समावेशो न प्राकृतस्य । प्राकृते सर्वथाप्येकौरासंभवात् ॥

१. ४३.

दैत्यादेरइभवेत्

ऐत इत्येव । एतोऽपवादः ।

दैत्यवैदेहवैदेशवैशम्पायनकैतवम् ।

खैरवैशाखचैत्यादिरेष दैत्यादिको गणः ॥

दइच्चो । वइहो । वइसो । वइसंपाजणो । कइअवं । सइरं । वइसाहो ।
चइत्तं, व्यत्ययादित्वात् चत्तम् । आदिशब्दात् ‘वेलाचंदणद्रुमो मइदेण
धुओ’ [= वेलाचन्दनद्रुमो मन्देन धुतः, R. IV. 7] इति सेतुः ॥

१. ४४.

वा तु दैवादेः ।

तु पादपूरणे । दैवादेरैतः स्थाने ऐः स्याद् वा ॥

दैवं भैरवकैरवचैर्त्रैः कैलासवैरजैत्राचाः ॥

देव्वं, दईव्वं । सेवादित्वाद् द्वित्वम् । मइरवो । कइरवं । चइत्तो । कइलासो ।
वइरं । जइत्तो । पक्षे भैरवो, कैरवं इत्यादि ॥

१. ४५.

इत्सैन्धवादिषु स्वात्

सैन्धवादिषु ऐत इत्यात् ।

73 BA न्यायाद्; reading is adopted after UG; IO न्याय.

74 G पक्षे अणेत्वादि, rest om. 75 B सर्वथा; reading adopted after Mas. 76 IO रत्वम् probably in confusion with च in Oriya alphabet. 77 Here G adds the Sanskrit rendering of the passage and then writes इति छाया; U reads धुवो for धुजो; O मविदेन; UI मइदेन; A om. It is to be noted that म्नेन् was a monkey of that name in *Rāmāyaṇa*. See also R. IV. 7.

78 U अ इत्. 79 G दैव. 80 UIO चैत्रा; G चैव.

81 B दइव्वं; acc. to rules this is wrong; cf. Bhām, I. 37. Mas. give the correct one and hence the em.

सैन्धवमैक्षजजीविकनैयोगिकैपैण्डपात्तिकाः प्रोक्ताः ॥

सिन्धवं । मिक्खाजीविओ । णिओइओ । पिण्डवाइओ ।

१. ४६. ईद्वैर्यस्व

ऐत ईत् स्यात् । धीरं ॥

१. ४७. प्रकोष्ठे ओतोऽद्वा ॥ १६ ॥

कस्य च वः स्यात्

प्रकोष्ठे ओतः स्थानेऽद्वा स्यात् । तत्संनियोगात् कस्य च वः स्यात् । पवट्टो, पओट्टो ॥

१. ४८. औदोत्

औदोत् स्यात् । सोक्खं । पोढा । महिसी ॥

१. ४९. अउ पौराघेषु

पौराघेषु औदउ स्यात् ।

पौरः कौरवपौरुषपौत्रौचित्यानि कौशलं क्षौरम् ॥

पउरो । कउरवो । पउरिसं । पउत्तो । अउंचित्तं । कउसलं । खउरं । खउरिअं ॥

१. ५०. मौर्निमौल्योर्वा ।

अनयोरौदउ वा स्यात् । मउणं, मोणं । ‘मोणं हासो तहा तहा अ उण्णिइ’ [= मौनं हासस्तथा तथा च उनिदम्] इति शङ्खारोत्कर्षे ।

मउली, मोली । ‘चाउहाणकुल्लमोलिमालिअ’ [= चौहाणकुल्लमौलि-मालिका, KM. I. 11] इति राजशेखरः ॥

१. ५१. आच्च स्वाद् गौरवे

गौरवे औत आत् स्यात् । चकारादोच्च अउ च स्यात् । गारवं, गोरवं, गउरवं ॥

82 UGIO नैयायिक; A तैल्लोमिक. 83 UGIO पाणिताः.

84 A om. this Sūtra and its comm. 85 G शुण्नौरोवर्ग.

86 UGIO चौहाणकुलोकि०. 87 UIA अ च; O same as B.

88 B om.

१. ५२.

उत्सौन्दर्यादिषु नित्यं स्यात् ॥ १७ ॥

सौन्दर्यादिषु औत उत्स्यानित्यम् ।

सौन्दर्यं शौण्डिकः शौण्डो दौवारिकोपविष्टके ।

कौक्षेयपौषपौलोमीमौञ्जीदौःसाधिकादयः ॥

सुंदेरं । सुंडिओ । सुंडो । दुआरिओ । उअविष्टुअं । कुक्खेओ । पुसो ।
पुलोमी । मुंजाअणो । मुंजी । दूसाहिओ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयकवीन्द्रकृतौ प्राकृतसर्वस्वे भौषाविवेचने महाराष्ट्रा-

मज्जिधिः प्रथमः पादः ॥ १ ॥

89 U दुस्सादिओ; IO दुसरि; G दुस्सारिओ; A om.

90 Mss. विरचने.

द्वितीयः पादः ।

२. १. अयुजोऽनादौ

अयुगयुक्तः । अधिकारोऽयम् । अयुज इत्या पादसमाप्तेः । अनादाविति 'आद्यस्य यो जः स्यात् (PS. II. 30)' इति यावदधिकृतं वेदितव्यम् ॥

२. २. प्रायः कगचजतदपवयवां लोपः ।

एषां दशानामयुक्तानामनादौ स्थितानां प्रायो लोपः स्यात् । पाके पाओ । मृगे मओ । शष्पां सई । सचिवे सइवो । गजे गओ । सुते सुओ । मदे मओ । कपौ कई । प्रबुद्धे पउँद्धो । पीयूषे पीऊसं । देवे देओ । प्रायोग्रहणात् उरअडं, णहअरो इत्यादौ नित्यम् । सुकई, चूचुअं, अंसुजलं, भवणं, सेवो इत्यादावप्रवृत्तिः । देअरो, चावो चाओ, सुगमो सुअमो इत्यादौ विकल्पः । दोहाइजई इत्यादावादेरपि लोपः देवरो । लक्ष्यानुसाराद् बोद्धव्यः । अयुक्त इति किम् । मक्कडो । मोगारो । तप्तम् तत्तो । तिब्बो । अनादाविति किम् । कई । गाओ । चलो । जलं । 'अनादावदितौ वणौ पठितव्यौ यकारवत्' इति पाठशिक्षा ।

प्रायोग्रहणतश्चात्र कैश्चित् प्राकृतकोविदैः ।

यत्र नश्यति सौभाग्यं तत्र लोपो न मन्यते ॥

सवहो । पऔदो ॥

२. ३. यमुनायां मः

यमुनायां मस्य लोपः स्यात् । जउणा ॥

1 G अयुजोऽनादौ; UIO अयुजोऽनादौ; A talies with B. Comm. UIO अयुक्त in place of अयुज. 2 G द्वादशानाम्.

3 This sent. found in Mss. with slight variation in A ('स्वरं विना') is lacking in B.

4 All the Mss. including B read प्रवृत्ते पउचो. But since there is only one root, i. e., वृत् with labial व and not with medial व, I have emended supposing the same to be originally from वृत्, cf. Tv. I. 3, 8.

5 BO om. but UIG read it here. A om. portion after the word देओ. 6 Mss. दोहाइज. 7 G om.

२. ४. मदकलमरकतयोः कस्य गो भवति ॥ १८ ॥
मअगलो । मरगअं ॥

२. ५. भूमौ शीकरचन्द्रिकयोः
अनयोः कस्य क्रमेण भूमौ स्याताम् । सीमरो । चंदिमा ॥

२. ६. हो निकषस्फटिकषिकुरेषु ।
एषु कस्य हः स्यात् । णिहसो । फलिहो । चिहुरो ॥

२. ७. ऋत्वादेस्तो दः स्यात्
ऋतुरजततातसंयतकिरातसंघतिमुसंगर्तकतवः ।
संप्रति सांप्रतमुपसर्गात् परतः कृतिवृत्ती वृत्त्यापि ।
प्रमृतिर्वर्तमित्याद्या ऋत्वाद्याकृतिगणे ज्ञेयाः ॥

उदू । रअदं । तादो । संजदो । चिलादो । संहिदी । सुसंगदं । कदू । संपदि ।
संपदं । उपसर्गात् परतः कृतिवृत्ती यथा— आइदी । विइदी । पइदी । उवै-
इदी । अवैइदी । आवुदी । परिवुदी । णिवुंदी । संवुदी । विवुदी । आवुदो ।
संवुदो । परिवुदो । पवुदो । विवुदो । पवुदी । वदं^८ ॥

२. ८. कचिन्न वां
तो दः कचिन्न वा स्यात् । सुरदं, सुरअं । हदो, हओ । आअदो, आअओ ।
इत्यादि ॥

२. ९. वसतिभरते हः ॥ १९ ॥
अनयोस्तो हः स्यात् । वसही । भरहो ॥

२. १०. डः प्रत्यादौ
प्रत्यादौ तो डः स्यात् ।

प्रति वेतसः पताका हरितकी व्यापृतं मृतकम् ।
प्राकृतमिति सप्तैते प्रत्यादिगणः समुद्दिष्टः ॥

8 IO उमौ, evidently in confusion with Oriya म. 9 IO फलित्वो.
10 UGIO सुसंगतः; A agrees with B. 11 UIO वतम्; G इतम्.
12 IO इत्वाकृति. 13 UG retain original क in all these exs.,
em. acc. to IO. 14 UI अवसदि. 15 UIGBO णिवुदी, but of.
Bhām, II, 7. 16 G हार्दं. 17 A om. 18 A om.
19 A आश्रुतम्.

पडिमा । पडिआरो । पडिवण्णं । पडिहारी । बेडिसो । पडाआ । हरीडई ।
वाबडं । मडअं । पाउंडं ॥

२. ११. ऐरावतगर्भितयोर्गता
अनयोस्तकारस्य गर्ता गर्तं स्यात् । एरावणो । गर्भिणी ॥

२. १२. प्रदीप्यादेः ।

दो लः स्यात्
प्रदीपिर्धातुः । पलिप्पइ, पलित्तो, पलीवो । कदम्बे कलंबो । दोहदे दोहलं ॥

२. १३. संख्यागद्गदयो रः
संख्याशब्दस्य गद्गदशब्दस्य च दो रः स्यात् । एआरह । बारह । तेरह ।
पण्णरह । सत्तरह । अट्टारह । गग्वरं भणइ । आदौ तु दह । युक्तस्य तु
चउईह ॥

२. १४. पस्य वः

स्यात् । पलीवो । सवहो ॥

२. १५. म आपीडे ॥ २० ॥

आपीडे पत्य मः स्यात् । आमेलो ॥

२. १६. अनीयङादेर्यो जो वा

अनीयङादेर्यस्य द्वित्वापन्नो जो वा स्यात् । द्वित्वापन्ननिर्देशादत्र पादे शेषा-
देशयोर्द्वित्वं नास्तीति भावः । वअणिज्जं, वअणीअं । रमणिज्जं, रमणीअं ।
उत्तारिज्जं, उत्तरीअं । दुइज्जं, दुइअं । तइज्जं, तईअं ॥

२. १७. कबन्धे वः पमौ क्रमात् ।

कबन्धे बस्य पमौ क्रमाद्वा स्याताम् । कपंधो, कमंधो । क्रमादित्येकदा
द्वयं^{२०} स्यादिति शङ्कानिरासार्थम् ॥

20 UIOG पाहुडं.

21 A नः.

22 UIBO add this here which AG ignore.

23 UG गज्जिणं; O गज्जिणी; IA agree with B as given above.

24 UIO प्रदीप्यादेः; GAB as given above. 25 B om.

26 UIO जुजत्व. 27 UIOG चतुरह; A om. 28 G पो वः

29 UIG पयावो; O वयावो; A वयावो. 30 G तईअं. 31 G adds न.

२. १८. टस्य ङः

स्यात् । पअङ् ॥

२. १९. शकटौदौ ङः

शकटसटाकैटभेषु टस्य ङः स्यात् । सअङ् । सढा । केढबो ॥

२. २०. स्फटिके लः

टस्य लः स्यात् । फलिहो ॥

२. २१.

अथ ठस्य ङः ॥ २० ॥

स्यात् । सढो । पढह ॥

२. २२. अङ्कोठे छः

अङ्कोठे ठस्य छः स्यात् । अंकोछो । अङ्कोलशब्दे सत्यपि सूत्रमिदम् अंकोढो मा भूदित्येदर्थम् ॥

२. २३.

ढस्य लः स्यात्

णिअलो । तलाओ ॥

२. २४.

शिफादौ फस्य मो भवेत् ।

सिभा । सेमो । शेफालिकायां सेमालिआ, शफर्या सभरी इत्याद्यपि कश्चिद् ॥

२. २५. हः खषथधर्मा च स्यात्

एषां पञ्चानां चकारात् फस्य च हः स्यात् । मुहं । मेहो । पहो । रहो । बहिरौ । गहिरं । कफे कहो । सहलं । न बिन्दोरिति वक्तव्यम् । संखो । संघो । मंषणं । संवं । संभवो । संफुल्लं ॥

२. २६.

ककुदे दस्य

हः स्यात् । कउहं वसहस्स ॥

२. २७.

औषधादौ ङः ॥ २१ ॥

औषधादौ यथालाभमेषां ङः स्यात् । ओसढं । प्रथमे पढुमं । शिथिले^{३२} सिढिलं । निषधे णिसैढो ॥

32 UGO सङः स्यात्. 33 UG टः.

34 U ङः; so also ङ in place of ङ in ex.

35 IO छः in confusion with Oriya छ. Other Mss. read correctly.

36 The sign. (*) has been given before such sentences by B; UIO न विकल्पोरिति^३; G न बिन्दोरिति^३; A om.

37 BG सिथिले; I सिढिले; U सिथिले; O सिढिले; A om.; cf. Bhām. II, 28.

38 B निसढो; U निषढो; G निषढो; A निसढो; cf. Bhām. II, 28.

२. २८. वः कैटमे
कैटमे भो वः स्यात् । केढवो ॥

२. २९. हरिद्रादौ रो ल
हरिद्रादौ रस्य लः स्यात् ।

मुखराङ्गारयुधिष्ठिरसुकुमाराश्वर्यपरिवकरुणाश्च ।

परिखा किरात इत्यादयो हरिद्रादयः प्रोक्ताः ॥

हल्लेढो । मुहलो । इंगौलो । जहिड्डिलो । सुउमालं । चलणो । फलिहो ।
कलुणा । फलिहा । चिलादो ॥

२. ३०. आद्यस्य यो जः स्यात् ।

अनादाविति निवृत्तम् । अयुक्तस्येत्यनुवर्तत एव । पदाद्यस्य यस्य जः स्यात् ।
जोव्वणं । जुत्तं । गौर्देजोव्वणीत्यादौ प्राकृतपदयोः समासः । अर्नौद्यस्य
तु पओहरो । विरसं विरहायासं (MM. VI. 10) ॥

२. ३१. यष्ट्यां लः
यष्ट्यां यस्य लः स्यात् । लट्ठी । तणुलट्ठी ॥

२. ३२. चो म्लेच्छार्थकिराते
म्लेच्छार्थकिरातेशब्दे आद्यस्य चः स्यात् । चिलादो । अन्यत्र - 'हरकिराओ
अज्जुणेण समं जुज्झइ' [= हरकिरातः अर्जुनेन समं युध्यति] । अत्र
लत्वं च स्यात् । न । प्रायोऽनुवृत्तेः ॥

२. ३३. खस्तु कुब्जकन्धरयोः ॥ २२ ॥
अनयोराद्यस्य खः स्यात् । खुज्जो । खंधरा । अनभिधानात् पुष्पार्थस्य न

39 UI: O हल्लो. 40 UG om.

41 B वारजोव्वणी; UI गा च जोव्वणी; G गा च योव्वणी; A om. The readings thus shown clearly prove that there is a confusion here with the actual word गौर्देजोव्वणी; hence the em. Moreover, the reading of B is not a correct word. It might well have been वारजुवई.

42 UIGO अनाद्यन्तस्य; A agrees with B.

43 This word has been confused with the main rule which is given as चो म्लेच्छार्थकिरातेशब्दे in UI.

44 U हरकिराओ अज्जणेण समं जुज्झइ; IO हरकिराय अज्जणेण समं जुज्झइ; G हरकिराय अज्जनेण समं जुज्झइ; A agrees with B as given above.

स्यात् । कुञ्जर्कुसुम् ॥

२. ३४. दशतिदहत्योर्दः स्यात्

अनयोर्धात्वोराद्यस्य डः स्यात् । डंसद, डंसणो, डंसो । डहइ, डहणो, डहो ॥

२. ३५.

वा दोहददण्डदोलासु ।

एष्वादेर्दो वा स्यात् । डोहलं । डंडो । डोला । पक्षे दोहलं इत्यादि ।
नामणिङि डोहलेइ, डोलेइ ॥

२. ३६. परुषादीनां फः स्यात्

आद्यस्येत्येव ।

परुषं परिघः परिखा परिधिः पनसश्च परुषादिः ॥

परुसं । फलिहो । फलिहा । फलिही । फणसो ॥

२. ३७.

बिसस्य भः

आद्यस्य भः स्यात् । भिसं । 'सिसिरेण कअं भिसिणिसंडं'⁴⁵, [= शिशि-
रेण कृतं बिसिनीषण्डम्, GS. I. 8] ॥

२. ३८.

मन्मथे वः स्यात् ॥ २३ ॥

आद्यस्येत्येव । वम्महो ॥

२. ३९. लाङ्गलादेर्णो वा

आद्यस्य णो वा स्यात् । लंगूलं, णंगूलं । लंगलं, णंगलं । अस्फुटवागु
लोहल्लः । लोहलो णोहलो ॥

२. ४०.

षट्शावकसप्तपर्णे छः ।

एषु आद्यस्य छः स्यात् । छप्पओ, छम्मुहो । छौवओ । स्वार्थिकस्य कस्या-
प्राधान्यात् छओ । छत्तिवण्णो ॥

२. ४१. नो णः

आद्यस्येति निवृत्तम् । 'आदेर्वा (PS. II. 43)' इति⁴⁶ वक्ष्यमाणत्वात् ।
सर्वत्र नस्य णः स्यात् । नयनं णअणं । वणं । वाणरो । अयुक्तस्येत्येव ।

45 NI कुञ्ज^{४५}; O कुञ्ज^{४५}; A same as B; G कुन्दकुसुम्.

46 B संदं; U सिण्डं, G सिण्णं; IO सिण्णं. 47 U om.

48 G alone adds this sent.; cf. Vr. II, 40. 49 B reads छप्पओ.

50 U आद्येनेति; G आद्यानेति; IO आद्येनेति; A same as B.

मंथो (= मन्थः) । मंथणं । चंदणं । चंडणं । चंडणं चंडणो दाढादित्वात् ॥

२. ४२. द्वित्वेऽपि

नकारस्य द्वित्वे सत्यपि णः स्यात् । युक्तत्वादप्राप्तौ वचनमिदम् । उण्णओ । सण्णओ । उण्णमइ । उण्णेइ । प्रतिपन्नम् पडिवण्णं । अत्र द्वौ नकारौ णत्वं प्राप्तौ । केचिदेतादृशेषु विकल्पमिच्छन्ति—आसन्नं, आसण्णं । सन्नद्धं, सण्णद्धं,—‘सन्नद्धं परबलं रणायाससहं’ (BH, XIII, 45) इति भट्टिः ॥

२. ४३. आदेर्वा

आदेर्नकारस्य णो वा स्यात् । नाराअणो, णाराअणो । नअरं, णैअरं ॥

२. ४४. शषयोः सः

सर्वत्र शषयोः सः स्यात् । सेसो । विसमसरो ॥

२. ४५. दशनि हः स्यात् ॥ २४ ॥

दशन्शब्दे शस्य हः स्यात् । दह । एआरह । बारहै । तेरह । चउदह । पण्णरह । सत्तरह । अट्टारह । कथं ‘दससु णहैदप्पणेसु’ [= दशसु नख-दर्पणेषु, SK. II, 17. 4] । प्रायोऽनुवृत्तेः समाधेयम् ॥

२. ४६. वा नास्मि

नास्मि विषये दशन्-शब्दे शस्य हो वा स्यात् । दहरहो, दसरहो । दह-बलो जिर्नैभेदः, दसबलो । दहमुहो । दसमुहो ॥

२. ४७. दिवसपापाणयोः सपोश्चैवमेव स्यात् ।

एवमेव हो वा स्यादित्यर्थः । दिअसो, दिअहो । पाहाणो, पासाणो ॥

२. ४८. छायायां यस्य तथा वाच्यश्चेदातपार्भाविः ॥ २५ ॥

यस्य यकौरस्य तथा हो वौ स्यात् । स्पष्टमन्यत् । छाही—‘आदीतौ बहु-लम् (PS. V. 81)’ इतीत् । पक्षे छाआ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयकवीन्द्रकृतौ प्राकृतसर्वस्वे भाषाविवेचने महाराष्ट्रचाम्

अयुक्तवर्णविधिर्द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

51 UG नगरं. 52 B reads तेरह after this word.

53 G दसमुहदप्पणेसु; IO 'दप्पणेसु; A om. 54 UIO om.

55 UIGO छायाया. 56 IO 'क्षेमतपा'; U 'क्षेमामतपा; GA agree with B.

57 UIOA om. 58 UIGO om.

तृतीयः पादः ।

३. १. उपरिस्थाः कगहर्तदपवसो लोप्याः

उपरिस्थितौ एते नव वर्णा लोप्याः स्युः । सोभाजुत्तं । मुद्धं । खगो । उक्कंठौ । उक्त्तमे तलोपे पुनर्द्वित्वम् उत्तमं । उप्पलं । मुग्गो । सुत्तो । सद्दो । खुज्जो । छट्ठो । खल्लिअं । षट्पदे छप्पओ । षण्णुखे छम्मुहो । स्थानिवद्वा-
वाट्टलोपः । उपरिस्था इति किम् । अक्को । मुक्खो ॥

३. २. अधो मनयाः ।

अधः स्थिता मनयो लोप्याः स्युः । युग्मे जुगं । भग्ने भगं । सौख्ये सोक्खं ॥

३. ३. लवराः सर्वत्र

सर्वत्र उपर्यधो वा लोप्याः स्युः । वक्कलं । शुक्के सुक्को । शब्दे सद्दो । बिल्ले बेळ्ळं । शक्के सक्को । अक्को ॥

इह सूत्रत्रये लक्ष्यानुरोधेन लोपः कचिदुपर्येव, कचिदध एव वा-
संधेयः । तथाहि—जुगं लगं इत्यादौ न गलोपः, बेळ्ळं बिळ्ळं पळ्ळं इत्यादौ
न ललोपः, भव्वं उव्विण्णं इत्यादौ न वलोपः, धम्मो धम्मो इत्यादौ न
मलोपः ॥

३. ४. द्वे रो वा

लोप्य एव । चंद्रो, चंदो । इद्रो, इंदो । भद्रं, भदं । विद्रावणं इत्यत्र द्र-आदेश-
सामर्थ्यान् लोपप्रसंगः ॥

३. ५. सर्वेङ्गिते ज्ञो अः ॥ २६ ॥

अनयोरुपपदयोर्ङ्गिकारे ओ लोपः । सव्वज्जो । इंगिअज्जो ॥

३. ६. ण्णुअ जाणुअ इत्येतावप्यकृतज्ञादिषु स्याताम् ।

अकृतज्ञादिषु ज्ञो ण्णुअ जाणुअ इत्येतावादेशौ स्याताम् । ण्णुअ इति

1 UIOG "कखज". 2 A स्था. 3 IO उक्कख.

4 UIGO उग्गे; A om. 5 UIGO om.

6 सध्वं; U लध्वं; I उध्वं; O उध्वं; उध्वता; A om.

7 U अध्वणं; G अर्ध; I उध्वणं; O उध्वता; A om.

8 UG विद्रावणं; IO वैद्रावणं; B विद्रावणं; A om.; em. in mine.

द्वित्वापन्ननिर्देशोऽयम् ।

अकृतज्ञविज्ञदैवज्ञमनोज्ञात्पञ्चसुकृतज्ञाः ।

अज्ञात्मज्ञपरज्ञाश्चित्तज्ञश्चैवमाथाः स्युः ॥

अकअण्णओ, अकअजाणुओ । विण्णुओ, विजाणुओ । देव्वण्णुओ, देव्व-
जाणुओ । मण्णुओ, मणजाणुओ । अप्पण्णुओ, अप्पजाणुओ । सुकअण्णुओ,
सुकअजाणुओ । अण्णुओ, अजाणुओ । अप्पण्णुओ, अप्पजाणुओ । परण्णुओ,
परजाणुओ । चित्तण्णुओ, चित्तजाणुओ । कश्चिदिद्विज्ञमप्यत्रेच्छति । तन्मते
इंगिअण्णुओ इंगिअजाणुओ इंगिअज्जो इति त्रयम् । अपिशब्दात् अलोपोऽपि
लक्ष्यानुरोधात् । अकअज्जो विज्जो मणज्जो इत्यादि ॥

३. ७. श्मश्रुश्मशानयोरदिः

लोप्य इत्येव । संसू । मंसणं ॥

३. ८.

मध्याह्ने हकारश्च ॥ २७ ॥

चकारः पूरणः । हकारो लोप्यः । मज्झणो । ण्हापवादोऽयम् ॥

३. ९. श्लक्ष्णस्य श्लौ क्रमेतः

लोप्यौ । लण्हं । सण्हं ॥

३. १०.

शचाबुभावपि हरिश्चन्द्रे ।

उभावपीत्यक्रमार्थम् । हरिअंदो ॥

३. ११. इस्याधो णलमां स्थितिरूर्ध्वं

हकारस्याधः स्थितानां णलमामूर्ध्वं स्थितिः स्यात् । पुव्वण्हो । कल्हारं ।
आह्लादे अल्हादो । बम्हणो । जिम्हो ॥

३. १२.

युक्तस्य

अधिकारोऽयमा पादसमाप्तेः ॥

३. १३.

ठः ष्टस्य ॥ २८ ॥

ष्टस्य ठः स्यात् । कट्ठं । दिट्ठी ॥

9 IO preserve this Kārikā in a corrupt form : दैवकमनोज्ञात्पञ्च-
सुकृतज्ञाः । अज्ञात्मकपरज्ञाः (-कं in O) श्चित्तकश्चैवमाथाः स्युः ॥ UAG including B
have the correct text with single exception of U in अकृतज्ञ as अकृष्ट.

10 U मंसणं, मंसणं; G मंसणं, समंभाणी; IO मंसणं; मंसीणं; A correctly
agrees with B. 11 G 'पूरणार्थः । मध्याह्ने हकारार्थलोप्यः । 12 UIOG श्लौ मतः.

३. १४. उष्ट्रे वा
धस्य ठो वा स्यात् । उष्ट्रो, उष्ट्रो ॥

३. १५. अस्थ्यादेर्नित्यम्
युक्तस्य नित्यं ठः स्यात् । अट्टी । चउट्टं, चउट्टी । विसंटुलं^{१३} । ग्रन्थौ गण्डा
इति दाढादित्वात् । उट्टिअं इत्यादि तिङ्विधौ सिद्धम् ॥

३. १६. थः स्तस्यास्तर्वस्तम्भे ।
स्तवस्तम्बाभ्यामन्यत्र स्तस्य थः स्यात् । स्तैनः यणो । सुत्थिरो । थुई । स्तव-
स्तम्बयोस्तु तवो, तंबो^{१६} ॥

३. १७. खः स्थूणार्थे स्तम्भे
स्थूणार्थे स्तम्भे स्तस्य खः स्यात् । खंभो । अन्यत्र— 'ऊरुत्थंभेण रुहिअं
गमणं' [= ऊरुस्तम्भेन रोधितं गमनम्] ॥

३. १८. स्फोटे स्थाणौ च
अनयोर्युक्तस्य खः स्यात् । खोडो, खोडओ । खण्णू, नीडादित्वात् द्वित्वम् ॥

३. १९. न हरार्थे ॥ २९ ॥
स्थाणावित्येव । हरार्थे स्थाणौ खो न स्यात् । थाणुं पणमह ॥

३. २०. र्यय्याभिमन्यौ जः
र्यय्ययोरभिमन्यौ च युक्तस्य जः स्यात् । कज्जं । सुज्जो । न्याय्ये णज्जं ।
सौन्नाय्ये सण्णज्जं । शय्यायां सेज्जा । अहिमज्जं ॥

13 UIO विसंटुलं; A om.

14 GABIO read स्तम्भे here; U स्तल्ये; I have corrected स्तम्भ to
स्तम्भ; cf. Vr. III, 13. 15 H om.

16 U तिम्भो; G तिम्भो; IO स्तम्भो; A तम्भो.

17 B ऊरुत्थंभेण रुमिअं गमणं । A ऊरुत्थंभेण रुमिअं गमणं । U ऊरुत्थंभेण
रुहिअं गमणं । G उरुत्थंभेण रुपा अगमणि । IO उरुत्थंभेण रुहिअं गमणं । Comparing
these readings the original text seems to be what I have suggested
above. This also confirms the reading स्तम्भे in Sū 16. For the mean-
ing of रुहिअं (= Skt. रोधितं) see रुहण in PSM. p. 715.

18 U सौन्नाय्ये; IO सौन्नाय्ये; A om.

19 U अहिमज्जु; G अतमज्जं; IO अहिमज्जु; H om.

३. २१.

तूर्यादौ रा

र्यस्येत्येव । तूर्यादौ र्यस्य रः स्यात् ।

तूर्यपर्यन्तसौन्दर्यसौटीर्याश्चर्यधैर्यकर्म ॥

तूरं । पेरंतो । सुंदरं । सोढीरं^{२१} । अच्छेरं । धीरं । सूरशब्दात् सूरौ ॥

३. २२.

चौर्यसमे रिभः ।

चौर्यसमे र्यस्य रिभः स्यात् ।

माधुर्यधुर्यगाम्भीर्याचार्यस्थैर्यमन्ययं तिर्यक् ॥

चोरिभं । माडुरिभं । धोरिभं, तुण्डादित्वादोत्वम् । गंभीरिभं । आआरिओ ।

तिरिभं^{२२} । येरिभं । अनन्ययं तिर्यक्तः तेरच्छं । तिरच्छं इति दाढादित्वात् ।

निरो माल्ये लिभं इति वक्तव्यम् । णिम्मालिभं ॥

३. २३.

झौर्यार्यभार्याश्चर्ये वा

एषु र्यस्य रिभः स्याद्वा । सोरिभं, सोज्जं । आरिओ, अज्जो । भारिआ, भज्जा । अच्छरिभं, अच्छेरं ॥

३. २४.

पर्यस्तादिषु लो भवेत् ॥ ३० ॥

र्यस्येत्येव ।

पर्यस्तः पर्याणं पर्यङ्कः सौकुमार्यं च ॥

पल्लवो । पल्लणं । पल्लंको । सोअमल्लं, सोमल्लं संभावद्धोपात्, सोमालं दाढादित्वात् ॥

३. २५.

आर्द्रे द्रस्य न वा स्यादादेरोच्च

युक्ताधिकारेऽपि द्रस्येति कृतम् अप्रिते निवृत्त्यर्थम् । आर्द्रे द्रस्य लो^{२३} न स्यात् । आदेरोच्च न वा स्यात् । ओल्लं, अल्लं । ओदं, अदं ॥

३. २६.

अपितेऽप्येवम् ।

एवमिति आदेरोद्वा स्यात् । ओप्पिअं, अप्पिअं ॥

20 G झोण्डीरं in place of शौटीर्यं. 21 G सोढीरं; O साढीरं; A om.

22 B & Mss. read it before येरिभं. 23 B puts '(1)' here.

24 UGIO कता; A om. 25 UIO कोपो.

३. २७. अधूर्तादौ तस्यः टः स्यात्
 केवटो । णट्ठो । वट्ठिआ । णैच्चिरी, णैच्चिणं इति 'ओ वजिन्त्योः' (PS. VII. 79) इति चत्त्वविधानात् । कर्मणि नलोपः । वट् । धूर्तादौ तु धुत्तो ।
 धूर्तात्किर्तिर्तिसंवर्तिवार्ताकार्त्तिकमूर्त्यः ।
 कर्तरीकर्तिनावर्तिवर्तमानमुद्धर्तकाः ।
 निर्वर्त्योद्धर्त्यमूर्तार्थं कर्तृमर्तृमुखास्तथा ॥

अत्तो । किच्ची । निर्वर्त्ये यलोपे णिन्वत्तं । कत्ता, कत्तारो । मत्ता, मत्तारो । हत्ता, हत्तारो ॥

३. २८. मृचिकायां च पचने ॥ ३१ ॥

अनयोर्युक्तस्य टः स्यात् । मट्ठिआ । पट्ठणं ॥

३. २९. गर्ते डः

तस्य डः स्यात् । गड्डो ॥

३. ३०. गर्दभादौ र्दः

गर्दभादौ र्दस्य डः स्यात् ॥

गर्दभसंमर्दौ विच्छर्दिवितर्दौ कपर्दविच्छर्दौ ॥

गड्डहो । संमड्डो । विच्छड्डो । कवड्डो । विच्छड्डो दारुहस्तैकः । तर्दुरिति केचिद् । तड्ड ॥

३. ३१. त्यथ्ययां चछजाः स्मृताः ।

यथासंख्यमेव । सच्चं । पच्छं । विज्जा ॥

३. ३२. न व्यत्ययादौ

व्यत्ययादौ नैते स्युः ।

व्यत्ययचैत्यात्ययसामर्थ्यातिथ्यानवधपद्ये च ।

उद्यतमित्यत्र गणे केचिद् गद्योद्यमौ न वेच्छन्ति ॥

वत्तओ । चइत्तं । अत्तओ । सामत्तं । आइत्तं । अणवत्तं । पत्तं । उद्वत्तं ।

‘गाढाल्लिगणरहसुहअग्निं दइए लड्डु समोसरइ ।

माणंसिणीण माणो पीडणमीओ व्व हिअआदो ॥’

26 B णच्चिरी; UO णच्चिरी; I णच्चिरी; G णच्चिरी; A om.; cf. GS V, 20.

27 UIG णच्चणं; A om.; O same as B.

28 U निवृत्तार्त्तिकं; G निवृत्तार्त्तिकं; A निवृत्तार्त्तिकं.

29 G alone adds this word.

[= गाढालिङ्गनरभसोद्यते दधिते लघु समपसरति ।

मनस्विन्या मानः पीडनभीत इव हृदयात् ॥ H. 984]

इति सप्तशैती । गद्ये गदं, गज्जं । उद्यमे उदमं, उज्जमं ॥

३. ३३. व्यहोर्ज्ञः

अनयोर्ज्ञः स्यात् । संज्ञा । मज्ज्ञं । ग्राह्ये गेज्ज्ञं । दाह्ये डज्ज्ञं ।

३. ३४. साध्वसे ध्वस्य वा भवेत् ॥ ३२ ॥

अ इत्येव । सज्ज्ञसं, सद्धसं । युद्धे द्धस्य वेत्येके । जुज्ज्ञं, जुद्धं ॥

३. ३५. अस्निग्धादौ ग्धर्धयोर्दः

स्निग्धादेरन्यत्र ग्धर्धयोर्दः स्यात् । विअद्धो । वद्धइ । कुलवद्धणो । स्निग्धादौ तु-सिणिद्धो । मुद्धो । दुद्धं । णिद्धणो । गोवद्धणो । स्निग्धादि-
राकृतिगणः ॥

३. ३६. दब्धयोरपि कुत्रचित् ।

ढ इत्येव । वुद्धो । परिअद्धी । यद्धो । लुब्धे लुद्धो, लुद्धो इत्येके । कुत्रचिद्ग्रह-
णात् लोद्धओ, बुद्धो, सुद्धो, सिद्धी, समिद्धी इत्यादयः ॥

३. ३७. प्क्स्क्क्षां खः

स्यात् । पोक्खरं । अवक्खरो । पक्खो ॥

३. ३८. कचिन्न स्यात्

धाणुक्को । निष्क्रान्तौ णिक्कंती । णिक्कंपो । सक्कोरो । सक्कअं ॥

३. ३९. कचिद्धा

णिक्को, णिक्खो । कंधो, खंधो । णिक्कमइ, णिक्खमइ इत्यादि ॥

३. ४०.

छः क्षुरादिषु ॥ ३३ ॥

क्षुरादिषु क्षस्य छः स्यात् ।

क्षुराक्षिमाक्षिकाक्षीरसदक्षक्षेत्रकुक्षयः ।

30 UG सप्तपदी; I सप्तमगद्दि; O सप्तमगदि, all of which account for the scribal error for the actual word सप्तशैती. A om. the entire portion of comm. after the Kārikā. B puts a '(1)' and traces the passage to Kāvya-pradīpa IV, 17.

31 UG संकारो; IO संस्कारो; A om.

इक्षुक्षुधाक्षुधौ चेति क्षुरादिः कथितो गणः ॥

क्षुरं । अच्छी । मच्छिआ । छीरं । सरिच्छो । छेचं । कुच्छी । उच्छ ।
 छुहा । छुधं क्षुध^{३२} । छुहा । कश्चिद् द्वित्वापन्नं छमिच्छति । तदयुक्तम् ।
 'धवलाभंतेसु सालिछेत्तेसु' [= धवलायमानेषु शालिक्षेत्रेषु GS. I. 9]
 इत्यादिलक्ष्यविरोधात् ॥

३. ४१. क्षमस्य च स्यात्

छ इत्येव । लच्छी । यक्षमणि जच्छो^{३४} ॥

३. ४२. क्षमादेर्वा

छ इत्येव ।

क्षमावृक्षक्षणोत्क्षिप्तौ लक्षणो दक्षवक्षसी ।

क्षौरः क्षुण्णं तथोक्षा चेत्यादयः स्युः क्षमादयः ॥

खमा, छमा । आप्रत्ययान्तनिर्देशात् कम्मक्खमो । क्षमाशब्दस्य विकर्षे क्षमा
 इत्यस्यापि खमा, छमा । वृक्षे व्यवस्थितविभाषया अत्रपक्ष एव छः । वच्छो,
 रुक्खो । एवमुत्सवार्थ एव क्षणे छैणो, कालविशेषार्थे तु 'वीसमामि खणं'
 [= विश्राम्यामि क्षणम्, KP. III., SL. No. 13] । उक्खिप्तो,
 उच्छिप्तो । लच्छणो, लक्खणो । दच्छो, दक्खो । वच्छो, वक्खो । छारो,
 खारो । छुण्णं, खुण्णं । उच्छा, उक्खा ॥

३. ४३.

म्हः ष्मविस्मयपक्षमणाम् ।

ष्मस्य विस्मयपक्षमणोश्च युक्तस्य म्हः स्यात् । उम्हा । विम्हओ । पम्हलं ॥

३. ४४. फो वा श्लेष्मणि

ष्मस्य फो वा स्यात् । सेप्फो । 'सेम्हा गरुई' [= श्लेष्मा गुरुः]
 जीत्वं लोकतः ॥

32 B puts (?), but this also is the reading of Mss.

33 UIO मालि०; O मालिच्छेत्तेसु.

34 UIOG क०; A agrees with B.

35 UIO क्षुण्ण०; AG same as B 36 G क्षमा क्षुण्णं च०; U क्षा०.

37 UG विकल्पे.

38 BA. om.

39 I उक्खिप्तो; O दिक्खिप्तो; here confusion between उ and क्ख is noticed.

40 Mss. add च here.

41 IO मः; G म्हः; U म्हः.

३. ४५. कृष्माण्डे हः स्यादोत्वमुतस्तथा ॥ ३४ ॥
 केत्येव । तथेति हत्वे सति उत ओत्वं स्यात् । कोहंडो, कुम्हंडो । कोहंडी
 कुम्हंडी इति च लतायाम् । फले कोहंडं, कुम्हंडं । सत्त्वान्तरे नित्यमित्येके ।
 कोहंडो भासेह ॥

३. ४६. कार्षापणे हः
 ह इत्यनुवृत्तीवपि पुनर्ग्रहणं वानुवृत्तिनिरासार्थम् । युक्तस्य हः स्यात् ।
 काहावणो ॥

३. ४७. चिह्ने^{४२} न्वः
 युक्तस्य न्वः स्यात् । 'अणुरभिपदुमहं' [= अनुरागप्रथमचिह्नम्, R.
 I. 24] ॥

३. ४८. व्यस्ययोः फलमिष्यते ।
 पुष्पं । फली ॥

३. ४९. सस्य लोपः कचित्
 स्पत्येत्येव । गिपंदो । परोर्पैरं ॥

३. ५०. पस्य कचित्
 लोपः स्यात् । वणस्सई वैनस्पतिः । सिहइ स्पृहयति ॥

३. ५१. छत्वं भवेत् कचित् ॥ ३५ ॥
 स्पत्येत्येह । छिहा स्पृहा ।

३. ५२. बाण्येऽश्रुणि हः
 अश्रुणि बाण्ये बाण्ये युक्तस्य हः स्यात् । बाहो । अन्यत्र— 'बप्फं हेमंत-

42 A इकारानुवृत्तौ. 43 IABO करणं, reading adopted after UG.

44 B चिह्ने; U lacks this rule but preserves the comm.

45 Mss. अनुरागप्रथमं excepting A which agrees with B. B puts a bracket with blank space; I have traced it to B, I. 24 in which the actual reading is सोहृगपदुमहं thus differing from Mk's other quotations elsewhere which also show variants in large measure from the readings of the edited texts.

46 UA परस्परं; G परस्परं; IO परस्परं.

47 B om. Skt equivalent which is found in Mss.

सरिर्जिंसु' [= बाष्पं हेमन्तसारिंसु] ॥

३. ५३. अत्सप्सां छः स्यात्

पच्छिमं । अच्छेरं । मच्छरो । वच्छदरी । लिच्छा । अच्छरा । गिच्छलं
इत्यादि संभौ विसर्गलोपात् ॥

३. ५४. नोत्सुकोत्सवयोः ।

त्सस्य च्छो न स्यादनयोः । ऊसुओ । ऊसवो ॥

३. ५५. बुधिके ज्छः

अस्य ज्छः स्यात् । विद्धुओ ॥

३. ५६. न्मस्य मः

स्यात् । वम्महो । सॅम्मगो ॥

३. ५७. णो म्मन्त्रपञ्चदशादिषु ॥ ३६ ॥

म्मे ङ्गे पञ्चदशादिषु युक्तस्य च णः स्यात् । पज्जुणो । गिण्णं ।
विण्णाणं । अहिण्णीणं । पण्णरह । पञ्चाशत् पण्णासा । पञ्चशती पण्णसई ।
पञ्चविंशतिः पण्णवीसा ॥

३. ५८. चत्तरे चः

युक्तस्य चः स्यात् । चत्तरं ॥

३. ५९. मृदुत्वे कः

युक्तस्य कः स्यात् । मउकं ॥

३. ६०. पः कमकुट्टलयोर्भवेत् ।

कमस्य कुट्टले युक्तस्य च पो भवेत् । रुप्पिणी । कुप्पलं ॥

३. ६१. वात्मनि

आत्मनि युक्तस्य पो वा स्यात् । अप्पा, अत्ता । अप्पाणो, अत्ताणो ।
तादात्म्यमाहात्म्ययोः प एव नित्यमभिधानात् । ताअप्यं । माहप्यं ॥

48 B सरजासुं which is definitely incorroot and not authorised by Mss.: A om.

49 UG सम्मगो; IO वम्मसो; A same as B.

50 This is an additional ex. found only in A.

51 Mss. and B मिल; B brackets नित्यम् and puts '(1)' by the side of the word. It is surely a scribal error; cf. Rk. XII, 12.

३. ६२.

भो हः

हो भः स्याद्वा । गम्भरो, गहरो । जिम्भा, जीहा । पम्भो, पहो ॥

३. ६३.

वस्यापि विह्वले

विह्वले हो भः स्यात् । वस्यापि भः स्यात् । भेम्भेलो । वानुवृत्तेः विह्वलो ॥

३. ६४.

मिन्दिपाले ण्डः ॥ ३७ ॥

युक्तस्य ण्डः स्यात् । मिन्दिपालो ॥

३. ६५.

वृन्ते ण्टः

युक्तस्य ण्टः स्यात् । वेंटं ॥

३. ६६.

आदिशिरःस्थयोर्नणोर्ण्डः

शादयः शवसहाः । तच्छिरःस्थयोर्नणोर्ण्डः स्यात् । पण्डो । उण्डं । ण्डाणं ।

श्लक्ष्णे सण्डं, 'उपरिस्थाः' (PS. III. 1.) इति कलोपे ण्डत्वम् ॥

३. ६७.

खिहेर्न स्यात् ।

ण्ड इत्येव । सिणिज्झइ, णिज्झै । सिणिद्धो, णिद्धो । सिणहो, णेहो ॥

३. ६८.

तीक्ष्णे निशितार्थे खः

निशितार्थे तीक्ष्णे युक्तस्य खः स्यात् । तिक्खो सरो । अन्यत्र तिण्णैरो
रइकिरणो ॥

३. ६९.

शेषादेशावनादौ द्विः ॥ ३८ ॥

अनादौ वर्तमानौ शेषादेशौ द्विः स्याताम् । लुप्तावशिष्टः शेषः । मुग्गरो ।

रच्छा । विण्णाणं । आदौ तु गामो, खंभो ॥

३. ७०.

वर्गेऽत्र युजैः पूर्वः

युगिति समानां द्वितीयचतुर्थानां संज्ञा । अत्र द्विर्मात्रे वर्गे वर्गमध्य
युजो द्वितीयचतुर्थयोः स्थाने पूर्वः । कोऽर्थः । द्वितीयस्य प्रथमश्चतुर्थस्य
तृतीयः स्यात् । रुक्खो । अग्घो । रच्छा । उअज्झाओ । सेट्टो । वुट्टो ।

52 B भिम्भलो; I भेम्भलो; O भवलो; reading adopted after UGA, of
VR. III; 47. 53 BIO om.

54 U 'ण्णो; G तिण्णो; I ण्णो; O गयो; A लक्षा.

55 UIO युक्तः; so also in comm.

56 UO रक्खा; I. लक्खा; G रक्खला; A om.

पत्विदो । मुहो । पुष्कं । गन्धं । शुज इति किम् । कक्कसो । रज्ज् ।
गड्डहो । मग्गो ॥

३. ७१.

नीडादौ

अनादौ द्विरिति द्वयमेवानुवर्तते । न शेषादेशयोरिति । नीडादावनादौ
द्विः स्यात् ॥

नीडव्याद्धर्तैर्मण्डूकलोतांसि प्रेमयौवने ।

त्रैलोक्यस्थूलतैल्लर्जुस्थूणार्थस्थाणुमुख्यकाः ॥

णेडुं । बाहितं, ऋष्यादित्वादित्त्वम् । मंडूको । सोतो । पेम्मं । जोब्बणं ।
तेल्लोक्कं । यौवनत्रैलोक्ययोर्मध्य एव द्वित्वं लक्ष्यानुसारात् । शुडुं । तेडुं ।
उज्ज्, ऋत्वादित्वादित् उत्त्वम् । खण्णू, अन्यत्र थाणू ॥

३. ७२.

आम्रकप्रताम्रे वः ।

एषु रेफलोपे सति वकारागमः स्यात् । व्याख्यानतो विशेषलाम इति
न्यायात् मकारस्याध एव । अंबो । कंबो । तंबो ॥

३. ७३.

न रहौ

रहौ द्विर्न स्याताम् । धीरं । जीहा । बाहो ॥

३. ७४.

आडो झो णः

आड उत्तरस्य ह आदेशो णो द्विर्न स्यात् । आणा । आणत्ती । आण-
वेइ । आड इति किम् । विण्णाणं । अहिण्णाणं ॥

३. ७५.

सेवादौ वा

सेवादावनादौ द्विर्वा स्यात् । कचिदप्राप्ते कचित्प्राप्ते च विकल्पः ।

सेवा कौतूहलं दैवं निहितं नखजानुनी ।

त्रैलोक्यं कर्णिकारश्च वेश्यौ भूर्जं च दुःखितम् ॥

उत्सवोत्सुकदीर्घकशिवत्क्षणीकरश्मयः ।

दुष्करो निष्कपो रात्रीश्वरदुर्लभनायकाः ॥

57 UIOG 'न्याहत'; A same as B. A adds after Kārikā एषु द्विर्न which is superfluous.

58 U alone adds here वम्बो which is definitely a mistake.

59 UIO वेष्वा; G reads वेइवा; correctly but brackets इवा; A om. the entire Kārikā and the whole set of exa. after वेष्वा.

बद्धापिवादयः कर्मकरो मन्ये परस्परम् ।

अन्ध्राचित्तपुण्यायाः प्रादीणश्च श्रमिर्ध्वसी ॥

सेवा, सेव्वा । कोउहलं, कोउहल्लं । देवं, देव्वं । णिहिअं, णिहित्तं । णहो, णक्खो । जाणू, जणू । तेहोअं, तेहोअं । कणिआरो, कणिणीरो । वेसा, वेस्सा । भूजं, भुज्जं । दुहिओ, दुक्खिओ । ऊसवो, उस्सवो । ऊसुओ, उस्सुओ । दीहो, दिग्घो । एओ, एओ । सिवो, सिव्वो । तुण्हीओ, तुण्हीओ । रसी, रस्सी । दुअरो, दुक्करो । णिइवो, णिक्खिवो । राई, रत्ती । ईसरो, इस्सरो । दुलहो, दुल्लहो । णाअओ, णाअओ । वत्तप्रत्ययोऽव्ययः चक्रवद् भ्रमतीत्यत्र चक्रं च भ्रमइ, चक्रं च भ्रमइ । वाशब्दस्य यथादित्वेन ह्रस्वत्वपक्ष एव दित्वम् । चंदो व, चंदो च । अन्यत्र चंदो वा, चंदो पिव, चंदो पिव । आदिना मेहो मिव, मेहो म्मिव । चंदव्व, मेहपिव, रुक्खव्विव, पुत्तम्मिव इत्यादौ संधावोकारलोपो दृश्यते । कम्मअरो, कम्मक्करो । मणे, मण्णे । परोवरं, परोप्परं, संधावोत्वम् । आसो, अस्सो । आसं, अस्सं । चिअं, चित्तं । चिणमिति केचित् । पूसो, पुस्सो । प्रादेरिण उत्तरौ श्रमि-
ध्वसी धात्वा यथा — विस्समइ, वीसमइ । विस्ससइ, वीससइ । वीसामो, विस्सामो । णीसासो, णिस्सासो । ऊसासो, उस्सासो । ऊससइ, उस्ससइ इत्यादि ॥

३. ७६.

समास उत्तरतः ॥ ३९ ॥

समास उत्तरत उत्तरपदे आदेर्द्वित्वं वा स्यात् । — 'परवसो अप्पा, [= परवशः आत्मा, R. II. 1] परवसो अप्पा । — 'ववसाअरइ-
पओसो' [= व्यवसायरविप्रदोषः, R. I. 14] । रइप्पओसो । — 'बद्ध-
फलम्भि कुसुमे' [= बद्धफले कुसुमे, R. III. 6] । बद्धफले ।

३. ७७. श्लिष्टमिलष्टक्रियारत्नशार्ङ्गेषु स्याद् विकर्षणम् ।

पूर्वं तत्स्वरवच्च स्यात्

युक्तस्य विकर्षणं विच्छेद इत्यर्थः । अधिकारोऽयमा पादसमाप्तेः । एषु विकर्षणं स्यात् । तच्च पूर्वं तत्स्वरवच्च स्यात् । तस्य विकृत्यमाणस्य स्वरोऽस्मिन्निति

60 IO 'खसा.

61 UG कणिक्कारो; IO कणिक्कारो.

62 B has left a blank bracket here with a view to tracing it. This is my own identification.

63 UG परिसमाप्तेः

तत्स्वरवत् । सिलिट् । मिलिट्^{६४} । किरिजा । 'आगेण वेजपठणेण कदु-
किंआहि' [= प्यानेन वेदपठनेन ऋतुक्रियाभिः, K.M.I. 24]
इति राजशेखरस्यापपाठ एव । रअणं । सारंगपाणी ॥

३. ७८.

कृष्णे वा स्यात्

विकर्षणं तत्स्वरवच्च पूर्वं वा स्यात् । कण्हो मेहो^{६६} । कसणो ॥

३. ७९.

न नामनि ॥ ४० ॥

नामनि संज्ञायां कृष्णे विकर्षणं न स्यात् । कण्हो त्ति णंदतर्णीओ ॥

३. ८०.

इः श्रीहीह्लान्तम्लानह्लिशिषु

पूर्वमिति विभक्तिविपरिणामेन सप्तम्यन्तमेवानुवर्तते । एषु विकर्षणं स्यात्,
तत्र पूर्वस्मिन् इः स्यात् । सिरी । हिरी । किलंतो । मिलाणो । क्लिशिर्धातुः ।
किलिस्सइ, किलेस्सइ ॥

३. ८१.

प्रस्य च स्वप्ने ।

स्वप्ने प्रस्य विकर्षणं स्यात् । तत्र पूर्वस्मिन्निश्च । सिविणो ॥

३. ८२.

शर्षहेषु स्यात्

एषु विकर्षणं स्यात् । पूर्वस्मिन् इश्च । आअरिसो । वरिसणं । गरिहा ॥

३. ८३.

स्पृश्चिदश्वयोर्वा स्यात्

अनयोर्धात्वोः संबन्धिनः शस्य विकर्षणं स्यात् । पूर्वं तत्स्वरवच्च । फरिसेइ,
फसेइ । फरिसो, फंसो^{६७} । दरिसणं, दंसणं ॥

३. ८४.

कचिर्भे स्यात् ॥ ४१ ॥

शर्षयोर्विकर्षः कचित् न स्यात् । पार्से पासं । वर्षासु वाँसोओ । 'वासाग-

64 UG om.

65 Acc. to Dr. Ghosh's edition the verse No. is 23. The reading of Mss. is very corrupt. UIO आगेणवेजपठिणेण कदुक्रियाहि; G आगेण वेजप. चिकीणवदुक्रियाहि; A om.

66 UGIO चमुहो; A मोहो; IO read कण्हो for कण्हो; G कण्हो.

67 U कुम्भो । उगन्यउणओ; IO कुम्भो । उतान्यउणओ; G कुम्भो उगन्यउणओ; AB read correctly.

68 A inserts च after प्रस्य and om. स्वप्ने.

69 Mss. om. स्यात्. 70 UIO फस्तेहि; G फस्तेव.

71 UIO फस्तो; G पस्तो. 72 U inserts वा here.

73 UIOG वर्षासु वासीओ.

मम्मि मग्नो बरहुत्तमणेण पहिएण्णि' [= वर्षागमे मार्गः गृहामिमुखमनसा
पपिकेत, GS. VII. 94] ॥

३. ८५. बर्हाहोरच

बर्हेर्हधातौ च ईस्य विकर्षः स्यात् । पूर्वस्मिन् अः स्यात्, चकारादिच्च ।
बरहं, बरिहं । बरही, बरिही । अरहइ, अरिहइ । अरहणा, अरिहणा ॥

३. ८६. दशाहै हलुक्

दशाहै ईकारे हलुक् स्यात् । दसारो ॥

३. ८७. वज्रस्य वा प्रागित् ।

वज्रस्य युक्तविकर्षो वा स्यात् । तत्र प्रागिच्च स्यात् । वजरं, वज्रं ॥

३. ८८. श्लोषप्रुष्टश्लोकत्वायुषु नित्यं

एषु विकर्षो नित्यं स्यात् प्रागिच्च । पिलोसो पिलुटो । सिलोओ । सिणाज्ज ॥

३. ८९. न वा स्नातोः ॥ ४२ ॥

स्नातेर्विकर्षो न वा स्यात् प्रागिच्च । सिणाइ, ण्णैइ । सिणाणं, ण्हाणं ॥

३. ९०. एवं स्निहेरपि स्यात्

स्निहेर्धातोरपि एवमिति विकर्षो वा प्रागिच्च । णिज्जइ, सिणिज्जइ । णिद्धो,
सिणिद्धो । णेहो, सिणेहो ॥

३. ९१. पूर्वे वस्यापि मत्वं च ।

पूर्वे विकर्षो वा स्यात् प्रागिच्च । वकारस्यापि मत्वं च स्यात् । पुरिमं,
पुल्वं ॥

३. ९२. अः क्षमास्लाघ्योः

क्षमाशब्दस्य स्लाघृधातोश्च विकर्षः स्यात् प्रागकारैश्च । न वेति निवृत्तम् ।
छमा । सलाहइ । सलाहा । सलाहणिज्जो ॥

74 The reading of Mss. is very corrupt. वासीयमम्मि मग्नो बरहुत्त-
मणेण पहिएण्णि, IO 'हुत्तमणेण पहिएण्णि; G 'बरगोपुरहुत्तमणेण गवज्जोण; A om.

75 U om. वकारे, इकारे instead of इ,

76 I reads ण्वा (ण्वा in O) for ण्वा.

77 Mss. insert these two words here.

78 UIO पूर्व. 79 A प्रागश्च.

३. ९३.

ज्यायामीत् स्यात्

ज्याशब्दे विकर्षः स्यात् । प्राक् च दीर्घकारः स्यात् । जीआ ॥

३. ९४.

उत्पद्यतन्व्याद्योः ॥ ४३ ॥

पद्मादौ तन्व्यादौ च विकर्षः स्यात् प्रागुच्च ।

पद्मवस्मरकास्मीरवेश्मसप्ताभरादयः ॥

तन्वी लष्वी मृद्धी पट्वी साष्वी च गुर्वी च ।

पूर्वा च बह्वशिश्वी पृथ्वी चेत्यादयः प्रोक्ताः ॥

पउमं, पउमा । पोम्मा, पोम्मराओ दौढादित्वात् । षसुमिरो । कसुमीरा ।
 वेसुमो । सउमो । अउमरो । तणुई । लडुई । मउई । पडुई । साडुई ।
 गरुई । पुरुई । बडुई । असिसुई । पुडुई, ऋत्वादित्वाद्दत्त उत् ॥

३. ९५. चार्वाङ्ग्यां रस्य च लुक्

विकर्षः प्रागुच्च स्यात् । रस्य च लुक् स्यात् । चाउअंगी ॥

३. ९६.

द्वारे वाद्योः क्रमाल्लुक् च ।

द्वारे विकर्षो वा स्यात्, प्रागुच्च । दुआरं । विकर्षाभावपक्षे दवयोः क्रमात्
 लुक् स्यात् । वारं । दारं ॥

इति श्रीमार्कण्डेयकवीन्द्रकृतौ प्राकृतसर्वस्वे भाषाविवेचने

महर्षिराष्ट्यां युक्तवर्णविधिस्तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

80 U om. च; G प्रागिकारल दीर्घत्वद्; A प्रागिकारल.

81 Mss. excepting A are corrupt. 82 UG दावा.

83 UI अयङ्गुमरो; G अय; O अयङ्गु. 84 BUGIO कृत्वीत; A om.

85 UIGA om. 86 G om. the 8a. 87 G om.

चतुर्थः पादः ।

४. १. संधौ बहुलमचामज्जोपविशेषाः^१

परः संनिकर्षः संधिः । संधौ विषये अचामज्जोपो विशेषश्चेत्येते बहुलं स्युः । अज् यथा—मज्झिमं, उत्तिमं, सप्तपर्णः छत्तिवण्णो, मरहट्टो इत्यादौ नित्यम् । जउणाअडं, जउणअडं । लच्छिवई, लच्छीवई । भुअवत्तं, भुआवत्तं । बहुमुहं, बहूमुहं । वेणुवणं, वेणूवणं । कण्णिआरो कण्णआरो । परप्परं, परप्परं । वाउलो, वाऊलो । अक्खउहिणी, अक्खोहिणी । चंदउदओ, चंदोदओ इत्यादौ विकल्पः । लोपो यथा—पलमाण्डे पलंडो, वेतण्डे वैडो इत्यादौ नित्यम् । सोअमल्लं, सोमल्लं । पाअवडणं, पावडणं । पाअवीढं, पौवीढं । अंधआरो, अंधारो । खंधआरो, खंधारो । कुंमआरो, कुंमारो । चक्काओ, चक्काओ । राअउलं, राउलं । राअउत्तो, राउत्तो । काअईची, काईची इत्यादौ विकल्पः । विशेषो रूपान्तरप्रार्तिर्यथा—उहअवासं, उभयपासं, अवहोवासं । उहअमुहं, उभयमुखं, अवहोमुहं । जअक्कारो, जोक्कारो । झुअण्णं, सोण्णं । परोवरं, परोप्परं । एवं बाहुल्यान्नानाविधा विधयो लक्ष्यानुसारतो ज्ञेयाः ॥

४. २.

युते ह्रस्वः ।

युते युक्ते परे दीर्घो ह्रस्वः स्यात् । श्यार्मलान्नः सामलंगो । मइंदो मृगेन्द्रः । सल्लुद्धारो । रण्णा । रण्णो । तिण्णं । बाहुल्यात् पुणोत्तं, तेत्तीसा, णेत्तं, गोत्तं, दोण्णं, इत्यादि ॥

४. ३. शेषे द्वित्वमनाप्ते दीर्घः स्यात्

परे इत्यर्थे सप्तमी । ऊसुओ । ऊसवो । वीसासो । वीसामो । अंसः अलं

1 UA 'मङ्गलोप' ; IO मतामङ्गोप ; G agrees with B correctly.

2 IO कण्णि ('णि in O') कारो.

3 B puts '()' here, but this is the reading of Mss.

4 UIO वेतण्डो ; Ga grees correctly with B ; A om. portion after लच्छीवई. 5 In these two exs., UIO read ह instead of ट.

6 UGIO अहोवासं.

7 UIOG अहोमुहं.

8 G alone reads it.

9 UG मसः ; A om. मसः ; UIO असः ; for असं ; G same as B.

आसो आसं । बाहुल्यात् दुर्लभं,— 'दरपुरिसाहिरि विसमिरि जाणसु पुरि-
साण जं दुक्खं' [=दरपुरुषायिते विश्रामशीले जानीहि पुरुषाणां यद्
दुःखम्, GS. I. 52] इति सप्तशती ॥

४. ४. गुण इतः कापि ।

स्यात् । गणेशरो, चंदोदओ, पिओवगमणं, इत्यादौ नित्यम् । वेगो,
विअगो । वेंजणं, विअंजणं, इत्यादौ विकल्पः । अविएत्थ, तुहत्ति, अहरुट्ठं,
इत्यादौ नित्यम् ॥

४. ५. विशल्यादौ बिन्दोर्लुक् तेषां दीर्घता चादेः ।

विशल्यादौ बिन्दोर्लुक् स्यात्, तेर्लुक् वा स्यात्, आदेश दीर्घता स्यात् ।
वीसा, वीसई । तीसा । तेत्तीसा । तेवीसा, तेवीसई ।— 'आदीतौ बहुलम्'
(PS. V. 30) इत्यात् ॥

४. ६. ओत्वं लुक् च विसर्गस्य

क्वचिदोत्वं क्वचिद् लुक् च स्यात् । सरोरुहं, सररुहं । मणोहरो, मणहरो ।
क्वचिल्लोव । सरवरो । णहअलं । उरअडं । णिराउसा, णिरणुक्कोसो, णिरं-

10 G 'इत्थम्'.

11 A इकः ; IO इति.

12 B puts query mark after this sent. In fact the exs. given here by Mas. as well as by B are as follows:—BUIO अविएत्थ, तुअह, अहरोट्ठं ; A om.; G अविएत्थ, तुअह, अहरोट्ठं. The Sū. in question is a controversial one. Mk enjoins इतः, but includes side by side व also as is evident from the ex. चंदोदओ and पिओवगमणं. Rt. resorts to इ alone (cf. PK I. 5. 3—' परेण पूर्वेण च सार्वमाहुतिको गुणं कापि पदेषु धीराः'). The reading 'इकः' of A is in accord with the Sū. of Rt. just quoted. The last three exs. however, have no direct bearing on the present Sū. of Mk. The word तुअह (=Skt. तुहति) is evidently a scribal error and the form अहरोट्ठं is not allowed in Pkt (cf. Hc. I, 84). Hence I have emended the text as above (also cf. Candrikā of Dikṣita on Vr. IV. 1). What Mk means to say is that in case of अविएत्थ the retention of ए is obligatory, while in case of तुहत्ति the elision of ह is obligatory, and in case of अहरुट्ठं absence of गुण is obligatory. Here it is to be noted that the ex. चंदोदओ as being obligatory according to the present Sū. contradicts the use of optional form चंदरुदओ as given in Sū. 1 in this Pāda by Mk.

त्तरं, गिरुवमं, दुराआरो, दुरीसओ, दुरइकमो, पुणरुत्तं, पुणरवि, इत्यादयः
प्रयोगाः संस्कृतादुन्नेयाः ॥

४. ७.

दोर्लोपः स्यादुदुम्बरे ।

उम्बरो ॥

४. ८. यसश्च संख्याशब्दानां

यसो लोपः स्यात् । तेरह । तेवीसा । तेत्तीसी । तेचत्तारीसी । तेवण्णासा ।

एवं शब्दादेराकृतिगणत्वात् ॥

४. ९.

यावदादिषु वस्य वा ।

लोपः स्यात् ॥

यावत्तावदेवकुलमेवमेवावटस्तथा ।

जीवितावर्तमानाणा विज्ञेया यावदादयः ॥

जा, जाव । ता, ताव । देवउलं, देउलं । एअमेअ, एमेअ । अवडो, अँडो ।

जीविअं, जीअं । 'संघौ' (PS. IV. 1) इत्यादिना इः^{१३} स्यात् ।

आवट्टमाणो, अट्टमाणो । आदिशब्दात् आवट्टणा, अट्टणा । पावरओ,

पारओ ॥

४. १०. कालायसे यस्य

लोपो वा स्यात् । कालाअसो, कालासो ॥

४. ११.

दस्य हृदये

दस्य लोपो वा स्यात् । हिअअं, हिअं ॥

४. १२.

जस्य भाजने ।

जस्य लोपो वा स्यात् । भाअणं, भाणं ॥

४. १३. अन्त्यस्य हलो नित्यं

लोपः स्यात् । जसो । मणो । इंदई^{१४} ॥

13 BUJO दुरीसओ; G दुरसओ; A om.

14 UI तेत्तासा; O om.; AG same as B.

15 UGI तेत्तारीसा; O तेतोरिसा; A om.

16 IO अवंतो; अंतो; U 'त्तो, 'त्तो; A om.

17 B इकारः; the reading is adopted after the Mss. with single exception of A which agrees with B. 18 UGIO इवइ.

४. १४.

विष्णुद्वर्षं स्त्रियामात् स्वात् ।

अन्यहल इत्येव । सरा । पडिवरा । विष्णुति तु विर्ज्जु ॥

४. १५. रो रा

स्त्रियामन्यहलो रः स्थाने रा स्यात् । गिरा । धुरा ॥

४. १६.

क्षुधि हा

क्षुधि अन्यहलो हा स्यात् । छुहा ॥

४. १७.

शरदो दः स्यात्

अन्यहल इत्येव । सरओ ॥

४. १८.

दिक्प्राशुषोः सः स्यात् ।

अन्यहल इत्येव । दिसा । पाउसो ॥

४. १९.

आयुरप्सरसोर्वा स्यात्

अन्यहलः स इति च । आज, आउसो । अच्छरा, अच्छरसा ॥

४. २०.

वक्रादौ बिन्दुरिष्यते ।

बिन्दुरागमः । स च लक्ष्यानुसारात् कचित् प्रथमोद् वर्णात् कचिद् द्वितीयाच्च परः ।

वक्रत्र्यसैवयस्याश्रुस्मश्रुनिवसनदर्शनस्पर्शाः ।

शुल्कप्रतिश्रुतमनखिगृष्टिपुच्छातिमुक्ताभाः ॥

वंकं । तंसं । वंसो । अंसू । मंसू । णिअंसणं । धात्पलक्षणमिति कैचित् ।

विअंसणं । दंसणं । फंसो । सुंकं । पडिस्सुअं । बाहुल्यादिकारः स्यात् ।

मणंसी । गंठी । पुंछो । अइमुत्तं ॥

४. २१.

मब

अन्यहलो मकारस्य बिन्दुः । किं । वणं । तुण्हि^{१९} । 'संधौ' (PS. IV. 1)

इत्यादिना ह्रस्वत्वमनुसारात् पूर्वं वक्तव्यम् ॥

19 UGO विण्डुं; I विण्डुं; A om. 20 UG प्रवम; IO प्रवमा.

21 U कृह; G कृष; IO कृह; A same as B.

22 B पवंडुत्तं which is corrupt; UIO पवंडुवं; G पवंडुवं; A om. Em. is mine; cf. Vr. IV, 5.

23 UG उण्हं; I उण्हं; O उण्हं; A same as B.

४. २२.

अचि वा

अचि परे मो बिन्दुर्वा स्यात् । परं आअदो, घरमाअदो ॥

४. २३.

नडोईलि

हलि परे नडोर्बिन्दुः स्यात् । विज्ञो^{२५} । पंती ॥

४. २४.

तद्वर्गान्तो न वा वर्गे ।

वर्गे परे बिन्दुस्तद्वर्गान्तो न वा स्यात् । हलं कड्डह, हलङ्कड्डई । मंतं जवइ, मंतल्लवइ । पिअं णेइ, पिअण्णेइ । हरिं णमइ, हरिण्णमइ । जलं मंधइ, जलम्मंधइ ॥

४. २५.

उड् मांसादौ

मांसादौ बिन्दोर्लुगै वा स्यात् ।

मांसं मांसलसंमुखमेवमिदानीं कथं नूनम् ॥

मंसं, मासं । मंसलं, मासलं । संसुहं, समुहं । एअ, एअं । इआणि, इआणिं । कह, कहं । णूण, णूणं । आकृतिगणोऽयम् ॥

४. २६.

सिंहे संस्कारादौ च नित्यं स्यात् ।

बिन्दोर्लुगित्येव । सीहो । सकारो । सकअं । सकिरिआ । सत्यवो । सत्युअं । सत्यावो ॥

४. २७.

पुंसि न्सन्तप्रावृट्छरदः प्रेमादिवर्जं स्युः ।

नन्ताः सन्ताः प्रावृट् शरदित्येते पुंसि स्युः प्रेमादिवर्जम् । कम्मो । जसो । पाउसो । सरजो । प्रेमादिवर्जमिति किम् । पेम्मं । सिरं । णहं । अञ्छरा ॥

४. २८.

काश्मीरसीमोष्मेमानः स्त्रियाम्

कसुमीरा । सीमा । उम्हा । इमन्प्रत्ययः ।— 'पत्ता दिनं वड्ढिर्मे' [= प्राप्ता दिनं वड्ढिम्]

24 UGIBO पर^{२४}; correction acc. to A which seems to be most sensible.

25 UGIO विज्ञो.

26 UG read ड and IO ढ in place of ह in these exs. G om. the 2nd ex. 27 BUIO बिन्दुः; em. acc. to G; A om.

28 A simply कड्डिआ; U डु; I ड; O ड; G च for डड.

४. २९.

ब्रह्माश्रितं वयः ।

पृष्ठरश्मी च वा

एते पञ्च खियां वा स्युः । पण्डो, पण्डा । अण्डि, अण्डे । संधि, संधी । पुडं, पुडी । रस्सी ॥

४. ३०.

अन्येषामत्र शिष्टानुसारतः ।

अत्र प्राकृतानुशासने अन्येषां लिङ्गं शिष्टप्रयोगानुसारतो ज्ञेयम् । यथा— गुणा, गुणाई । बिंदुणो, बिंदुई । वअणो, वअणं । णअणो, णअणं, इत्यादि दिङ्मात्रम् ॥

४. ३१.

अवापयोरोत्

अनयोरोद् वा स्यात् । ओवाहइ, अववाहइ । ओसरइ, अवसरइ ॥

४. ३२.

माल्ये निरः

माल्ये परे^{३२} निर ओ वा स्यात् । ओमालिअं, णिर्मालिअं ॥

४. ३३.

उचोपस्य कस्यचित् ।

कस्यचिन्मते उपस्य उत्स्याद्वा । चकारादोच्च । उहसइ, ओहसइ, अवहसइ ॥

४. ३४.

त्वस्य त्णं स्यात्

तद्भावे विहितस्य । वेत्येके^{३४} । सिसुत्तणं, सिसुत्तं ॥

४. ३५.

ताया दा

वेति निवृत्तम् । ताया दा स्यात् । पीणदा । जणदा ॥

४. ३६.

क्त्वायचोस्तूणतूणमौ ।

तो द्विलुक् च कचित्

क्त्वायचोः स्थाने तूणतूणमौ स्याताम् । अनयोस्तकारस्य कचिद् द्विर्मात्रश्च कचिल्लुक् च स्यात् । धेऊण, धेतूण । धेऊणं, धेतूणं । सोऊणं, अत्र न द्विः । हंतूण, हंतूणं ।— ‘नडोईलि’ (PS. IV. 23) इति बिन्दुस्ततो

29 UIO insert here सन्धा उचो उवा (च वा in O) वा; also G सन्धा उचो उवा वा. 30 UIO रस्ति; G om. 31 UGIO बिशिष्ट.

32 UG om. 33 B निम्माणिअं; U निम्माणिअिअं; I पिमाणिअं; O पिमाणिअं; reading adopted after GA. 34 U उचो; IO उचो; G उचोदस्य.

35 BA वेत्येक; am. acc. to other MSS.; cf. Vr. IV, 12. 36 A तत्त्व.

‘को तद्वर्गन्तः’ (PS. IV. 24) । हत्तूणं इत्यन्त्याहलोपे द्वित्वम् । हणि-
ऊण इत्युक्तेऽत इत्वम् । एवं छेत्तूण, जेत्तूण, जोत्तूण, भोत्तूण, मोत्तूण,
रोत्तूण, सेत्तूण, इत्यादयः । एषां तुमादौ छेत्तुं, भेत्तुं, रोत्तुं, सेत्तुं इत्यादयश्च
दृश्यन्ते ॥

४. ३७.

इअ उआणश्च

क्वायचोः स्याताम् । हणिअ । सुणिअ । आरंभिअ । घेउआण ।
सोउआण । चकारात् तणत्तूणमौ पूर्ववत् ॥

४. ३८.

कचिच्च तुम् ।

क्वायचोरित्येव । काउं कृत्वा । परिरंभिउं परिरम्य । कचिदिति शिष्टप्रयो-
गानुसारार्थम् । चकारात् इअ उआणश्च तथैव ॥

४. ३९.

त्वा च दट्टूणमित्याद्याः

तणत्तणमोस्तुकारेण सह दट्टूणमित्याद्याः स्युः । चकारोऽयं पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः ।
दृष्ट्यादीनामर्थात् । — ‘दट्टूण गआगअं च मारुअतणअं’ [= दृष्ट्वा गतागतं
च मारुततनयम्, R. II. 44] । ‘कट्टूण व कोलिअं’ [= कृष्ट्वा वा
कालियम्] । वट्टूणं, चट्टूणं, इत्यादि ॥

४. ४०.

वन्तः स्यात् कवतोर्वतोः ।

कवतोर्वतोः स्थाने वन्तः स्यात् । गअवंतो । कअवंतो ॥

37 This sent. which is given in B is preserved only in IO which read हत्तूण इत्यन्त्याहलोपे द्वित्वम्.

38 Mss. read it as हणिऊण इत्युक्तेः; A om.; B हणिऊण इत्युक्तेः and puts a query mark. The reading of Mss. is definitely an error. Moreover, it seems, a portion of comm. here is lost. Mk here seems to have mentioned the ending -ऊण; cf. VI. 6 (प्रायेणात एदिदातः स्युः) and also Vr. VII. 33 by which the form हणिऊण is admissible. Em. is mine. In Oriya participle endings -ऊण and -ण are used. See EOLS, pp. 179-81. 39 A हसिअ. 40 UGA om.

41 Mss. and B except U read तुप्; U उप्.

42 BA कचिदि; em. acc. to UGIO; they also read कत्तुण for कट्टूण.

43 AB give चट्टूणं; U is not clear; G चट्टूणं; IO चट्टूणं (?). All of this being meaningless, I have emended the text as above.

४. ४१. **वृडेरि**

तच्छीलादौ विहितस्य वृडेरिः स्यात् । ममिरो । सहिरो ।

४. ४२. **आल्विञ्जोऽलवर्तेतास्तु मतोर्मताः ।**

मतुप्रत्ययस्य स्थाने आलु इल्ल उल्ल आल वंत इंत इत्येते षट् मताः ।
ईसाद्ध । गुणिञ्जो । धणिञ्जो । हरिसालो । पुण्णवंतो । धरितो^{४६} ॥

४. ४३. **इनोर्मतः**

मतोर्मतः स्यात् । इणुमंतो । हनुमानित्यस्यान्यहँलो लोपे इणुमा ॥

४. ४४. **इणो वा स्यात्**

इण उत्तरस्य मतोर्मतो वा स्यात् । अग्निमंतो, अग्निवंतो । अंसुमंतो,
अंसुवंतो ॥

४. ४५. **आल्वन्तादिण्यपि वा क्षियाम् ।**

आल्वादेश उत्तर इण्यपि वा स्यात् क्षियाम् । ततः क्षियामीप्रत्ययः । लज्जा-
लुङ्गी अज्जा, लज्जालू वा ॥

४. ४६. **उल्लस्तस्येदमित्यर्थे**

इण इति निवृत्तम् । तस्येदमित्यर्थे नाम्न उल्लः स्याद्वा । राउल्लं सेण्णं, राअ-
ईअं वँ ॥

४. ४७. **इल्लस्तत्र भवे भवेत् ।**

वेत्येव । पुरिञ्जो, पोरो वा ॥

४. ४८. **स्वार्थे च हश्च**

स्वार्थे च उल्लोऽलौ स्याताम् । हश्च स्वार्थे स्यात् । वेत्येवँ । पुत्तुल्लो ।
पुत्तिञ्जो । पुत्तहो । पुत्तो । एकोल्लो, एकेल्लो, अत्र बाहुल्यात् ह्रस्वः ।
एकहो ॥

४. ४९. **दीर्घेकाद्रल्लौ**

वेत्येव । स्वार्थे । दीर्घाद्वा^{४७} स्यात्, एकात् लः स्यात् । दीहो, दीहरो ।

44 UGA इतः; IO इह. 45 UGIO अणुञ्जो; A same as B.

46 U धरित्तो; GI धरित्तो (जो in O); A reads correctly.

47 BA अन्यल्लोपे; sm. acc. to other Mss.

48 UOI सल्लण्णः; G सल्लण्णः; A same as B. 49 UGIO वेत्येके

which is definitely erroneous. 50 UGIO इल्लः; A same as B.

अनभिधानात् द्वित्वपक्षे न स्यात्, दिग्घो । एक्को, एकल्लो ॥

४. ५०.

लस्तु पीतविद्युद्गमाम् ।

अन्यव्यवच्छेदार्थस्तुशब्दः । पीतविद्युद्गमां लः स्याद्वा । पीअं, पीअलं । विज्जू, विज्जुला, विज्जुली ॥

४. ५१. एम्योऽपि कः

एम्यः सर्वेभ्यः स्वार्यिकप्रत्ययेभ्योऽपि स्वार्ये कः स्यात् । एक्कोल्लओ । पुत्त-
अओ । दीहरओ । विज्जुलिआ । अपिशब्दानाममात्रादपि । पुत्तओ ।
रुक्खओ । स्वार्य इत्युपलक्षणम्, अज्ञातादिष्वपि स्यात् । यथोक्तम्—

अज्ञाते कुत्सिते चोले तथा हस्वानुकम्पयोः ।

उत्कर्षार्थे च संज्ञायां कप्रत्यय उदाहृतः ॥ इति ।

को एसो रुक्खओ, दुराआरओ, इत्यादि ॥

४. ५२.

इअ मयटः

सुलोपः सूत्राणां छन्दोवत्त्वात् । मयटः स्थाने इअः स्याद्वा । सुवणिओ,
सुवणमओ ॥

४. ५३.

हुत्तं कृत्वोर्थं आमिमुख्ये च ।

वेति निवृत्तम् । कृत्वःप्रत्ययार्थे आमिमुख्ये च नाम्न उत्तरे हुत्तं स्यात् । पंच-
हुत्तं भुंजइ ।— ‘वरहुत्तमणेन पहिण्णै’ [= गृह्णामिमुखमनसा पथिकेन,
GS. VII. 99] ॥

४. ५४.

वुन्दे दसैय द्रः स्यात्

विद्रं । विद्रावणं ।— ‘मोरविद्राणं’ [= मयूरवृन्दानाम्, GS. VI. 59]
ऋष्यादीनामाकृतिगणत्वादत् इत्वम् ॥

51 UG स्वार्यिकेभ्योऽपि; A om. 52 B बाल्ये; em. acc. to Mss., A lacks this Kārikā. The reading of Mss. is also in accord with the rules of Pāṇini; of Aṣṭādhyāyī, V. iii, 73, 74, 75, 76, 85, 86, 95.

53 BIO read this passage as वरहुत्तमणेन परएण; A om.; G *परपीण; U वरहुत्तमणेण परएण. Here excepting in U, the scribal confusion between व and प evidenced elsewhere too owing to the close similarity of both the letters in Oriya is obvious. This being established, परएण is easily corrected to पहिण्ण. This em. is mine.

54 UG न्यस; IO दस; A न्यस.

४. ५५. स्थितिपरिवृत्ती रणोः करेष्वां स्यात् ।
करेष्वां रणोः स्थितिपरिवृत्तिः स्यात् । एसा कगेरु । श्रीलिङ्गनिर्देशौ पुंसि
न स्यात् । करेणू मत्तो ॥
४. ५६. हरयोश्च महाराष्ट्रस्य
स्थितिपरिवृत्तिः । मरहट्टो ॥
४. ५७. इतरथायां न वा रथयोः ।
रेफ्यकारयोः स्थितिपरिवृत्तिर्न वा स्यात् । इअहरा, इअरहा ॥
४. ५८. आलाने ल्नोः
वेति निवृत्तम् । स्थितिपरिवृत्तिः स्यात् । —‘ आणालक्खंभेसु व ’ [= आलाव-
स्तम्भेषु इव, R. III. 1] ॥
४. ५९. लट्योर्ललाटे
स्थितिपरिवृत्तिः स्यात् । लडालं ॥
४. ६०. आदेश णः कश्चित् ।
णडालं ॥
४. ६१. अपतौ घँरो गृहस्य
गृहस्य घरः स्यात् । घरं । अमरघरं । अपताविति किम् । गिहवई ॥
४. ६२. स्यातां च बृहस्पतावभौ हवयोः ।
बृहस्पतौ हवयोः क्रमादभौ स्याताम् । भअप्पई ॥
४. ६३. मलिने लिनोरिलौ वा स्यातां
मइलं, मलिणं ॥
४. ६४. दाढादयो बहुलम् ॥
दंष्ट्रादिषु दाढादयो बहुलं बाहुलकेन भवन्ति । तच्च—

55 UIO विज्ञेयात्; AG same as B.

56 Mss. insert इति after वः which is contrary to metrical setting.

57 UIO अयमतौ (परो in IO); here again the same confusion with regard to letter व. 58 UIOA om.; G agrees with B.

कचिद् प्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिद् विभाषा कचिदन्यदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्यं चतुर्विधं बाहुल्यं वदन्ति ॥ '

तथाहि — दंष्ट्रादिषु दाढादय इत्यत्र प्रवृत्तिः । भस्मादिषु भस्म इत्यत्रा-
प्रवृत्तिः । न हि ततः स्वादयः कदापि भवन्ति, तदर्थक्षारादीनां छारादय
एव भवन्ति । उत्पलादौ कंदोहं उपप्लं इत्यादौ विकल्पः । तुङ्गतरङ्गमन्दर-
मन्दिरादिषु तुमतरंगमंदरमंदिरादय एवेति कचिदन्यदेवेति प्राकृतविजातीय-
संस्कृतमेवेत्यर्थः । केवलमेषां प्रकृत्यन्तरनिरपेक्षाणां प्रत्ययादिविकारित्वेन
प्राकृतत्वम् । देश्याः शब्दास्तु पोष्टादिविकल्पसिद्धास्तेषां मूलशब्देनापि
प्रयोगदर्शनात्, यथा पोष्टं उअरं चेति । दंष्ट्रायां दाढा, दुहितरि धूआ,
सुभगायां सुहवी, दुर्भगायां दुहवी, स्नुषायां च सोण्ही, दिष्ट्या दिष्टिआ, विप्रे
विष्णो, कपाले [कलापे ?] कडप्पो, अलाबुवीणायां अलावणी, भूलतायां
भुमआ, वेदूर्ये वेरुलिअं, दक्षिणे दाहिणं, गोदावर्यां गोला, उभयतोमुखे
अवहोमुहं, स्तोत्रं थोक्^{६१}, स्थैविरे ठेरो, पुनरर्थे उण, शनैः सणिअं, मनाक्
मणं, सुकुमारे सोमालं, आतोषे आउज्जं, मातुलानी मामी मझाणी, तावति
तेत्तिअं, ते तव, अहं अं, यावति जेत्तिअं जेदहं,— 'जेत्तिअमेत्तं तीरइ'
[= यावन्मात्रं शक्यते, GS. I. 71] एतावति एत्तिअं एदहं,— 'एदह-
मेत्तत्थणिआ' [= एतावन्मात्रस्तनी, KP. II, ŚL. No. 11]; कियति
केत्तिअं केदहं,— 'केत्तिअमेत्तं व' [= कियन्मात्रं वा, GS. IV. 89],
बलीवर्दे बड्लो, प्रावरणे पंगुरणं, स्त्रियां गवि गावी, क्लोपे गाई, शर्पे चिह्लं,

59 B विचिन्त्य. 60 UOI इन्दोह; G इवेह; A om. portion from बहुलम् up to उअरं चेति; then retains portion up to स्नुषायां सोण्हा, rest om.

61 B स्तोक्. 62 B puts '(1)' here, but this reading is confirmed by Mas.; of course थोक् is once again shown to be the Pkt. form of स्तोक् (see afterwards). Is it then the same word तोक्स् which is given as an ex. of Desya at the beginning of the work ? (cf. Intro. 3). In that case तोक्स् would be a derivative of स्तोक् coming under वंद्वादि class. Of course I have suggested the word थोक्स् there.

63. U विस्तरो.

तिरश्चि तिरच्छं, हठे बलामोली, बनितायां विलभा, चर्चायां चत्ता, माद-
 च्वसरि माउच्छा माउस्सिआ, पिउच्चसरि पिउच्छा पिउस्सिआ, इत्यादयो
 नित्यम् । कंदोहं उप्पलं । शुक्तौ सिप्पी^{६४} सुत्ती, स्तोकिं चोअं शोकं, पणे पउमं
 पोम्मं, छेके छेओ छइछो, च्चच्चां सस्सु अत्ता, विदमं विच्छेमो विअम्मो,
 अमरो भसलो, प्रगल्हे तरही पअम्मो, गाढं गिपहं, संबन्धी केरो—
 'मह मंदभाइणीए केरं' [= मम मन्दभागिन्याः कृते, KP. III. SL.
 No. 14], अवगुण्ठणं ओढणं, गिज्जरो ओज्जरो, बहिर्भूते बहिरं बाहिरं,
 जुअली संघाडी, इत्यादौ विकल्पः । भस्मादयस्तु भस्म-लौ-स्सर-सम्-कृष्ट-
 विष्टरश्रवस्-उष्माश्राश्लेष-इन्द्र-बहिरोजःप्रमृतेयैः । नैते सर्वर्षी स्वयं न्युत्पाद्य
 प्रयोज्याः । किं तु तदर्थक्षारचन्द्रमदनादय एव प्रयोज्याः ॥

इति श्रीमार्कण्डेयकवीन्द्रकृतौ प्राकृतसर्वस्वे भाषाविवेचने महाराष्ट्र्यां

संकीर्णविधिश्चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

64 UGIO सिप्पा. In Oriya सिप is used.

65 Em. is mine. B and Mss. read the passage as 'शुविद्यस्सर
 सारवप्पोभाक्षेपदुलोदः ; U ५ in G ; B puts '(1)' after the end of the
 passage. My reconstruction of the text makes the whole thing clear;
 Cf. Ho. II. 174. 66 षं सवेपा; em. acc. to Mss.

The last two lines have a close affinity with a similar statement
 of Ho. The lines of Ho. refer to Śū. II, 174 :—

पूर्वैः संविमिरज्जुकायां प्रतीतिवैयम्बद्धः प्रवीणो न कर्तव्यः । शब्दान्तरैरेव तु
 तदर्थोऽभिप्रेतः ॥

पञ्चमः पादः ।

५. १. सावत् ओत्स्यात्
सौ प्रथमैकवचने । 'इदुतोः' (PS. V. 17) इति पर्यन्तमत इत्यनुवर्तते ।
रुक्खो । अन्यहस्त्वात्सुलुक् । जसो । कम्पो ॥

५. २. एतदि वा
एतदि शब्दे स्थितस्यात् ओत्स्याद्वा सौ परे । एस जणो । एसो रुक्खो ॥

५. ३. लोपो जश्मसोः
वेति निवृत्तम्, एतदिति च । अतः संबन्धिनोर्जश्मसोर्लोपः स्यात् । रुक्खा
सोहंति । रुक्खे पेच्छ ॥

५. ४. अमोऽतश्च ।

अत इत्येव । अतः संबन्धिनोऽमोऽतो लोपः स्यात् । रुक्खं ॥

५. ५. टामोर्णं
अतद्यामोर्णं स्यात् । रुक्खेर्णं । रुक्खाणं ॥

५. ६. मिसु हिं
अतो मिसु हिं स्यात् । रुक्खेहिं ॥

५. ७. हसिरादोदुहयः
आ दो दु हि इति चतुर्धा ऊसिः स्यात् । रुक्खा, रुक्खाओ, रुक्खाउ,
रुक्खाहि । दकरणं भाषान्तरार्थम् ॥

५. ८. म्यसो हितो ।

सुंतो च
अतो म्यसो हितो सुंतो च स्यात् । रुक्खेहितो, रुक्खेसुंतो ॥

५. ९. ऊसः स्सः
अतो ऊसः स्सः स्यात् । रुक्खस्स ॥

५. १०. डेरैम्मी साताम्
अत इत्येव । रुक्खे, रुक्खम्मि । संभाव्येत्ये प्राप्ते एत्वविधानमेकपदे स्वर-
संघिनिषेधं ज्ञापयति । तेन बालाह, नईह ॥

५. ११. सुपाः सुं स्यात् ।
रुक्खेसुं ॥

५. १२. दीर्घो अस्वस्याम्सु

एष्वतो दीर्घः स्यात् । रुक्खा सोहंति । रुक्खाओ, रुक्खाउ, रुक्खा । रुक्खाहि । रुक्खाणं ॥

५. १३. म्यसि वा

म्यसि परेऽतो दीर्घो वा स्यात् । रुक्खाहितो, रुक्खेहितो, रुक्खासुतो, रुक्खेसुतो ॥

५. १४. डिङ्सौ विना सुप्येत् ॥ ५९ ॥

सुपीति प्रत्याहारसत्त्वम् । सुपि परे अत एत् स्यात् । दीर्घस्य विशेषविधित्वात् तदतिरिक्तोऽस्य विषयः । शसि रुक्खे । रुक्खेण । रुक्खेहि । रुक्खेसुतो, रुक्खेहितो । रुक्खेसु । डिङ्सोस्तु रुक्खमि, रुक्खस्त ॥

५. १५. नैतावनामि कतिपश्चादोः

कत्यादेः पश्चादेष्वनामि सुपि परे एतौ दीर्घ एव न स्याताम् । जश्शस्योर्लोपस्तु भवत्येव । कइ । जइ । तइ । पंच ह्येति । पंच पेच्छ । सत्ताहितो । अट्टसुतो । णवसु । दहसु । एआरह । वारह । तेरह । चउदह । पण्णरह । सोलह । सत्तरह । अट्टारह । आमि तु पंचाणं, सत्ताणं । छएहि, पंचाहि, अच्छराहि, अट्टासुं, इत्पीसुं इत्यादि वक्ष्यमाणविशेषविधेः ॥

५. १६. अस्स कचिल्लोपः ।

स्यात् । रुक्खा पडिअं । डौ रुक्खे । राही, हस्वोक्त्या दीर्घस्याप्युपलक्षणादीप्रत्यये आलोपः ॥

५. १७. इदुतोः शस् णो

इदुतोः संबन्धि शस् णो स्यात् । स्त्रीत्वयोर्वक्ष्यमाणत्वात् पुंस्येव । अग्निणो । वाउणो ॥

५. १८. दीर्घो ह्रस्वौ स्याताम्

मण्डूकप्रुतिन्यायात् सुपि परे पुंसि च । गामणिणो । सअंमुणो । गामणिस्स । सअंमुस्स ॥

1 UGIO रोहन्ति; A होन्ति. 2 Mss. om.

3 B अओ, लओ contrary to the reading of Mss.

4 UG दीर्घः; A lacks this Sū. entirely.

५. १९.

उसो वा स्यात् ॥ ६० ॥

इदुतोः उसो गो वा स्यात् । अग्निगो सिहा । वाउगो बेओ । रिउगो ।
गामणिगो, गामणिस्स । सअंमुगो, सअंमुस्स ॥

५. २०.

जस ओ वो अच्च प्राक्

इदुतोर्जस ओ वो इत्येतौ स्याताम् । प्राक् पूर्वमच्च स्यात् । अग्गओ, अग्गवो ।
वाअओ, वाअवो । चकारात् गो च । अग्निगो । वाउगो ॥

५. २१.

टा णा

इदुतोश्च णा स्यात् । स्त्रियां विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् पुंस्त्रीबयोः । अग्निणा ।
वाउणा । गामणिणा । सअंमुणा । दहिणा । महुणा ॥

५. २२.

दीर्घः सुमिस्सुप्सु ।

एषु परेऽपि इदुतोर्दीर्घः स्यात् । अग्गी । वाऊ । अग्गीहिं । वाऊहिं । अग्गीसुं ।
वाऊसुं । णईहिं । मईहिं । तणू । तणूहिं । दहीहिं । महुसुं । इदुतोः पर्येकं
रूपम् ॥

५. २३.

न स्यात् कचित्

कइसु । भूमिसुं । क्खिने सौ दीर्घो न स्यादेव । दहिं । महुं ॥

५. २४.

स्त्रियां असुदोतौ

स्याताम् । स्त्रियामिति 'सोर्नपुंसके' (PS. V. ३१) इति यावत् । मालाउ,
मालाओ । णईउ, णईओ ॥

५. २५.

इदुतोश्च दीर्घः स्यात् ॥ ६१ ॥

सुपि परे । शस उदोतौ च । मईउ, मईओ । तणूउ, तणूओ । मईए ।
तणूए ॥

५. २६.

जस् वा

जस् उदोतौ वा स्यात् । बालाउ, बालाओ । णईउ, णईओ । मईउ, मईओ ।
तणूउ, तणूओ । पक्षे बाला, णई, मई, तणू ॥

५. २७.

अमि हस्सः

अमि दीर्घो हस्सः स्यात् । बालं । णई । वहुं ॥

५. २८. टाडसिडस्डीनामिदेददातः स्युः ।

णईह । णईए । णईअ । णईआ । मईह । मईए । मईअ । मईआ ॥

५. २९. नातोऽदातौ

अतष्टादीनामदातौ न स्याताम् । बालाह । बालाए ॥

५. ३०. आदीतौ बहुलं

स्त्रियां नाम्न उत्तरे आदीतौ बहुलं स्याताम् । सोहणा, सोहणी । सुपणहा, सुपणही । राहा, राही । कचिदादेव । पिआ । वल्लहा । असहणा । अहणा । माणिणी । माणंसिणी । हलैन्तादीदेवेति शाकल्यः ॥

५. ३१. सोर्नपुंसके बिन्दुः ॥ ६२ ॥

स्यात् । वणं । दहिं । महुं । अमोऽल्लोपेऽपि दहिं, महुं । दहि महु इति तु संस्कृतसिद्धात् ॥

५. ३२. जश्शसोर्णि प्राक् च दीर्घः स्यात्

नपुंसके जश्शसोर्णि स्यात्, प्राक् च दीर्घः स्यात् । वणाहं । दहीहं । अच्छीहं । महुहं ॥

५. ३३. अहणोऽच्छीणि च कचित् ।

दृश्यत इति शेषः । यथा वाकपतिराजस्य—

‘उअ कण्णणिहिअकुसुमावअंसरअणकुंराहं व गलंति ।

विडकामिणीण बहुसो संमरिए जैम्मि अच्छीणि ॥’

[= पश्य कर्णनिहितकुसुमावतंसरत्नाङ्कुरा इव गलन्ति ।

विटकामिनीनां बहुशः संस्पृते यस्मिन् अक्षीणि ॥]

स्ततश्चतके च—

‘अच्छीणि ता षइस्सं दोहि वि हत्येहि तम्मि दिट्ठम्मि ।

अंगं कलंबकुसुमं व पुलहअं कहं णु ढक्किस्सं ॥’

[= अक्षीणि तदा स्थगयिष्ये ह्याभ्यामपि हस्ताभ्यां तस्मिन् दृष्टे ।

अङ्गं कदम्बकुसुममिव पुलकितं कथं नु छादयिष्ये ॥

[GS. IV. 14] ॥

6 IOG इ - a confusion comparable to इक्षी in case of इक्षी.

7 Mss. om. 8 UIO - विडु (इ in G) राहं ; A om. the entire portion from अवा. 9 UI एकम्मि ; O कम्मि ; G कम्मि.

५. ३४. संबुद्धौ साबोत्वदीर्घविन्दवो न स्युः

हे रुक्ख । हे अग्नि । हे वाउ । हे वण ।

संबुद्धाबोत्वमिच्छन्ति वाऽदन्तस्य तुं पैङ्गलाः ।

णिक्खिवो, णिक्खिव ॥

५. ३५.

आत एत् ॥ ६३ ॥

नेति निवृत्तम् । संबुद्धौ सौ परे आत एस्यात् । बाले । माले ॥

५. ३६. न स्यात् क्वचित्

हे माउच्छा । हे पिउच्छा । हे अत्ता ॥

५. ३७.

ईदूदम्बानां ह्रस्वः

संबुद्धौ सौ परे एषां ह्रस्वः स्यात् । हे णइ । हे वहु । हे अंब ॥

५. ३८.

सुपि ऋदारः ।

सुपि परे ऋकार आरः स्यात् । ततोऽदन्तवद्रूपम् । भत्तारो, भत्तारा, भत्तारं, भत्तारे, भत्तारेण, भत्तारेहि, इत्यादि । संबुद्धौ— हे भत्तार, हे भत्तारा ॥

५. ३९. पित्रादेररः

सुपि परे पित्रादेर्ऋकारः अरः स्यात् । ततोऽदन्तवद्रूपम् । पिअरो, पिअरा, माअरो, भाअरो, जामाअरो, जामाअरा । माअरा, बालावद्रूपम् ॥

५. ४०.

उद्वा जश्शस्टाड्डस्डसिन्धमातुः स्यात् ॥ ६४ ॥

एषु मातृशब्दवर्जमृकार उद्वा स्यात् । भत्तुणो । भत्तओ, भत्तवो । भत्तू । एवं पिउणो, पिअओ, पिअवो, पिऊ । पक्षे भत्तारा, पिअरा । शसादाबुदन्त-
बदुदाहार्यम् । मातृस्तु— माआ, माआओ । माअरा, माअराओ ॥

५. ४१. आत्सौ

सौ परे ऋत आद्वा स्यात् । भत्ता, भत्तारो । पिआ, पिअरो । संबुद्धौ—
हे भत्ता, हे भत्तार । हे पिआ, हे पिअर ॥

10 Mss. excepting A read बंजदो in place of बादन्तस्य तु.

11 UG10 om. portion from भत्तारो (Sū. 38) up to this evidently on account of confusion arising out of the two similar sentences: ततो ... रूपम् in both Sūa. 12 Mss. om. माअरा, जामाअरो, माअरा.

५. ४२.

सुपि मात्रादेः

सुपि मात्रादेर्ऋत आडा स्यात् । माआ, माआओ । टाडसिडस्डिषु माआए
इत्यादि । हे माए, हे माओरे । सुपीति सुमात्रानुदैचित्तिरासार्थम् ॥

५. ४३.

ननान्दैयात्रोस्तु न्निस्थं स्यात् ।

ऋदात्सुपीत्येव । टाडसिडस्डिषु । णणंदाए । जाआए । हे अणंदे । हे जाए ।

५. ४४.

सौ राज्ञोऽस्त्यं तथा

तथा अत आत्स्यात् । राजा ॥

५. ४५.

णो जश्शस्डसिडसां तु स्यात् ॥ ६५ ॥

राज्ञ एषां चतुर्णां णो स्यात् । राइणो होति पेच्छ वा । राइणो गहिअं घणं वा ॥

५. ४६.

टा णा द्विर्वा जस्व च लोपः स्यात्

राज्ञ इत्येव । द्वित्वपक्षे जस्व च लोपः स्यात् । रण्णा, राइणौ ॥

५. ४७.

भोरपीत्यभिच्छन्ति ।

इत्थमिति णो द्विर्वा जलोपश्चेति । रण्णो, राइणो ॥

५. ४८.

अद्वित्व इत्

द्वित्वाभावपक्षे जस्स इत्स्यात् । राइणा । राइणो ।

५. ४९.

जश्शसोर्णोविचावाच्च

जश्शसोर्णोविधौ सति राज्ञो जस्य आत्स्यात् । अद्वित्व इत्येव । राजाणो
होति पेच्छ वा । चकारादिच्च । राइणो ॥

५. ५०.

अप्यदन्तता ॥ ६६ ॥

राज्ञोऽन्त्यहलोपे अदन्ततापि स्यादेव । राजो, राजा । राजं । राए, राएण ।
राएहि । राजा । राजाओ । राजाउ । राजाहि । राजाहितो, राजासुंतो ।
राजस्स । राजाणं । राए, राजम्मि । राएसुं । हे राज, हे राजा ॥

५. ५१.

संबुद्धौ सोस्तु बिन्दुर्वा

स्यात् । हे राजं, हे राजा ॥

५. ५२.

भवज्जगवतोः सदा ।

अनयोः सोर्बिन्दुः स्यात् । सदेति संबुद्धावसंबुद्धौ च नित्यमेव । भवं भणउ ।
मअवं । हे भवं । हे मअवं ॥

५. ५३. आत्मादीनामाणः

अत आणः स्यात् ।

आत्मब्रह्मोक्षपूर्वाच्चर्मर्धावयुवादयः ॥

अप्पाणो । मलोपे अत्ताणो । बम्हाणो । उक्खाणो । छत्वे उच्छाणो । पूसाणो । अद्दाणो । मुद्दाणो । गावाणो । जुआणो । वृक्षवद्रूपम् । सर्वसुप्-साधारणोऽयं विधिः ।— ‘अप्पाणं उल्लंघइ भर्णसु’ ॥ [= आत्मानम् उल्लंघते, भण ॥]

५. ५४.

अनित्वद्वित्वं च राजवत्सर्वम् ॥ ६७ ॥

आत्मादीनामित्वद्वित्ववर्जं सर्वं कार्यं राजन्-शब्दवदतिदिश्यते । आणादेश-समुच्चयार्थश्चकारः । अत्ता, अप्पा । अप्पाणो, अत्ताणो । अप्पं । अप्पाणो, अप्पे । अप्पणा । अप्पेहिं । अप्पणो । अप्पाहितो, अप्पासुतो । अप्पणो । अप्पाणं । अप्पे । अप्पेसुं । हे अप्पा, हे अप्पं, हे अप्प । ब्रह्मादयोऽप्येवमुदाहार्याः ॥

५. ५५.

सर्वनाम्नो जसः पुंस्येत्

स्यात् । सर्वनाम्न इत्यधिकारः । सन्वे । विस्से ॥

५. ५६.

डेः सिस्मिन्त्याः स्युरस्त्रियाम् ।

सम्बस्सिं, सम्बम्मि, सम्बत्थ । जियां तु सम्वाए एव ॥

५. ५७.

किंयच्चदेतदिमां ट इणा वा

अस्त्रियामेषां टाया इणा वा स्यात् । किणा । जिणा । तिणा । एहणा । इमिणा । पक्षे केण, जेण, इत्यादि ॥

५. ५८.

आम एसिं स्यात् ॥ ६८ ॥

स्त्रियामाम एसिं स्याद्वा । केसिं । जेसिं । तेसिं । एएसिं । इमेसिं । पक्षे काणं जाणं इत्यादि ॥

18 B अप्पाणुल्लंघइ भणसु and puts ‘(१)’ at the end of the passage ; UI अप्पा(‘प्पा in G)मुल्लंघइ भणसु ; A om. ; O अप्पाणुल्लंघत्० ; comparing these I have emended it as above. This seems to be a citation from a dramatic work.

19 UIO जणं ; G writes correctly as BA.

५. ५९ कियत्तद्गुणो ढस आसः स्वात्

केत्येव । अक्षियामित्येव । कास, कस्स । जास, जस्स । तास, तस्स ॥

५. ६०.

ईप्रत्यये स्सा से ।

ईप्रत्यये सति एभ्य उत्तरस्य ढसः स्सा से इत्युभौ स्याताम् । युक्ते ह्रस्वः । किस्सा, कीसे । जिस्सा, जीसे । तिस्सा, तीसे । पक्षे इदेददातः । कीइ, कीए, कीअ, कीआ । ईप्रत्यय इति किम् । काए । जाए । ताए ॥

५. ६१. त्रिषु डेहिं प्राक् पुंवच्च

त्रिष्वेभ्यो डेहिं स्यात् । क्षियां प्राक् पुंवच्च । कहिं रुक्खे वणे णईए वा । पक्षे कस्सि, कीए । जहिं । तहिं । जस्सि । जीए ॥

५. ६२.

आला बाहे इआं दार्ये ॥ ६९ ॥

कालार्ये विहितदाप्रत्ययस्यार्ये एभ्यो डेरते त्रय आदेशाः स्युः । काला, काहे, कइआ । जाला, जाहे, जइआ । ताला, ताहे, तइआ ॥

५. ६३. सर्वैकान्येभ्यश्च ढसेदो चो प्राङ् न दीर्घश्च ।

सर्वैकान्येभ्यः कियत्तद्गुणश्च ढसेदो चो वा स्याताम् । प्राङ् दीर्घश्च न स्यात् । सव्वदो, सव्वतो । एककदो, एककतो । अण्णदो, अण्णतो । कदो, कतो । जदो, जतो । तदो, ततो । पक्षे आदोदुहयः । ढसेरिति पञ्चम्युपलक्षणम्, तेन म्यसोऽपि दोत्तोप्रसृतय इत्येके ॥

५. ६४. इदमो दस्य च लुक् स्यादो च

त्रिषु इदमो ढसेदो चो स्याताम्, इदमो दस्य च लुक् स्यात् । ढसेरो च स्यात्, इदमो दलुक् च । इदो, इत्तो, इओ । दलोपे इओ इति सिद्धौ ओ-विधानादन्यत्र दोत्वे दलोपो न स्यात् । तेन सव्वदो, अण्णदो इत्याद्येव । न तु सव्वओ अण्णओ इत्यादि ॥

५. ६५.

तैदस्तो च सह

त्रिषु तदो ढसेरो च स्यात् । ढसिना सङ्ग तो च स्यात् । तओ,—‘तओ

20 UI आजा एहिआ ; O हिआ ; G कहिआ ; A same as B.

21 The portion from सव्वदो of the previous Sū. up to this is lacking in Mss. probably due to the oversight of the scribe. A preserves only a part of it.

22 IO लवस्तो सेह.

समुच्छसिजहासैसुंदरं' [= ततः समुच्छसिताहाससौन्दर्यम्] इति गुण-
पताको । तो,— 'तो ते कश्माङ्गे' [= ततस्तान् कपिमातङ्गान्,
R. III. 1] इति सेतुः ॥

५. ६६.

हसा से स्यात् ॥ ७० ॥

त्रिषु हसा सह तदः से स्यात् । से, तस्य तस्या वा । वानुवृत्तेः तास, तस्स,
तासे, तिस्सा, ताए ॥

५. ६७. आमा णं सिं स्याताम्

आमा सह तदत्त्रिषु णं सिं वा स्याताम् । णं, सिं, तेषां तासां । पक्षे तेणं,
ताणं, तीणं वा ॥

५. ६८.

अमृटामिसि णः

एषु पेषु त्रिषु तदो णः स्याद्वा । णं भण, तं भण, तां भण, तद्भण वा ।
णेणं । णाए । णेहिं । णाहिं । पक्षे तं, तेण ताए, तेहिं, ताहिं ॥

५. ६९.

किमः कः स्यात् ।

वेति निवृत्तम् । त्रिषु सुपि । को रुक्खो । कं वणं । का णारी ।—
'किं सीसउ जं ठवेई' वजपरिणामो' [= किं शिष्यतां यत् स्थापयति वयः-
परिणामः, R. IV. 23] इत्यादावव्ययस्य किमः प्रयोगः ॥

५. ७०. इदम इमः स्यात्

त्रिषु सुपि । इमो । इमा । इमं । अअं, इअं, इति संस्कृतात् ॥

५. ७१.

अः स्तिस्सयोर्न वा

स्तिस्सयोर्दिमोऽकारः स्यान् वा । अस्ति, इमस्ति । अस्स, इमस्स ॥

५. ७२.

दस्य हो डिना

डिना सह इदमो दस्य हः स्यात् । इह, इमस्ति ॥

५. ७३.

न त्थः ॥ ७१ ॥

इदमो डेः स्थाने त्यो न स्यात् । इह, इमस्ति, अस्ति, इमस्मि ॥

23 I तजो मस्सासि ताहा सुन्दरं ; O तजो ॥ मस्सासि सुन्दरं ; U तजो
मस्सासि अहा सुन्दरं ; G तए मस्सासि ताहा सुन्दरं .

24 UI गुणपताका ; A om. the quotations entirely.

25 U कं पठवेह ; IO कं पठवेह ; G कं पठवेह ; A. om. the entire
quotation.

५. ७४. क्लीबे सम्भ्यामिदमिषमिषमौ

इदम एते त्रयः स्युः । इदं, इणं, इणमौ । वानुवृत्तेः—इमं वणं ॥

५. ७५. सममेणमेतदोम्टाम्याम् ।

अम्टाम्यां सममेतद एणं स्यात् क्लीबे । एणं पेच्छ । एणं कअं । एण्णा, एएण वा ॥

५. ७६. तौ पञ्चम्याः

एतदः पञ्चम्याः स्थाने तौ स्याद्वा । एत्तो, एतस्मात् एताभ्यां एतेभ्यः । पक्षे प्रागुक्तकार्याणि ॥

५. ७७. तलुक् तोत्ये

तोत्ययोरेतदस्तस्य लुक् स्यात् । एत्तो, एत्य ॥

५. ७८. सावक्लीबे तदश्च सः ॥ ७२ ॥

अक्लीबे सौ परे तद एतदश्च तस्य सः स्यात् । सो जणो । सा रिद्धी । एसो । एसा । क्लीबे तु तं, एणं ॥

५. ७९. अदसो मुः

त्रिषु सुपि परे अदसो मुः स्यात् । अम् पुरिसो । अम् बह् । अमुं वणं । उदन्तबद्रूपाणि । अमुस्सिं, अमुत्य ॥

५. ८०. सुना वा ह

सुना सह अदसो हः स्याद्वा । अह पुरिसो णारी वणं वा ॥

५. ८१. युष्मदस्तुं तुमं तथा ।

तथेति त्रिषु सुना सह युष्मदः स्थाने तुं, तुमं च स्याताम् । युष्मद इत्यधिकारः । तुं, तुमं ॥

५. ८२. तं चामा स्यात्

अमा सह युष्मदस्तं स्यात् । चकारास्तुतुमौ च । तं, तुं, तुमं वा, त्वाम् ॥

५. ८३. तुज्जे तुम्हे तु जसा

जसा सह युष्मदस्तुज्जे तुम्हे स्याताम् । तुज्जे, तुम्हे ॥

५. ८४. शसा वो च ॥ ७३ ॥

शसा सह युष्मदो वो स्यात् । चकारास्तुम्हे तुज्जे च । वो युष्मान् ॥

५. ८५. टाडिम्यां तइ तुमए तए तुमे तुमइ

एते पञ्च स्युः । त्वया त्वयि वा ॥

५. ८६.

टा तुमाइ भवेत् ।

टेति सहायै तृतीया । अस्य विशेषादिष्टत्वात् तइ इत्यादि पञ्चकं च ॥

५. ८७. तुज्जेहिं तुम्हेहिं भिसा तु

भिसा सह स्याताम् ॥

५. ८८.

ऊसिना तुमा तुमादो च ॥ ७४ ॥

तचो तुमादु च तुमाहि तइचो चेति षट् प्रोक्ताः ।

ऊसिना सह ॥

५. ८९.

म्यसि तुज्ज तुम्हे तुम इति

म्यसि परे युष्मदः स्थाने तुज्ज तुम्ह तुम इति त्रयः स्युः ॥ पदादेशशङ्का-
निरासाय पञ्च एव विद्वणोति—

५. ९०.

एषां रूपाण्यदर्शवत् स्युः ॥ ७५ ॥

एषां त्रयाणामादेशानाम् । म्यसो हितो सुंतो आदेशौ अतश्चादौ स्याता-
मित्यर्थः । एवं त्रयाणां प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि रूपाणि भवन्ति । तुज्जाहितो,
तुज्जेहितो, तुज्जासुंतो, तुज्जेसुंतो । तुम्हतुमयोरप्येवम् ।—‘कुविअं च पसा-
एउं सिक्खइ लोओ’ तुमाहितो’ [= कुपितं च प्रसादयितुं शिक्षते लोकः
युष्मत्, GS. VI. 23] इति सप्तशती । तुम्हादेशमैष्यत्र कश्चिदिच्छति ।
तदन्ये न मन्यन्ते ॥

५. ९१.

तुह तुज्ज तुम्ह तुम्म तु तव तुम च ऊसा

ऊसा सह इमे सप्त स्युः ॥

५. ९२.

टया च ते दे स्तः ।

चकारात् ऊसा सह । ते, दे, त्वया तव वा ॥

27 BA तुम्ह तुज्ज^०. 28 B inserts च here which goes
counter to metrical setting and the reading of Mss.

29 B सिक्खाउहो; UIOG सिक्खउ लोए. Both readings are
corrupt though Mss. are nearer to the correct reading; em. according
to Weber's edition of GS.

30 B तुम्हादेशः; U तु ओहा(1)^०; G तुम्हा^०; IO चतुरा^०. It
probably refers to Ho's rule III, 98 as has been rightly conjectured
by Nitti (See *Les Gram.* p. 103, footnote 2.). Em. is mine.

५. ९३. तुज्झाणं तुम्हाणं वो तुम्होमा

आमा सह एते चत्वारः स्युः ॥

५. ९४.

डिना तुमम्मि न वा ॥ ७६ ॥

डिना सह तुमम्मि न वा स्यात् । तुमम्मि । पक्षे तद्प्रभृतयः ॥

५. ९५. तुज्झतुम्हो सुपि स्याताम्

सुपि परे । अत एत्वम् । तुज्जेसुं, तुम्हेसुं ॥

५. ९६.

शाकल्यस्यात इन्मते ।

शाकल्यस्य मते अनयोरत एत्वप्राप्तौ इत्स्यात् । तुज्जिसुं, तुम्हिसुं । एतत्तु न बहुसंमतम् ॥

५. ९७.

सुनास्सदोऽहं अहअं अहम्मि अहमित्यमी ॥ ७७ ॥

अस्मद इत्यधिकारः । सुना सह अमी चत्वारः स्युः ॥

५. ९८.

अम्मिरमा च

अमा सह अस्मदोऽम्मिः स्यात् । चकारात् सुना च । अम्मि, अहं मां वा ॥

५. ९९.

मि चैके

खम्म्यां सह मि च स्यात् इत्येके । मि, अहं मां वा ॥

५. १००.

ममं मं

सुनेति निवृत्तम् । अमा सह ममं मं इत्येतौ स्याताम् । ममं, मं, माम् ॥

५. १०१.

अम्हे जसा

सह स्यात् ॥

५. १०२.

जसा जे च ।

चकारादम्हे च । जे, अम्हे, अस्मान् ॥

५. १०३.

टा मे ममाइ

टया सह मे ममाइ स्याताम् ॥

५. १०४.

टाहिम्यां समं मइ मए उमौ ॥ ७८ ॥

स्याताम् । उभाविति क्रमशङ्कानिरासार्थम् । मइ, मए, मया मयि वा^{३२} ॥

५. १०५.

मिसा जे अम्ह अम्हाणं अम्हे अम्हेमित्यमी ।

पञ्च स्युः ॥

31 U सम्मया ; IO संवया ; G मयाया ; A same as B.

32 The portion from अम्हे जसा (Ba. 101) up to this is lacking in UG10.

५. १०६. कसिना ममाहु मचो ममाहि ममादो मचो स्युः ॥ ७९ ॥

कसिना सह पञ्च । अत्र द्वितीयपादे एका मात्रा वर्धत इति न बाध्यम् ।—

‘जइ दीहो वि अ वण्णो लहु जीहा पढइ होइ सो वि लहु ।’ [= यदि दीर्घमपि च वर्णं लघु जिह्वा पठति भवति सोऽपि लघुः, PPL. I. 8]

इति श्रीमत्पिङ्गलपादैर्दीर्घस्य लघुत्वातिदेशात् ॥

५. १०७. म्यस्यमममौ स्याताम्

म्यसि परे अस्मदो अम्ह मम इत्येतौ स्याताम् । हितो सुंतो द्वावादेशौ च पूर्ववत् । अम्हाहितो, अम्हासुंतो, अम्हेहितो, अम्हेसुंतो । ममाहितो, ममासुंतो, ममेहितो, ममेसुंतो ।—

‘को न्खु अवराहिलो विअ कुप्पइ अण्णो तुमेहितो ।

ओरद्धं पि पसाअइ का वा अण्णा ममाहितो³³ ॥’

[= कः खलु अपराधवान् एव कुप्यति अन्यः युष्मत् ।

अपराद्धमपि प्रसादयति का वा अन्या अस्मत् ॥]

इति वाक्यतिराजः ॥

५. १०८.

अम्हचोऽम्हेहिमित्येके ।

पदादेशोऽयम् ॥

५. १०९. मम मे मह मज्झ कसा

कसा सह चत्वारः स्युः ॥

५. ११०.

आमा वेअम्हाजमम्हमम्होम्हाः ॥ ८० ॥

आमा सह एते पञ्च स्युः ॥

५. १११. किना ममस्सि ममम्मि स्याताम्

५. ११२. अम्हेसु मम्मिसुं ।

33 This untraced verse is preserved only in parts in UG10 in the following manner. A om. it and B preserves it completely.

U-को न्खु अवराहितो विअ कुप्पइ अण्णो उमेहितो । ओरद्धं पि पसा । G-को न्खु अवराहितो विअ कुप्पइ अण्णो उमेहितो । परिदपिद्वपि । I-को न्खु अवराहितो अवि कुप्पइ अण्णो उमेहितो, ओरद्धं पि पसा ; O same as I differing only in कुप्पइ as कुप्पइ.

34 The portion from ओरद्धं पि (Sa. 107) up to this lacking in UG10 ; A om. Sa. 108 only.

जम्हासुं स्युः सुपा

त्रय एव । अत्र केषांचित्यदानां संस्कृतास्तिद्धिं प्राचीनपुरोधात् व्याख्यानं
ग्रन्थविस्तरभयाच्च उपेक्ष्य सूत्राणि कृतानि ॥

५. ११३.

स्वादौ द्वेदोः

त्रिभित्येव । स्वादौ परे द्वेदोः स्यात् । दोहि । दोहितो, दोसुतो । दोष्णं ।
दोसुं । जश्शसोर्वक्ष्यते ॥

५. ११४.

त्रेस्ती

त्रिषु स्यात् । तीहिं, तीहितो, तीसुतो । तिष्णं । तीसुं । दीर्घनिर्देशात्
भिसुभ्यसा- न्सुसुं कदाचिद् गुणो^{३८} मा भूत् । जश्शसोर्वक्ष्यते ॥

५. ११५.

सजम्हासः ॥ ८१ ॥

तिणि स्यात्

त्रिषु त्रैजश्शस्सहितस्य तिणि स्यात् । तिणि विष्पा बालाओ भूसणाई वा ॥

५. ११६.

द्वेस्तु दोदोणिदुवेवेवेण्यस्तथा ।

तथेति जश्शस्म्यां सहितस्य द्वेति पञ्च स्युः । दो, दोणि, दुवे, वे, वेणि,
सोहंति पेच्छ वा ॥

५. ११७.

पदे परे दुः समासे

समासे पदे परे द्वेदुः स्यात् । दुगुणो, दुवेओ ॥

५. ११८.

कुत्रचिदोय दक्ष्यते ॥ ८२ ॥

‘ण्डालफलजं दोहं डचंदुजलं’^{३९} [= ललाटफलकं द्विखण्डचन्द्रोऽज्जलम्,
KM I. 32] इति राजशेखरः ॥

५. ११९.

चतुरब्जारी चत्तार चत्तारि चत्तारे ।

जश्शस इत्येव । चत्तार आदेशः ॥

35 UGIO प्राग्

36 UIO त्रिषु; G तेषु; A same as B.

37 B सुभ्यसाम्भस्यु; UI सम्भसुं सुभ्य; G सम्भस्यसु; A om.; om. is mine. 38 B puts '(?)' here. But this is correctly in agreement with the Mas.

39 This citation from KM is lacking in UGIO only, though 'इति राजशेखरः' is there. BA read दोहिण्य in place of दोहं which should be the correct reading; cf. Et. I. 8, 22. In Dr. Ghosh's edition the reading is दोहं for दोहं, though the latter is preserved in his best Mas.

५. १२०. अन्यत्र तु चदुः

जशसोरन्यत्र पुनः चतुरब्दुः स्यात् । चऊहि । चऊहितो । दकारो भाषा-
न्तरार्थः ॥

५. १२१. एषामामो णं

एषां द्वित्रिचतुराम् । दोणं । तिणं । चउणं । द्वित्वनिर्देशोऽत्र पादे शेषा-
देशयोर्द्वित्वनिषेधज्ञापकः । कृन्स्वेणं कृन्स्वाणं ॥

५. १२२. अदन्तवच्छेषः ॥ ८३ ॥

शेषः सुव्विधिरदन्तवत् । अग्गीहि । दोहि । णईहितो^{४०} । अग्गिस्स ।
वाउम्मि इत्यादि ॥

५. १२३. न डिक्स्थोरेदातौ

अदन्तत्वातिदेशात् प्राप्तावनदन्तान् स्याताम् । अग्गिम्मि । वाउम्मि ।
अग्गिदो । वाउदो । साबोत्वं भिस्सुपोरेत्वं च विशेषविधिना दीर्घेणैव व्याह-
तम् ॥

५. १२४. पञ्चादेर्मिस्सुपोः स्त्रियामाद्वा ।

भिस्सुपोः परयोः पञ्चादेरत आद्वा स्यात् स्त्रियाम् । पंचहिं, पंचाहिं । पंचसुं,
पंचासु । तरुणीसुं इत्यादि ॥

५. १२५. षष् छअ

स्यात् । छअ । छआ । छएहिं । छईणं ॥

५. १२६. मिसस एत्

विभक्तिविपरिणामेन षष इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । मिसि परे षषोऽत एत्
स्यात् । छैएहिं ॥

५. १२७. छा म्यसि

म्यसि परे षषश्छा स्यात् । छाहितो, छासुंतो ॥

40 B कन्स्वेण which is not authorised by the Mas.

41 B णईहितो. The Sū. 122 is preserved only in A among Mas. without comm.

42 From Sū. 123 upto this Mas. except A om.; A preserves mostly the Sūtras only.

43 U मिस एत् (-तो in G); IO मिस एत्.

44 This line is lacking in U&IO.

५. १२८.

क्षिपां भिस्तुपोष स्यात् ॥ ८४ ॥

छेत्येव । चकारात् भ्यसि च । छाहिं बाल्वाहिं । छासुं । छाहितो, छासुंतो ॥

५. १२९.

द्वित्वे बहुवचनम्

द्वित्वे वाच्ये बहुवचनं स्यात् । प्राकृते द्विवचनं नास्त्येवेति भावः । दो माणुसा, द्वौ मानुषौ । उहे मित्तावरुणा ॥

५. १३०.

षष्ठी तु चतुर्थ्याः

चतुर्थ्याः स्थाने षष्ठी स्यात् । णमो हरिणो । साहा आगिस्स । सहा पिअ-
राणं । बम्हणाणं देह ॥

५. १३१.

कचिच्च तादर्थ्ये ।

तादर्थ्ये विहितायाः चतुर्थ्याः षष्ठी न स्यात् ।— ‘पाणाअ गओ भमरो
लभ्भइ दुखं गइंदेसुं’ [= पानाय गतो भमरो लभते दुःखं गजेन्द्रेषु] ।
‘सुहाअ रजं किर होइ रण्णो’ [= सुखाय राज्यं किल भवति राज्ञः]
इति मम विलासवतीसद्वके । कचिद्ब्रह्मणमबहुत्वार्थम् । रुक्खाणं बल्लीओ ।
जूवाणं दोरुइं ॥

५. १३२.

बहुलमनुस्वारः स्याद्वाम्भिभिसिसुप्सु

टा आम् किं भिस् इं सुप् इत्येतेषु अनुस्वारो बहुलं स्यात् । रुक्खेणं रुक्खेण,
अम्ह्माणं अम्ह्माण, अम्हं अम्हा, रुक्खाणं रुक्खाण, कईणं कईण, एत्वं, एत्थ,
रुक्खेणं रुक्खे, रुक्खम्मि.रुक्खम्मि, रुक्खेहिं रुक्खेहि, रुक्खाइं रुक्खाइ, वणाइं
वणाइ, अग्गीसुं अग्गीसु, इत्यादौ विकल्पः । दहिणा महुणा अग्गिणा अम्हो
वो णे इत्यादौ न स्यात् ॥

५. १३३.

विनिमयश्च सुपाश्च ।

सुपां विनिमयः परिवर्तश्च बहुलं स्यात् । रात्तिं दिट्ठो सि, रात्रौ । अच्छीसुं
पिज्जर्सिं ॥

45 A गइंदेसुं; BA लभ्भइ which is wrong.

46 A om. from सुहाअ up to this.

47 UG10 om. the rules 127-133. Moreover the comm. of 133-134 are not faithfully recorded in Mss. UG10 om. from रात्तिं; A पिज्जर्सिं for पिज्जर्सि.

५. १३४. वीप्सायां पूर्वपदे भवेद् द्वितीयैकवचनं वा ॥ ८५ ॥

अंगमंगाहं । घरंघरेण । वणंदणेहि । अंगमंगाणं । घरंघरेसुं^{८५} ॥

इति श्रीमार्कण्डेयकवीन्द्रकृतौ प्राकृतसर्वस्वे भाषाविवेचने

महाराष्ट्रां सुब्बिविः पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

48 UGIO om. the last but one ex. and read ५ for ५ in the last ex. of this Sā.

षष्ठः पादः ।

६. १. लङ् भूतभाविनोर्वा स्यात्

भूतभाविनोः काल्योल्लेद वा स्यात् । होइ, अभवत् वभूव । पक्षे होहीअ, होइ, भूयात् भविता भविष्यति अभविष्यत् । पक्षे होहिइ ॥

६. २.

अदन्तस्योभयं पदम् ।

अदन्तस्य धातोरुभयपदं स्यात् अविशेषात् कर्तरि भावकर्मणोश्च । पचइ, पचए । वड्डइ, वड्डए । ईअइज्जादीनामदन्तत्वात् पढीअइ पढीअए, वड्डिअइ वड्डिअए, दिज्जइ दिज्जए, खज्जइ खज्जए, पेक्खइ पेक्खए, इत्यादयः ॥

६. ३. षरस्मैपदमन्येषाम्

अदन्तानामन्येषाम् । णेइ । देइ । होइ । विकरणस्यानदन्तत्वात् । पढहिइ, वड्डहिइ ॥

६. ४.

तेतिगोरेदिती स्मृतौ ॥ ८६ ॥

पचए, पचइ । वड्डए, वड्डइ । 'प्रायः कग' (PS II. 2) इत्यादिना तलोपेनैव सिध्यति, किमनेर्न सूत्रेणेति न वाच्यम् । तस्य प्रायिकत्वात् पढदि पढदे इत्याद्यनिष्ठसिद्धेः । नाटकेषु तथा दृश्यत इति चेत् महाराष्ट्री-तरासु भाषासु तथा सिद्धेर्न विरुद्धम् । राजशेखरस्य महाराष्ट्राभाष्येषु कोके-ष्वपि दृश्यत इति चेत्, तस्यैवाविमृश्यकारित्वम्, नापराधोऽनुशासनानाम् ॥

1 B वड्डिअइ, वड्डिअए; UIO give only वड्डिअइ; G वड्डिअए, and om. दिज्जइ. The reading suggested is according to A. This is also confirmed by ex. given under Sā 3. 2 A om.

3 UIO om. and gives a single corrupt ex.: वड्डिअइ.

4 BG 'पढ'. But others invariably read what is suggested above.

5 This set of ex. is according to Mas. with single exception in G which gives वड्डइ; B पढए, पढइ; वड्डए, वड्डइ.

6 Mas. om. from तलोपे° up to this. A om. the fentire portion after वड्डइ.

7 B महाराष्ट्रीप्रयोगेषु; I महाराष्ट्रां प्रयोगेषु; O 'राष्ट्रा' केसि; A om.; G महाराष्ट्राभ्यं कोकेऽपि; U महाराष्ट्रीप्रयोगेषु; em. is mine according to G.

६. ५. **एभिः**

स्यात् । बह्वामि । सेसिबोस्तु कार्यान्तराभावात् पठसि पठसे, बह्वसि बह्वसे ।
मण्णे जाणे इति तु संस्कृतात् ॥

६. ६. **रुटि मिह इल्लुग् वा**

स्यात् । पठं । हसं । मो बिन्दुः । पक्षे पठामि हसामि । ळटीति किम् ।
काहिमि ॥

६. ७.

प्रायेणात् एदिदात् स्युः ।

धातोर्विकरणस्य वा अतः स्थाने । प्रायेणेति वचनात् तिङ्सिञ्जोरादेतौ वा ।
भणइ भणइ भणेइ, भणसि भणासि भणसि । अन्यन्वन्तेसेइत्यादेशेषु निषेध
एव । भणंति भणंतु भणंति भणसे भणित्या । हादेशे उत्तमे च त्रयोऽपि वा,
भणइ भणेइ भणाइ भणिइ, हसमि हसामि हसेमि हसिमि, पठमो पठेमो
पठिमो पठामो, कृत्वत्त्वरिदेव, भणिअं भणिअवतो, क्त्वातुंतव्येष्वेदितावेव,
भणिऊण भणेऊणं, हसिउं हसेउं, पठिअव्वं पठेअव्वं ॥

६. ८. **भूमि न्ति, हइत्या, मोमुमाः**

भूमि बह्वे अर्थात् त्रयाणां पुरुषाणाम् एकद्वित्रिक्रमादेते आदेशाः स्युः ।
प्रथमस्य ह्येति, पठंति । मध्यमस्य होइ होइत्या, पठइ पठित्या । उत्तमस्य
होमो होमु होम, पठामो पठामु पठाम ॥

६. ९.

अतोऽन्ते तु वा प्रथमे ॥ ८७ ॥

अत उत्तरे प्रथमपुरुषे बहुत्वेऽन्ते वा स्यात् । तुवरंते, तुवरंति ॥

६. १०. **यक ईअ इअ इत्येतौ**

स्याताम् । पटीअई, पटिज्जइ ॥

६. ११.

अस्तेः सिः सिङा

सिङा सहास्तेः सिः स्यात् । सि असि ॥

६. १२.

मिडाऽमिह मिह ।

मिडा सहास्तेरमिह मिह इत्येतौ स्याताम् । अमिह, मिह, अस्मि ॥

8 Mss. om. portion from ळटीति up to this word.

9 UGIO इत्य० ; A om. the entire portion after भणासि.

10 Mss. om. the portion from इत्य० up to this word. Moreover in most of the places these are corrupt.

11 U अकिइ ; IO अतिइ ; G अकइ ; A reads correctly.

६. १३. अम्हो म्होऽम्ह म्ह मसा

मसा सहासोरमी चत्वारः स्युः । अम्हो, म्हो, अम्ह, म्ह, सः ॥

६. १४. त्वं यताभ्यां

लङ्लोटोर्मध्यमस्य बहुवचनाभ्यां सिंह अस्तेद्वित्वापन्नयः स्यात् । त्वं त्वं स्त वा ।— 'धरणिधरणे भुजं चिञ् महणम्मि सुरासुरा खअम्मि समुद्रा । इंतव्वम्मि दहमुहे एण्हि तुम्हे त्वं महमहत्स सहाआ ॥' [= धरणीधरणे भुजाः एव मयने सुरासुराः क्षये समुद्राः । हन्तव्ये दशमुखे इदानीं यूयं त्वं मधुमयस्य सहायाः ॥ R. III. 3] इति सेतुः । अत्थि अत्थु इति संस्कृतात् ॥

६. १५.

भूत आसि आहेसि ॥ ८८ ॥

अविशेषात् सर्वेषु पुरुषेषु वचनेषु च भूतकाले अस्तेरिमावादेशौ स्याताम् । आसि, आसीत् आसम् आसीः आस्त आसं आस्म वा । एवं आहेसि ॥

६. १६. अकास्यकासमौ स्यातां स्यानेऽकार्षादिकार्षमोः ।

पदादेशोऽयम् । अकासि । अकासं ॥

६. १७. शतृशानयोर्न्तमाणौ

स्याताम् । पढंतो, पढमाणो ॥

६. १८.

लङ्ङर्थे वा

क्रियातिपत्तिर्लङ्ङर्थः । तस्मिन् शतृशानयोर्न्तमाणौ स्याताम् । जह पढंतो ता पंडिदो हंतो । जह भुंजमाणो ता थिप्पमाणो ॥

12 UG10 om. from here up to the Sū No. 40; whereas A retains the same in an imperfect form. Curiously they intermingle the comm. of both the Sūtras and read like this- महं रूपेण सर्वेषां वचनानां, thus omitting Sū 40 altogether. The omission on the part of UG10 must have been due to sheer carelessness of the scribe who had copied the original work by overlooking some leaves. This sort of long omission is also noticeable in UG10 elsewhere.

13 A om; this quotation; B reads अस्ते which should actually be पण्डिते; cf. R. III, 3.

लिङ्त्वाविशेषोपादानादाशीर्लिङ्यपि उ सु मु प्रभृतय इत्येके ॥

६. ३२.

मध्यमे द्विवैकाचः ।

लिङ्लोटोर्मध्यम एकाचो धातोरेकवचने हि' वा स्यात् । होहि । होसु ।
देहि, देसु, दद्याः ददीयाः देहि दत्त्व देयाः दासीष्टाः ॥

६. ३३.

अत उत्तरस्य लोपः

लिङ्लोटोर्मध्यमैकवचनस्यात उत्तरस्य लोपो वा स्यात् । कुण, कुणसु । कुर्याः
कुर्वायाः कुरु कुरुष्व क्रियाः कृषीष्टा वा ॥

६. ३४.

नित्यं स्याद्भूमनि न्तु ह मो ॥ १२ ॥

लिङ्लोटोर्भूमनि बहुत्वे क्रमेण नित्यं न्तु ह मो स्युः । कुणंतु कुर्युः कुर्वीरन्
कुर्वन्तु कुर्वन्तां क्रियासुः कृषीरन् वा । कुणह कुर्यात कुर्वाध्वं कुरुत कुरुध्वं
क्रियास्त कृषीध्वं वा । कुणमो कुर्याम कुर्वामहि करवाम करवामहै क्रियास्मः
कृषीमहि वा ॥

६. ३५.

ओ जाही च तिङ्गं वा

लिङ्लोटोस्तिङ्गं त्रिषु पुरुषेषु सर्वेषां वचनानां स्थाने ज्जो ज्जाही वा.
स्याताम् । कुणेज्जो, कुणेज्जाहि ।— 'प्रायेणातः' (PS. VI. 7)
इत्यादिनैत्वम् । पक्षे कुणउ कुणंतु इत्यादयः ॥

६. ३६.

ज्जाल्लुल्लङ्गा चापि ।

लङ्लुङ्लङ्गा लिङ्लोटोरपि तिङ्गं स्थाने ज्ज ज्जा इत्येतौ वा स्याताम् ।
कुणेज्ज, कुणेज्जा । पक्षे, कुणइ, कुणंति, काहिइ, काहिति इत्यादि । लुङि—जइ
पढेज्ज ता पंढिओ' होज्ज, पढेज्जा होज्जा वा । पक्षे, जइ पढंतो ता पंढिओ
होंतो ॥

16 The reading of B is द्विवैकाचः instead of the reading given above in conformity with A. When there is no continuation of वा (= option) on account of the declaration made by the preceding Sū. i. e., 31 as 'वेति निवृत्तम्' and here, there is need of introducing वा, the reading as given in A seems to be correct.

17 B हिः; A हि; the reading of A preferred for the same reason as above.

18 A reads this correctly as against स्तः of B. 19 B पण्डिय (जो.)

६. ३७. मध्ये चैकाचः

एकाचो धातोर्लडादितिङं मध्ये च उज उजा वा स्याताम् । देज्जइ, देज्जाइ । पक्षे देज्ज, देज्जा, देइ । होज्जउ, होज्जाउ । पक्षे होउ, होज्ज, होज्ज-हिदि । एवं सर्वत्र ॥

६. ३८. न जान्तिन्त्वोः

अन्यन्त्वोः परयोः उजा न स्यात् । देज्जन्ति । देज्जन्तु ॥

६. ३९.

लटि च कर्तरि षच् ॥ ९३ ॥

अस्मादिहिश्च

संस्कृते लडादिचतुष्के भावकर्मणोर्यङ् विहितः । प्राकृते स एव लटि स्यात् । ततो यक आदेशौ । तस्माद्यक उत्तरे इहिश्च स्यात् । सुमरिज्जिहिइ मए । स्मरिष्यते मया । यक इज्जादेशः ।— 'गम्मिहिसि तस्स पासं' [= गम-यिष्यसे तस्य पार्श्वम्, GS. VII. 7] इति सप्तशत्याम् । गमयतेर्यगन्तृत्वे द्वित्वम् । एवं वज्जिहिसि वादिष्यसे, खज्जिहिसि खादिष्यसे ॥

६. ४०. भूते त्वीअः स्यात्

भूतकाले विहितानां लङ्लिङ्लुङ्लृङं तिङं त्रिषु पुरुषेषु सर्वेषां वचनानां स्थाने ईअः स्यात् । हुवीअ, अभवत् बभूव अभूत् अभविष्यत् । अभवन् बभूवुः अभूवन् अभविष्यन् । एवं मध्यमोत्तमयोः ॥

६. ४१.

हीअ एकाचः ।

एकाचो धातोर्भूतविहितानां लडादितिङं स्थाने हीअः स्यात् । काहीअ अकरोत् चकार अकार्षात् अकरिष्यत् इत्यादि पूर्ववत् । वानुवृत्तेः होइ, कुणइ, हुवइ ॥

६. ४२. प्रायेण वर्तमानेऽप्येतौ स्याताम्

वर्तमाने विहितानां तिङं स्थाने ईअ हीअ इत्येतौ स्याताम् । सोहीअ शोभते शोभन्ते इत्यादि । देहीअ ददाति दत्ते ददति ददते दीयते दीयन्ते वा ॥

20 This portion is lacking in B; A altogether om. the comm. which most probably existed in the original work.

21 Originally in Mas. वयस्तेरवन्तस्ते as recorded by B is definitely incorrect.

६. ४३.

पुरादियोगे च ॥ १४ ॥

पुरादियोगे भूते भौविनि विहितानां तिष्ठं स्थाने च ईज हीज इत्येतौ
स्थाताम् । पुरा जौहीज पुरा याति । एवं एष पुरा वसीज छत्ता, अत्र
पुरा वसन्ति छात्राः । माद्वयोगे लुङ् । मा हुवीज । मा होहीज ॥

६. ४४.

णिङ् आवे वा

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः प्रयोजके विहितस्य णिङः स्थाने आवे वा
स्यात् । कारावेइ । पढावेइ । वङ्गवेइ । चोरयितुं प्रयुक्ते चोरावेइ । कारावेति ।
पढावेति । पक्षे करेइ पढेइ इत्यादि । अदादेशसूत्रेण णिङ् एत्वम् । अदन्तत्व-
पक्षे कारइ पाढइ इत्यादयः । प्रयोजकणिङ् इति किम् । चोरेइ । चितेइ ॥

६. ४५.

प्रायेणादेरातोऽत्

प्रयोजकणिङि धातोरादेराकारस्याकारः स्यात् संस्कृतानुशासनेन वृद्ध्यादिकार्ये
कृते सति । कारावेइ । पढावेइ । प्रायेणेतिवचनात् आवेविधौ प्रवृत्तिः,
आवविधौ विकल्पः । एत्वविधौ अदन्तत्वविधौ अत इत्वविधौ च निवृत्तिः ।
एषामुदाहरणान्युत्तरत्र वक्ष्यामः ॥

६. ४६.

क्वचिदवध ।

प्रयोजके स्वार्थे वा णिङ् स्थाने अवः स्याद्वा । क्वचिदिति सिद्धप्रयोगोर्नु-
सारात् युक्तान्तधातुविषये । वङ्गवइ । पेळवइ ।—‘छिविओ’ सरिण्हि पेळवंतं
वँ महि’ [= स्पृष्टा प्रसृतकैः प्रेरयन्तमिव गहोम्, R. II, 8] । पक्षे
वङ्गेइ वङ्गवेइ, पेळेइ पेळेवेइ ॥

६. ४७.

भावे कर्मणि चावे न स्यात्

स्पष्टम् । उत्तरत्रोदाहार्यम् ॥

22 B inserts च here which is not authorised by Mas.

23 UGIO om.; IO also om. portion from here up to कारावेइ in the next Śū.

24 U णिङ्; GIO णिङ्; A om. the line entirely.

25 U वङ्गविओ; G वङ्गवि; IO वङ्गवि; A om. the quotation.

26 UGIO च; B च; the original reading is perhaps च. Km. is mine.

६. ४८.

आवय कृति चकारौ च ॥ ९५ ॥

वेत्यनुवर्तते । आवेविधेरपवादः । णकादौ कृति परे चकारात् भावे कर्मणि च प्रयोजकणिः स्थाने आवः स्यात् । णक् तुङ् तुङि क्त क्तवतु त्वयैङ् अनी-यङ् क्तन्त् क्तन् तुमङ् क्त्वा यच् इत्येते णकादयः । पढावओ, पाढावओ । पढाविआरो, पाढाविआरो । पढाविरो, पाढाविरो । पढाविओ पाढाविओ । पढा-विअंवतो, पाढाविअंवतो । पढाविअव्वं, पाढाविअव्वं— ' प्रायेणात् एदिदातः स्युः ' (PS. VI. 7) इति आवस्यात् इदेतौ । पढावणिज्जं, पाढावणिज्जं, आवस्याल्लोपः । पढावणं, पाढावणं । पढविउं, पाढाविउं, अत्रावस्यात् एत्वम् इत्वं वेति द्विरूपम्, पढाविउं, पाढाविउं । पाढवेऊण, पाढाविऊण, पढावेऊण, पाढावेऊण । विहसाविऊण विहासावेऊण, विहसावेऊण, विहासावेऊण । विहसाविअं, विहासाविअं । बानुबृत्तेरदन्तत्वपक्षे—पाढओ, पाढिआरो, पाढिरो, पाढिओ, पाढिअंवतो, पाढिअव्वं, पाढेअव्वं, पाढणिज्जं, पाढिणं, पाढिउं, पाढेउं, पाढिऊण, पाढेऊण, विहासिऊण विहासेऊण, विहासिअं । चकारात् कचिदवक्ष्य । वङ्गुवओ, वङ्गुवओ । सिक्खवओ, सिक्खावओ ।—' तं मण्णे मह दुक्किदं^{२७} परिणदं दुक्खाण सिक्खावणं ' [= तन्मन्ये मम दुष्कृतं परिणतं दुःखानां शिक्षकम्, KM. II. 8] इति राजशेखरः । प्रायोनुबृत्तेरदन्तानामाकारेण सहावादेशो दृश्यते । आणावह । वक्खावह । उट्ठावह । तथा च वाक्पतिराजस्य—

27 UGIO om. portions starting from Sū. 47 up to this, the rest of the sent. being corruptly retained as: U- अनीय उन्तं करन्तं क्वण वैकेण कादयः । G- अनीयउन्तं देन्तं क्वण वैकेणकादयः । IO- अनीयउन्तं जरन्तं काण (क्वाण in O) वैलेणेणकादयः ।

28 This word supported by B is wanting in Mss. A om. the entire portion after पढाविआरो.

29 B दुक्खिदं; U दुक्खाण; I दुक्कात; O दुदुक्कात; G पदक्खावणं; em. according to the reading given in Dr. Ghosh's edition, which most probably is the original reading. However, for the correctness of the reading of both B and Ghosh, cf. Mh. III. 37-39.

‘विदुविअमअणमब्बं सिद्धिलाविअमाणमाहणं ।

उट्ठाविअचिरविअणं उग्गच्छइ अगदो क्खु ससिबिबं^{३०} ॥’

[= वर्धितमदनगर्वं शिथिलितमानमाहात्म्यम् ।

उत्थापितचिरवेदनमुद्गच्छति अप्रतः खलु शशिविम्बम् ॥] इति ॥

इति श्रीमार्कण्डेयकवीन्द्रकृतौ प्राकृतसर्वस्वे भाषाविवेचने

महाराष्ट्र्यां तिङ्विधिः षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

80 The reading of this verse is very corrupt in Mss :

U- विदुविअ अमअणमब्बं सिजिणाविअमाणमाहणं ।

उट्ठाविअचिरविकाण अंउप्पाराइअगदोअमसिबिअमिति ॥

IO- विदुविअ अमअणमब्बं सिजिआमणिमाणमाहणं ।

उट्ठा (-डा in O) विअअचिरविकारण अंउप्पाराइअगदोअमसिबिअमिति ॥

G- विदुविअ अमअणमब्बं सिजिणासूअ माणमाहणं ।

अमभावितं अचिरविकाणमजं उप्पाराज अगद्वारसमसिबिअमिति ॥

सप्तमः पादः ।

७. १. भवतेहोडुवौ स्याताम्

स्पष्टम् । होड, डुवड् ॥

७. २.

प्रादुप्रादेर्भो भवेत् ।

प्रादुरादेः प्रादेभ् । पादुम्भवड् । आविम्भवड् । पड्वड् । परिड्वड् ॥

७. ३. के हः

के परे भवतेहूः स्यात् । हूओ । भूतपतौ भूअवईति संस्कृतात् ॥

७. ४.

प्रकृतिरेव स्यात् प्रादुराविःसम्भुवः ॥ ९६ ॥

एभ्य उत्तरस्य भवतेः के परे प्रकृतिरेव स्यान्नादेशान्तरम् । पादुम्भूओ ।

आविम्भूओ । संभूओ । उम्भूओ । अन्यतस्तु — पड्वअं, परिड्वओ । बहिम्भ-

वड्, बहिम्भूओ इति केचित् ॥

७. ५.

प्रादुधुप्यभ

प्रादुत्तरस्य भवतेहूपादेशः स्यात् । पड्वुप्यड् । चकारात् पक्षे पड्वड् ॥

७. ६.

त्वरस्तूरतुवरौ

स्याताम् । तुरड्, तुवरड् ॥

७. ७.

के तुरो भवेत् ।

त्वर इत्येव । तुरिअं, अत इत्वम् ॥

७. ८.

जुदो णोल्लः

स्यात् । णोल्लड् ॥

७. ९.

घोलघुम्मौ घूर्णेः

घूर्णतेरिमौ स्याताम् । घोलड्, घुम्मड् ॥

७. १०.

दूमस्तु द्यतेः ।

द्यतेर्दूमः स्यात् । दूमड् ॥

७. ११.

पाटेः फालः

स्यात् । फालड् ॥

७. १२.

तूपेस्विप्यः

स्यात् । विप्यड् ॥

७. १३.

ओ जाण मुण इत्युभौ ॥ ९७ ॥

स्याताम् । जाणइ, मुणइ ॥

७. १४.

स्मरतेभरसुमरसुदाः

त्रयः स्युः । भरइ, सुमरइ, सुदइ ॥

७. १५.

वेः सरः

वेरुत्तरस्य स्मरतेः सूरः स्यात्, विसूरइ ॥

७. १६.

सरथ दीर्घो वा ।

वेरुत्तरस्य स्मरतेः सरः स्यात्, वेदीर्घो वा । विसरइ, बीसरइ । चकारः पूर्वसमुच्चयार्थः ॥

७. १७.

मृह इत्येके

वेरुत्तरस्य स्मरतेः मृह इत्येके । विमृहइ ॥

७. १८.

प्रान्मृहज

प्रात् स्मरतेः मृहज स्यात् । पमृहजइ ॥

७. १९.

जल्पेर्जम्भ्यः

स्यात् । जंपइ ॥

७. २०.

क्षियो क्षिजः ॥ ९८ ॥

स्यात् ।— 'क्षिजइ क्षिणा वि तणू' [= क्षीयते क्षीणापि तनुः, R. I. 85] ॥

७. २१.

हाकधुकः

स्यात् । ठुकइ ॥

७. २२.

धुवेधुकः

स्यात् । धुकइ ॥

७. २३.

ग्रन्थेर्गुर्धः

स्यात् । गुंवइ ॥

3. U om. this sent.; G 'इत्तादेशः'. 4 GIO जम्भ. UA agree with B.

5. UG रिज्जइणावेत्तथ; IO रिदिज्जः इणावेत्तथ; A क्षिजइ क्षिणावि तनु.

6. UIO भाकथ (चु in O) कः; G भासेधुं (धु)कः.

7 B reads गुन्ध in place of गुन्ध which seems to be the correct reading as given by UIAO. G, however, reads incorrectly; यत्नेर्गुन्धः, गुन्ध. The verb गुन्ध (गुन्धिष्य) is used in Oriya also.

७. २४.

निरो गिलः ।

स्यात् । गिलह ॥

७. २५. निरः पदेर्वलः

निर उत्तरस्य पद्यतेर्वलः स्यात् । गिम्बर्ह ॥

७. २६.

माळो माणो वा

निरो माळो माणो वा स्यात् । गिम्माणह, गिम्माह ।— 'गिम्माअमज्जणसुहा'

[= निर्मितमज्जनसुहा; R. 1. 20] इति सेतुः ॥

७. २७.

ममवावपि ॥ ९९ ॥

निरो माळो ममवावपि स्याताम् । गिम्माह, गिम्मवह ॥

७. २८.

व्युत्पद्यतेर्विदप्यः

स्यात् ।— 'विदप्यति गुणा' [= व्युत्पद्यन्ते गुणा; R. I. 10] ।

७. २९.

तिङि भावीहौ मिषः स्याताम् ।

स्पष्टम् । भाह, वीहह । विहेहति संस्कृतात् । तिङीति किम् । 'पीलणभीओ
व्व हिअआदो' [पीडनभीत इव हृदयात्, KP, IV, SL. No. 66] ॥

७. ३०.

मिङि भाअमिसौ

स्याताम् । भाअह, मिसह । भाएह, मिसेह । भाआवेह, मिसावेह । भेसेह
इति तु भेषृ भये धातोः । भीसेह इति भीषयतेः ॥

७. ३१.

म्लायो वा वाअ मिलाअ इत्येते ॥ १०० ॥

त्रयः स्युः । वाह, वाअह, मिलाअह ॥

७. ३२.

जृम्मेज्जभाअ-जंभाहौ

स्याताम् । जंभाअह, जंभाहह ॥

8 UIOG निम्बर्ह; A agrees with B.

9 A reads विदप्य in place of विदप्य; but UGIO read विप्ये.

10 B reads मीह in place of वीह in Sā. as well as in the comm. UGIO read वाह in the Sā.; so also UG give वाह as ex. I reads वाह. A, however, reads विह in Sā. as well as in comm. (ex. वीह) which seems to be correct one; cf. Ho. IV, 53 & Bt. I, 8, 7. The reading of UGI shows that वाह is the result of confusion with the actual word वीह; hence em. 11 Mss. om. these two exs.

12 B reads जम्ह in place of जम्ह here and in following rules relating to जम्ह. Mss. read invariably जम्ह; cf. Vr. VIII, 14.

७. ३३.

प्रादेर्जम् च दृश्यते ।

विजम्भे । उज्जम्भ ॥

७. ३४.

वटि जम्भ जम्भा इति वापि च कश्चन ॥ १०१ ॥

जम्भह, जम्भाह । कश्चन वसन्तराजः ॥

७. ३५.

चिवमिणः स्यात्

चिणह ॥

७. ३६.

उदो वा

उचिणह, उचैह ॥

७. ३७.

अद्वावः सदहो भवेत् ।

अस्य श्रुपूर्वस्य व्यतिरेकेण प्रयोगो न दृश्यते । सदहह ।- 'दिङ् ति ष्म सदहिञ्' [= दृष्ट इति न श्रुतितम्, R. I, 38] ॥

७. ३८.

क्रीणः किणः

किणह ॥

७. ३९.

वेस्तु वा स्यात्

विकिणह, विकेई ॥

७. ४०.

ध्मो धमः

स्यात् । धमिज्जह ॥

७. ४१.

सोद उदुमा ॥ १०२ ॥

उदा सहितस्य ष्म उदुमा स्यात् । उदुमाह ॥

७. ४२.

उदुमाअ च केषांचित्

मते । उदुमाअह ।- 'होति सलिलदुमाअधूमाअंतवलवामुहा मअरघरा '

13 G wrongly reads विजम्भह.

14 B जम्भाह जम्भाह इति हाकश्च कश्चन ; A has the same reading as B excepting एव in place of न्ह ; G जम्भह जम्भाह इति वापि च कश्चन ; IO जम्भाह इति विवृष्टश्च कश्चन ; U जम्भह जम्भाह इति च हाकश्च कश्चन ; of all these readings the reading of G alone is sensible. Hence I have emended after the reading of G. The rule definitely relates जुम् and not to हा.

15 G जम्भहह, जम्भाहह ; U जम्भहह, जम्भाहह ; IO जम्भहह, जम्भाहह ; B जम्भाहह, जम्भाहह ; A same as B excepting एव in place of न्ह ; em. according to UG ; of हाह in the sense of yawning in Oriya.

16 UG om. rules 37-39 ; IOA retain them ; A सदहो for सदहो.

17 UIO सोह ; G सोह for सोह.

[= भवन्ति सलिलोष्मापितधूमयस्नानकवायुः सक्तरुहाः, R. I. ४]

इति सेतुः ॥

७. ४३.

प्र ओजिम्हेजिहावपि ।

जिघ्रतेरिमौ स्याताम् । ओजिम्ह, इजिम्ह । अपिशब्दात् - 'सम्भ्रमरपञ्च-
मघाहरि' [= सभ्रमरपञ्चघ्राणशीले, KP. V. SL No. 185] इति
समाधेयम् ॥

७. ४४.

प्रसेपितः

स्यात् । पिसह ॥

७. ४५.

स्वगेरोत्थदकौ

स्याताम् । ओत्थह, दकह । बाहुल्यात् षणह ॥

७. ४६.

खुप्पमिसौ पुषेः ॥ १०४ ॥

स्याताम् । खुप्पह, मिसह ॥

७. ४७.

सकसप्पौ सुपेः

स्याताम् । सकह, सप्पह ॥

७. ४८.

चच्छरं परं मास्तु तथैते ।

त्रयः स्युः । चच्छह, रंषह, रंभह ॥

18 UGIO are hopelessly corrupt with regard to this Sū. as well as its comm.; A om. comm. portion.

U- माओतिष जिहावपि । ओकिहह, इमिहह ;
मतसञ्चरान्तमवाणा हरि इति समाधेयम् ॥

G- मओमितिहेजहावपि । जिघ्रतेः । ओक्थह, इमिहह ;
अपिचारात् मतसञ्चरावतमवाणारिमः समाधेयम् ॥

IO- मओमितिहे जहावपि । जिघ्रतेः । ओकिहह, इतिमिहह ; अपिशब्दात् मत-
सञ्चरान्तमवाणाहरिणि समाधेयम् ॥

19 U वतः, ex. पितह ; G पितः ; ex. same as U ; IO वतः ; ex. same as U.

20 B reads चञ्च and रञ्च in place of चञ्च and रञ्च respectively. A has चञ्चु and रञ्च for these two words ; UGIO, however, give readings as suggested above. Cf. Var. VII, 68 (तथै रञ्चवञ्चौ) ; here चञ्च is probably a scribal error for चञ्च. See also Ho. IV, 194. Modern Oriya has both चञ्च (चञ्चिवा) and रञ्च (रञ्चिवा) in the sense of sharpening.

७. ४९. बाह्वासाववाद्वाहिकास्थोः

अवाहुत्तरयोगाहिकास्थोर्बाह्वासौ वा स्याताम् । ओवाहइ । ओवासइ ॥

७. ५०.

सोवसुवौ स्वपेः ॥ १०५ ॥

स्याताम् । सोवइ, सुवइ । वलोपे सोअइ, सुवइ ॥

७. ५१. समो गुपेर्जवो वा स्यात्

संजवइ, संगोवइ ॥

७. ५२.

खुंदखुम्मखुलाः खुंदेः ।

खुंदइ, खुम्मइ, खुलइ ॥

७. ५३. इषादीनामुपान्तस्य ऋदेरिः स्यात्

वरिसइ, मरिसइ, हरिसइ ॥

७. ५४.

अरोज्जतः ॥ १०६ ॥

अन्ते स्थित ऋदरः स्यात् । मरइ ॥

७. ५५. शक्रोतेस्तरचअतीरीः

शक्रोतेऽयः स्युः । तरइ, चअइ, तीरइ । शक्यतेस्तु सकइ ॥

७. ५६.

लुह रोसाण पुस तु मँजेः ।

त्रयः स्युः । लुहइ, रोसाणइ, पुसइ । मार्जयतेस्तु मजइ ॥

७. ५७. क्षरतेर्झरः

स्यात् । झरइ । पज्झरइ ॥

21 B ध्रुवे: which is evidently wrong. UAG ध्रुदे:; IO ध्रुदे:; em' according to UAG; cf. PS. IX. 118. The ex. खुदइ as given by UG IO should be खुन्दइ.

22 UGIO इरः (र). The ex. given by UGIO are very corrupt:

U- दतिस्सङ्गः, मजस्सङ्गः, हरिस्सङ्गः । G- दतिस्सङ्गः, मजिस्सङ्गः, हरिस्सङ्गः ।

IO- दतिस्सङ्गः, मजिस्सङ्गः, हरिस्सङ्गः ।

23 UIO अङ्कोतेस्तरचअतीचाः; G अङ्कोतेस्तरचअतीचाः; ex. चिअइ, तिचइ.

24 Here is a specimen to show to what extent Mss. can be corrupt. The Sū. is given as-

UIO- हीहरोआसापूरोन्तमुकेः । G- बजोलुहरोआअपूपाः ।

A alone reads it correctly and fully agrees with B.

25 U om. Sū. Ex. very corrupt: इरकि परे रकिं; G क्षरतेर्जचः स्यात् । इचकि परेरकि; I क्षरतिः० इरकिं परे रकिं; O इचः for झरः; otherwise same as I.

७. ५८. ईरयतेः संप्राम्यां सोल्लपेछौ स्तः ॥ १०७ ॥

संप्राम्यां सह । सोल्लह, पेछह ॥

७. ५९. खाधौ च खादिधान्योः

खादिधान्योः खाधौ स्याताम् । खाइ । धाइ । चकारात् खाअइ, धाअइ ॥

७. ६०. आतोऽह्ना

धातोराकारादुत्तरे अकारागमो वा स्यात् । जाइ, जाअइ । माइ, माअइ ।

— 'तुह द्विअए सुहअ सा अमाअंती' [= तव हृदये सुभग सा अमान्ती,

GS. II. 82] । ध्यै—झाइ, झाअइ । गै—गाइ, गाअइ । अङ्कदेशसूत्रेण

(PS. VII. 102) ऐत आ स्यात् । राइ, राअइ ॥

७. ६१. नित्यमन्यन्त्वोः ।

अन्यन्त्वोः परयोः धात्वाकौरादकारो नित्यं स्यात् ।— 'वाअंति चेत्ताणिला'

[= वान्ति चैत्रानिलाः, KM. I. 17] इति राजशेखरः ॥

७. ६२. स्युः पुञ्छलुञ्छपुङ्गाः प्रोञ्छेः

पुंछइ, लुंछइ, पुटइ ॥

७. ६३. विलमस्तु खेदैर्यतेः ॥ १०८ ॥

विलभेइ ॥

७. ६४. तुडतोडतुडुसुड्हास्तुडंतेः

तुडइ, तोडइ, तुटइ, खुटइ ॥

७. ६५. तवथुअथुवाः स्तौतेः ।

तवइ, थुअइ, थुवइ ॥

७. ६६. छिदिमिघोरन्तो न्दः

स्यात् । अन्त इत्यधिकारः । छिदइ, मिदइ ॥

७. ६७. ओ ह्रजियुज्योः

अनयोरन्तो झः स्यात् । मुंजइ । पंजंजइ ॥

26 A adds झइ, ठाअइ. 27 UG 'लवकाराद्'; IO 'देति लवकाराद्.

28 U रोदयतेः; ex. विक्रमेति; GIO विक्रमस्तु रोदयतेः; ex. विक्रमेति.

29 A हुदनेः; G स्फुटयतेः; UIO हुदनेः; for the correctness of the reading, cf. Hs. IV, 116.

30 UGIO दः; ex. छिदइ, मिदइ.

७. ६८.

निमिषं नियुजः स्यात् ॥ १०९ ॥

णिमेः । चकारात् णिउजइ । एषां त्वादौ रूपान्तराणि प्रकाशितानि ।
(PS. IV. 36) ॥

७. ६९.

रुधो म्मन्धौ

रुधोऽन्तो म्मन्धौ स्याताम् । रुंधइ, रुंभइ ॥

७. ७०.

कयेर्दः स्यात्

अन्त इत्येव । कढइ ॥

७. ७१.

वेष्टतेष

अन्तो ढः स्यात् । वेढइ ॥

७. ७२.

छ उत्समोः ।

उत्समोरुपपदयोर्वेष्टतेरन्तो छः स्यात् । उव्वेछइ । संवेछइ । आदेशस्य
द्वित्वसिद्धौ द्वित्वापन्नलकारनिर्देशादत्र पादे आदेशस्य द्वित्वं न स्यादिति
ज्ञापितम् ॥

७. ७३.

मृदो ड्लौ

मृदोऽन्तो ड्लौ स्याताम् । मडइ, मर्लई ॥

७. ७४.

शुदिपतोर्दः

अनयोरन्तो ढः स्यात् । सढइ । पडई ॥

७. ७५.

वृधो डूः

वृधोऽन्तो डूः स्यात् । वडूई ॥

७. ७६.

कृषेर्न वा ।

कृषेरन्तो कृ न वा स्यात् । कडूई, करिसइ ॥

७. ७७.

ज्ज्ञो बुद्धयादेः

बुद्धयादेरन्तो ज्ञः स्यात् । बुज्झइ । सिज्झइ । सुज्झइ । जुज्झइ । आरज्झइ ।
गृधु गिज्झइ । बुज्झिरो, बुज्झाविओ ॥

31 B om. this sent. A supplies this. UI क्खो रन्तो; G also om. the sent. and adds स्यात् to the rule.

32 G wrongly inserts मन्धवतीन्ध. 33 UIO duplicate इ in ex.; G reads इ for इ. 34 B डू for डू in this case as elsewhere.

35 The same em. here too over B in respect of डू.

७. ७८.

कृतेष्णुः

कृन्तोरन्तश्चः स्यात् । कट्टइ ॥

७. ७९.

बो व्रजितृत्थोः

अनयोरन्तश्चः स्यात् । वच्चइ । णच्चइ ॥

७. ८०.

रुदो ञ्ववौ ॥ ११० ॥

रुदोऽन्तो ञ्ववौ स्यातामि । रुव्वइ, रुवइ । अङ्कुदेशो रोवइ । वलोपे रोअइ, रुअइ ॥

७. ८१.

अथोद्विजेः

उद्विजेरन्तो ञ्जः स्यात् । उव्विज्जइ । चकारात् ञ्ववौ च । उव्विव्वइ, उव्विवइ । पूर्ववत् उव्वेवइ, उव्विअइ, उव्वेअइ ॥

७. ८२.

इनिखनोर्मो वा

अनयोरन्तो मो वा स्यात् । हम्मइ, हणइ । खम्मइ, खणइ ॥

७. ८३.

रुष्यादिबूदीर्घः ।

रुष्यात् । रूसइ । तूसइ । दूसइ । सूसइ । पूसइ ॥

७. ८४.

अकिलग्योर्द्विः

अनयोरन्तो द्विः स्यात् । सकइ । लगइ ॥

७. ८५.

अभ्यादीनां वाँ

अन्तो द्विर्वा स्यात् । उअसम्मइ, उअसमइ । तम्मइ, तमइ । भम्मइ, भमइ । चल्लइ, चलइ । णट्टइ, णडइ । फुट्टइ, फुडइ । शम्यादिराकृतिगणः ॥

७. ८६.

मीलतोः प्रादेः ॥ १११ ॥

प्रादेरुत्तरस्य मीलतेरन्तो द्विर्वा स्यात् । पमिल्लइ, पमीलइ । णिमिल्लइ, णिमीलइ । प्रादेरिति किम् । मीलइ ॥

36 UGA om. this rule; IO retain but in a very corrupt form :
बच्चति निस्वोः । अनयोरन्तः स्यात् । त (व in O) तर ; अतइ ॥

37 BUIO स्थात्, but cf. Sū. 73 comm.

38 G अपूर्णात् द्विजेः.

39 UGIO दिवु दीर्घः ; B excludes स्थात् from Sū. and includes it in comm. 40 UIO त वाँ ; G intermingles Sū. and comm.

७. ८७. हुयुजिलूष्यो णः पूर्वो ह्रस्वश्च

एभ्यो णकारागमः स्यात्, पूर्वो ह्रस्वश्च । हुणइ । सुणइ । जिणइ । लुणइ । धुणइ ॥

७. ८८.

हुअहुवौ च हुवः ।

जुहोतेः स्थाने हुअहुवौ स्याताम् । हुअइ, हुवइ, हुणइ ॥

७. ८९. क्त्वादौ शुवो वा

क्त्वातुमृतव्येषु शुवो णागमो वा स्यात् । सुणिऊण, सोऊण । सुणिउं, सोउं । सुणिअन्वं, सोअन्वं ॥

७. ९०.

जअश्च जेः

जेः स्थाने जअश्च स्यात् । जअइ, चकारात् जिणइ, अत्रापि क्त्वादि-
पक्षे णो वेत्यनुवर्तते । जेऊण, जिणिऊण । जेउं, जिणिउं । जेअन्वं,
जिणिअन्वं ॥

७. ९१.

लुनातेरुदो लुवः ॥ ११२ ॥

उदो लुनातेरुवः स्यात् । णागमापवादः । उल्लुवइ ॥

७. ९२.

क्त्वादौ लवो वा

क्त्वादौ परे लुनतिर्लवो वा स्यात् । लविऊण । लविउं । लविअन्वं ।
उल्लविऊण । उल्लविउं । उल्लविअन्वं । एवं पक्षे लुणिऊण । उल्लुविऊण
इत्यादयः ^{४३} ॥

७. ९३.

धूवो धुअधुवौ

वा स्याताम् । धुअइ, धुवइ, धुणइ ॥

७. ९४.

के पुनर्न ते ।

के परे पुनस्ते णागम आदेशाश्च न स्युः । ह्रस्वत्वं स्यादेव । हुअं । सुअं । जिअं ।
धुअं । उहं ॥

41 G inserts चकारात् which seems to be appropriate in the present context.

42 B has simply क्त्वादौ in place of क्त्वादिपक्षे णो which is clearly written in G. UIO retain the reading of G in most corrupt form.

43 UG add उल्लविऊण to ex.

७. ९५. यकोऽन्वो वा

एषां यकः स्थाने ञ्चो वा स्यात् । हुञ्च । सुञ्च । जिञ्च । धुञ्च ।
लुञ्च । अनभिधानादत्र णागमादयो न स्युः । पक्षे डुणिञ्ज, सुणिञ्ज
इत्यादयः ॥

७. ९६. ग्रहेर्गेण्डहिन्दौ

स्याताम् । गेण्ड, हिन्द ॥

७. ९७. क्त्वादिषु घे न वा ॥ ११३ ॥

क्त्वादिषु ग्रहेर्घे न वा स्यात् । घेऊण । घेउं । घेअब्बं । पक्षे गेण्डिऊण,
हिडिऊर्णे ॥

७. ९८. बुड्खुप्पो मज्जतेः स्यात्

बुड्, खुप् ॥

७. ९९. रन्धो राधयतेः स्मृतः ।

रंध ॥

७. १००. एवमितरेऽपि वेषाः

इतरे धात्वादेशाः । धावु धोअ^{४५}, अपक्रमयति खुड्कइ^{४६}, आभाषते अप्या-
ह । स्वदते चक्कइ । उत्तंभयति उत्तंघइ । छादयति आक्रामयति । कंपइ,
इत्यादयो यथादर्शनम् । केचिदादेशाः क्वचित् कृंति न भवन्ति । यथा—
भावओ, कारओ, कअं, करणिऊज इत्यादयः ॥

44 B हिन्डो, ex. हिन्दइ ; U हिने, ex. हिन्वइ ; IO गेण्डहित्तौ, ex. गेण्डइ
हिन्वइ ; G हिन्वो, ex. हिन्वइ. A retains the reading of B which
seems to be correct. Mss. often confuse न् with न्द or न्द्व which is due
to the way of writing in Oriya script by the scribes. Dr. Ghosh has
unnecessarily emended the rule of Pu. VIII, 8 to ग्रहेर्गेण्डहिण्णो, in
spite of the reading of Ms हिन्दो in place of हिण्णो. See PK P.
161, footnote 8.

45 B हिन्दऊण ; G हिन्दिऊण ; U हिन्दिऊण ; IO घेण्डिऊण, हिन्विऊण.

46 G स्याताम्, but this reading, if accepted, would give rise
to the violation of metrical discipline.

47 G यन्वो यूनवः ; UIO यन्वो यूनवः.

48 U यदं यदुः ; A यदयमति, I यदयमति ; O यदुयमति.

49 UIO यन्वइ ; G यदयमति, A om. 50 G क्वापि.

७. १०१.

शेषाणां स्याददन्तत्वम् ॥ ११४ ॥

उक्तादन्ये शेषाः । हसे हसह, त्रसी तसह, रमह, चोरह, चितह, कारह, पादह, बहूह इत्यादि । ऊह्या अह्ये ॥

७. १०२.

अङ्गुदेशा बहुलम्

धातूनामचामङ् आदेशाश्च बहुलं स्युः । अङ् यथा छिह्वै छवह धिप्पह, धुप्पह, मुअह मोअह, रुवह रोवह, आरुहह आरोहह, लिहह लेहह इत्यादौ विकल्पः । पेह देह जेमह, मिज्जैह राह भौह । एवं गै गाह । त्रैड परित्ताह । वच बोत्तु, बोत्तूण, बोत्तव्वं, अत ओत् । रोत्तु, रोत्तूण, रोत्तव्वं । भेत्तु, भेत्तूण, भेत्तव्वं । छेत्तु, छेत्तूण, छेत्तव्वं । सोत्तु, सोत्तूण, सोत्तव्वं । मोत्तु, मोत्तूण, मोत्तव्वं । अङ् नित्यं द्वित्वं च यथादर्शनम् । आदेशाश्च द्वौह, हुवह तुरैह तुवरह, इत्यादौ नित्यम् । ओवाहह, ओगाहह, ढक्कैह, ओत्थह, थअह, संजवह, संगोवह, इत्यादौ विकल्पः । उक्तादन्येऽपि । तिष्ठति यक्कह । — ‘आवअ-वित्यक्कतं [= आगतवितिष्ठमानम् R. III. 4] इति सेतुः । उपनयति—‘पणामेह मणि’ [= उपनयति मणि R. I. ४९] इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥

७. १०३.

रेहो वा राजतेः

वेत्यधिकारः । रेहह, राजह ॥

51 B बहह; U बहह; IO पवह; G दहह; A om.

52 B उहअह (?) इत्यादि; UIO उहअह्या इत्यादि; G उहअह्या इत्यादि; A om. Em. is mine. Mas. including B seem to have confused with regard to the actual reading as has been suggested.

53 UIO छि(ह in U)ह; G हवह.

54 BUGIO रोहह; A om. The mode of writing Oriya letter ज often appears like न in Oriya script. So also the quick writing of Oriya letter झ causes the confusion of Oriya letter झ. So it is very likely that the actual word is गिहह; also cf. Ho. IV. 217. Em. is mine.

55. B जन्अह्याह (!); U जाह । जोह; GIO जाह । रोह. All these are evidently corrupt and the reading as suggested above seems to be the correct one.

56 This word lacking in B is found in UGIO. IO बोत्तव्वं; G वेत्तव्वं.

57 B reads मोत्तु, मोत्तूण, मोत्तव्वं with which Mas. do not agree.

58 B & Mas. तुरह.

59 B वक्कह; Mas. तक्कह.

७. १०४.

त्यजस्तुः ।

छद्म चअइ ॥

७. १०५. पुलनिअनिअच्छजोवअवक्खपुलोअपुलआ दशोः सत्तिं ॥११५
 पुलइ, निअइ, निअच्छइ, । निपातनसामर्थ्यान् णत्वम् । जोवइ, अवक्खइ,
 पुलोअइ, पुलअइ । पस्सइ इति संस्कृतात् ॥

७. १०६. दंसो णिडि

णिडि परे दशोदंसो वा स्यात् । दंसेइ दरिसेइ । दंसविइ, दरिसावेइ । दावञ्चेति
 शाकल्यः । दावेई ॥

७. १०७.

आयो यो लोपः

आयप्रत्ययस्य यस्य लोपो वा स्यात् । धूमाइ, धूमाअइ ।— ' धूमाइ सिही ण
 पज्जलइ ' [= धूमायते शिखी न प्रज्वलति, GS. I. 14] ॥

७. १०८.

विन्दुमुच्चादेः स्यात् ।

विन्दुरागमः । मुंचइ, मुअइ । लुंपइ, लुअइ । लिंपइ, लिअइ ॥

७. १०९. वेघटतेर्विच्छेः

स्यात् । विछेइ, विहडेइ ॥

७. ११०.

उदा णिडयोग्घः

णिडि परे उदा सह घटतेरोग्घः स्याद्वा । ओग्घेइ, उग्घडेइ ॥

७. १११.

विचरतेर्वीणः ॥ ११६ ॥

णिडि विचरतेर्वीणः स्याद्वा । वीणेइ, विआरेइ ॥

७. ११२.

कृजः कुणः स्यात्

णिङ्गीति निवृत्तम् । कुणइ, कर्हि ॥

७. ११३.

का नित्यं तिडि भूतमविष्यतोः ।

भूतमविष्यतोर्विहिते तिडि परे कृजः स्याने नित्यं का भवति ।

60 U बुद्धमिपनिच्छअ०; IO बुद्धमिपनिच्छअ०; G बुद्धमिपनिच्छअ०; A पुक्
 लिमनिअछ०; UGIO also read towards the end of 8th. आदेशाः सप्त स्युः .

61 A adds this portion to comm. which though not authorised
 by Mss. as well as by B, is very significant addition to the text
 and there is every reason to take it as authentic; cf. Bt. I. 8, 24;
 also PSM, P. 461. 62 UGIO विच्छेः.

63 A विरचते; so also in comm.

64 UGIO कुरर.

काहीज । काहीइ ।

७. ११४. क्त्वादी च

नित्यं कृञः का स्यात् । काऊण । काअञ्वं ।।

७. ११५. घोहः^{६५} पिबतेः

घोहइ । पिअइ इति संस्कृतात् ॥

७. ११६.

अस्तेरञ्छः

स्यात् । अञ्छइ । अत्थि इति^{६६} संस्कृतात् ॥

७. ११७.

लसो ल्हसः ॥ ११७ ॥

ल्हसइ, लसइ ॥

७. ११८. नेः सहतेः सुदंः

णिसुदइ, णिसहइ ॥

७. ११९.

अपेनौअल्लः स्याद्गुतेः

अपेन सह वर्ततेरोअल्लः स्यात् । ओअल्लइ, ओवइइ । बाहुल्यात् अवइइ ॥

७. १२०.

उदोल्लइः ।

उदा सह वृतेरुल्लइः स्यात् । उल्लइइ, उव्वइइ ॥

७. १२१.

पर्यस्यतेस्तु पल्लइ खुअ पल्लत्थ इत्येते ॥ ११८ ॥

स्युः । पल्लइइ, खुअइइ, पल्लत्थइ । पक्षे पल्लत्सइ ॥

७. १२२.

चोरेस्वणिल्लः

स्यात् । णणिल्लइ, चोरेइ ॥

७. १२३.

उद्गहेरोग्गाहः

स्यात् । ओग्गाहइ, उग्गाहइ ॥

७. १२४.

लुठेल्लोवुः ।

स्यात् नित्यम् । लोवइइ ॥

65 U10 insert इ (इः in IO) after घोहः (-इः in IO).

66 U अउ इति; G अलोनि; IO अत्थुति.

67 B वदः; U वुदः; I वुचः; O वुरः; G सिच; em. according to U; of. Ha. IV, 158.

68 In Sū. UG10 read खुअ. Mss. include खुः in Sū.

69 A उद्गहेः; G उद्गो ग्राहेः.

७. १२५. गुञ्जोळ्पण्णाडपरिहडा विलुत्तेर्मताः ।

गुञ्जोळ्, पण्णाड, परिहडा, विलुत्तेर्मताः ॥

७. १२६. खिदेर्विस्तरः

स्यात् । विसृष्ट, खिज्ज ॥

७. १२७. खानातेः खउरः

स्यात् । खउर, खअई ॥

७. १२८. लहतेर्गुरः ॥ ११९ ॥

स्यात् । मुर, लल ॥

७. १२९. लालप्पलालम्पलालम्पलालम्भा विना लैपैः ।

विना सह लपतेरिमे स्युः । लालप्प, लालंप, लालम्भ, विलव ॥

७. १३०. कुवेर्जरः

स्यात् । जर, कुज्ज ॥

७. १३१. कयेः साहः

स्यात् । साहे, कहे ॥

७. १३२. ओग्गहः स्यात् प्रतीच्छतेः ॥ १२० ॥

ओग्गह, पडिच्छ ॥

७. १३३. कण ओर्गणः

ओर्गण, कण ॥

७. १३४. क्रमेर्वोलाइअौ

स्याताम् । वोलाइ, आईचइ, कर्मई ॥

70 G गुञ्जोळ्; A गुञ्जेळ्; BU गुञ्जोळ्; IO गुञ्जेळ्, ex. गुञ्जेळ्.

71 New addition by A.

72 A खण्ड.

73 This Sū is very corrupt in Mss. excepting UA which alone give a faithful reading;

IO - लालप्पका हम्भा हम्भा हम्भा विना कयेः ।

U - लालप्पकालम्पलालम्पलालम्भा विना कयेः ।

G - लालप्पकालम्पलालम्पलालम्पलालम्भा विना कयेः ।

A is in agreement with B.

74 A खुरः 75 G उग्गहः; ex. उग्गहः.

76 BA ओर्गणः; U ओर्गणः; G ओर्गणः; IO ओर्गणः.

77 This is an additional ex. according to UGIAO.

७. १३५.

रप्य अप्पण्ण ।

अहिसावन्धाडा

आडा सह क्रमतेरिमे स्युः । रप्यइ, अप्पण्णइ, अहिसाअइ, अकमइ ॥

७. १३६.

रुह उल्लुद्धवलमाचुंणीः स्युः ॥ १२१ ॥

आढेत्येव । उल्लुद्धइ, वलमाइ, चुंपइ, आरुहइ ॥

७. १३७.

अमतेदुण्डुल्लः स्यात्

दुण्डुल्ले — ' दुण्डुल्लतो मरिहिसि ' [= अमन् मरिष्यसि, KP. X. SL. No. 407]

७. १३८.

गुमज्ज शीडः

शीडो गुमज्जः स्यात् । गुमज्जइ ॥

७. १३९.

शुषेस्तु वसुआअः ।

स्यात् । वसुआअइ, सूसाइ ॥

७. १४०.

आगम आहम्मज्जन्थी

स्याताम् । आहम्मइ, आजत्थइ । आअच्छइ इति संस्कृतात् ॥

७. १४१.

छादेर्नमस्म्यौ स्तः ॥ १२२ ॥

नूमइ, संपइ, छाएइ ॥

७. १४२.

पिअरज्जवेमपरिरज्जा मञ्जे

त्रयः स्युः । पिअरंजइ, वेमइ, परिरंजइ, मंजइ ॥

७. १४३.

उअदेवोक्कः ।

स्यति । वोक्कइ, उण्णअइ । उअदेरिति कश्चित् ॥

78 B चम्पा; Mss. however, show that it should be चुम्पा.
Cl. A चुम्पा; UIO चुमा; G चुप्पा.

79 B दुण्डुल्लसि; em. according to Mss.

80 G om. this Sū.

81 U 'न्युमरन्थी'; ex. रम्पइ; G 'न्युमरन्थी'; ex. रम्पइ; IO छादे-
नुमरन्थी; ex. रम्पइ; A छादेहुंम.

82 G includes this in Sū. which being done, metrical disci-
pline is violated.

७. १४४. फंसालुंगौ स्पृष्टतेः

स्यात् । फंसइ, आलुंगइ ॥

७. १४५.

उपगूहेरावआसः स्यात् ॥ १२३ ॥

आवआसइ, उवऊइ ॥

७. १४६. विरचेर्विहिविहिल्ल स्यात्

विहिविल्लइ, विरयइ ॥

७. १४७. पप्फोडः प्रस्फुटेः

स्यात् । पप्फोडइ, पप्फुट्टइ ॥

७. १४८.

तिमेस्तिणः ।

तिण्णाअअ

स्याताम् । तिण्णइ, तिण्णाअइ, तिम्मइ ॥

७. १४९. प्रादिशतेर्दुक्कः स्यात्

दुक्कइ, पइसइ ॥

७. १५०.

परेर्विआलः स्यात् ॥ १२४ ॥

पेरुत्तरस्य विशतेर्विआलः स्यात् । परिविआलइ, परिबिसइ ॥

७. १५१. चर्चेअप्पः स्यात्

चप्पइ, चअइ ॥

७. १५२.

खदतेअक्खः

स्यात् । चक्खइ, सअइ ॥

७. १५३.

पृच्छतेः पुच्छः ।

त्यर्त्ति । = ' पुच्छिओ णु पउत्ति ' [= पृष्ठो नु प्रवृत्तिम्, R. I. 40] ।

83 B 'लुङ्गी'; U लुङ्गीरे विशतेः; G डग्गाल्लस्योदिशतेः; IO पसालुङ्गीरे दिशतेः; however, the readings of Mss. show that the word in question is not लुङ्गी as given by B; hence em.

84 G रप्फोडः, A रप्फोडः; I रापोतः; O यपोतः.

85 O रिप्पट्टइ; I रिप्फट्टइ; A पप्पट्टइ; U रिप्फट्टइ; O रिफट्टइ.

86 B brackets this word but this is included in Su. in Mss.

87 UGIO exclude this from Sā.

88 G चोवेर्वणः स्यात्; ex. चअइ, चप्पइ; A चोवेर्वणः स्यात्, ex. चअइ, चप्पइ; IO चोवेर्वणः स्यात्, ex. चअइ, चप्पइ; U tallice with B.

89 B unlike UGIO excludes this from Sā.

७. १५४. जगर्तेर्जगः स्यात्
जग्गइ ।
७. १५५. प्रतेरिणः पत्तिआजः स्यात् ॥ १२५ ॥
पत्तिआइ । अत्र सूत्रत्रये नित्यो विधिः ॥
७. १५६. उण्णालयङ्गुलुगुञ्छा उन्नामेः^{१०}
उन्नामेरिमे त्रयः स्युः । उण्णालइ, यंगइ, गुलुगुंछइ, उण्णामेइ ॥
७. १५७. त्रसेर्वजः ।
वज्जइ, तसइ ॥
७. १५८. प्रतिपालयतेश्चिरमालविरीही^{११}
स्याताम् । चिरमालइ, विरीहइ, पडिवालेइ ॥
७. १५९. चुरमुम्मुरौ चूर्णेः ॥ १२६ ॥
स्याताम् । चूरइ, मुम्मुरइ, चुण्णेइ ॥
७. १६०. तिक्खालस्तेजयतेः
तिक्खालइ, तेजइ ॥
७. १६१. उम्बुइ उत्कुम्भ्यतेः^{१२}
उम्बुहइ, उक्कुम्भइ ॥
७. १६२. ठवः स्थापेः ।
ठवइ, ठावइ ॥
७. १६३. उत्तृण ओत्थल्लोत्थल्लौ
उदिति लुप्तपञ्चम्यन्तर्मे । स्याताम् । ओत्थल्लइ, उत्थल्लइ, उत्थरइ ॥
७. १६४. वेरिल्लः
वेरुत्तरस्य त्तृजो रिद्धः स्यात् । विरिल्लइ, वित्थरइ ॥
७. १६५. स्फुरमुल्लुचुल्लैः स्यात् ॥ १२७ ॥
मुल्लुचुल्लइ, फुरइ ॥

१० G 'यग' उद्गमेः; ex. यगइ; I यंगु०; O यंलु०; A 'यंलु०.

११ UGIO विराहः; ex. विराहइ; O विराहइ.

१२ BUGIO 'इवच्यते'; A om. Etn. is mine, for this is in accord with the second ex.

१३ G 'सप्तम्यन्ताम्.

१४ U चुल्लुचुल्ल, also ex. चुल्लुचुल्लइ; G चुल्लु; ex. चुल्लइ, पुरइ; IO चुल्लुचुल्लु; ex. चुल्लुचुल्लइ; A agrees with B.

७. १६६. म्भसफिह्वी अंशेः

स्याताम् । म्भसइ, फिह्वइ, भस्सइ ॥

७. १६७.

प्रसरतेः पञ्चलः

स्यार्त्त । पञ्चलइ, पसरइ ॥

७. १६८.

छिवञ्छुपतेः ।

छिवइ, छुअइ ॥

७. १६९.

विकसेस्तु विहसबोसइविसइः

स्युः । विहसइ, बोसइइ, विसइइ, विअसइ ॥

७. १७०.

तिङ्गवस्ताडेः ॥ १२८ ॥

ताडयेस्तिङ्गवः स्यात् । तिङ्गवइ, ताडेइ ॥

७. १७१.

प्रादेर्धात्वादिर्दिः

वेत्येव । प्रादेरुत्तरो धात्वादिर्दिः स्यार्त्त । पवाअइ, पन्वाअइ । परिभम्मइ, परिभम्मइ ॥

७. १७२.

गम्यादीनां यकान्तोऽपि ।

गम्यादीनामन्तो वर्णो यका सह द्विर्वा स्यात् । गम्मइ । रम्मइ । लम्मइ । पक्षे गमीअइ, गमिज्जइ, इत्यादयः ॥

७. १७३.

कृञ्जोस्तु कीरहीरौ

कृञ्जोस्तु यका सह कीरहीरौ स्याताम् । कीरइ । हीरइ । करिज्जइ । हरिज्जइ ॥

७. १७४.

तीरस्तृशक्नुवोः

तरतेः शक्नुतेश्च यका सह तीरः स्यात् । तीरइ, पक्षे तरिज्जइ, सकइ ॥

७. १७५.

छुपश्छिप्यः ॥ १२९ ॥

छुपतेर्यका सह छिप्यः स्यात् । छिप्यइ । गम्यादिवात् छुप्पइ । पक्षे छुविज्जइ । बाहुलकात् यका विनापि छुविज्जइ ॥

95 B म्भस; UG म्भस; IO म्भस; A म्भस; sm. according to Mas. 96 G includes this in Sū.

97 G ताडयतेः.

98 UGIAO add वा here which is superfluous since वेत्येव is already there in comm. 99 UGIO विविधपृतीकान्.

100 B कृञ्जो, sm. after Mas.

101 G adds क्रियते विद्यते इत्यवर्णोक्तिरिदं रूपम्.

102 B म्भुवा.

७. १७६. दुइलिहवहतीनां दुम्भलिम्भबुम्भाः

यका सह स्युः । दुम्भइ । लिम्भइ । बुम्भइ । पक्षे दुहीअइ, दुहिज्जइ
इत्यादि ॥

७. १७७.

द्वेदीसः ।

यका सह स्यात् । दीसइ, पक्षे पुलीअइ इत्यादयः ॥

७. १७८. स्युर्घेप्पगेज्जघेज्जा ग्रहेः

यकेत्येव । घेप्पइ, गेज्जई, पक्षे गेण्हीअइ हिन्दीअइ ॥

७. १७९. कथेः सासणवरिजौ' ॥ १३० ॥

यका सह स्याताम् । सासइ, णवरिजई, साहीअइ, कहीअइ ॥

७. १८०. षो णअणंभ्वं इत्येतौ

यका सह स्याताम् । णज्जइ, णव्वइ, जाणीअइ, मुणीअइ ॥

७. १८१.

दादीनां च दिजाघाः ।

दादीनां यका सह दिजाघाः स्युः । दा दिज्जइ, पा पिज्जई, गै गिज्जइ ।
णीइ णिज्जइ, डीइ उड्ज्जइ, लीइ, लिज्जइ इत्यादयो नित्यम् ॥

७. १८२. केन रुदादे रुणाघाः

केन सह रुदिप्रभृतीनां रुणाघाः स्युः । रुद् रुणं । दा दिणं । मिणं ।
छिणं । दुइ दुम्भं । जूजुणं । प्रवस् पउत्वं । आस्लिप् आलिढं । मुच्छु
मुक्कं । दंश डक्कं । छुप् स्पृश् छिक्कं छित्तं । लिप् लिअं । लुपं लुअं । क्रमु

103 UGIO om. 104 U हित्याअइ, G गदाअइ; I हिन्वाअइ (?);
O हित्याअइ; A agrees with B correctly. 105 G अवरिज्जइ.

106 UGIO अवरिज्जइ; evidently here अ is in confusion with
ancient Oriya letter ण which was written exactly like अ with
oblique or horizontal stroke inside it.

107 U णज्ज; G दाव्व; IOA same as B.

108 O om.

109 UGIO तेषं.

110 BUI insert तुप्पं here; G तुप्प; A om.; B puts '(?)' after
word. In fact it has no bearing on the rule. Most probably in
original Ms. the word was written twice in confusion with the
following word छुप्; G actually reads छुप् as by the 'side of छुप्.
Hence I have omitted the word.

वोलीणं । उन्नम उल्लिजं¹¹¹ । दुदं¹¹², लिप्तं, लुप्तं¹¹³, जिण्णं, पवसिजं, उग्गजं¹¹⁴, इत्यादयस्तु संस्कृतात् । कृष्णादिराकृतिगणः ॥

७. १८३.

प्रागादेशमेदाश्च ॥ १३१ ॥

प्रागुक्ता आदेशमेदाश्च केन सह स्युः । विसर्गं, बोसर्गं । वसुभाजं, चुक्¹¹⁵ इत्यादि यथादर्शनम् ॥

इति श्रीमार्कण्डेयकवीन्द्रकृतौ प्राकृतसर्वज्ञे भाषाविवेचने

महाराष्ट्र्या धातुपरिणतिः सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

111 U उन्नम उल्लिजं; G उन्नम उल्लिजं; IO उन्नमउल्लिजं; B उल्लुजं.

112 B दुदं which no Ms. authorises; U clearly reads दुदं; I दुदं.

113 Mss. om. A om. the rest of comm. after आदि etc.

114 BUGIO उक्कजं; but this word has no connection whatever with words discussed, and the word suggested by me being a derivative of Skt. उक्कजम् corresponds to उन्नम उल्लिजं already discussed above as an exceptional case coming under this rule.

115 G चुक्; IO चुक्; Mk., however, has nowhere discussed this word previously. This Pkt word is synonymous with Skt जहन्.

अष्टमः पादः ।

अथान्वयनिपाताः—

८. १. हुं दाने वारणे प्रश्ने स्मृतौ

क्रमेण यथा — ‘हुं गेण्ह एदं सुवण्णं’ [= हुं गृहाण एतत् सुवर्णम्] ।

— ‘हुं गां पाएण छिंसि’ [= हुं गां पादेन स्पृशसि] । — ‘हुं जप्पेसु

अस्स संदेसं’ [= हुं जप्प अस्य संदेशम्] । — ‘हुं सो एस जणो’

[= हुं स एष जनः] ॥

८. २.

हु क्खु खु निश्चये ।

संभावने वितर्के च

क्रमेण यथा — ‘तह वि हु से णत्थि जीविए आसंघो’ [= तथापि खलु नास्ति जीविते आसंगः, R. I. 15] ।

‘जं खु अवेक्खसि तुमअं कुडिलकडक्खद्धमेत्तएणं पि ।

तक्खणपरिटत्तमणा ण खु सा सुमरेइ जीविअब्बं पि’ ॥

[= यत् खलु अवेक्षसे त्वं कुटिलकटाक्षार्धमात्रेणापि ।

तत्क्षणपरिरब्धमनाः न खलु सा स्मरति जीवितव्यमपि ॥]

1 B हुं but Mss. हुं; cf Bhām; IX. 2,

2 BG छिंसि.

3 UGIO जमसु.

4 This verse is very corrupt in Mss.—

U जं क्खु अवेक्खसि तुमअं कुटिलकडक्खद्धमेत्तएणापि ।

तक्खणपरिटत्तमणा ण खु सा सुमरेइ जीविअब्बं पि ॥

G जं क्खुण्वक्खसि तुमअं कुन्तलंउकि तुक्खत्थमेभवेणापि ।

उक्खणपरिटत्तमपापुसा सुमरेइ जीविअग्गं पि ॥

IO agree with U with the following difference—

‘तुमअं कुडिलकडक्खद्धमेत्तएणापि ।

उक्खणपरिटत्तमपापुसा जीविः ;

A agrees with B with the following difference—

अवेक्खसि for अवेक्खसि; कडक्ख for कडक्ख and ओमेत्तएणं for मेत्तएणं;

तक्खण for तक्खण; हु for खु; जीविअब्बं for जीविअब्बं.

८. ३.

णाइ माइ अलाहण ॥ १३२ ॥

निषेधार्थाः

एते चत्वारः ।

‘अण अग्निं गेण्ह करे, सपं छिव माइ पाएहिं ।

णाइ खले वीसंभसु, अलाहि जरावसु तवस्सिं’ ॥

[= मा अग्निं गृहाण करेण सर्पं स्पृश मा पादाम्याम् ।

मा खले विश्रम्भस्व मा वञ्चय तपस्विनम् ॥]

८. ४.

उपालम्मे समान्नां चिरितेर्भवेत् ।

इतिशब्दस्य—

‘पटुमं जिबिअसरिच्छा तत्तो सुहवी तदो पुणो घरिणी ।

चंडि ति भणसि एण्हिं ण मुणमि काहे हुवेज्ज चासुण्डा ॥’^६

[= प्रथमं जीवितसदृक्षा ततः सुभगा ततः पुनः गृहिणी ।

चण्डि इति भणसि इदानीं न जानामि कदा भवेयं चासुण्डा ॥]

इदं मम^७ । — ‘दिट्ठ ति ण सदहिअं’ [= दृष्ट इति न श्रद्धितम्, R.I.

38] । अन्यत्र — ‘इअ पटुमं महुमासो’ [= इति प्रथमं मधुमासः, Ra. I. 16] ॥

८. ५.

ओ सूचनावितर्कानुतापप्रकोपविस्मये ।

— ‘ओ^८ सहि को एस महावीलआणिअडे’ [= ओ सखि क एष माधवी-

5 The last two words of this verse are written by Mss. as follows :—

U कुसविमुत्ति बडिम्; G कुसवसुत्ता वर्याः;

IO कुसवंसुत्त वर्यां (वर्यां in O); A tallies with B.

6 The following variants with regard to the verse are noticed:

U परमतिविअं गुणो अरिणी ।

एहिं छण मुणमि० दुवेज्ज णमुण्डा ॥

G परमतिविअं तहोगुणो अरिणा ।

चण्डिभूत्तणसिधहिंछण मुण्डाय० दुवेज्ज णमुण्डा ॥

IO परमतिः० तत्तो गुणो अरिणा ।

चंडिस्ति तुणसि एहि छणमुं उमिकाह (हे in O) दुवेज्ज णमुण्डा ॥

A मणमुत्ति for भणसि and णमुण्डा for चासुण्डा.

7 UIOG इदमस्स. 8 UGI read this word as परमम्, O परमं

9 UGIO definitely in confusion with the ओ letter in Oriya.

लतानिकटे] ।—‘कुमरा सामलगोरा ओ एए रामलक्खणा व्व दीसंति’
[= कुमारौ श्यामलगौरौ ओ एतौ रामलक्ष्मणौ इव दृश्येते] ।—‘ओ मइ
दुग्गहिलाए ण पेच्छिओ पाअपडिओ वि’ [= ओ मया दुर्ग्रहवत्या न
प्रेक्षितः पादपतितः अपि] ।—‘ओ ण भवणं पुणो वेंचंसि’ [= ओ न
भवनं पुनः व्रजसि] ।—‘ओ भग्गो हरचावो सिस्सुणा पुत्तेण दहरहस्स’
[= ओ भग्नः हरचापः शिशुना पुत्रेण दशरथस्य ॥]

८. ६. उं क्षेपे विस्मये खेदे वितर्के व्यचने तथा ॥ १३३ ॥

—‘उं णिळ्ज्ज समोसर’ [= उं निर्लज्ज समपसर, R. V. 49] —
‘उं वड्ढिमा णणभरस्स’ [उं वृद्धिमा स्तनभरस्य] ।—‘उं कह ण समा-
गओ किदवो’ [= उं कथं न समागतः कितवः] ।—‘उं’ सहि को
एस दीसइ लअंतरिओ [= उं सखि क एष दृश्यते लतान्तरितः] ॥

८. ७. नन्वर्थोपमयोणं स्यात्

—‘णं भणामि किं लिहसि त्ति’ [= ननु भणामि किं लिखसि इति] ।-
‘णं चंदो लुह वअणं’ [= ननु चन्द्रः तव वदनम्] ॥

८. ८.

हृदि खेदानुतापयोः ।

—‘हद्धि णागआ पिअसही’ [= हा धिक् नागता प्रियसखी] ।—
‘हद्धि पाअपडिओ वि णिडुरं भणिओ’ [= हा धिक् पादपतितोऽपि निष्ठुरं
भणितः] ॥

८. ९. अंतो संतो च मर्ध्यर्थे

—‘वरस्स अंतो वसइ’ [= गृहस्यान्तः वसति] । एवं संतो ॥

८. १०. हो^{१३} स्यादामन्त्रणार्थकम् ॥ १३४ ॥

— हो बग्गहण एहि’ [= भो ब्राह्मण एहि] ॥

10 U ० नि० नि भग्गं गुणो विच्छसि; IO ओणित इमं गुणो विच्छसि;
G ओणिमइ मग्गणोविच्छसि; A om.

11 B हुं which is not admissible in the present context.

12 A ‘ओ.

13 BA ओ, ex. ओ, but UGIO read हो in these cases; see
also PSM. p. 951.

८. ११. णवरं तु केवले स्यात्

— 'णवरं गहिओ वि हरधणू मगो' [= केवलं गृहीतमपि हरधनुः भग्नम्] ॥

८. १२.

णवर च

चकारात् केवले । -- 'णवर दइअं गआ दिही' । [= केवलं दयितं गता दृष्टिः] ॥

८. १३.

णवरि त्वनन्तरार्थेऽपि ।

अपिशब्दात् केवलेऽपि । -- 'मरणं सरणं णवरि एकं ।' [= मरणं शरणं केवलमेकम् । Ra. II. 1] ॥

८. १४. पिव विव मिव अ इवार्थाः

चत्वारः । चंदो पिव । चंदो विव । चंदो मिव । चंदो अ । 'चंदो व्व' इत्युपमार्थवाशब्दस्य यथादित्वात् (PS. I. 13) आतोऽत् । सेवादित्वात् (PS. III. 75) द्वित्वं च ॥

८. १५.

इर किर किल निश्चयाख्याने ॥ १३५ ॥

— 'जुत्तं इर भणसि' [= युक्तमेव भणसि] । एवं किर किल ॥

८. १६. किह कीस किणो प्रश्ने

— 'किह चितसि एकल्लो' [= किं चिन्तयसि एकाकी] । एवं कीस, किणो^{१४} ॥

८. १७.

पि वि अप्यर्थे

द्वौ निपातौ । अनुस्वारपूर्वं एव पिशब्दः । स्वरपूर्वो विशब्दश्चाभिधानात् । -- 'तुमं पि भण' [= त्वमपि भण] । -- 'सो वि सुणंई' [= सोऽपि शृणोति] । अन्यत्र—'अवि णाम धरेज्ज पिआ' [= अपि नाम ध्रियते प्रिया, R. V. 4]

14 G अवर्णं evidently in confusion with Oriya letter ण.

15 The order of the words विव and मिव is reversed in BA, but not in UG10.

16 UA कीणो.

17 UG10 हुणर; BA मणर. I think these two sents. together form one quotation and not two separate ones, in which case the reading of UG10 would be more appropriate.

८. १८.

तिरि तिरोऽर्थे ।

- तिरि पेच्छसि किं णु अण्णत्तो [= तिरः प्रेक्षसे किं नु अन्यतः] ॥

८. १९.

ञेअ च्चिअ एवार्थे

‘सो ञेअ मं च्चिअ वंचेइ’ [= सः एव मामेव वञ्चयति] ॥

८. २०.

अं स्मरणे

- ‘अ दट्ठवा मालइलआ’ [= अ द्रष्टव्या मालतीलता]

८. २१.

णवि वैपरीत्ये स्यात् ॥ १३६ ॥

- णवि तुम्हे अजाणुआं [= नापि यूयम् अज्ञाः]

८. २२.

णो खेदामन्त्रणवैचित्र्यवितर्कप्रकोपेषु ।

- णो तहावि सो जणो ण दिट्ठो’ [= णो तथापि स जनो न दृष्टः] ।

‘णो एहि [= हे एहि] । - ‘णो कुदो आअत्तुण कत्थ इह ट्ठिओ म्मि
त्ति ण जाणामि’ [= णो कुत आगत्य कुत्र इह स्थितोऽस्मि इति न
जानामि] ।

‘महुराणअरवह्हिं गरुअं णो फुरइ अज्जिअं पुण्णं ।

जेण अणिवारिण्हिं पिअंति णअणेहि णंदतणअमुहं ॥

[= मथुरानगरवधूभिः गुरुकं हि स्फुरति अर्जितं पुण्यम् ।

येन अनिवारिताभ्यां पिबन्ति नयनाभ्यां नन्दतनयमुखम्] ॥

८. २३. अव्वो विस्सयसूचनसंभाषणैस्त्रिभुवनानुतापेषु ॥ १३७ ॥

‘अव्वो लोउत्तरं रूवं [= अहो लोकोत्तरं रूपम्] । ‘अव्वो को एसो’

18 BA ञेअ च्चिअ, ex. ञेअ तुमं च्चिअ; the readings ञेअ च्चिअ are according to UG10.

19 BA अं which is emended to अ according to UG10. In modern Oriya ओ in used in the same sense.

20 UG10 अलाशण्णा, evidently a mistake.

21 G वैचित्र्य.

22 The text is retained as it is in BA; UG1 are very corrupt:

U ०वहुहिं जे णअएहि मन्द ०मुहं ।

G महुपणपरवहुहिंपरपण्णोपुरइअज्जणं गुमम् ।

जेअपि हरिण्हिं पिअत्तपण्हिमन्यत्रणअसुइम् ॥

IO ०वहुहिं परवणो पुरइ अज्जिअं पुण्ण ।

जे० पअण्हिं वन्वजिण असुइम् ॥

23 G ०सन्ताप०; U सम्भाष; IO संभश.

[= अहो क एवः] । 'अव्वो पिअसहि पेच्छसु' [= अहो प्रियसखि प्रेक्षस्व] । 'अव्वो णामेओ पिओ' [= अहो नामतः प्रियः] । 'अव्वो किं मए कअं' [= अहो किं मया कृतम्] ॥

८. २४. दाणि एण्हि अणहा इह एत्ताहे च दाणि एत्तेण ।
अधुनैर्याः

एते सप्त ।

८. २५. उअ पश्येत्यर्थे

— 'उअ णिच्चलणिपंदा'^{२७} [= पश्य निश्चलनिष्पन्दा, G. S. I. 4]

८. २६. वे एवे वले च संबुद्धौ ॥ १३८ ॥

— 'वे भद्र एहि' [= हे भद्र एहि] । एवं एवे^{२८} वले च ॥

८. २७. ईत्ति सहसत्ति घत्ति तँडत्ति णैवत्ति एकरिसिआ वैदे ।
शीघ्रायाः ।

८. २८. कल्लि ओऽर्थे

— 'कल्लि एहिइ दइओ' [= इवः एष्यति दयितः] ।

८. २९. आम भवे^{२९}दर्थः

— 'आम कुणउ'^{३०} [= भवान् करोतु] ॥

24 UGIO शाखए.

25 Mss. एत्तुण but B एत्तुण.

26 UG 'धे.

27 UI णिक्कन्दा; BG णिक्कन्दा; O णिप्पन्दा; A णिप्पन्दा which as correct according to Mk.; see PS. III. 49.

28 The particle वे is offensive in Oriya.

29 GI कृत्ति; UO कृत्ति.

30 B तमत्ति; UO इत्ति; I दित्ति; G दित्ति; A तडत्ति which seems to be correct. In Oriya the word तडत्ति is used in the same sense. The word seems to have its source in the Skt. word तडित्.

31 UO णवत्ति; G णवत्ति; I णवत्ति; but B णवत्ति. Em. after UO.

32 G ह्. 33 BA 'कः, by retaining the reading of UGIO there is no violation of metrical discipline.

34 G कुणइ.

८. ३०.

बहिं बाधे ॥ १३९ ॥

— 'पाविट्ट बहिं ठाहि' [= पापिष्ठ बहिः तिष्ठ] ॥

८. ३१. खल जे^{३५} दे इ र पादप्रपूरणेप्रथमो द्व्यक्षरः । अन्ये चत्वार एकाक्षराः । — 'दुखं खल जीवइ वराई ।
[= दुःखं खल जीवति वराकी] । — 'तुं जे जाणसि सबं' [= त्वं च
जानासि सर्वम्] ॥

८. ३२.

हाम एवमित्यर्थे ।

हाम भण, एवं भण ॥

८. ३३. शेषं तु संस्कृतात् स्यात्

उक्तादेन्यष्टेषम् । जअइ । अअं । इअं । गमणं । पढणं । तवस्सी । हंतुं ।
रंतुं । — 'वच्चइ पिअम्मि भणिअं' [= व्रजति प्रिये भणितम्] । व्रजति
सतीति सप्तम्यन्तस्य परिणतिः । अह । जह । तह । एवमेवेत्यस्य बलोपे एमेअ ।
जाव, ताव, किंचि, इत्यादि ॥

८. ३४.

तादृश एवात्र तु समासाः ।

तत्पुरुषादयः षट् समासाः संस्कृते ये इहो अत्र प्राकृतेऽपि तादृश एव
स्युः । राअपुरिसो । उवकुंभं । रामलक्खणा । धवखइरपलासं । णीलुप्पलं ।
बहुधणो ॥

८. ३५.

तत्र निषिद्धाश्च स्युः

तत्र निषिद्धाश्च समासा इह प्राकृते स्युः । गहपंचमो गुरू । माणुससूरतेंमो
खात्तिओ ॥

८. ३६.

पूर्वनिपातोऽन्यथा प्रायः ॥ १४० ॥

समासे संस्कृतविहितः पूर्वनिर्णीतः प्राकृते प्रायोऽन्यथा स्यात् । धवखइरा,

35 UGIO ते ; evidently a mistake ; ते is also used in Oriya in the same sense. 36 G ततोदन्मत्त. ; IO ततोदन्मत्त.

37 UGIO चिदित्यादि ; A om. 38 U om.

39 UGIO ते बह्वि (शि in UG) इ. 40 U शुम्भरअमो शुम्भरअमो ; A अमो. 41 UGIO om. portions from विहितः up to this.

खड्गधवा । कश्चुहा, बुद्धकणो । भीमघणंजआ, घणंजअभीमा ॥

बालव्युत्पत्तिदिग्भात्रं दर्शितं यत्नतो मया ।

विज्ञातव्यं तु विद्वद्भिः शेषं शिष्टप्रयोगतः ॥

इति श्रीमार्कण्डेयकवीन्द्रकुंतौ प्राकृतसर्वस्वे भाषाविवेचने

महाराष्ट्रपुनःशासनमष्टमः पदः ॥ ८ ॥

42 UIO कृते.

43 N. B. — A has preserved the text only upto the end of this Pada. The rest of the text, though once existed, as the Ms. pagings show, are now lost.

नवमः पादः ।

अथ शौरसेन्यनुशिष्यते ।

९. १. शौरसेनी महाराष्ट्रया संस्कृतानुगमात् कश्चित् ।

सिध्यतीति शेषः । यत्र विशेषलक्षणं नास्ति तन्महाराष्ट्रीवत् । यथा—मादा,
पिदा, अअं, इअं, णिदेदि, छिदेदि, मणेदि, रणेदि, हरेदि, सुहं, विहवं ।
भिण्णं, जिण्णं । कचिद्ब्रह्मणौत्—किणेदि, जिणेदि । एवमन्ये द्रष्टव्याः ॥

९. २. नेद्वेतसाङ्गारयोः स्यात्
वेदसो । अंगारो ॥

९. ३. ओत्वं च बदरादिषु ।

न स्यात् । बअरं । लावणं । चउट्टी । चउदही । मऊरो । मऊहो ॥

९. ४. यथादिषु कचिद्ब्रह्मः

न स्यात् । यथा । तथा । कुमारी । मज्जारो ॥

९. ५. पिण्डादिष्वेदं किंशुके ॥ १४१ ॥

न स्यादित्येव । पिंडं । धम्मिल्लं । किंशुके तु किंसुओ केसुओ । वेंटमिति
यदृश्यते तत् प्रमादपाठ एव ॥

९. ६. मुक्तापुष्करवर्जं तुण्डादिष्वोत्

न स्यात् । तुंडं । कुट्टिमं । मुक्तापुष्करवर्जमिति किम् । मोत्ती । पोक्खरं ।
पोक्खरिणी ॥

९. ७. उइखले इवा च ।

इवा सह ऊत ओन्न स्यात् । उइहलो ॥

९. ८. एदीदशकीदशयोः

ईत एन स्यात् । ईदिसं । कीदिसं ॥

९. ९. इत् पुरुषे च

रोरुत इन स्यात् । पुरुसो ॥

1 UGIO मुदं.

2 B lacks these two words; UIO write them

as मिङ्गो, जिङ्गो ; G as मिण्णो, जिण्णो. Km. is mine.

3 G पदात् ; O पाठात्.

4 UIO नेवेति ; G वेदेति.

5 UGIO व.

6 UIO उइहलो ; O उइहलो.

९. १०. अद्युधिष्ठिरोपर्योः ॥ १४२ ॥

ततोऽन स्यात् । जुहिष्ठिरो । उवरि ॥

९. ११. इदेदनादेवरयोः

एत इन स्यात् । वेअणा । देअरो ॥

९. १२. अत्ववत्वे प्रकीष्टके ।

ओतोऽत्वं कस्य वत्वं च न स्यात् । पओट्टो ॥

९. १३. अइदैवे

न स्यात् । देव्वं ॥

९. १४. गौरव आत्

न स्यात् । गोरवं, गउरवं ॥

९. १५. अउत् कौरवंपौरवे ॥ १४३ ॥

अनयोरौतः स्थाने अउत्न स्यात् । कोरवो । पोरवो । अन्यत्र पउरुसं ॥

९. १६. ऋण्यादौ यादृशाद्याः स्युः

जादिसं । तादिसं । ईदिसो । कीदिसो । एअरिसो, अण्णारिसो इति केचित् । मिओ मृतः, पृतना पिदणा इत्यादयः ॥

९. १७. रुक्खो वृक्षस्य केवलः ।

स्यात् । न तु वच्छो ॥

इति शौरसेन्यामज्जिधिः प्रथमं प्रकरणम् ॥

7 BUGIO गौरवे. 8 B कोरवो; O कोरवो. 9 BUIO गोरवो; G गोरवं and adds एवं पोरवो; I have emended the text after this last word given in G; in that case गोरवं and एवं are to be taken as confusions. The word कोरवो as given in BUIO ought to have been neuter gender corresponding to Skt गौरवम्. Again, the change of औ into अउ which is admissible in M. by I. 51, is here denied by IX. 14 above. If we take गौरवे as the original reading, this would contradict IX. 14. As a matter of fact गोरवं has already been given as an example in Sā. 14 (see above) where the change of औ into अउ does not take place in गौरवम्. Though Mk has not given पौरव as a word coming under the पौरादि class (see PS. I. 49), he has probably taken पौरव under the पौरादि class. Rt. denies the change of औ to अउ to the entire पौरादि class. Cf. Rt. II, 1. 4.

९. १८. अपदादावयुजांम्

इत ऊर्ध्वमपादादावयुक्तानां ज्ञेयम् ।

९. १९. शीर्करचन्द्रिकयोर्ममौ ॥ १४४ ॥

न स्तौः । सीअरो । चंदिमा ॥

९. २०. अपताकाव्यापृतमर्षितेषु बहुलं तकारो 'दैः ।

स्यात् । — 'सहि दइदमालदीजीविदे' साहसोवणासिणि' [=साखि दयित-
मालतीजीविते साहसोपन्यासिनि, M. M. II 1/2] । बहुलप्रहणात्
'अतुलिअपरकमो' [=अतुलितपराक्रमः] ॥

९. २१. पो वः स्यात्

'पावेण तावं लहंति' [=पापेन तापं लभन्ते] ॥

९. २२. न कबन्धे पमौ

स्याताम् । कबंधो ॥

९. २३. अपूर्वेऽवखूवं वा ।

स्यात् । अउब्वं, बाहुल्यात् पलोपः । अवखूवं ॥

९. २४. थो थोऽप्रथमपृथिव्योः

थो थः स्यात् । जधा । कधेदि । प्रथमपृथिव्योस्तु पदुमं, पुहई ॥

९. २५. भरते वस्तस्य

तस्य थः स्यात् । भरधो ॥

९. २६. न दलोपः ॥ १४५ ॥

महाराष्ट्रीसिद्धो दलोपो न स्यात् सोर्दामिणी । दुरासिद्धो । बाहुल्यात्
हिअजं ॥

९. २७. धमौ दधवदुधायौ

मधुरं । कलमो । बाहुल्यात् णहअलं ॥

९. २८. हरिद्रादिषु लः कचित् ।

रस्य लः स्यात् । हलिदा । वलणं । कचिद्रहणात् जुहिद्धिरो, मधुरो ॥

10 UG10 अब(आ)दादावयुक्ता (- ता: in O). 11 IO शकर; G वागर.

12 UG10 स्तु; they again include this in Sū., which is obviously
fauty. 13 U तकारदेशः; G कारान्तरादेशः; IO तः स्यात् is included in Sū.
according to Mss. 14 Mss. insert सृ here.

15 UGI सोदामणी. 16 UG10 पुरोसदो.

९. २९. फो हः
स्यात् । सैहलं । सैहरी ॥

९. ३०. नो पाषाणे
पाषाणे षस्य हो न स्यात् । पासाणो ॥

९. ३१. दशचतुर्दश्याोरनाम्नि वा ॥ १४६ ॥
अनाम्नि दशचतुर्दश्याः शो हो वा स्यात् । दस दह । चउदस, चउदह ।
नाम्नि तु दसरहो, दसमुहो । चतुर्दशग्रहणात् एआरह, वारह ॥
इति शौरसेन्यामपदाद्युक्तविधिर्द्वितीयं प्रकरणम् ।

९. ३२. आदौ पदस्य
अधिकारोऽयम् ।

९. ३३. श्रावे छो न स्यात्
सावो ॥

९. ३४. लाङ्गलादौ णः ।
न स्यात् । लंगलं । लंगूलं । लोहलं ॥

९. ३५. यष्ट्यां लभ
न स्यात् । जट्टी ॥

९. ३६. किराते चः
ने स्यात् । किरांदो ॥

९. ३७. डः स्याद्दङ्गमानस्य ॥ १४७ ॥
नेति निवृत्तम् । डङ्गमाणो । अन्यत्र दोला, दंडो, दसणो, दहणो ॥

इति शौरसेन्यां पदाद्युक्तविधिस्तृतीयं प्रकरणम् ॥

९. ३८. सर्वत्र युक्तस्य
सर्वत्र पदादिमथ्यान्तेषु । अधिकारोऽयम् ॥

९. ३९. न खः स्फोटकस्य
खो न स्यात् । फोडओ ॥

९. ४०.

उत्पितस्य ठः ।

न स्यात् । उत्पितो ॥

९. ४१. क्षणधीरसदृक्षाणां छः

न स्यात् । खणो । खीरं । सरिक्खो ॥

९. ४२.

डः संमर्दगर्दमे^{२१} ॥ १४८ ॥

अनयोर्दो न स्यात् । सम्मदो । गदहो ॥

९. ४३. कूष्माण्डे हः

न स्यात् । कुम्हंडो ॥

९. ४४.

अमिमन्यौ जः

न स्यात् । अहिमण्णू ॥

९. ४५.

चिह्ने न्धः

न स्यात् । चिह्णं ॥

९. ४६.

अथ विभाषिताः ।

बाण्ये हो मिन्दिपाले ण्डो ण्यन्यज्ञेषु न इत्यमी ॥१४९॥

एष्वमी हण्डजा विभाषिताः । बाहो, बप्फो । मिदिवालो, मिडिवालो ।

अब्बम्हणं, अब्बम्हजं । अहिण्णाणं, अहिज्जाणं । कण्णआ, कज्जआ ।

बाहुल्यात्-जण्णसेणो, इंगिअज्जो ॥

इति शौरसेन्यां पदादिमध्यान्तविधिक्षतुर्थं प्रकरणम् ।

९. ४७.

संघीनां विश्लेषा बहुलं^{२२}स्युः । जुज्जदि एदं । आअच्छदि एत्थ । — 'ण मे वअणमैण्णधा भविदु-
मरिहदि^{२३} [= न मे वचनमन्यथा भवितुमर्हति, Śāk. IV. 70/71] ॥

९. ४८.

नाज्जुग्विशेषाः स्युः ।

राअउलं । देअउलं । जउणाअडं । वेणुवणं । बासइसी । चक्कआओ ।
अतेउरं ॥

21 * भयोः. 22 B separates this from Sū. rightly unlike Mss. which include the same in Sū. 23 UGIO 'वअणा.

24 B अरिहदि; om. according to Mss. The from अरिहदि is also allowed; see III. 85. 25 UI 'जुज्जविशेषाः; G यज्जुज्ज विशेषाः;

○ नाज्जुविशेषा. 26 B देव; em. according to Mss. 27 B नू; em. according to Mss. 28 GI अउउरं.

९. ४९. पुनरपि पुनरवि

पुनरपीत्यस्य पुनरवि न स्यात् । पुणवि, पुणोवि ॥

९. ५०. कौतूहलसेवास्पूलके द्वित्वम् ॥ १५० ॥

न स्यात् । कौदूहलं । सेवा । थूलं । अन्यत्र देव्यं, जोव्वणं ॥

९. ५१. कालायसभाजनयोर्लुक्

न स्यात् । कालाअसो । भाअणं ॥

९. ५२. इदानीमस्तु बिन्दोर्वा ।

लुक् स्याद्वा । इदाणि, इदाणि । नियमादन्यत्र मांसादौ लुक् न स्यादेव ।

मंसं, णूणं, कथं इत्यादि ॥

९. ५३. परिवर्तनं करेष्वितरथयोर्न स्यात्

वेति निवृत्तम् । करेणै । इअरवौ ॥

९. ५४. बृहस्पतौ च मअः ॥ १५१ ॥

न स्यात् । बिहप्फदी ॥

९. ५५. त्वस्य तम्

न स्यात् । पडुत्तणं ॥

९. ५६. लक्ष्यानुसाराल्लिङ्गं स्यात्

भाअहेओ, भाअहेअ । गोणो, गोणं ॥

९. ५७. कत्वायचोरिअः ।

स्यात् । हसिअ । बिहासिअ ॥

९. ५८. कृगमिभ्यामुअश्च स्यात्तयोः कदगदावपि ॥ १५२ ॥

कृगमिभ्यां कत्वायचोरुअः स्यात् तयोः स्थाने कदगदावपि स्याताम् । कदुअ ।

गदुअ । उवकदुअ । आगदुअ ॥

इति शौरसेन्यां संकीर्णविधिः पञ्चमं प्रकरणम् ॥

९. ५९. आदतो दुर्वाससः सौ

सौ दुर्वाससोऽत औ स्यात् । दुव्वासा । साविति किम् । दुव्वासेण ॥

९. ६०.

दो डसेः

दो एव स्यान्नान्ये । रुक्खादो । अगिदो । बाउदो ॥

९. ६१.

आदतः क्वचित् ।

अतो डसेरात् स्यात् क्वचित् ।- 'तव कारणा किलिहो सो जैणो' [= तव कारणात् क्लिष्टः स जनः] ॥

९. ६२.

डेरे

अत उत्तरस्य डेरे स्यात् । रुक्खे ॥

९. ६३.

इदुङ्ग्यां मि

इदुङ्ग्यामुत्तरस्य डेर्मि स्यात् । अगिमि । वाउमि ॥

९. ६४.

जसो वो न स्यात्

इदुङ्ग्यामुत्तरस्य जसो वो न स्यात् । कङ्गणो, कङ्गओ । भाणुणो, भाणओ ॥

९. ६५.

उत्तथा खियां ॥ १५३ ॥

खियां जस उक्ते स्यात् । मालाओ । गईओ । वहुओ ॥

९. ६६.

टाडैसिडसडीनामेत्

स्यात् । नेति निवृत्तम् । बालाए । गईए । वहुए ॥

९. ६७.

द्वितीयया मादरं मातुः ।

पदादेशोऽयम् । मादरं पेक्ख ।

९. ६८.

ई न किमैदेः

किमादेः स्त्रियामी न स्यात् । का । जा । ताए । इमाए ॥

९. ६९.

झीवे जङ्गसोर्णि वै

स्यात् । वणाणि, वणाई वा ॥

32 UIO वामदो ; G वासवो. 33 UIO जनेः ; G ओनो.

34 G reads Sū. as ओ खियाम् ; IO ततथा खियाम्.

35 G 'जस ओद' ; IO very corrupt ; खायां जं (जं in O) यं तत्र स्यात्.

36 GIO शङ्क thus the confusion between टा and श very often occurs in Mss. which is a clear proof to confirm the confusion between टाङ्गी and शङ्गी ; the manner of writing Oriya letters by the scribes is responsible for such a confusion.

37 G confuses this Sū. with No. 71 and om. 69 & 70.

38 B. om. जस from Sū. and includes स्यात् in it. The reading suggested is in accord with UIO with this exception that they include स्यात् in Sū. which being done so, violates metrical rule.

९. ७०. न नैसिमिदमादेः ॥ १५४ ॥

इदमादेराम एसिं न स्यात् । इमाणं । काणं । जाणं । ताणं । एदाणं ॥

९. ७१. आस स्सा से चो किमादेः

किमादेरास स्सा चो इति विभक्त्यादेशः से^{३९} इति पदादेशश्च न स्युः ।
कस्स । जस्स । तस्स । काए । ताए । इमाए । एदाए । कदो । जदो ।
तदो । इमादो ॥

९. ७२. स्वातामेव कुदो इदो ।

अर्यात् किमिदमोः ॥

९. ७३. नालादिः

आला इऔं आहे इत्यादिर्न स्यात् । कस्सि, कहिं, कत्थ । तस्सि, तहिं,
तत्थ । म्मिर्न स्यात् ॥

९. ७४. आमेदमः सिं

आमा सह इदमः सिं न स्यात् । इमाणं ॥

९. ७५. इहस्येचो विधीयते ॥ १५५ ॥

इध ॥

९. ७६. क्लीबे स्वन्म्यामिदमिणं

इति द्वे स्याताम् । इदं वणं, इणं धणं वा ॥

९. ७७. मुनेज्जमज्जन्यतः ।

अन्यत्र स्त्रीपुंसयोः । इथं बाला । अथं रुक्खो । नियमार्थमिदम् ॥

९. ७८. नैसैतदः

सुना एतद एस न स्यात् । एसो जणो ॥

९. ७९. अहादसथ

सुना अदसथ अह न स्यात् । अमु जणो । अमु बह् । अमु वणं ॥

९. ८०. कसिहस्म्यामदो भवेत् ॥ १५६ ॥

एतददसोरित्येव । अदो कारणीदो ॥

39 O om. 40 UGIO एकः.

41 UG om. this second set of ex. but IO retain.

42 UG om. this ex. but IO retain.

९. ८१. अथ युष्मदस्तुमं स्वम्भ्याम्

युष्मद इत्यधिकारः । तुमं स्यात् । तुमं त्वं त्वां वा ॥

९. ८२.

तुम्हे भवति जज्ञास्म्याम् ।

तुम्हे यूयं, युष्मान् वा ॥

९. ८३.

टाहिभ्यां तु तए स्यात्

तए त्वया, त्वयि वा ॥

९. ८४.

तुम्हः स्याद्विस्म्यसाम्सुपुंसुं ॥ १५७ ॥

एषु पुरुषे तुम्हः स्यात् । अत एत्वम् । तुम्हेहि । तुम्हेहितो । तुम्हाणं, दीर्घः । तुम्हेसुं ॥

९. ८५.

ऊसिना समं तुमादो

स्यात् । तुमादो ॥

९. ८६.

तेदेतुम्हा ऊसा

ऊसा सह त्रयः स्युः । ते । दे । तुम्ह । — 'तुज्झ ण जीणे हिअअं' [= तव न जाने हृदयम्, Śāk. III. 59] इति गाथायां महाराष्ट्री ॥

९. ८७.

असाम्भ्यां वो ।

वो युष्मान् युष्माकं वा । पूर्वसूत्रात् तुम्हे तुम्हाणं ॥

९. ८८.

अहमस्मदः सुना स्यात्

अहं ॥

९. ८९.

जसा वअं स्यात्

वअं ॥

९. ९०.

असा चाम्हे ॥ १५८ ॥

शसा अम्हे स्यात् । अम्हे भण । चकारात् जसा च । अम्हे भर्णेम्ह ॥

43 IO read everywhere म् in place of म्.

44 U om. ; IO भिन्नसाम्भ्याम्.

45 B अजे ; em. according to Mss. which invariably read अजे - a form also allowed in M., for the elision of intervocal consonants is not always binding as Mk. himself confirms it ; cf. PS. II. 2.

46 UG 'म्हए ; IO म्मए.

९. ९१. मममा

अमा सह मं स्थीत् । मं पेक्ख ॥

९. ९२. टया मए स्यात्

मए कदं ॥

९. ९३. मह च ठिना स्यात्

मह ठिदं । चकारात् मए ठिदं ॥

९. ९४. न मज्झ डसा ।

डसा मज्झादेशो न स्यात् । अन्ये तु स्युरेव । मे । मम । मह ॥

९. ९५. आमाम्हं अम्हाणं

स्याताम् । अम्हं, अम्हाणं धणं ॥

९. ९६. ठसिना मचो ममादो द्वौ ॥ १५९ ॥

स्याताम् । अन्ये तु न स्युः । मैत्तो, ममादो मैत्ते ॥

इति शौरसेन्यां सुन्विधिः षष्ठं प्रकरणम् ॥

९. ९७. चातोः परस्मैपदं स्यात्

पचइ । वक्कइ ॥

९. ९८. त्रिषु प्रायेण लैङ् भवेत् ।

त्रिषु कालेषु । अहं भणामि । रामो राआ भोदि ॥

९. ९९. लोइ विघ्यादौ

पचदु । जादु ॥

९. १००. भाविनि लट्

न लट् । बली इंदो भविस्सदि ॥

९. १०१. त्यादेर्दस्तस्य

त्यादेस्तस्य दः स्यात् । भोदि । गच्छदु । गमिस्सदि । केवलतकारग्रहणात्

भणंति, पचंतु, इत्यादयः ॥

47 This sent. is found only in G. 48 U om.

49 Mss. मत्त. 50 Mss. om. कइ and read. पाये for प्रायेण.

९. १०२.

भूमि धः ॥ १६० ॥

भूमि बहुले तस्य धः स्यात् । विट्ठे^{५१} । यस्य धत्वेऽप्येवं रूपम् ॥

९. १०३.

उत्तमे म्हुः

उत्तमपुरुषबहुले विभक्तेः म्हुः स्यात् । कोम्हु । चिट्ठे^{५२} ॥

९. १०४.

भविष्यति स्सश्च त्वा^{५३}दौभविष्यति^{५४} त्यादौ परे स्तो विकरणः स्यात्, नान्ये । गमिस्सदि । भणि-
स्सदि ॥

९. १०५.

स्समेव च ।

उत्तमे मिडा सह स्समेव स्यात् । गमिस्सं । भणिस्सं ॥

९. १०६.

न अजाहासोच्छमाघाः

धातुतिङोर्मध्ये विहिता ज्ज ज्जा हा इति त्रयः तिङां स्थाने ज्ज ज्जा
इत्युभौ च न स्युः । सोच्छं, वोच्छं, रोच्छमित्यादयश्च न स्युः । देदि, भोदि ।
करिस्सदि, भणिस्सदि । सुणिस्सं, बुचिस्सं, रोदिस्सं, करिस्सं, इत्यादि ॥

९. १०७.

अत एत्वं तुमादिषु ॥ १६१ ॥

न स्यात् । पचिदुं । पचिदव्वं ॥

इति शौरसेन्यां तिङ्बिधिः सप्तमं प्रकरणम् ॥

९. १०८.

भुवो भो

भो स्यात् । भोदि । भोदु ॥

९. १०९.

होश्च शौकल्यमते स्यात्

होदि ॥

९. ११०.

क्त्वा^{५५}र्लो^{५६}र्मवः ।

स्यात् । भविञ् । स्थानिवद्भावात् परिभविञ् । भविस्सदि ॥

51 B वचव which is not authorised by Mss.

52 B वचन्; em. after Mss. 53 O om. this Sū. but retains the comm. 54 B excludes this whereas Mss. include it in Sū.

55 UGIO om. 56 UGIO भविस्सदि, but since in the following Sū. and elsewhere ग्म् is usually accompanied by ञ् as ex., the ex. given by B is acceptable. 57 UGIO सत्.

58 BUGI read 'हुदोः; O 'हुपे; both these go counter to the ex. given in comm.; hence em.

९. १११. न के हः

के भुवो ह न स्यात् । मृदं ॥

९. ११२. पश्यतेः पेच्छः

स्यात् । पेच्छदि । प्रेक्षतेस्तु पेक्खदि ॥

९. ११३. भुवो बुधः

बुधदि ॥

९. ११४.

कवेः कवः ॥ १६२ ॥

कधेदि । न तु साहसासौ ॥

९. ११५. घ्रो जिग्घः स्यात्

जिग्घदि ॥

९. ११६.

भातेर्भाजः

भाजदि ॥

९. ११७.

कुँसो मृजेः

कुसः स्यात् । कुसदि ॥

९. ११८.

कुदः खुदः ।

स्यात् । खुददि ॥

९. ११९.

घूर्णो घुर्मः

घुम्मदि ॥

९. १२०.

स्तौतेस्थुणः

थुणदि ॥

९. १२१.

मियो मा

मादि ॥

59 B कुँसो ; IO कुँसो which may be due to confusion with कुसो written in Oriya script. Em. according to UG which read कुस instead of कुँस ; also cf. Ho. IV. 105.

60 IO कुदः

९. १२२.

वसः सृजतेः ॥ १६३ ॥

वसति ॥

९. १२३. छुपमिच्छगच्छुवौ

स्याताम् । छिगदि । छुवौदि ॥

९. १२४.

भावकर्मणोस्तु छुवौ भवेत् ।

छुवीअदि ॥

९ १२५. लटि दाओ दइ भवेत्

दइस्सदि ॥

९. १२६.

यक्त्वायच्यु द इष्यते ॥ १६४ ॥

दाअ इत्येव । दीअदि । दइअ । पदइअ । अन्यत्र देदि, देदु, दादुं,

दादब्बं ॥

९. १२७. चर्चेअच्चः

स्यात् । चर्चो न स्यात् । चच्चदि । एवमन्यत्रापि ॥

९. १२८.

ग्रहेर्गेण्हः

स्यात् । गेण्हदि ॥

९. १२९.

गेज्जघेण्यौ यका सह ।

ग्रहेः स्याताम् । गेज्जदि, घेण्यदि^{६१} ॥

61 Dr. Ghosh is right in pointing out that सृजतेः is the correct word instead of सृजतेः (cf. PK. p. 124). In Oriya too there is the use 'वसात्मजा' which confirms this hypothesis. Yet B and Mas. read सृजतेः, and had it been a scribal error (as Dr. Ghosh presumes) we should have वसो सृजतेः, as the Sū. and not वसः सृजतेः, thus rightly in keeping with the sandhi rule. Hence it should not be taken as a scribal error. Again we have already Sū. फुसो सृजेः in which the वात्सादेश of सृज् has been given.

62 UGIO ँति.

63 UGIO गच्छते.

64 B छुवदि which goes against the reading of Mas. The doubling occurred in Sū. is different being according to Sandhi rule.

65 B छवो ; ex. छवि; om. is according to Mas. In the opinion of Rt. it is छिप्प and छिब्ब both ; cf. II. 1. 29.

66 I वग्नो ; G वग्नो ; UG वग्नो.

67 IO वेग्गदि ;

UG om. Definitely in these exa. व्ग has been confused with व्ग.

९. १३०. न ककवतुसन्धेऽ कपिलो मेवमिच्छति ॥ १६५ ॥
गहिदं । गहिदम् ॥

९. १३१. शक्रोतेः सक्कुणसकौ
स्याताम् । सक्कुणदि, सकदि ॥

९. १३२. तीरो शैवकर्मणोर्न स्यात् ।
शक्रोतेरित्येव । सक्कुणीर्भदि, सकीर्भदि ॥

९. १३३. म्लायो मिलाअ
स्यात् । मिलाअदि ॥

९. १३४. दुश्रुजिख्वां णोऽन्ते
एषामन्ते ण एव स्यात् । डुणदि । सुणदि । जिणदि । लुणदि । अन्यत्र तु
धुणदि, धुअदि ॥

९. १३५. यका न व्वः ॥ १६६ ॥
एषां णस्य यका सह व्वो न स्यात् । डुणीअदि, सुणीअदि ॥

९. १३६. ससिद्धः
स्यात् । चिद्धदि ॥

९. १३७. उदोत्थः स्यात्
उदा सह स्य उत्थः स्यात् । उत्थेदि ॥

९. १३८. स्वपेः सुअः स्यात्
नान्यत् । सुअदि ॥

९. १३९. लडादिकेषु सुवः ।
सुविस्सदि । सुविदं । सुविदम् । सुविदं । सुविज ॥

९. १४०. स्मरते सुमरः
सुमरदि । विसुमरदि ॥

68 O नीरे.

69 UG सक्कु; IO सक्कुणा०.

70 UGIO सुविदं.

71 Missing in UG only.

९. १४१. शीरुविहदां सुजारोवरोदाः स्युः ॥ १६७ ॥

सुजादि । रोवदि । रोददि ॥

९. १४२. मजोः सुणो न स्यात्

मुहदि । मज्जदि ॥

९. १४३. राजो रेहः

न स्यात् । राजदि ॥

९. १४४. कुञ्जश्च कुणः ।

न स्यात् । करोदि ॥

९. १४५. मो हनिस्त्वन्योः

न स्यात् । हणदि । क्षणदि ॥

९. १४६. दुग्मादयो यका

दुहादीनां यका सह दुग्मादयो न स्युः । दुहीअदि । वहीअदि ।
लिहीअदि ॥

९. १४७. द्विर्गमाद्यन्तः ॥ १६८ ॥

यका सह गमादेरन्तो द्विर्न स्यात् । गमीअदि । रमीअदि ॥

इति शौरसेन्यां धातुपरिणतिरष्टमं प्रकरणम् ॥

९. १४८. बहुलं भीष्मादेर्मिष्फार्धोः स्युः

मुख्यलैक्षणैरसिद्धा निपात्यन्ते । भीष्मे मिष्फो । शत्रुणे सत्तुग्घो । यावति
जेत्तिकं । एवं तेत्तिकं, एत्तिकं, भट्टारओ, भट्टा, अच्छरीअं, दुहितिरि धूर्दो,
दुहिदिआ, क्षियां ईत्थी,— ‘ इत्थीअणं पहरंतो कथं ण लज्जसि ’ [= जीजनं
प्रहरन् कथं न लज्जसे, Ra. II. p. 46], भादा, मादुओ, जामादा,
जामादुओ, इत्यादयः ॥

72 U भिष्मा०; G मन्ता०, IO भिमा०.

73 G सृष्ट०; UIO जसिद्धो; G 'सिद्धो for जसिद्धा.

74 UIO भिष्मो; G मन्तो; 75 UGO भादा; I वादी.

76 O इतिनामित्थं for the portion from इति० up to this.

९. १४९. नामनि क्तिन्ताः स्युः ।

इंदर् । सत्तुई शत्रुजिन्नाम राजा । विस्सई विस्वाजित् क्तुविशेषः ॥

अथाव्ययानिपाताः—

९. १५०. द्रागित्वर्थे दडत्ति

स्यात् ॥

९. १५१. क्खु निधये

— 'सो क्खु तुम्हाणं पिदा' [= स खलु युष्माकं पिता, छलितराम,
SD, 528] ॥

९. १५२. बिन्दुतः कल्लक् ॥ १६९ ॥

बिन्दोः परस्य क्खुशब्दस्य कल्लक् स्यात् । तं सु भणामि ॥

९. १५३. एवार्थे जेव स्यात्

सो ज्जेव जणो ॥

९. १५४. बिन्दोर्जो लुण्ठो द्विष वा भवेत् ।

बिन्दोरुत्तरस्य ज्जेवशब्दस्य । तं जेव्व, तं जेव ॥

९. १५५. नन्वर्थे णं

स्यात् । नोपमार्थे । णं भणामि ॥

९. १५६. इवार्थे विअ

स्यार्त्ति । चंदो विअ ॥

९. १५७. कश्चिद् व्यव

इवार्थे इत्येव । चंदो ईव ॥

९. १५८. पूर्ववच्छेषम् ॥ १७० ॥

उक्तादन्यत्पूर्वम् त् महाराष्ट्रीवद्वेदितव्यम् ॥

राजपत्न्यादिबक्त्रेन्दुसंवासईदयंग्मी ।

मृदुगम्भीरसंदर्भा शौरसेनी धिनोतु वः ॥

इति श्रीमार्कण्डेयकवीन्द्रकृतौ प्राकृतसर्वस्वे भाषाविवेचने

शौरसेन्यनुशासनं नवमः पादः ॥ ९ ॥

दशमः पादः ।

अथ प्राच्या । प्राच्या विदूषकादिहास्यपात्रभाषा । — ‘ प्राच्या विदूषकादी-
नाम् ’ (NS. XVII. 51) इति भरतः । —

पूर्वापरहतं कापि कचिच्छेकोक्तिमुन्दरम् ।

प्राम्याम्यामुपमोक्तिभ्यां युक्तं वक्ति विदूषकः ॥

इति च ॥

१०. १. प्राच्यासिद्धिः शौरसेन्याः

शौरसेनीतः प्राच्यायाः सिद्धिर्वेदितव्या ॥

१०. २. ओक्खमाणो भविष्यति ।

भविष्यच्छब्दे । पंडितो ओक्खमाणो पठेदि ॥

१०. ३. मूर्खे मुरुक्खः

स्यात् । मुरुक्ख, ण जाणासि ।

१०. ४. भवत्यां भोदि

स्यात् । — ‘ भोदि सागरिण् ’ [= भवति सागरिके, Ra. III. p. 117]

लीलिङ्गनिर्देशात् — ‘ जं भवं भर्णादि ’ [= यद् भवान् भणति] ॥

१०. ५. वक्के तु वक्नु च ।

वक्नु भणामि । चकारात् वक्कं च ॥

1 I विदूषकादि; G विदूषकपात्रस्य; हास्य० भाषा; om.; U विदूषणदि;
O विदूषणादि; B विदूषकयितादि; since the inclusion of विट as has
been done by B is not attested by any Ms., I have omitted that
word and retained the reading of I as authentic. This is also
confirmed by the fact that विदूषक alone speaks प्राच्या in Skt plays
and he is prominent humorous figure unlike Viṭa. Moreover the
quotation from Bh. as given by Mk. mentions Vidūṣaka as the
fore-ranking humorous character.

2 G भविष्यच्छब्दे; also IO भविष्यच्छब्दे; U भविष्यच्छब्दे; B lacks
this portion of comm.

3 B om.

4 U भणादि.

5 UIO भवकं; G वक्नुचं.

१०. ६. वङ्कुमं केचिदिच्छन्ति

वक्र इत्येव । — दुज्जणकामिणीहिअवङ्कुमेण इमिणा दण्डकट्टेण [= दुर्जन-
कामिनीहृदयवक्रेण अनेन दण्डकाष्ठेन; Ra. II. p. 60] ॥

१०. ७. प्रकृते बहणं भवेत्तु ॥ १७१ ॥

स्पष्टम् ॥

१०. ८. अत आभिहीनसंभुदौ

अर्थात् सौ परे । — 'ओसर रे चेडआ ओसर' [= अपसर रे चेटक
अपसर] । अन्यत्र — 'अज्ज पणमामि' [= आर्य प्रणमामि] ॥

१०. ९. हीहीमो परीतोषे ।

अभ्ययोऽयं निपातः, वक्ष्यमाणाश्च । — 'हीहीमो कोसंबीरज्जलाभेण वि
पिअवअस्सत्सं ईदिसो परिओसो ण भविस्सदि' [= अहो, कौशाम्बीराज्य-
लाभेनापि प्रियवयस्यस्य ईदृशः परितोषः न भविष्यति, Ra. III.
p. 101] ॥

१०. १०. ओज्ज जिअ चैवार्ये

द्वौ स्याताम् । सो ज्जेअ । चकारात् ज्जेव च । बिन्दुपरत्वे कार्यं महाराष्ट्री-
वदेव । तं ज्जेअ । तं ज्जेव । तं ज्जेअ । तज्ज्जेव । तं जिअ ।
तज्ज्जेअ ॥

१०. ११. अज्जुते हीमाणहे

— 'हीमाणहे । अदिट्ठपुण्वं अस्सुदपुण्वं खु ईदिसं रुवं' [= अहो, अदृष्ट-

6 The quotation is variously written as follows—

U— 'वङ्कुतेण० दण्ड०

G— कामिणा० वङ्कुमजिणइमिणादण्डकट्टेण

IO— वङ्कुतेण इमाणा दण्ड०

7 U om.

8 UGIC 'अतस्सिस्वहीना.

9 UGI गाह वस्सअस्स; O गाह वस्सस्स.

10 G अहो अज्जि अचैवार्ये; O अस्सो अपि अचैवार्ये;

I अस्सो अज्जि अचैवार्ये; U अज्जो अज्जि अचैवार्ये

11 U om. conjunct ones.

12 B brackets g in between

the two words which Mss. do not authorise.

पूर्वमश्रुतपूर्वं खलु ईदृशं रूपम्] ॥

१०. १२.

अविद विवादे ॥ १७२ ॥

अभिधानादौप्सयौ प्रयोगः । — ‘अविद अविद भो किं खु जादं’

[=अविद अविद भो किं खलु जातम्] ॥

इति श्रीमार्कण्डेयकवीन्द्रकृतौ प्राकृतसर्वस्वे भाषाविवेचने

प्राच्यभाषानुशासनं दशमः पादः ॥ १० ॥

एकावशः पावः ।

अथावन्तीभाषानुशिष्यते ।

११. १. आवन्ती स्यान्महाराष्ट्रीशौरसेन्योस्तु संकरात् ।

अनयोः संकरादावन्ती भाषा सिद्धा स्यात् । संकरश्च एकस्मिन्नेव वाक्ये बोद्धव्यः । चेदिमालवोज्जयिन्यादिरवन्तीदेशः । तद्गवा आवन्ती दाण्डिकैदि-
भाषा, यदाह भरतः —

‘ दाण्डिकपाणिकपण्डिकैनगराधिपदाण्डपाणिकसदृशेषु ।

मध्यमपात्रेषु सदा योज्यावन्ती तु नाटयविधौ ’ ॥ इति ॥

— ‘ एस किरादो मअमणुसैरंतो वेदसलआगहणं पइट्ठो ’ [= एष किरातः
मृगमनुसरन् वेतसलतागहनं प्रविष्टः] । अत्र किरादो वेदस इति शौरसेनी ।
अन्यानि पदानि महाराष्ट्री ॥

११. २. क्षश्छः सदृशे

क्षश्छः स्यात् । सरिश्छो । अन्यत्र खणो, खमा, खारं ॥

११. ३. क्त्वस्तुणः

तुण एव स्यात् । लंकं गंतुण सीआ दिडां ॥

११. ४. तिङां ऊ आ भविष्यति ॥ १७३ ॥

भविष्यत्काले विहितानां तिङां ऊज ऊजा इति द्वौ स्याताम् । भोज्ज, भोज्जां ।
नान्ये स्सद्वादयः ॥

११. ५. मध्ये च

धातुतिङोर्मध्ये च ऊज ऊजा स्याताम् । देज्जउ, देज्जाउ ॥

११. ६. हो हवः

मुवो हो स्यात् । होह ॥

1 G 'न्यावाक्सेन्यादि'. 2 UG दाण्डादि; IO दाण्णादि (-वि in O).

3 G माणिक.

4 G च.

5 UI मअणुस; O मअ; G agrees with B.

6 G सौवर.

7 IO om.

8 U 'साभा बही; IO 'वमृण साभा बही; G 'वमृण साभा बही.

9 UIO om.

10 IO होह.

११. ७.

पेच्छो दृष्टोः स्यात्

नान्ये महाराष्ट्रीसिद्धाः । पेच्छदि ॥

११. ८.

दरिसो णिडि ।

दृशेदरिसः स्यात् । दरिसेदि । दरस इति कश्चित् । दरेसेदि ॥

११. ९.

शृणोत्यादेर्यका सुब्बाद्याः

स्युः । सुब्बइ, लिज्जइ, भण्णए, गम्मए, दुब्बइ, दुब्भइ इत्यादयः ॥

११. १०.

प्राग्वत्सोच्छमादयः ॥ १७४ ॥

प्राग्वत् महाराष्ट्रीवत् । शृणोत्यादेः सोच्छमादयः स्युः । सोच्छं, बोच्छं, रोच्छं इत्यादयः ॥

११. ११.

घातूनां द्वे पदे स्यातां

परस्मैपदमात्मनेपदं चेति । भणइ, भणए । वड्डइ, वड्डए ॥

११. १२.

चिअ चेअ इवार्थकौ ।

चंदो चिअ मुहं, चंदो चेअ मुहं । एवार्थेऽपि स्यातामेव । अत्रोक्तविशेषा-
दन्यत्र महाराष्ट्रीशौरसेन्योरौष्ठिकः संकरः ॥

११. १३.

आबन्त्यामेव बाह्वीकी किं तु रस्यात्र लो" भवेत् ॥ १७५ ॥

— 'सलसिलुहंसोलहणिभंलो मालुदो वहइ' [= सरसिरुहसौरभनिर्भरः
मारुतः वहति] । — 'धूर्तादिभाषा बाह्वीकी' इति भरतः ॥

इति श्रीमार्कण्डेयकवीन्द्रकृतौ प्राकृतसर्वस्वे भाषाविवेचने

आवन्तीबाह्वीक्योरनुशासनमेकादशः पादः ॥ ११ ॥

11 G entirely om. portion from दरस up to this. UIO om. portion from काश्चित् to दरसेदि. B marks the line with asterisk.

12 BO 'अदि; om. according to UIG.

13 G चिअ चेअ इवार्थे द्वौ;

U चिअ चेअ इवार्थेकौ.

IO चिअ चेअ इवार्थेकौ.

14 O om. this sent.

15 IO रसातलो; G रसीतलो.

16 UGIO 'अह०

17 Mas. 'अणो.

द्वादशः पादः ।

अथ मागधीभाषानुशिष्यते ॥

१२. १. मागधी शौरसेनीतः

सिध्यतीति शेषः । — ‘ राक्षसभिक्षुक्षणकचेटाणा मागधीं प्राहुः, इति कोहलः ॥

१२. २.

पसोः शः

स्यात् । — ‘ माणशमुडेण शोणिअं पिअशि ’ [= मानुषमुण्डेन शोणितं पिबसि] ॥

१२. ३.

रख लो भवेत् ।

— ‘ छहिलपिआ इदो एहि ’ [= सधिरप्रिय इतः एहि, Ve. III. p. 118] ॥

१२. ४.

क्खस्य श्कः

स्यात् । — ‘ अम्हाणं लक्खशाणं केलिशे अणुक्कोशे ’ [= अस्माकं राक्षसानां कौदृशः अनुक्कोशः] ॥

१२. ५.

न क्खुशब्दस्य

क्खस्य श्को न स्यात् । — ‘ एशे क्खु लक्कशे ’ ॥

१२. ६.

वसती तख घो भवेत् ॥ १७६ ॥

— ‘ हद्धी शुवेले लोमे वशधि कलेदि ’ [= हा धिक्, सुवेले रामः वसतिं करोति] ॥

१२. ७.

सत्थैकुहच्छानाम्परिखः शः

स्यात् । विस्तर्तो । उवसिदं । पष्टणं । निश्ठुलं । पेश्छदि ॥

1 B inserts वा here which goes against metrical discipline as well as against the reading of Mas.

2 U 'उदि जुवेके नाये; GIO यदि जुवेके नाये; evidently due to the confusion of scribes with regard to Oriya script.

3 IO उदिक्; G उवक्.

4 U पष्टं; GI पष्टं; O पष्टं.

१२. ८.

बुल्लुबुल्लुधायाम् ।

मुस्कौ ॥

१२. ९.

चो हः

स्यात् । अनादावेव । लुहिलं । महुलं । यस्य हः कचिदिति वक्तव्यम् । -
 'महुलातलं गच्छ' [= मथुरातलं गच्छ] ॥

१२. १०.

गौरविते गोमिकः

- 'एशे गोमिके पुदुमं अशीअदु' [= एषः भद्रः प्रथममस्नातु] ॥

१२. ११.

वयस्ये वयंसः स्यात् ॥ १७७ ॥

- 'एशे वयंसो आअच्छदि' [= एषः वयस्यः आगच्छति] ॥

१२. १२.

स्यालस्य शिआलः स्यात्

- 'एशे लाअशिआले' [= एषः राजस्यालः] ॥

१२. १३.

कोष्णादेः कोशणादिः स्यात् ।

कोशणं । मंदोशणं । कदुशणं । कवोशणं ॥

१२. १४.

हृदयस्य हृदकं स्यात्

१२. १५.

मातुः स्यान्मार्ईका

१२. १६.

बटौ वडुव्वः ॥ १७८ ॥

१२. १७.

गणनायां गण्णा स्यात्

१२. १८.

पिञ्चाचके पिन्वंवः प्रोक्तः ।

१२. १९.

बुधे वंओ

5 IO om.; U बुधकी; G बुधकी.

6 G om.

7 UGIO 'पति(-पि in G) में अगअदु.

8 Mss. seem to have combined 15 and 16 in a very corrupt way:

G— नाअः ताविकावसेवतः; I— सामांतसात्तिकावसेवतः.

O— वसनांतसात्तिकावसेवनः; U— साआलः साविकावसेवतः.

The word मार्ईका as suggested by me approaches the reading of Rt, मार्ईका; cf. II. 2. 24 and also see Notes, Pk. P. 131. The reading of B is not probably the correct one.

9 B brackets बु (whereas U lacks it); cf. Rt. II. 2. 23.

10 UGIO पिने; for पिय see Grammatik. 572; व seems to be a suffix.

१२. २०. रत्ने लदनं

स्पष्टानि । कुक्षिमत्यां कुक्षिमदीत्येके ॥

१२. २१. चञ्जयोरुपरि यः स्यात् ॥ १७९ ॥

यकारागमः । च्विरं । ज्याधी ॥

१२. २२. के दीर्घो वा

कप्रत्यये परे पूर्वो दीर्घो वा स्यात् । लाउस्ताके, लाउस्तके ॥

१२. २३. क्त्वो दाषिष्य

स्यात् । गश्छिदाणि । पक्षे गश्छिअ, गदुअ ॥

१२. २४. कचिदित्

क्त्वास्थाने स्यात् । 'पशुमालि कलेदि' [= पशुमारं करोति, Śak. VI. 128] ॥

१२. २५. उद्वापयोः स्थाने ।

स्यात् । उमणोदि । उशलदि ॥

१२. २६. सौ पुंस्यदेदितौ

पुंसि सौ परेऽकार एदितौ स्यात् । - 'शिलि मुब्दिदे' [= शिरः मुण्डितम्, Mr. VIII. 3] ॥

12 B गदिकेलेके; UIO कुक्षिमनेलेके; G कुक्षिमकेलेके; em. is mine for no Ms. conforms to the reading of B; cf. also Rt. II. 2. 24. For कुक्षिमइ see Grammatik, p. 321.

13 B दिवअ; U वजअ; IO वजअ; G व्याअ; em. is mine according to U. Also cf. "The pronunciation of Pkt. Palatals". JRAS, 1913, p. 392.

14 These two exs. are given as follows:

B लाउस्ताके, लाउस्तके; U लाउण्टाके, लाउणके;

G लाउण्टाके, लाउणके; IO लाउण्टाके, लाउण्टाके (लाउणके in O).

The Skt. equivalent of the word is राजवृक्ष which has got two optional forms राजवृक्ष and राजवृक्ष in Pkt. The latter form with क affix assumes the two forms thus given by Mk. in Paik dialect.

15 G om. this and the following ex. UIO read वकदि for the following ex. उवकदि.

१२. २७.

एदोतौ संबोधने प्रायः ॥ १८० ॥

पुंसि संबोधने अकार एदोतौ स्यात् । हे वअंशे, हे वअंशो । प्रायोमहणात्
—हे गोमिका, हे मष्टिदाला ॥

१२. २८.

आद्वाऽऽक्षेपे

पुंसि संबुद्धौ अकार आत् स्यादाक्षेपे । -- 'अले ले ज्वेलआ' [= अरे रे
चेटक] । चकारात् ज्वेलए, ज्वेले ॥

१२. २९.

हो वा डसो मवेत्प्राक् च दीर्घः स्यात् ।

अत इति विभक्तिविपरिणामेन पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । जाह । ताह ।
लश्कशाह ॥

१२. ३०.

अहमित्पर्ये हके हके च हंगे हगे हगा चेति ।

पञ्च स्युः । हके वडुकेण ॥

१२. ३१.

युष्मानर्थे तुम्हं तुम्हे स्याताम्

तुम्हं पुरछामि, तुम्हे वा ॥

१२. ३२.

चिट्टस्य तु श्रिण्टः ॥ १८१ ॥

स्यात् । श्रिण्ट ले बाणले श्रिण्ट ॥

16 GIO om.

17 GIO om.

18 Mss. पञ्चमी.

19 UBIO हुगे; G हुगे; B brackets हुगे after this word; both
the readings are acceptable. Mss. read हुणी for हुगा. For हुगे cf.
Rt. II. 2. 28; also see Grammatik, 142, 202, 417.

20 UIG गडुकओ; G गमुकओ; evidently due to confusion arising
out of misreading the Oriya script.

21 B excludes this from Sū., whereas Mss. include it rightly
in keeping with the demand of the metre.

22 The reading is adopted after B. Mss. are very corrupt:

G— चिट्टस्य चिट्टिता स्यात्, चिट्टिके;

IO— चिट्टस्य चिट्टि(ही)ना स्यात्, चिट्टिके;

U— चिट्टस्य तु चिट्टिना स्यात्, चिट्टिके;

To find contrast with this form as given above, cf. Tv. III. 2. 42
and Lak. III. 2. 42. Mss. om. portion from बाणले.

23 According to Mss.

१२. ३३. नविष्पति शुवः खादां नविस्सिदि शुवीमदि ।

१२. ३४. कुम्भुम्भमीनां को हस्ते कमगाश्च

एषां को ङः स्यात्, ते कमगाश्च स्युः । कदे । मदे । गदे ॥

१२. ३५. कविच दः ॥ १८२ ॥

को दः स्यात् । ते कमगाश्च । कदे । मदे । गदे ॥

१२. ३६. लुग्भ्यत्ययश्च बहुलं सुपां

स्यात् । - 'पशुमाल कलेदि दालुणे' [= पशुमारं करोति दारुणम्, Śak. VI] । पशुमाल इत्यत्र अमो लुक् । दालुणे इत्यमः सुः ॥

१२. ३७. दीर्घस्तिङां कचित् ।

ओशलधा ले ओशलधा । एवमन्यत्र ॥

अथार्धमागधी ।

१२. ३८. शौरसेन्या अदूरत्वादियमेवार्धमागधी ॥ १८३ ॥

स्पष्टम् । - 'राक्षसीश्रेष्ठिचेटानुकम्प्यादेरर्धमागधी' इति भरतः । यथा—
‘अञ्ज वि णो शामिणीए हिलिम्बादेवीए पुस्तधुक्कअशोए ण उवशमदि’
[= अद्यापि नः स्वामिन्याः पुत्रघटोत्कचशोकः न उपशाम्यति, Ve. III. p. 122] ॥

24 According to Mas.; B नवीमदि.

25 B कम्पा; UGIO कम्पा; em. is mine, the reading of B being doubtful and that of Mas. faulty. O om. the first two words of this line. For the word अनुकम्प्य, see Apte's Skt. Eng. Dic. p. 19.

26 This portion is written as follows: U— पुअपअक्क शोणए;
GIO— पुअपअक्कशोणए; here the actual reading शौर न has been misread as शोणए, and the confusion between ए and ण in case of the real word चकुक्क is also noticed.

दाक्षिणात्यायास्तु न लक्षणं नोदाहरणं च कुत्रचित् दृश्यते । केवलमनि-
रुद्धभट्टेन—

दाक्षिणात्यपदालम्बि संस्कृताङ्गं विजृम्भितम् ।

काव्यं पीयूषनिष्यन्दि दाक्षिणात्यमितीरितम् ' ॥

इत्युक्तम् ॥

इति श्रीमार्कण्डेयकवीन्द्रकृतौ प्राकृतसर्वस्वे भाषाविवेचने

मागध्वर्धमागध्योरनुशासनं द्वादशः पादः ॥ १२ ॥

समाप्तं भाषाविवेचनम् ।

त्रयोदशः पादः ।

अथ विभाषा । तत्र प्रथमं शाकारी तावदनुशिष्यते ।

१३. १. मागध्याः शाकारी

सिच्यतीति शेषः । शकारस्येयं शाकारी । शकारश्च—

‘राज्ञोऽनूढाभ्राता स्यालस्त्वैश्वर्यसंपन्नः ।

मदमूर्खतामिमानी शकार इति दुष्कुलीनः स्यात् ॥’

इत्युक्तः । अस्यां यत्र विशेषलक्षणं नास्ति तन्मागधीवत् ॥

१३. २.

क्षस्य ओ वा सहस्रदुष्प्रेक्षे ।

अनयोः क्षस्य ओ वा स्यात् । शलिषे । दुप्प्रेक्षे । पक्षे शलिच्छे, दुप्प्रेक्षे ॥

१३. ३.

शिष्टो यिचश्च इत्येके

प्विचश्च ॥

१३. ४.

त्यक्खौ क्वापि प्रकृत्यापि ॥ १८४ ॥

तिष्ठतः । — ‘अत्याणगदे पण्डिदे विअ वक्खाणां कलेदि’ [= आस्थानगतः

पण्डितः इव व्याख्यानानि करोति] ॥

१३. ५.

को बहुलं

स्यात् । — ‘एशके दाशकाए पुस्तके’ [= एषः दास्याः पुत्रः] ॥

1 UIO om. but BG retain.

2 B 'नूढो(डा); U 'नूढप; G 'नुतपो; IO 'नुतपः. All these being defective, em. is mine. Cf. SD. III. 58.

3 Mss. शिष्टे for शिष्टो; BU शिचश्च; G श्वश्च; I विश; O विश; for the following word. Reading in both these cases is adopted after B. Ex. : G श्वविदि; UI tally with B; O विशदि; here व is confused with ष.

4 GIO पदे.

5 UGIO अ.

6 Mss. 'णादि ('दि in O).

7 B पुस्तके; U पुस्तके; IO पुस्तके; G पुस्तके. The right word seems to be पुस्तके according to Mk. XII. 7 which is also confirmed by the fact that Śākāri owes its origin to Mg. Of all the readings given above, the reading of U approaches the correct one, for श is likely to be confused with ष in Oriya script.

१३. ६.

वर्णानां विकारलोपागमाश्च स्युः ।

बहुलमित्येव । — ‘ एशे मणईशे कइणो शलिखे ’ [= ‘ एषः मनुष्यः कपेः सद्यः ।] — ‘ कामेण डञ्जदि खु मे हडके तवइसी ’ [= कामेन दद्यते खलु मे हृदयं तपस्वि, Mr. I. 18] ॥ — ‘ विभीषणे पुलिसे ’ [= विभीषणः पुरुषः] । बाहुल्यात् पक्षे मणुइशे, हडके, विभीषणे ॥

१३. ७.

सुप्तिरुविमक्तिलिङ्गव्यत्यासाः स्वरविकर्षश्च ।

स्युः । क्रमेण यथा— ‘ तुमं पंगेणं क्षिण्ट, हके घलेण पइशामि ’ [= त्वं प्राङ्गणे तिष्ठ, अहं गृहं प्रविशामि] । ‘ शे वि ’^{१६} आअच्छंति, तुमं पि आअच्छामि, हके वि आअच्छसि ’ [= सः अपि आगच्छति, त्वमपि आगच्छसि, अहमपि आगच्छामि] । ‘ शब्बे महिला पुलिसे विअ कीलिदं,^{१४} इरियका इशिदे ’ [= सर्वाः महिलाः पुरुषाः इव कीलिताः, स्त्री हसिताः] । शइलिणी, मिअइंदो, अस्काउहिणी । बहुलानुवृत्तेः पंगणे, घलं इत्यादयोऽपि यथायथं स्युः ॥

8 U मणुइशे; G मणुइ; IO मणुइ; any of these, if accepted, the rule will not be justified; so the reading of B is preferred.

9 UG पुलिइशे; IO पुलिसे. 10 Mss. add this, but B om.; similarly B adds पङ्क which Mss. om.; again Mss. read पुलिसे in place of मणुइशे which is evidently faulty.

11 B विभीषणं; em. according to Mss. The form विभीषण is allowed in Pkt. Cf. R. IV. 55.

12 B पट्टणं; em. according to UGIO which are very clear in this respect. 13 GIO लि; U agrees with B. 14 Mss. अलिदं; B सि कीलिदं; Mss. have the corrupt reading probably for विअ कीलिदं, वि- and कि- being apparently misread. Em. is mine.

15 B अस्काहिणी Mss. अस्का इहिणी. The readings of both of these sources are evidently faulty, whereas the reading of the Mss. approaches the correct reading. The reading as suggested by me above must be the original reading. To ascertain this, see Mk. XII. 4.

16 This sent. actually belonging to Sū. 7. occurs in the comm. of Sū. 9 in the Mss. as well as in B, thus giving rise to serious confusion with regard to the understanding of the text. B puts a ‘ । ’ after पङ्कणे and हलं there. This reconstruction of the text by me removes the anomaly and justifies the use of पंगणं previously which is misread as पङ्क by B.

१३. ८. लोपः सुपां कचित्साह

बल वशशि । — 'पुङ्छन्ति पुष्पपादौ परितो' महुकं पिबन्ति भशलुंला
[= फुल्लतः पुष्पपादपान् परितः मधु पिबन्ति भमरकुलानि] । अत्र
सुब्लोपविपर्ययोर्मार्गवीसिद्धत्वेऽपि पुनर्बचनाद् वृक्षादौ लुङ्कादिप्रयोगोऽपि
स्यादेव । तथा च = 'पलङ्गदभशला लवन्ति लुङ्के' इति मृच्छकटम् ॥

१३. ९. युक्तात्पूर्वो गुरुश्च न वा ॥ १८५ ॥

छन्दःशास्त्रे युक्तात्पूर्वो गुरुः सिद्धः, सोऽत्र न वा स्यात् । — 'एशे ख्लु
रापंई वग्घे व्व सहाववीले' [एषः खलु तक्षयति व्याघ्र इव स्वभाववीरः] ।
अत्र वग्घे इत्यत्र वो लघूच्चार्यः । अपरं च— 'व्यर्थं त्वपार्थं पुनरुक्तरूपि
हतोपमं चौसदशोपमं च । प्रत्यक्षलोकादिविरोधि चान्यन्यायप्रतीपं च
शकारवाक्यम् ॥ इति । व्यर्थं पूर्वापरविरुद्धार्थम् । अपार्थं समुदायार्थहीनं

17 B वादव; em. according to Mss.

18 Mss. परिनि.

19 GIO उशकडला; U मशकडला; B भमरकडला. I have retained the reading of U for मसक (= मशक in Śākāri) is allowed in Pkt. (cf. Ho. I. 244, Mk. IV. 64) and this is confirmed by the reading of Mss. with the only exception that GIO have ड in confusion with म.

20 BUG विशादि; IO विशादि: since either of these is not in conformity with the following ex., I have emended it to लुङ्कादि which is very likely the original reading.

21 U प्रलवो; others agree with B.

22 Mss. पलङ्गदभशला लवन्ति लुङ्के. I have retained the reading of B with the only exception of भमर which should be मशक according to the reading of Mss. B puts '1' after this sent. perhaps due to the fact that it is not traced to Mr

23 BUIO राव्य; G राव; B suggests राव्य within bracket which I have not accepted as the correct reading in view of the fact that राव्य seems to be a misreading of रावर् which suits the context. For राव्य, cf. PS. VII. 48. The use of राव्य, to split, is also current in colloquial Oriya.

24 UIO महावीरके; G महाविकके; reading adopted after B.

25 Mss. om. 26 U लव; I लव; BGO लव.

27 Mss. काव्य.

N. B. — The confusion of the text in Mss. starts from the word

सर्वार्थहीनं चेति द्विधा । महर्षिर्भरतश्च—

‘आगमलिङ्गविहीनं विपरीतं न्यायदर्शकालादेः ।

मदमूर्खताभिर्मौनौघैश्चर्यवर्द्धकारवचनम् ॥’ इति ।

दिङ्मात्रमुदाह्रियते । — ‘हक्के पंगुके पगले वैष्णमिणं वंदेमि [= अहं

वृक्षादो, Sū. 7, this being surprisingly connected with हुक्कं बोहमि corrupt form for तुम्हर्ं बोहमि occurring in Sū, XVII. 42. The entire text up to the end of the declensional section of Nāgara Ap. is thus confused and hopelessly corrupt.

28 UOI 'तान्वाय ; G 'तन्याय.

29 U om. 'वे; all others retain.

30 So is the reading of Mss. but B reads 'वयाव स्वाच्छः ; moreover B includes इति in the couplet which is not only inappropriate, but also violates metrical rule ; hence the separation.

N. B. — The passage under reference is a very controversial one. Grierson, in his article, "The Prakrit Vibhāṣās" (see JRAS, 1918, p. 497) attempting to give a sensible interpretation of the passage, writes thus :—

"Much of what follows is quite incomprehensible to me, and even where I attempt to give Skt. equivalents to the Pkt., I do so only with great hesitation. In the first place, as we shall see from the various readings, the text is far from certain, and in the second place the language is designedly incorrect and intended to be more or less nonsense. Even if the text were certainly established, there would still, therefore, be the widest room for conjecture, for Mk. has given no clue as to what he intended the meaning to be. Moreover, there is no context to guide us. The passages evidently come from some dramatic work which I have failed to identify. Other extracts, apparently from the same play, occur in the preceding Sūtras. One passage quoted in Sū. 6 does occur in Mṛcchakatika, but in Sū. 8 another stated by Mk. to come from that play, has not been found in either of the printed editions consulted by me.

Here I give the variants of both Mss and B along with the interpretation of Grierson of the corresponding lines in order to have a correct picture of the whole thing.

31 U— हक्को पङ्गुके पगले वैष्णमिणं वन्देमि ।

G— हक्के पङ्गुके पगले वैष्णमिणं वन्देमि ।

पङ्क्तुः प्रमत्तः वर्णमिमं वन्दे] । = ' लगे तलमेव कलकलिगे ' [= रगे तरङ्गेशः कलकलिङ्गः] ॥

IO- इसके पङ्क्तुके पङ्गले वण्णमिजं वणेमि ।

B- इसके पङ्क्तुके पङ्गले वण्णवा अत्तिके वण्णमि जं वन्देमि ।

Grierson- इसके पङ्क्तुके पङ्गले वण्णमि जं वन्देमि । (= अर्ह पङ्क्तुवातुलः वर्णे यजं वन्दे).

I am lame and mad ; I extol him in a hymn. (P inserts here वण्णवा अत्तिके, which is not authorised by any of my Mss. P also marks the whole with a query. I cannot equate पङ्गले with any Skt. word. पुद्गल suggests itself, but the meaning is hardly suitable. The reading is borne out by all the Mss. I suggest that it is a Desya word connected with the Hindi Pāgal, the derivation of which is unknown. I take वण्णमि as intended for वण्णमि (Skt. वर्णे) in the sense of गीतकमे.

Note:— I agree with Grierson in respect of the above passage excepting on one point, i. e. the word वण्णमि which he equates with Skt वर्णे, is doubtful, for had the word been वण्णमि, he would have been justified, but the word is वण्णमि, and again it is jointly written with जं (= जं) in Mss. even though he and B separate it from the word वण्णमि. If we take the passage as it is, allowing of course जं to be taken as जं (for the Oriya letter ञ is often confused with ancient Oriya letter ज), then the whole thing would be what is given by me in the reconstruction above. Then वण्णमिजं should be taken as वण्णं जणं (= वर्णमिमम्) and the passage would mean, ' I am lame and mad ; I extol this colour.'

32 U1— लगे तरङ्गेश सकलं सकलं कलिङ्गः ;

G— लगेतलमेवकलकलगे ;

OB— लगे तलमे सकलं कलिङ्गः ;

Grierson— लगे तलमे सकलंकलिङ्ग (रगे तरङ्गः सकलंकलिङ्गः).

' Let the wave, accompanied by the moon, toss. (P separates सकलं कलिङ्गः. The words seem to me to make better sense as written above. कलकलिङ्गः, he whose distinguishing marks are dark spots—the moon. The Mss. of course do not separate any words). "

Note— I differ from Grierson on the point of reconstruction as well as the interpretation of the passage, since both U and I read तरङ्गेश and not तलमे (the श of तरङ्ग is perhaps due to the slip of the pen of the scribe). Thus the passage would mean, ' the sea (तरङ्गेशः) is (like) the moon (कलकलिङ्गः) in colour (रगे).'

— ' एषा नाणकमूषिकामकशिका मच्छाशिका लाशिका '

[= एषा नाणकमोषिकामकशिका मत्त्याशिका लासिका, Mr. I. 23] †

— ' उडैति एषे गगणे महागवा लुक्केषु बुक्कन्ति पुलानमैच्छा ॥

33 UGIO एषापाशकशाशिकामकशिका (-कामम् in G) मच्छाशिका शाशिका

B एषा पाशकशाशिका मशकिका मच्छाशिका माशिका

Grierson— एषा पाशकशाशिका मशकिका मच्छाशिका शाशिका (?)

(The word-division is that of P. I do not venture to give a Skt. equivalent or translation of this passage. It seems to be equivalent at the beginning of एषा पाशकशाशिका. Numerous conjectures can be, and have been, made for the rest.

Note— The passage under reference has been a gross confusion of the actual passage occurring in Mr. I. 23 as has been given by me above. This is the speech of Śakara referring to Vasantasena. The confusion has been due to the manner in which ancient Oriya scribes used to write on palm leaves the Oriya letters, thus giving rise to confusion of ण with श्, of ञ with ए and so on which has actually taken place in this case. Therefore, the passage would mean " This one— the whip of love snatching away coins, fish-eater (and) dancer ".

34 U— उडैन्ति एषे गगणे महागवण्केषु बुक्कन्ति पुलानमश्वा ;

G— उडैते एषे गगणे महागवण्णोषु दुक्कहिं पुलानमश्वा ;

I— उडैन्ति एषे गगणे महागवा णेकेषु बुक्कन्ति (?) पुलानमश्वा ;

O— उडैहि एषे गगणे महागवा णेकेषु दुक्कहिं पुलानमश्वा ;

B— उडुन्ति एषे गगणे महागवा^१ लुक्केषु बुक्कन्ति^२ पुलानमश्वा ;

Grierson retains the reading of B and interprets as follows :

(उडुन्ति एषे गगणे महागवाः लुक्केषु बुक्कन्ति पुलानमत्स्याः)

" These ' great elephants ' are flying in the sky, and old fishes are howling on the trees. (1. So P. All others महागव (= अस्माकम्) which if the metre is Indravajrā suits the verse better, but gives little sense. The employment of महागवा gives one short syllable too many. If however, we read the first syllable of उडुन्ति short, as we are entitled to do by Bū. 9, the first line becomes a Vamśastha, and is correct with महागवा. The two lines then become Upajāti.

१ बुक्कन्ति —So P ; O Hnb. दुक्कहिं or (Hub) "हि ; Ox वक्कहि ; IO बुक्कहि)".

[= उड्डीयन्ते एते गगने महाभजाः वृक्षेषु बुभुक्षन्ति पुराणमत्स्याः] ।
 — ‘ अले ले च्चुग्ग ले च्चुग्ग एशं, च्चग्गघ, च्चुग्ग इदो, च्चग्गघ, च्चुग्गेण
 गेण्ह, च्चुग्गेण गेण्है [= अरे युग्मं रे युग्ममेतद्, जाग्रत, युग्ममितः, जाग्रत,
 युग्मेन गृह्णन्, युग्मेन गृहाण] । — ‘ एदे उण कुल्लगमहहलिणा गअणे
 पज्जलन्ति [= एते पुनः कुरङ्ग महाहरिणाः गगने प्रज्वलन्ति] । —

Note.— I agree with Grierson except on the point that पुलायमस्या should be पुलायमह्छा according to Mk. XII. 7 and this reading is actually authorised by U. Here, however, the scribes seem to have confused between the letter ञ and ग.

- 35 U— अले आले युग्गले युग्गए इह च्चग्ग इध वरज;
 इदो च्चग्गघ सुचोण गेण्ह युग्गेण गेण्ह सुग्गेण ।
 G— अले आले युग्गले युग्गएण्ह युग्गवेच्चग्गइदोयुग्गमधि
 सुचोण गेण्ह सुग्गेण ।
 I— अलेले युग्गले युग्गएअ च्चग्गइधच्चुग्गइदो
 च्चग्गघ सुग्गेण गेण्ह सुग्गेण ।
 O— अलेले युग्गले पुग्गए अच्चा गं इध च्चुग्गइदो
 वग्गघ सुग्गेण गेण्ह सुग्गेण ।
 B— अलेले पुग्गले पुग्गए अच्चाग्ग इध युग्ग इदो
 वग्गघ सुग्गेण गेण्हसु गेण्ह ।

Grierson retains the reading of B and remarks thus:—

“ Here again I do not venture to give a Skt. equivalent or translation. The text as given above is simply a copy of P.Ox, Hnb, जलाजाले युग्गले; O युग्गए (for पुग्गए); Hnb. युग्गए, P. Ox. IO as above, O इयट्ठाग्ग (?), Hnb; इहयुग्ग, Ox अच्चाग्ग (?) P. IO. as above (for अच्चाग्ग) O, Ox. IO इधयुग्गइदो; Hnb वेलिग्गइदो (for इधयुग्गइदो); O, IO च्चग्गघ, P. Ox, वग्गघ; Hnb युग्गघ (for वग्गघ), P. Ox, IO सुग्गेण; O either सुग्गेण; or सुचोण (not clear); Hnb सुचोण, (for सुग्गेण); O गेण्हसुग्गेण; Hnb. गेण्हसुग्गेण; Ox, IO गेण्हसुग्गेण.

Note:— The reconstruction as given by me somehow brings out a clear sense of the passage and is more or less attested by Mss. The confusion of व with प, ञ and च्च is noticeable. If my reconstruction is correct, the passage would mean, “ O here are pairs, be alert, here are pairs, be alert, take by pairs, take by pairs. ”

- 36 U— एदे ओणकुल्लमहहलिणामअणे अज्जलन्ति ।
 G— एदो ओणकुल्लमहहलिणामअणे अज्जलन्ति ।

‘ हक्के पण्डिते णण्ण, ण ख्जाणमि, शब्दं कथेमि, शब्दं पुच्छमि [= अहं पण्डितः नान्यः, न जानामि, शब्दं कथयामि, शब्दं पृच्छामि] । अत्र यथाकामं बोद्धव्यानि ॥

इति श्रीमार्कण्डेयकवीन्द्रकृतौ प्राकृतसर्वस्वे विभाषाविवेचने

शाकार्यनुशासनं त्रयोदशः पादः ॥ १३ ॥

IO- एदे ओणकुलङ्गमहहलिणा गणे अञ्जलन्ति ।

B- एदे उण कुलङ्गमहहलिणा गणणे पञ्चलन्ति ।

Grierson- एदे¹ ओण² कुलङ्गमहहलिणा³ गणणे⁴ पञ्चलन्ति⁵ ।

(एते पुनः कुरङ्गमहाहरिणाः गणने प्रञ्चलन्ति) ।

‘ But these antelopes and great deer shine forth in the sky ’.

(1 Hn. प्रदो. Hb एदो. 2 P उण.

3 P, O. Hnb, महालेणा, Ox, IO as above. 4 P, Ox, IO गणे.

5 O, Hnb अञ्जलित्; Ox, IO अञ्जलन्ति.)

Note:— In respect of the above passage, I agree with Grierson.

37 U इक्के पण्डिते णण्ण उज्जाणमि शब्दं कथेमि शब्दं पुच्छमि ।

G इक्के पण्डितेणण्णण्णज्जाणमि शब्दं कथेमि शब्दं पुच्छमि ।

I इक्के पण्डिते णण्णण्णज्जाण(?)मिशब्दं कथेमि शब्दं पुच्छमि ।

O इक्के पण्डिते णर्ण ण वाणाणि शब्दं कथेमि शब्दं पुच्छमि ।

B इक्के पण्डिते शब्दं उज्जाणमि शब्दं कथेमि शब्दं पुच्छमि ।

Grierson:— “ इक्के पण्डिते णण्ण उज्जाणमि¹ शब्दं² कथेमि; शब्दं पुच्छमि.

[= अहं पण्डितः, नान्यञ् जानामि, शब्दं कथयामि, शब्दं पृच्छामि ।]

I am a Pandit, I know nothing else, I speak a word, I ask a word.

(1. P शब्दं उज्जाणमि, ‘ णण्णण्णज्जाणमि ; Hnb णण्णवमाणमि ; Ox णर्णण्णवमाणमि ; IO णर्णण्णज्जाणमि 2. Hnb. शब्दं) ”.

Note:—Here I differ from Grierson only on the point of णण्ण which he has retained discarding the additional ण which is authorised by all the Mss. Hence retaining the additional ण, the passage would perhaps mean, “ I am a Pandit, no body else ; I do not know ; I speak a word ; I ask a word ”.

38 U बोदयकउट्ठे ; G बोदयकउट्ठे ; I बोदयकउट्ठे ; O बोदयकउट्ठे.

: चतुर्दशः पादः ।

अथ चाण्डाली ॥

१४. १. चाण्डाली मागधीशौरसेनीभ्यां प्रायशो भवेत् ।

यथा — ' किं पुच्छामि ' [= किं पृच्छामि] । — ' एशे च्चोले शूल-
मालोविदुं लाहणा आणस्से [= एषः चोरः शूलमारोपयितुं रात्रा आहसः] ॥

१४. २. गौरवे संबोधने सावत ओत्वं विधीयते ॥ १८६ ॥

' अय्यो भस्टालंको, हक्के पणमामि ' [= आर्य भट्टारक, अहं प्रणमामि] ॥

१४. ३. असंभुद्धौ च कोऽप्याह

सावत ओत्वमित्येव । गौरव इति निवृत्तम् । कोऽपि भगीरथैवर्धमानः । एशो
पुलिशो । चक्ररात् मागधीसिद्धाविदेतौ च ॥

१४. ४. जस एत्स्यात्स्त्रियामेपि ।

अर्थात् सर्वनाम्न एव । ज्जे इत्थिकी पुलिशा वा ॥

१४. ५. हसः शः स्यात्

स्त्रियामित्येव । इदादिर्निषिद्धः । बुद्धिश्च वञ्चिमा ॥

१४. ६. म्मिअ डेः स्यात्

वलम्मि । वणम्मि । चकारात् षले ॥

१४. ७. हुट्टोपरि न झः कचित् ।

— ' पेहं' पूलेशि कट्टेण ' [= उदरं पूरयसि कट्टेन] ।

1 UIO डे (O om.) डलेयूर्ण ; G डे. डलेयूर्ण.

2 UOI आम्मे ; G अम्मे ; for आम्मेव ; see PSM, p. 20.

3 Mss. रट्टालको ; I regard this sent. as a quotation, but B does not.

4 UIO भगीरथी ; G भगीरथ इति.

5 UGIO इति. 6 UIO इत्थिका ; G इत्थिका.

7 IO वणम्मा ; G वणम्मा ; U वणम्मा.

8 Mss. ति ; also ex. ' ति. 9 Mss. om.

१४. ८. क्त्वं इजः स्यात्

नान्ये । 'अल्ले कुकुलं गेण्डिअं आअच्छ [= अरे कुकुरं गृहीत्वा आगच्छ] ॥

१४. ९. इह प्रायो ग्राम्यशब्दार्थपार्थवम् ॥ १८७ ॥

इह चाण्डाल्यां ग्राम्याणां शब्दानामर्थानां पार्थवं प्राचुर्यं प्रयोज्यम् । यथा—
'अज्ज मए मशाणे हिंदतेण महते कण्णउरैखंडके लंदे, तं हंस्टे विक्कि-
णिअ मँहं किणिअ पेहं पुलइशं' [- अथ मया मशाने भ्रमता महत्
कर्णपूरखण्डं लब्धम्, तत् हृष्टे विक्रीय मयं क्रीत्वा उदरं पूरयिष्यामि] ।
अत्रापि सुल्लोपविभक्त्यव्यत्यादयः पूर्ववदेव ॥

इति श्रीमार्कण्डेयकवीन्द्रकृतौ प्राकृतसर्वस्वे विभाषाविवेचने

चाण्डाल्यनुशासनं चतुर्दशः पादः ॥ १४ ॥

10 G दुक्कुलं; IO दुकुलं. 11 गेण्डिअ; IO के विज.

12 UG आअच्छ; IO; भाअच्छ B आअछ; em. after IO; cf. PS. XII, 7.

13 Mss. कण्णउ; B brackets कण्ण after the word given as कण्णउ
The word कण्णउ seems to be a misreading of the actual word कण्णउर;
hence em. 14. Mss. कदि.

15 B हृष्टे; IO हृष्टे; G simply ह; em. is mine as the other
readings give no sense.

16 B मँहं UIO मँहं; G om. this sent. as well as the following
word. Em. according to UIO.

17 This sent. is given as it is in B. The portion up 'लोप' is
mysteriously confused with the line विहकदि of the Pada XIII which
then continues.

पठ्यदशः पादः ।

अथ शाबरी ।

१५. १. बाण्डाल्याः शौबरीसिद्धिः

स्यात् ॥

१५. २. तन्मूलेभ्यः क्वचित्क्वचित् ।

तस्याश्वाण्डाल्या मूलेभ्यः शौरसेनीभागधीशाकारीभ्यः ॥

१५. ३. अतः सावेदितौ च^१

पुनपुंसकसाधारणोऽयं विधिः । माणुशि, माणुशे, । वणि, वणे । चकारात्
माणुशो, वणं च ॥

१५. ४. आत्स्यात्संबुद्धौ गौरवे सदा ॥ १८८ ॥

गौरवे संबुद्धौ सौ परे सदा नित्यमत आत्स्यात् । अजा बंदामि । अगौरवे
तु—एहि ले ज्वेलैके, एहि ।

१५. ५. हके स्यादहमित्यर्थे

अन्यत्रिषिद्धम् । हके आर्जे ॥

१५. ६. भवेतामिद्विभौ च छेः ।

तुमं वणि गच्छ । वणहिं वा । चकारात् वणे च ॥

१५. ७. केरके केअको वा स्यात्

अम्हकेअकं वणं । अम्हकेलकं वा ॥

१५. ८. सर्वमन्यसु पूर्ववत् ॥ १८९ ॥

सुव्लोपविभक्तिव्यत्ययवर्णविकारलोपागमप्राप्त्योक्तिप्रभृति सर्वं पूर्ववदुदाहार्यम् ॥

इति शाबरी ॥

1 GIO 'स्या च.

2 G भवेदिता; IO 'वेदितौ.

3 G वे(मि)चकके; sometimes the letter व is confused with the letter प in Oriya script. Here is similar ex.

4 Mas. om. व

१५. ९. आचर्यामेवौद्गीयोगात्तद्देश्यशौरसेन्यादेः ।

तद्देश्यानामोद्देशपदानां शौरसेन्यादिपदानां च योगात्सांकर्याच्चाचर्यामेवौद्गी
सिध्यति । यथा —

‘ देव जसोआणंदण कर मइ करुणालेश ।

एतिके जमउ अच्छउ इ पिट्ठइ सब्बकिलेश ॥

इत्यौद्गी ॥

5, 6, & 7 B as well as the Mss. read ढ in place of द in these places Grierson has noticed it with surprise, for Mk. being himself an Oriya should have spelt in the manner suggested above. We have seen earlier that the same Mss. also read ढ in place of द. Most probably to read ओढ् as ओद्, or औढ् as औद् is due to the South Indian pronunciation, which influenced even the Oriya scribes. I do not think Mk. originally spelt it so, being fully aware of fact that Bharata in his NS presumably used ओढ्जा and not ओढ्जा as one of the Vibhāṣās.

8 This verse of unknown source is a controversial one. The variants are:—

U— देवजसो आनन्दकर मइ करुणालेश ।

एतिके जमउ अच्छउइ पिट्ठइ सरुजलेश ॥

G— देवजसोआनन्दकरमइकरुणावेक ।

एभिज्जजमउणच्छउइ पिट्ठइ सरुजवेक ॥

IO— देवजसो आनन्दकर मइ करुणालेश ।

एत्तिगे जमउअच्छएइ पिट्ठइ सरुजलेश ॥

B— देवजसोआणन्दण कर मइ करुणालेश ।

एतिके जमउअच्छउइ (१) पिट्ठइ सब्बकिलेश ॥

Grierson retains the reading of B and interprets the passage thus :

“(देव यशोदानन्दन कुरु मयि करुणालेशम् ।

इहलः जन्मतः अस्मि इति(?) पीडयति सर्वेभ्यः ॥) ”

O divine son of Yaśodā, pity me a little; as a result of birth I am a dweller in this world, and therefore every kind of misery tortures me.”

Note:— I have already given my interpretation of the passage. It will be sufficient to say this much here that I take

१५. १०. आभीर्यप्येवं स्यात् क्त्व इअउअौ नात्यपञ्चः ॥ १९०॥
एवं शाबरीवत् । विशेषस्तु क्त्व इअ उअ इत्यादेशौ स्याताम् । गश्छिअ,
गदुअ । पढिअ । पढुअ ॥

इत्याभीरी ॥

इति श्रीमार्कण्डेयकवीन्द्रकृतौ प्राकृतसर्वस्वे विभाषाविवेचने

शाबरीभाषानुशासनं पञ्चदशः पादः ॥ १५ ॥

पत्तिके as synonymous with Oriya word पत्तिके and not Skt. इहत्स्वः as has been done by Grierson following Pischel (See Grammatik 153) जमड as जम्न with Ap. ending ड and Pkt. जम्न being further simplified to जम, and इ as monosyllabic particle equivalent to Skt. हि. Then the second line of the verse would mean, " This much be (my) birth, for all kinds of misery torture me. "

9 BUG ओदी; औनी.

10 This is a controversial line of Mk. The readings are:—

U— 'तइअउव (?) नात्यपञ्चः ।

G— 'तइआउवनात्यपञ्चः ।

I— 'तड (?) औत्यनात्यपञ्चः ।

O— 'इअउत्य नात्यपञ्चः ।

B— 'क्त्व इअउअौ नात्यपञ्चः ।

I have retained the reading of B in view of the fact that the definition tallies with the ex. whereas it is not the case with Mss. The word नात्यपञ्चः is not clear; the author probably means to say that Ābhīri is the same as Śābari and not so much deviated (नात्यपञ्चः) from the latter having the difference only on the point of the use of इअ and उअ for Skt. त्वा. Now Śābari which owes its origin to Cāṇḍālī should have इअ alone (PS. XIV. 14) and not the additional उअ for क्त्वा as in Ābhīri. This is probably the idea behind the rule of Mk. regarding Ābhīri. If allowance be made to construct नात्यपञ्चः as नानोऽपञ्चः assuming the former to be a scribal mistake, then another sense of the passage comes out. That is, Ābhīri is the same as Śābari having the difference from the latter in respect of इअ and उअ for क्त्वा and for this it should not be taken as Apabhraṃśa dialect. Now in

Apabhramśa we have the use of both इञ् and उञ् (cf. Kī. V. 74-75). Again Daṇḍin declares that Ābhira and such other dialects are to be treated as Apabhramśa in Kāvya. Mk. would then appear to refute this theory of Daṇḍin by not treating Ābhīri as an Apabhramśa.

11 Mss. करउअस्योदशौ.

12 UG शक्षिञ् ; I गम्भिञ् ; B अक्षिञ् ; O शम्भिञ् ; em. according to I, in this case ग् has been evidently mistaken for श्.

13 G वहुञ् ; here व् has been confused with इ which goes to show that the same type of confusion has occurred with regard to Auḍri being written as औदी by the scribes.

14 The same mistake here too in respect of Auḍra by Mss.

षोडशः पादः ।

अथ टाक्की ।

१६. १. टाक्की स्यात्संस्कृतं शौरसेनी चान्योन्यमिश्रिते ।

अनयोः संकरादित्यर्थः । इयं भूतकारवणिगौदिभाषा ॥ तथा चोक्तम्—

प्रयुज्यते नाटकादौ भूतादिव्यवहारिभिः ।

वणिग्भिर्हीनदेहैश्च तदाहुष्टकभाषितम् ॥ इति ॥

किं च ।

१६. २. हरिश्चन्द्रास्त्विमां भाषामपभ्रंश इतीच्छति ॥ १९१ ॥

अपभ्रंशो हि विद्वद्भिर्नाटकादौ प्रयुज्यते । द्राविडीमप्यत्रैव मन्यते । तथा चोक्तम्—

‘ टक्कदेशीयभाषायां दृश्यते द्राविडी तथा ।

तत्र चायं विशेषोऽस्ति द्राविडैरादृता परम् ॥ इति ॥

१६. ३. उत्स्यात्पदान्ते बहुलम्

— ‘ राउ असमसमरैकमल्लं मअणमणोहरदेहसोड्ड सकलशस्त्रास्त्रविद्याप्रवीणु
[= राजा असमसमरैकमल्लः भदनमनोहरदेहशोभः सकलशस्त्रास्त्रविद्याप्रवीणः ।]

बहुलप्रहणात्— ‘ भणइ वाणि कविराअ ’ [= भणति वाणी कविराजः] ॥

१६. ४. ई च टः

टैः स्थाने ए स्यात् । खगो पहरसि । चकारात् खगोण ॥

१६. ५. हुंहुमौ म्यसः ॥ १९२ ॥

म्यसो हुंहुमौ स्याताम् । रुक्खहं पाडिदु । धरहुं चलिदु । बाहुल्यात् रुक्खा-
हितो, धरेसुंतो ॥

1 G शक्ती, same also in Sü. ; UIO शक्ती.

2 UG 'पिशवादिः; IO पिशागदिः, evidently due to misreading of Oriya script.

3 G टक्; IO टक्.

4 UG 'रैकमल्लः; IO मरै (रै in O) कमल; em. according to B.

5 Mss. मअण.

6 UIO भास्त्रास्त्रः; G भास्त्रास्त्रविद्या.

7 G विणि.

8 G टं.

9 G टा.

10 G10 misread. ए as ए in these exs.

१६. ६. आमो वा

हंहुमौ स्याताम् । बम्हणहं धणुं । बम्हणहुं । बम्हणाणं ॥

१६. ७. हं किमादेः स्यात्प्राग्दीर्घश्च विधीयते ।

आम इत्येव । काहं । जाहं । ताहं । एदाहं । इमाहं । पक्षे काणं, जाणं ॥

१६. ८. त्वमित्यर्थे तुंगं भवेत्

तुंग सर्वविधौप्रवीणु ॥

१६. ९. अहमर्थेऽम्मिहुंममाः ॥ १९३ ॥

अम्मि पंडिदु । एवं हुं, मम ॥

१६. १०. ममेत्यर्थे महं च स्यात्

महुं धरु सुंदरु । चकारात् मम च ॥

१६. ११. यथा जिध

स्यात् । जिध भणसि । जहा वा ॥

१६. १२.

तथा तिध ।

स्यात् । तिध, तहा वा ॥

१६. १३. दिङ्मात्रमुक्तमुनेयं शेषं शिष्टप्रयोगतः ॥ १९४ ॥

इति टाक्री भाषा ॥

इति श्रीमार्कण्डेयकवीन्द्रकृतौ प्राकृतसर्वस्वे विभाषाविवेचने

षोडशः पादः ॥ १६ ॥

(समाप्तं विभाषाविवेचनम् ॥)

11 U णु ; G om.; IO write as बंमाणं ; हंणुं.

12 G तुह्, as also in ex. ; IO तुं.

13 UIO 'दीणु' ; G सन्नाविह्दीणुं.

14 G जमा.

15 U alone शकी.

सप्तदशः पादः ।

अथापञ्चशभाषासु मूलत्वेन प्रथमं नागरमाह ।

१७. १. नागरं तु महाराष्ट्रीशौरसेन्योः प्रतिष्ठितम् ।

केचिन्महाराष्ट्र्यां केचिच्छौरसेन्यामुक्ता विधयो यथादर्शनं ग्राह्या इत्यर्थः ॥

१७. २. अनादावयुजां कखतथां गघदधा न वा ॥ १९५ ॥

स्युः । सगलु । मधु । चलिदु । सवधु । पक्षे सअलु, महु, चलिउ, सवहु ।

आदौ तु खंडिदु । युक्तानां तु मक्खलु, पत्यरु ॥

१७. ३. व्यासादेर्यस्य रेफः स्यात्

ब्रासु । ब्राकोसु । ब्राडि । ब्रागरणै ॥

१७. ४. प्रकृत्या रश्मृतौ कचित् ।

तिष्ठतः । इंदु । चंदु । मृगजुषु । क्वचिद्ग्रहणात् विष्णु, इसी, गडु, सिआलु, इत्यादयः ॥

१७. ५. अतोऽस्त्रियां डा बहुलम्

स्यात् । बहुलमित्यापादसमाप्तेः । हिअडा कघइ । पिअडा दूरं चलइ ॥

१७. ६. डी स्त्रियाम्

स्यात् । — ‘सोहइ सिसिरे’^१ ‘हंडी लहुडी’ [= शोभते शिशिरे भा लघ्वी] । बाहुल्यात् गोई, राही ॥

१७. ७. त्रिषु दुर्मवेत् ॥ १९६ ॥

रुक्खदु । तरुणिदु । भूमिदु । वर्णदु ॥

1 Mss. खजदु. 2 G मषिक; U मत्थन; I पयिरु.

3 प्रागरद्धा. G प्रगरन्धा 4 and 5 U इदु; उदु इदु, उदु; 10 इंदु.
चंदु. 6 UG 'तुषु; 10 'जुषु. 7 GIO गंधु, U गन्ध.

8 U च; I उ; G अ; O same as B.

9 UIO दूर; G दोर; Mss. चन्दइ (for चलइ).

10 U मसिडे; G ससिरे; I सिसिडे; सिसिरे.

11 UGB इडी; IO इंती; I have retained the first reading. The word perhaps equates with Skt. मा which being ह्य in Pkt. is again turned to इडी in Ap. 12 Mss. मवेत्स्यात्,

13 U om. last two exs. and G the last one; IO retain.

१७. ८. इह च्छन्दोनुरोधेन वर्णानां गुह्यलाघवम् ।

यथा—

‘अरे वाह्व काण्हं नाव छोडि डगमंगे कुगति न देहि ।

तुहुं एहं णइ संतार देइ जं चाहसि तं लेहि ॥

[= अरे वाहयित्वा कृष्ण नावं क्षुद्रां चलित्वा कुगतिं न देहि ।

त्वममुं नदीं (अमुष्यां नद्यां) संतारं दत्त्वा यदिच्छसि तद् नय ॥

PPL. I. 9.]

१७. ९. दीर्घताह्रस्वतासुन्नुक्कुम्भिलिङ्गविपर्ययाः ॥१९७॥

बहुलमित्येव । प्रकृतेर्दीर्घता ह्रस्वता च सुपो लुक् सुपतिङोर्लिङ्गस्य च विपर्यय इत्येते स्युः । तरुणि, तरुणी । अग्नि, अग्नी । वाउ, वाऊ । —

‘ससिरहेन्ती माहिलदु परिहकाला पंगुरणु मक्खसि तणु कण्हंगुरु [= शशि-

14 G लुक्पु.

15. U काह्व ; कात्या ; IO कास्तु.

16 UIO गडगकुपति ० ; मडगकुपति ०

17 B तुहुं एहुं ; UIO तुहं एहुं ; G तुह एहु. I have preferred the reading of UIO as it is grammatically correct. The reading of G, though corrupt, supports the reading of UIO.

N. B. :- I take वाह्व and देइ as the two absolutes corresponding to Skt. वाहयित्वा and दत्त्वा respectively. The modern edition of *Prākṛtapīṅgala*, however, reads वाह्वि in place of वाह्व, the former corresponding to Skt. वाह्व (see PPL, p. 11).

18 Mss. एहिमि ; the root चाह = to wish, is in use in modern Oriya.

19 UG om.

20 Mss. lack these two words; B supplies them in a bracket.

21 This passage is a controversial one ; B puts ‘(?)’ after the quotation. It seems Mk. has not explained all the Apabhramśa peculiarities embodied in this quotation. He has touched upon only three words, i. e. परिह, काला, and तणु as his comm. shows. But the passage, as it appears, is full of Apabhramśa peculiarities as enumerated in Sū. 9 above. Assuming this I have emended the text as above. Variants: B ससि रेहन्ती. G ससिरेहन्ती; UIO ससिरहेन्ती; B कण्हागुरु; U कण्वागुरु; G कन्वागुरु; I कण्गगुरु; O कण्त्वागुरु; all others almost same. The passage perhaps means, ‘The lady shining as the moon is anointing ale paste in her body while wearing the upper garment’. I have emended रेहन्ती to रेहन्ती in respect of which UIO are unanimous. (cf. रेहन्त. PSM. 717).

शोभमाना महिला परिधानकाले प्रावरणस्य ब्रक्षति तन्वा कृष्णागुरुम्] ।
अत्र धावो ह्रस्वः, कालस्य च दीर्घः । तणु इत्यत्र सुब्लक् । —

‘ गज्जउ मेह कि अंबर सामर । ’

[= गर्जतु मेघः किं वा (भवतु) अम्बरं श्यामलम् PPL. II. 136],
अत्रापि सुब्लक् । —

‘ तं देख्ख अरे सिमेलि²² छड्डिअ कमलवणाइं ।

भम्मइ महुअरै बणुडा ण लहैइ कुसुमरसाइं ’ ॥

[= तं पश्य अरे श्यामलि त्यक्त्वा कमलवनानि ।

भ्रमति मधुकरः वराकः न लभते कुसुमरसान् ॥] ।

विभक्तिविपर्ययो यथा—

‘ जे बित्थरइ परिल्लगुणा चित्तइ परउअरैर ।

बद्धसिणेहा माणुसा तिणि²³ कलिजइ सार ॥ ’

[= यः विस्तृणोति परगुणान्, चिन्तयति परोपकारम् ।

बद्धस्नेहः मानुषः, त्रयः कल्पन्ते साराः ॥] ।

अत्र कलिजइ इति बहुत्वेऽप्येकवचनम् ॥

नागरापभ्रंशे संकीर्णविधिः ॥

१७. १०. उर्ध्वं स्वमोः

स्वमोरुत्थात् । चंदु । महिलु । राउ । अगिउ । भाणुउ²⁴ । वणउ । महुउ ।
वहुउ । चकारात् लुक् च प्रकृतेर्दीर्घह्रस्वौ च । — ‘ फुल्लउ णीव कि भम्मउ
भम्मरै ’ [= फुल्लतु नीपं किं वा कूजतु भ्रमरः, PPL. II. 136] । —

22 Mss. कार्यस्व. 23 UG सिमेलि ; IO सिमेलि ; B सिमालि ;
om. mine according to IO with which UG partly agree.

24 Mss. मवहर.

25 Mss. लज्जि.

26 IO परंतिअजार ; G परमिअजार ; U same as B.

27 B तेणि ; Mss. तिणि ; em. is mine.

28 G om ; UIO उर.

29 Mss. अणुउ

30 B फुल्लति नीव कि भम्मति भम्मर ; U फुल्लउ नीव कि भम्मर उम्मर ; G
फुल्लउ णीव कि भम्मर उम्मर ; IO फुल्लउ णीव कि भम्मर उम्मर ; comparing these
with the original text I have preferred the reading as suggested
above.

‘एक उरु^{३१} हनुमते सव्व लंक तुह डहु^{३३} ।

एहु मरिओ सि^{३४} रावण रामविग्गह पुण वहु^{३५} उ’ ॥

[= एकेन पुनः हनुमता सर्वा लङ्का तव दग्धा ।

असौ मारितोऽसि रावण रामविग्रहः पुनः महान् ॥]

१७. ११.

हो च

स्वमोहो च स्यात् । रुक्खहो अच्छई^{३१} देख्वा वा । चकारात् पूर्वोक्तं च ॥

१७. १२.

कस्ये वा

कः प्रत्ययः । मअणइ । पक्षे मअणओ ॥

१७. १३.

सौ पुंस्यत ओ कचित् ।

भगीरथवर्धमानमते । सप्यो ॥

१७. १४,

जसो हे च

रुक्खहे । बालाहे ॥

१७. १५.

स्त्रियासुच जइयसोः

उत्स्यात् । बालाउ । चकारात् बालाहे ॥

31 Mss. दुअ.

32 Mss. and B हनुमते ; em. is mine ; of. PS. XVII, 17, for the instrumental would carry better sense than the locative.

33 B डहुउ ; G उअउ ; I डहुउ ; O डउ ; U as suggested above.

34 G मचिउअ ; IO मचिउसि ; U मरिउस ; B मरिओसि ; em. is mine.

35 I वहुउ ; UO वहुउ ; G विअउ.

* B regards the last two sents. as two separate quotations. There is no indication to that end in Mss. As the lines themselves show, they form a single stanza. Here the reading of B मरिओसि is definitely defective, first because it is not authorised by any of the Mss. and secondly because it violates the ending उ of nom. sing. in Apabhramśa. Again, all the Mss. show उ-ending rightly in conformity with the rule of Ap. The reading-वि in place of-रि in Mss. is due to the confusion arising out of the similarity of च and र letter in Oriya script. So the reading suggested by me is most sensible. Then the stanza would mean, ‘The whole of your Laṅkā was burnt down by Hanumān alone. You will surely die, O Rāvaṇa, (at the hands of) this Rāma, the great’. for वहु or वहु see Hc. IV, 371. 36 Mss. अर.

१७. १६.

इं नपुंसके ॥ १९८ ॥

दीर्घो वा

नपुंसके जश्शसोरिं स्यात् । प्राग्दीर्घो वा । वणाई वणई, महई, महुई ।
महाराष्ट्रीसिद्धस्य दीर्घस्यै विकल्पार्थमिदम् ॥

१७. १७.

त्रिष्वे टैः

त्रिषु टः स्थाने एं स्यात् । वणएं । रुक्खएं । बालाएं । अग्गिएं । वहुएं ॥
अदन्तस्य संघिरपि दृश्येते । रुक्खें । वणें ॥

१७. १८.

हिं मिसुडिसुपाम्

त्रिष्वेषां हिं स्यात् । पुरिसहिं, वणहिं, वहुहिं, कडु तिहुं वा ॥

१७. १९.

इसेस्तु हे हो च ।

इसेः स्थाने हे हो च स्याताम् । रुक्खहे पडिदु पत्तु । रुक्खहो । अग्गिहे,
अग्गिहो । बालहि, बालाहो । चकारात् पक्षे महाराष्ट्रीवत् शौरसेनीवच्च वा ॥

१७. २०.

हं हुं म्येसः

स्याताम् । रुक्खहं । वणहं । बालाहं । अग्गिहं । एवं हुं म्ये ॥

१७. २१.

[हे हो सु च ऊसः

स्युः । रुक्खहे, वणहे, बालाहे, अग्गिहे । एवं हो सु च । चकारात्
रुक्खस्स इत्यादि च । हं हुं चात्र केचित् । तेन रुक्खहं रुक्खहुं इत्यादि ॥

१७. २२.

हं हुं स्यातां चामः ॥ १९९ ॥

रुक्खहं, वणहं, बालाहं, अग्गिहं । एवं हुं म्ये] । चकारात् रुक्खाणं

37 *Ms. om.*

38 IO intermix both Sū. 17 and 19 reading त्रिषु टः स्थाने हे हो च
स्वायाय । रुक्खहे etc. thus omitting a considerable part of the comm. on
Sū. 17 and Sū. 18 altogether. This is purely through oversight.

39 B puts an asterisk before this sent.

40 UG चट्.

41 U क in place of वा.

42 UIO हुं.

43 G जणि.

44 The bracketed portion is lacking in *Ms.* as well as in B
They have been supplied by me after comparing the text of PK. of R^t
and PA. of Pu. But it is after all mere guess-work.

इत्यादि च ॥

१७. २३. ऊरे च स्यात्

रुक्खए, वणएँ । संघौँ रुक्खे वणे । बालाए । अगिए । चकारात् रुक्खहिं
इत्यादि ॥

१७. २४.

इदुआं ट एणञ

इदुअयामुत्तरस्य टं एणः स्यात् । अगिएण । वाउएण । दहिएण ।
महुएँ । चकारात् अगिए वाउए इत्यादि च । स्त्रियां वक्ष्यमाणत्वात्
पुंस्त्रीबयोर्बाधं विधिः ।

१७. २५.

एहिं च वा मिसः ।

इदुअयां मिस एहिं च वा स्यात् । अगिएहिं, वाउएँहिं । दहिएहिं । महु-
एहिं, पक्षे अगिएहिं इत्यादि ॥

१७. २६.

स्त्रियां च ए च

स्यात् । बुद्धिए । धेणुए । णईए । वहूए । चकारादनिदुअयां च । बालाए ॥

१७. २७.

संबुद्धौ सौ हे च

स्त्रियामित्येव । बालाहे । णईहे । चकारान्महाराष्ट्रीवच्च ॥

१७. २८.

त्रिषु हो जैसः ॥ २०० ॥

त्रिषु जसो हो स्यात् । रुक्खहो । वणहो । णईहो ॥

१७. २९.

अतः प्राकृतवद्रूपं टामिस्डस्रिं वेष्यते ।

अतः अदन्तस्य । रुक्खेणं वणेणं । रुक्खेहिं वणेहिं । पक्षे रुक्खहिं वणहिं
इत्यादि ॥

45 This line is the remnant of the presumed missing Sū. 22 preserved by Mss. and B. The line immediately preceding it may be compared with the last line of Sū. 20 which is identical and testifies to the apparent oversight of the scribe. 46 Mss. om. the Sū. only-

47 UG om. ; O om. : UG add. anasvāra also in the last two exa.

48 UIO सिद्धो ; G सिद्धो. 49 UI एषु ; G om. ; O आपु.

50 O om. 51 UG om. 52 G हे, so also in ex.

53 UGO insert न here ; I न. 54 G om.

55 Mss. के.

56 Mss. का.

१७. ३०. कियत्तदां तु प्रथमाद्वितीयासप्तमीविधौ ॥ २०१ ॥
प्राकृतवद्रूपमित्येव । को^{५५}, के । का, क^{५६} । काउ, काओ इत्यादि । एवं
यत्तदोः ।

१७. ३१. दीर्घोऽस्से वा ह्रसादेशे^{५७}
स्सर्वैर्जिते ह्रसादेशे एषां दीर्घो वा स्यात् । काहो । काहे । कासु । काहं ।
काहुं । एवं यत्तदोः । स्से तुं कस्स, जैस्स ॥

१७. ३२.
... .. ॥

१७. ३३. यत्तदोऽमा जउं तउं^{६३}
अमा सह यत्तदोर्जउं तउं स्याताम् । जउं मग्गसि तउं देमि ॥

१७. ३४. ह्रस्वडिभ्यां जत्थ तत्थ^{६५} ॥ २०२ ॥
यत्तदोरित्येव । चकारात्पक्षे प्राकृतवत् ॥

57 Mas. add रुह before this Sū. which is the result of the con-
fusion with Sū. 56 of this Pada (vide comm. of Sū. 56—यथा रुमह etc.)
Thus the entire text starting from इञ्जादो of XII. 8, comm. has been
written in a most confused and distorted condition in all the four
Mss. The scribe who first copied the text is responsible for such
confusion. B reads 'रहे for 'स्से ; UG 'न्ते ; IO 'ले ; em. according to Mas
which seem to be correct here.

58 IO om. 59 BGIO काह ; U काहि ; em. is mine ; cf.
Sū. 21. 60 U तस्मउ ; G सं उ ; B स्ते तु the readings of Mas.
will show that the affix is not -रहे but -ह्ये.

61 B कस्स, जस्स ; U कस्स, ज()स्स ; IO कस्स, जस्स.

62 This Sū. which is supposed to be in the original text, is thus
left blank by B ; Mss. do not preserve this rule.

63 B जस्सि तत्ति which is not authorised by Mas. UG have the reading
as suggested above with slight mistake in तउं which they read as मतउं,
but this mistake is corrected in ex. IO preserve the reading of UG in
corrupt form : I जस्स मतउ ; O जउ तउ ; ex also same. जउं and तउं are
used in colloquial Oriyā. So the reading of Mas. seem to be correct.

64 U उस्सिउरभ्यां यत्त उत उत च ; G उस्सिउरभ्यां जउ तउ च ; IO उस्सिउरभ्यां
यत्त च उत च. The Mss. seem to be corrupt with regard to this Sū.
Firstly if we retain the reading of any of them, there will be viola-

१७. ३५- ३५

... .. ॥

१७. ३६. इदम् इमुं पुंस्त्रीबयोर्न वा स्वम्भ्याम् ।

पुंस्त्रीबयोः स्वम्भ्यां सह इदम् इमु स्यात् । इमु सोहृद् देव्वा वा । पक्षे
इमे इमा । अन्यत्र इमा इअं वा । इमेण । इमर्स्स ॥

१७. ३७. सुप्यदसोऽसु

स्यात् । पूर्वापरयोः सुपा सह विधानात्, प्रकृतेरेवायमादेशः बायुधेनुमधु-
वद्रूपम् ॥

१७. ३८. तदश्चैह सुपा

सुपा सह तदोऽदसश्च एह स्यात् । एह जसो बाला वणं वा । चकारात्
पूर्वोक्तरूपम् ॥

१७. ३९. एहो एहु च स्वम्भ्याम् ॥ २०३ ॥

स्वम्भ्यां सह तददसोरेहो एहु च स्याताम् । एहो सोहृद् देव्वा वा । एवं
एहु । चकारात्पूर्वोक्तं च ॥

१७. ४०. जे से^{६६} एस सुना यत्तदेतदाम्

एषां सुना सह जे से एस इत्येते स्युः । जे पुरिसो महिला वणं वा । एवं
से एस ॥

१७. ४१. युष्मदस्तुहं ।

भवेति । युष्मद इत्यधिकारः । सुनेत्येव । तुहं सोहसि ॥

१७. ४२. तुम्हइमिति जइशस्म्याम्

सह युष्मदः स्यात् । तुम्हइं जाणह । तुम्हइं बोळमि ॥

tion of metrical rule, since the metre is Anuṣṭubh. Again the Pkt.
forms given by them are not correct. So we retain the reading of B
as it is.

65 This supposed Sū. is missing from all the Mss. including B.

66 UIO मस्स ; G मस्सु.

67 G एहि, so also ex.

68 UIO जेसो, ; G जेसो.

69 Mss. ते.

70 Mss. तुहु, so also ex.; cf. Tv. III. 4. 37.

71 Mss. om. 72 U तुम्ह इति ; तुम्हइ इति ; IO तुम्भमिति.

73 U तुम् बोळमि ; G तुम्हं बोळमि ; IO तुम्हं बोळमि.

१७. ४३.

तुम्हे च जसा

तुम्हे जाणहि । चकारात् तुम्हं च ॥

१७. ४४.

तइं तु टाड्यम्मिः ॥ २०४ ॥

एभिः सह युष्मदस्तइं स्यात् । तइं त्वया त्वयि त्वां वा ॥

१७. ४५.

तुम्हाहिं तु मिसा

तुम्हाहिं भण्णदु ॥

१७. ४६.

असिक्कस्म्यां तुहत्तुंजसुत्तुम्हेतुम्भाः स्युः ।

तुह तुज्ज तुम्ह तुम्भ आअदु धणु वा ॥

१७. ४७.

तुम्हासुं तुम्हसुमो सुपा^३

तुम्हासुं तुम्हसुं ठिदुं ॥

१७. ४८.

अस्मदो हसु सुना सार्धम् ॥ २०५ ॥

अस्मद इत्यधिकारः । हसु भणमि ॥

१७. ४९.

अम्हेइमिति जश्चस्म्याम्

अम्हइं अञ्छम्ह देक्खि वा ॥

१७. ५०.

अम्हे च जसा

अम्हे भणम्ह । चकारात् अम्हं च ॥

१७. ५१.

मइ तु^३ टाड्यम्मिः ।

मइ मया मयि^३ मां वा ॥

१७. ५२.

अम्हइमम्हहिमम्हो^३म्हाहिमम्हेहिमिति च मिसा ॥ २०६ ॥

पञ्च स्युः । अम्हइं भण्णदुं । एवमन्यानि ॥

74 Mss. तुम्हे. 75 U जाणहि; G जाण; IO same as B.

76 U उद; IO उह; G अह. 77 IO तु. 78 IO om.

79 Mss. चदु. 80 B सार्धम्, probably a printing mistake;

UIO सार्धम्; G as given above. 81 G अम्ह. 82 G ऐक्ख.

83 UIO उ; G डि. 84 U टाड्यम्मिः; IO टाड्यम्मि; G टाडिः.

85 U om. G adds -यां: after वा.

86 B अम्हे; em. according to Mss.

87 B अम्हं, then inserts च. The reading of this Sū. as suggested above is according to Mss. 88 Mss. मणिदुं.

१७. ५३. ढसिहस्म्यां मज्झमहुंमहाः

त्रयः स्युः ॥

१७. ५४.

सुपाऽम्हासुमम्हसुमौ ।

अम्हासुं, अम्हसुं [ठिर्दु] ॥

१७. ५५. अनयोः पुनर्म्यसामोः प्राकृतवद्भूमिष्यते कैश्चित् ।

अपरैस्तुम्हहिमम्हहिमिति, तुम्हह अम्हहेत्यन्ये ॥ २०७ ॥

--' तुम्हह बालतालु उट्टिउं । तुम्हह पुण उज्जागरे लोअणुं ' (= युष्मत् बालतारकः उत्थितः । युष्माकं पुनः उज्जागरे लोचनम्) ॥

१७. ५६. प्रकृतिप्रत्ययसंधिलोपविकारागमश्च वर्णानाम् ।

मुल्लुक् सुपां तिडां वा विपर्ययश्चात्र बहुलं स्युः ॥ २०८ ॥

प्रकृतिप्रत्यययोः संधिः प्राकृते निषिद्धः । सोऽत्र स्यादपि । यथा— लभइ लभे, पदइ पदे, चलइ चले । एवं वर्णानां लोपो विकार आगमश्च, यथा पिङ्गले—

‘ गज्जउ मेह कि अंबर सामर

फुल्लउ गीव कि भम्मउ भम्मर ।

एकलि^{१६} जीअ पराहिण अम्हहँ

की लउ पाउस की लउ वम्मह ॥

89. B adds ठिदु within brackets after this word which Mss. do not authorise.

90 UIO 'प्राकृतप्राकृतवद्'; O प्रकृतिप्रकृतिवद्. 91 UG अपदे:

92 U तुम्हहस्; G तुम्हाहिस्; IO तुम्भहिस्; Mss. om. अम्हाहिस्. B rightly supplies it within brackets.

93 B एट्टिउ; UIO एरडउ; G एरडम; all these bearing no sense, I have emended it as above suiting to the context. It probably refers to the speech of Brahman addressed to the gods when the latter approached the former seeking protection from fear of the demon Tāraka. In reply, God Brahman says, "From amongst you sprang the child Tāraka, and how is it that your eyes are sleepless?",

94 UG 'जु. 95 B लहन्नाह, लहन्ते; Mss. om.; the reading of B being obscure I have emended the text as above,

[= गर्जतु मेघः किं वा अम्बरं
 श्यामलं फुल्लतु नीपं किं वा अमृतं भ्रमरः ।
 एकाकी जीवः पराधीनः अस्माकं

किं वा नयतु प्रावृट् किं वा नयतु मन्मथः ॥ PPL. II. 136.]
 अत्र किं इत्यत्र मलुक् । भ्रमर इत्यत्र मकारागमः । पराहिण इत्यत्र दीर्घस्य
 ह्रस्वता । मेह, अंबर इत्यादौ सुगुल्क् । सुन्विपर्ययो यथा पिङ्गले—
 ‘ माणिणि माणिहिं काइं फल्ले ’ [= मानिनि मानैः किं फलम्,
 PPL. I. 6.] । अत्र काइं इत्येकत्वे बहुवचनम् । यथा वा—

‘ नेहो इह अम्हहि वल्लु से की एस करेइ ।
 इअ बोळ्ळंती^{१००} सामलि ओसरि सामि धरेइ ॥ ’
 ‘ [= स्नेह इह अस्माकं वल्लभः सः किमेतत् करोति ।
 इति कथयन्ती श्यामली अपसृत्य स्वामिनं धरति ॥] ’

अत्र एस इति द्वितीयायां प्रथमा । की इति मलोपो दीर्घता च, सामलि
 इति ह्रस्वता ॥

तिङ्गं विपर्ययो यथा—

‘ जे वित्थरइ परिळ्ळिगुणा चित्तंई परउअआर ।
 बद्धसिणेहा माणुसा तिणि^{१०१} कलिज्जइ सार ’ ॥

[For छाया See Su. 9] अत्र कलिज्जइ इति बहुत्वे एकवचनम् ।
 लिङ्गव्यत्ययस्तु सर्वभाषासाधारण एव प्राकृत एवोक्तः ॥

नागरापञ्चशे सुन्विधिः ॥

96 UG एकलि; IO एकली; B एकलि; em. according to UG.

97 U अम्हलि; IO अम्ह; G agrees with B.

98 B फल्लं not authorised by Mss. as well as by the original text.

99 Mss. नेहोही surely here नेह is out of the confusion with regard to the letter नेह in Oriya script.

100 B brackets र after रि which is neither authorised by Mss. nor is wanted.

101 G छिभइ. 102 B तेषिण; Mss. तिणि; perhaps a misreading of तेषिण which I have suggested above. Cf. Oriya equivalent ‘ तिबि ’. See also PS. XVII. 9 and 78.

१७. ५७. परस्मैपदमेवात्र

नागरापभ्रंशे आत्मनेपदं नास्तीत्यर्थः । पढइ, वडुइ, दिज्जइ । यत्तु पिङ्गले—

‘लहु गुरू गिरंतरा पमाणि अइ अक्खँरौ ।

‘पैमाणि दोणि दिज्जए णराअ सो भणिज्जए ॥’

[= लघुः गुरुः निरन्तरौ प्रमाणी अष्टाक्षरा ।

प्रमाणी द्विगुणा दीयते नाराचः सः भण्यते ॥ PPL. II. 68.]

इत्यत्र दिज्जए, भणिज्जए इत्यात्मनेपदम् । तन्महाराष्ट्रपभ्रंशमूलसंकीर्णभाषया, अत्रोक्तवर्णविकारेण वा समाधेयम् । अत्र च करेइ, धरेइ, जाइ, पचइ इत्यादौ स्वरैशेषत्वं महाराष्ट्रयाश्रयेण, करेदि, धरेदि इत्यादौ दत्वं शौरसेन्याश्रयेण इति गन्तव्यम् । एवं अच्चउ, अच्चँदु इत्यादयोऽपि ॥

१७. ५८. मसो हुं च

अँह्ने भणहुं । चकारात् महाराष्ट्रीशौरसेनीसिद्धानि च ॥

१७. ५९. इहिलटि'’’

लटि धातोर्विकरणत्वेन इहिः स्यात् । करिहिसि । हसिहिदि । होइहिदि ॥

१७. ६०. ईसश्च स्यात्

लटि विकरणत्वेन । हसीससि । चकारात् हसिहिसि, हसिस्ससि ॥

१७. ६१. मसि कृजः कामहुं

लटि मसि कृजः कामहुं इति पदादेयः स्यात् । कामहुं ॥

१७. ६२. सर्वदा श्रु ॥ २०९ ॥

होतो'’’ भवन्, बभूव, भविष्यति वा ॥

103 UIO अकनरा; G अकखभरा.

104 Mss. गमाणि.

105 Mss. तन्मते.

106 UIO विशेषत्वं.

107 UI read these two exs. as चअ, चउ, चदं, चदु; O simply चदु चदु; G चताउ च वं चइइ. The reading of B is retained.

108 G alone adds before this word: उत्तमपुरुषमसो हुं स्यात्.

109 Here as well as in the following two Sūs. B reads छुटि in place of लटि. Mss. invariably read as above which indeed suits the context.

110 U हो-त; GIO होचं.

१७. ६३. वदेवोऽहः¹¹¹

स्यात् । बोद्धइ ॥

१७. ६४. दृशोः पुंस्मैदेकस्त्री

स्याताम् । पुंस्मै¹¹² । देक्खइ ॥

१७. ६५.

गिणि तु दाक्खवः ।

दृशेरित्येव । दाक्खवइ ॥

१७. ६६. आचखेर¹¹³क्खः

स्यात् । अक्खइ ॥

१७. ६७.

थक्कः स्थः

तिष्ठतेत्यक्कः स्यात् । यक्कइ ॥

१७. ६८.

ग्रहेर्गुणः

स्यात् । गुणइ ॥

१७. ६९.

कुमः करः ॥ २१० ॥

करइ ॥

१७. ७०. व्रजेर्वशः

वंचइ ॥

१७. ७१.

प्रविशतेः पसर्व¹¹⁴व

पसवइ । चकारात् पइसइ ॥

१७. ७२.

वचेथर्वः ।

चवइ ॥

111 G वदः; so also in ex.

112 B दृशः; em. according to Mss.

113 IO पुमइ.

114 B वंचक्ख, also in ex. Mss. invariably read as above. The latter seems to be correct after comparing the text of PK (III. 1. 33) and PA (XVII. 82).

115 IO वक्कः.

116 B पसवः; U पइसवः; GIO देसवः; the reading of Mss. breaks the metrical rule.

117 B वुवेदक्खः, ex. छवइ; UG वचेथक्खः, ex. ववइ; I वचेथक्खः, ex. ववइ, ववइ; O वचेथक्खः, ex. same as I; em. is mine. Cf. HC. IV. 2 Pu. XVII. 89.

१७. ७३. आरुण आश्लिषेः

आरुणइ ॥

१७. ७४. मुकमुअमे^{१११}थि मुअतेः ॥ २११ ॥

मुकइ, मुअइ, मेछइ । चकारात् मुंचइ, मोअइ ॥

१७. ७५. तिमिस्तिम्योस्तिअः स्याद्वा

तिअइ, तिम्मइ, थिम्मै ॥

१७. ७६. ठवः स्थापयतेस्तथा ।

ठवइ, थकावै ॥

१७. ७७. आणावः स्यादानयतेः

आणावइ, आणेइ ॥

१७. ७८. शेषं शिष्टप्रयोगतः ॥ २१२ ॥

बोद्धव्यम् । अनेन एभिर्वा आणहि । द्विश्वतुर्वा दुई^{११३}लाणि । तिअ त्रयास्तिस्त्र-
स्त्रीणि वेत्यर्थः । एवं परे^{१२२} दोणि, बेणि, तिणि इत्यादयः । त्वां तो
मां मो, तेषां तेणि, त्वदीये तेर, मदीये मेर, उक्ते वुत्तं, वाचयति वजावइ
इत्यादि यथादर्शनमुन्नेयम् ॥

नागरापभ्रंशे तिङ्विधिः ॥

इति श्रीमार्कण्डेयकवीन्द्रकृतौ प्राकृतसर्वस्वे नागरापभ्रंशानुशासनं

सप्तदशः पौर्दः ॥ १७ ॥

118 B मुछा०. ex. मुछइ em. according to Mss. Cf. Rt. III. 1.
30 and Pn. XVII. 88..

119 G त्वम्मइ evidently misreading of थि०.

120 BIO थकावइ; UG थ (ठ in G) थकावइ. 121 IO दुइलाणि.

122 Mss. वरि.

123 UIO पटक.

अष्टादशः पादः ।

अथ ब्राचडः ।

१८. १. ब्राचडो नागरात्सिन्ध्वेत्

सिन्धुदेशोद्भवो ब्राचडोऽपभ्रंशः । अस्य च यत्र विशेषलक्षणं नास्ति तन्नाग-
रात् ज्ञेयम् ॥

१८. २.

चजोरूपरि यो भवेत् ।

चलह । बजलह ॥

१८. ३. बसोः छः स्यात्

माणुशो । दाशो ॥

१८. ४.

अमृत्यादेः प्रकृत्या रक्तताषुमौ ॥ २१३ ॥

प्रकृत्या स्यातां मृत्यादिवर्जम् । प्राणहर कृषाणै । मृत्यादेस्तु — भिचो,
णिच्चं, किच्चं, किँचा ॥

१८. ५. तदोष्टदौ पदादौ वा

पदादौ तदोः स्थाने टडौ वा स्याताम् । टाविट्जह, डमणो । पक्षे ताविट्जह,
दमणो ॥

१८. ६.

सैवेत्येतस्य सोट्जिं वा ।

सोट्जि । स व्येव ॥

१८. ७.

खड्गस्य खंड

खंडुपं हर्णशि ॥

१८. ८.

भवतेर्भोरप्रादौ

भोदि । प्रादौ तु पहवह ॥

1 UIO om. च ; G अत्र for अस्म च यत्र.

2 Mss. मणुवो.

3 UG कृषाणु ; IO कृषाणु.

4 These exs. are written in a very corrupt form in Mss:—

U भिचो, णिच्चं, किच्च, किँचा ; GIO अगे, पिच, किच, किग.

5 G टावित्यत्र ; IO तावित्र.

6 GI अविव्वह ; O अविवह.

7 G सोट्ज ; O सोपि ; UI same as B.

8 U हर्णसि ; G हर्णिसि ; also Mss. read खण्डुर for खण्डुह.

१८. ९.

दुषेर्वहः ॥ २१४ ॥

बहदि ॥

१८. १०.

शुवो^१ भोः

भोदि ॥

१८. ११.

संस्कृतादिभ्यः शेषं लक्ष्यानुसारतः ।

इति ब्राचडापञ्चशः ॥

१८. १२.

अनयोर्यत्र सांकर्यं तदिष्टमुपनागरम् ॥ २१५ ॥

अनयोर्नागरब्राचडयोः ।—

‘रिश इ मेह छन्न करिअ दूरशदावई ।

दूरे शामी अमिअगुणै एरिशमीश पअई ॥’

[= वर्षति मेघः छन्नं कृत्वा दूरशन्दावर्तः ।

दूरे स्वामी अमितगुण ईदशमीश प्रवर्तः ॥]

इत्युपनागरापञ्चशः ॥

अन्येषामपञ्चशानामेष्वेवान्तर्भावः । तथाहि तत्रैव— ‘टाक्^३ टक्भाषानागरो-
पनागरादिभ्योऽवधारणीयम् । तुबहुला मालवी । वाडीबहुला पाञ्चोली । उल्ल-

9 B ब्रजो ; em. according to Mss.

10 B भेषि ; UGI महा ; O नहा for मेह which I have emended ; Mss. छन्न करिद दुर० ; B छन्न करिद दुर० ; also B separates दुरस from दावह. Again B puts anusvāra to the last word of the first hemistich as well as to that of the last one whereas Mss. do not, of course, excepting O which reads पअई.

11 BUG शामी ; O शामा ; Again B and Mss. read अमी which seems to be nonsense ; I reads शामी instead which, I think, suits the context. I have corrected the next word as given above assuming the letter अ to have been missed by the scribe through oversight. O only adds anusvāra to the last word.

12 G परिशमिष्ट० ; UGI read as above ; B separately has एरिश मीश पअई and puts query mark at the end of the verse. I have explained the linguistic peculiarity of this verse elsewhere.

13 G बाक्क ; IO बाक्क ; U पाक्क.

14 G राभ्यबहरणीयम् ; IO * रादिभ्यः (-स्या in O) बहरणीयं ;

15 O अवन्ती.

प्रार्या वैदभी । संबोधनाढ्या लाटी । ईकारोकारबहुला ओडी^{१६} । सवीप्सा
कैकेयी । समासाढ्या गौडी । ङकारबहुला कौन्तली । एकारिणी च पाण्ड्या ।
हियुक्ता कालिङ्गी । प्राच्या तद्देशीयभाषाढ्या । भट्टादिबहुला आभीरी । वर्ण-
विपर्ययात् कार्णाटी । मध्यदशीया तद्देशीयाढ्या । संस्कृताढ्या च गौर्जरी ।
चकारात् पूर्वोक्तकभाषाग्रहणम् । रल्हंभा व्यत्ययेन पाश्चात्या । रेफव्यत्य-
येन द्राविडी । तकारबहुला वैतालिकी । एओबैहुला काञ्ची । शेषा देशभाषा-
विभेदात् ।' इति तेनैवोक्तत्वात् । एवंविधभेदहेतुकल्पने सहस्रधापि वक्तुं
शक्यत्वात् । तस्माद्युक्तमुक्तम्—

‘वेधा विदधैरपरास्तत्तद्देशानुसारतः’ (PS. 7) इति ॥

इति श्रीमार्कण्डेयकवीन्द्रकृतौ प्राकृतसर्वस्वे

अपभ्रंशानुशासनमष्टादशः पादः ॥ १८ ॥

[समाप्तमपभ्रंशानुशासनम् ।]

16 Mss. प्रिया. 17 Mss. and B ओडी. 18 Mss. गौडकी.

19 B हियुक्ता ; Mss. reads हियुक्ता invariably ; hence em.

20 GO उद्देशीय.

21 Mss and B जट्टादि. B here suggests ज in place of ज within a bracket. The reading जट्टादि is definitely incorrect when we compare the text of Rt. in this regard (III. 2. 11).

22 G "तजा ; O " ताजा.

23 UG रतहर्ता ; IO रतहर्ता ; B रत(ह)हर्ता ; em. after Rt. III. 2. 12,

24 B "ला.

25 B उः ; UIO उ (' उ) ; em. after Rt. III. 2. 12.

26 Mss. वैतालिकी unlike the reading of B as given above.

27 Mss. एवं.

ऊनविंशः पादः ।

अथ पैशाच्यनुशिष्यते ।

१९. १. पैशाचिकीनां भाषाणां प्रथमा केकयाभिषा ।

संस्कृते शौरसेन्यां च सिद्धस्यैवात्र विक्रिया ॥२१६॥

विक्रिया लक्षणवशाद्रूपान्तरम् ॥

१९. २. पञ्चस्वाद्यावितरयोः

पञ्चसु वर्गेषु इतरयोस्तृतीयचतुर्थयोः स्थाने आद्यौ प्रथमद्वितीयौ स्याताम् ।

कंका । मेखो । चलं । छंछानिलो । टिटिमो । काठं । तँधि । पिफावरी ।

पञ्चस्त्विति किम् । तेवो ॥

१९. ३. श्रवोः सः

स्यात् । पिसेसो ॥

१९. ४.

णस्य नो भवेत् ।

नाराजनो ॥

१९. ५. र्यस्य रिअः प्राग्ग्रस्त्रो वा

र्यस्य रिअः स्यात्, प्राक् ह्रस्वश्च वा स्यात् । भारिआ, भरिआ ॥

१९. ६.

कार्ये कञ् च दृश्यते ॥ २१७ ॥

कञ् । चकारात् कारिअं, करिअं च ॥

१९. ७. युक्तविकर्षो बहुलं प्राग्वत् स्यात्

बाहुल्यात् ट्रस्रौर्नित्यम् । कसटं, सनानं । गरमपलनी, यम्मपैत्ती । चिहमको

चिम्हको इत्यादौ विकल्पः । टिटिमो, पंटितो, इत्यादौ निषेधः ॥

१९. ८.

किहं च गृहे ।

स्यात् । किहं । चकारात् खरं च ॥

1 UIG अण् simply; G agrees with B.

2 U छञ्जानिलो; IO छञ्जाल्लो; G चञ्जाल्लो. 3 Mss. तिधि.

4 This word is lacking in Mss.; B supplies it within a bracket.

5 Mss. पुत्तो. 6 and 7 Mss. read व in place of य.

8 UG read the Bū. as किहं च गृहे; I किहं च गृहे; O किहं च गृहे.

१९. ९. कुपचिं कचित्

क्वचित् इत्येतस्मिन् कुपचि स्यात् । बृहत्कथायाम्— 'कुपचि पिसाळं'
[= क्वचित् विशालम्] ॥

१९. १०.

पृथिव्यां पृथुणी^९

पृथुणीनाथो ॥

१९. ११.

हृदये हितपकं स्यात् ॥ २१८ ॥

हितपकं कंपति ॥

१९. १२.

पक्ष्मणि पखमः

स्यात् । पखमलन^{१०}भना ॥

१९. १३.

सूक्ष्मे सुखमः स्यात्

सुखमतारिणी^{११} ॥

१९. १४.

विस्मये पिसुमभः स्यात् ।

करुको मे पिसुमभो ॥

१९. १५.

प्रथमे पृथुमम्

पृथुमसिनेहो ॥

१९. १६.

इवस्य पिव

स्यात् । चंतो^{१२} पिव ॥

१९. १७.

कस्वस्तूनमेव स्यात् ॥ २१९ ॥

नान्ये तूणउर्जाणादयः । हसितनं । फनितनं^{१३} ॥

9 IO कुर्वते.

10 B पुथुणी; so also in ex.; UG invariably read वृ in place of पु which seems to be correct Cf. Rt III, 3, 4 This is another ex. of confusing क with व on the part of B; IO om. this portion.

11 G हृदयस्य.

12 B *णमणा; em. according to Mss.

13 B *वरिणी; U रितरिणी; G परिरक्षणी; IO om. up to this word from बृहत्कथायां of Sū. 9.

14 B कुरुको; em. according to Mss. Cf. PS. I. 26.

15 Mss. चन्दो.

16 UG *उणणा; IO *उणा.

17 Mss. फनितनं.

१९. १८. न्यण्यज्ञेषु ङो र्वा

स्यात् । कञ्जका । कनका । सरञ्जं, सरजं । पिञ्जातं, पिनातं । इस्य
णत्वे कृते नत्वम् ॥

१९. १९.

टाडसिडसिडिषु चि वा राङ्गः ।

नानोनयश्च तेषाम्

एषु राज्ञो इस्य चिकारो वा स्यात् । टाया ना डसिडसोर्नो डेर्निश्च स्युः ॥
राचिना, रत्ना । राचिनो, रत्नो । राचिनि, रत्नि । पक्षे रञ्जा, रञ्जो,
रञ्जि' च ॥

१९. २०.

इह शेषं शौरसेनीवत् ॥ २२० ॥

शेषं सर्वं सुसिद्धादिकार्यम् ॥

१९. २१. मागधीसङ्घं रूपमिष्यते युष्मदस्मदोः ।

केवलं त्वेतयोर्मस्य फलं नेच्छन्ति धूरयः ॥ २२१ ॥

तुमं, तुभे^{२१} । हके, अंभे^{२२} इत्यादयः ॥

इति श्रीमार्कण्डेयकवीन्द्रकृतौ प्राकृतसर्वस्वे

केकयपैशाचिक्यनुशासनमूनविशः पादः ॥ १९ ॥

18 U 'ज्ञो, so also in ex.; G ज्ञो, so also in ex.; IO 'ज्ञो; ex.
कञ्जिका, कनका.

19 Here too in the last three exs. U reads ङ; G ङ and IO 'ङ
in place of ङ. As will appear from this, UIO have the same reading
whereas G approaches B. The reading ङ in place of -ङ्ग might
well be authentic (cf. PPK. X. 9 and 10). Still I have retained
the reading of B as it is almost in agreement with G, and other
noted grammarians like Ho, Pu., and Rt., have enjoined sush form.

20 G सत्वं, I एत्वं; the reading of B as given above seems to
be correct, but it is strange that Mk. nowhere has given the well
known forms तुफे, and अफे of युष्मद् and अस्मद् respectively and
frames such a rule. He has probably in his mind such discussion
as made by other grammarians; cf. Pu. XIX. 23 and Rt. II. 2. 28.
See also Historical Grammar of inscriptional Prakrits, p. XXXIV
for तुफाक and अफाक; also for तुफे see CGMI, p. 60, 111; for अफे
see CGMI, p. 60, 109.

21 and 22 Mss. excepting
U read तुन्ने, अन्ने; U tallies correctly with B as above.

विंशतितमः पादः ।

अथ शौरसेनपैशाचिकी ।

२०. १. शौरसेनामिषा त्वस्याः

अस्याः केकयपैशाचिकीतः सिद्धिः^३ ॥

२०. २. सस्य झः

मानुशे हशति । पिशुने ॥

२०. ३.

रस्य लो भवेत् ।

छहिलं ॥

२०. ४. चवर्गस्योपरिष्ठाद्यः

स्यात् । छहिले ॥

२०. ५.

कृतादिषु कडादयः ॥ २२२ ॥

स्युः । कडे । मडे । गडे ॥

२०. ६. क्षस्य च्छः

स्यात् । लच्छने । पच्छे ॥

२०. ७.

स्वाविकृते ऋस्यं^७ श्तः

स्यात् । श्विस्तति । अन्यस्य तु लट्ठी ॥

1 UOI शूर.

2 G शौरसेन-नामिषा-भिदात्वस्याः.

3 BI सिध्यति ; IO सिध्यति ; UG rightly read as above.

4 BU मानुशे ; G मानुशे ; IO मानुशे ; em. according to IO.

5 U च्छहिले ; G च्छहिले ; IO च्छहिले.

6 UIO कछने, पछे ; G कछनि, पछे.

7 The reading स्वाविकृतेः इत्य as given in B as well as in Mss. seems to be faulty. For, there is no prior injunction about the change of स्वा to ह. In fact, चिट्ठ being the form involving the change of स्वा (Mk. IX. 136) in Sauraseni, the making ह् to be a part of such change, there is every reason to reconstruct the rule as suggested by me above. Moreover, Pāṇini according to Mk's. system owes its origin to Sauraseni (besides Banakrit). My reconstruction will be

२०. ८.

उत्थयोः ऋ ऊर्ध्वं स्यात् ।

आगमोऽयम् । मरुते । इन्धी^{११} ॥

२०. ९.

द्वस्य त्थेः कचिदिति केचित्

अत्याशनं । कचिद्ग्रहणात् पट्टति^{१३} ॥

२०. १०.

अतः सोरेत्

अतोऽदन्तात् । मानुशे । पने ॥

१०. ११.

अमो वा स्यात् ॥ २२३ ॥

एदित्येव । मानुशे, मानुशं वा । पने, पनं^{१४} वा ॥

२०. १२.

अधुनेत्यादिष्वर्थेष्वहुणीत्याद्याश्च दृश्यन्ते ।

अहुणि, हके, तुमे^{१६}, इत्यादयः ॥

२०. १३.

श्रेषं तु प्राकृतवद् वदन्ति केचित्तु मागधीवद्वा ॥ २२४ ॥

इति शौरसेनपेशाचिकी ॥

२०. १४.

रलयोविपर्ययश्चेत् पाञ्चाली नाम पैशाची ।

केरिमंतिलं^{१८} ॥

इति पाञ्चालपैशाची ॥

better understood if we compare the rules of Rt. इह स्थाविकारे हुकारस्य च णः etc. Rt. III. 3 9. 8 This reading of B may be compared with Pu XX. 7. U not clear; G णः; IO ङं.

9 G ट्टटति; IO om. U ट्टिचण्टति?; B ट्टिचटति; Rt has णट् for Mk's इत्त in this case; cf. Rt. III. 3. 9. 10 U उत्थयोः; G अथयोः IO उत्थयोः.

11 U इन्धी; IO इन्धम; G इन्धि. 12 UIO ऋः; G दस्य तः.

13 B and Mss. invariably read पट्टति, but this seems to be incorrect since no equivalent in Skt. can be found out. The word probably refers to Skt. वण्ट (See ABORI XXI. p. 10) which being वट्ट in Pkt. would assume the form पट्टति as suggested by me above according to Sū. XIX. 2. But then Mk's citing this word as the example in which इ is not changed to ए as in case of अत्याशनं is questionable. The other alternative suggestion is, the word might refer to Skt. पट्टति: which would become पट्टती in Paisāol.

14 B जोत्, printing mistake !. 15 Mss. om. the last two exs.

16 GIO इमे. 17 Mss. शौरसेनी. 18 UG 'मन्तिरुं'; IO मन्तिरुं.

२०. १५. इति षोडशधा भाषा मया प्रोक्ताः प्रयत्नतः ॥ २२५ ॥
इच्छा चेदितराद्भोष्यमन्नान्यमतवर्णितम् ।

किं च ।

२०. १६. संस्कृतसंकीर्णाम्यां सहिता अष्टादशेत्याहुः ॥ २२६ ॥
बाह्वीकीपाश्चात्योरन्तर्मावाचतुर्दशेत्यपरे ।
संस्कृतसंकीर्णाम्यां सह षोडश केवलं मते तेषांम् ॥ २२७ ॥

इति ॥

श्रीमद्वीरमुकुन्ददेवनृपतौ दोस्तम्भकुम्भीनस—

श्रीडाप्रस्तसमस्तशास्त्रवर्कुलप्राणानिले धर्मतः ।

शासत्युत्कलमेदिनीं रघुपतौ साक्षादयोध्यामिव

ग्रामे^{२२} वीरवरप्रतापनृपतेः पूर्णो निबन्धो नवः ॥

इति श्रीमार्कण्डेयकवीन्द्रकृतौ प्राकृतसर्वस्वे पैशाचिक्यनुशासनं

विंशतितमः पादः ॥ २० ॥

॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थैः ॥

19 The last hemistich is differently read as :

UIO : इच्छा चेदितराद् भोष्यमन्नान्यमतवर्णिता ;

G : इच्छा चेदितरा बोद्धमन्नान्यमतवर्णिताः.

I have accepted the reading of B as it sounds most sensible.

20 UG केवां ; IO tally with B as given above.

21 UI क्षास्व ; GO read correctly as B.

22 G ग्रामैः.

23. U does not preserve this line.

APPENDIX I

Index of Sūtras.

[N. B. The figures against the Sūtras refer to the pada and number of the Sūtra.]

अ

- अहर्द्वये 9. 13.
 अड पौराणेषु 1. 49.
 अडत् कौरवपौरवे 9. 15.
 अः क्षमास्त्रयोः 3. 92.
 अः स्तिसंस्तयोर्न वा 5. 71.
 अकालकात्मौ स्वात्म 6. 16.
 अक्ष्णोऽच्छीणि च क्वचिद् 5. 33.
 अक्षोढे ह्यः 2. 22.
 अक्षुदेशा बहुकम् 7. 102.
 अथि वा 4. 22.
 अत आचिहीनसंतुद्धौ 10. 8.
 अत उत्तरस्य कोपः 6. 33.
 अत एत्वं तुमादिषु 9. 107.
 अत पृथ माणः स्यात् 6. 19.
 अतः प्राकृतवर्णम् 17. 28.
 अतः बोद्धव्यामिह 1. 9.
 अतः सावेदितौ च 15. 3.
 अतः सोरोद् 20. 10.
 अतोऽन्ते तु वा प्रथमे 6. 9.
 अतोऽस्त्रिणां वा बहुकम् 17. 5.
 अद् पण्डित्यिदीदृश्यासु 1. 16.
 अत्यवस्थे प्रकोटके 9. 12.
 अथ ठस्य हः 2. 24.
 अथ शुष्मवस्तुर्न स्वम्भ्याम् 9. 81.
 अथ विभाषिताः 9. 46.
 अदन्तवच्छेदः 5. 122.
 अदन्तस्योमर्चं पदम् 6. 2.
 अदसो भुः 5. 79.
 अदातो यथादिषु 1. 10.
 अद्भुते तु हीमागहे 10. 11.
 अद्भुषिहिरोपर्योः 9. 10.
 अद्वा दुकूले कश्च द्विः 1. 25.
 अद्वित्व इत् 5. 48.
 अद्भुतेत्यादिष्वर्थेषु 20. 12.
 अर्पुर्तादिषु ठस्य टः स्यात् 3. 27.
 अर्धो मन्त्रः 3. 2.
 अनयोर्ध्वं सांकर्यं 17. 12.
 अनयोः पुनर्म्येसामोः 17. 55.
 अनादावयुर्मा कस्तथां 17. 2.
 अनित्यद्वित्वं च राजन्त् सर्वम् 5. 54.
 अनीयकादेवो ओ वा 2. 16.
 अन्तो सन्तो च मध्यार्थे 8. 9.
 अन्त्यस्य ह्यो नित्यम् 4. 13.
 अन्मुकुटतुल्ये 1. 26.
 अन्वयः तु चतुः 5. 120.
 अन्वेधामन्न शिष्टानुसारतः 4. 30.
 अपतौ वरो गृहस्य 4. 61.
 अपताकाम्नापृतगमितेषु बहुलं तकारो वः
 9. 20.
 अपदादावयुजम् 9. 18.
 अपूर्वेऽवर्त्य वा 9. 23.
 अपेनौ अल्लः स्यात् दृतेः 7. 119.

अन्वयस्तथा 5. 50.
 अन्विद्वयिष्यपि ते० 6. 30.
 अन्विमन्वी जः 9. 44.
 अन्वित्यादेः प्रकृत्या रक्तपशुभौ 18. 4.
 अन्वि इत्यः 5. 27.
 अन्वोऽतश्च 5. 4.
 अन्वो वा स्यात् 20. 11.
 अन्व वा मिति जः 5. 68.
 अन्निरमा च 5. 98.
 अन्वहमन्वहिमन्वे० 17. 52.
 अन्वहमिति जज्ञास्त्यात् 17. 49.
 अन्वतोऽन्वेहिमित्येके 5. 108.
 अन्वे च ज्ञा 17. 50.
 अन्वे ज्ञा 5. 101.
 अन्वेसु अन्विषुमन्वाहुं स्युः सुपा 5. 112
 अन्वो न्नोऽन्वे न्न मसा 6. 13.
 अयुक्तस्य विरिष्यते 1. 36.
 अयुजोऽनादौ 2. 1.
 अयोऽन्ततः 7. 54.
 अप्रितेऽप्येवम् 3. 26.
 अपापयोरोत् 4. 31.
 अपिद विषादे 10. 12.
 अप्यो विषयसूचनसंभाषण० 8. 23.
 असंबुद्धौ च कोऽप्याह 14. 3.
 अस्तोरच्छः 7. 116.
 अस्तोः सिः सिञ्ज 6. 11.
 अस्थ्यादेर्नित्यम् 3. 15.
 अस्तिग्यादौ अर्धयोर्दः 3. 35.
 अस्यदो हसु सुना साधैम् 17. 48.
 अ सरणे 8. 20.
 अस्य क्वचिद्धोषः 5. 16.
 अहमर्थेऽन्विहमसाः 16. 9.
 अहमस्यदः सुना स्यात् 9. 79.
 अहमित्यर्थे हक्के हक्के च 12. 30.

अहावस्तथ 9. 79.

आ

आगमआहम्माज्जयौ 7. 140.
 आहो न्नो जः 3. 74.
 आचक्षोरच्छः 17. 66.
 आच स्यात् गौरवे 1. 51.
 आजावः स्यादानयतेः 17. 77.
 आत एत् 5. 35.
 आतोऽह्वा 7. 60.
 आत्मदीयामाजः 5. 53.
 आत् सी 5. 41.
 आत् स्यात् संबुद्धौ गौरवे सदा 15. 4.
 आदतो दुर्वाससः स्युः 9. 59.
 आदतः क्वचिद् 9. 61.
 आदीतौ बहुकम् 5. 30.
 आदेरतः 1. 2.
 आदेर्वा 2. 43.
 आदेश्च जः कश्चिद् 4. 60.
 आदौ पदस्य 9. 32.
 आद्यस्य यो जः स्यात् 2. 30.
 आह्राक्षेपे 12. 28.
 आह वा समुद्धयादौ 1. 32.
 आमीयेष्वेवं स्यात् 15. 10.
 आम एति स्यात् 5. 58.
 आम भवदर्थकः 8. 29.
 आमा नं सि स्याताम् 5. 67.
 आमा जे अह्वाज्यमहमन्वेऽह्वाः 5. 110.
 आमाहमन्वाह्यं 9. 95.
 आमोदमः सि 9. 74.
 आमो वा 16. 6.
 आत्रकन्नतात्रे वः 3. 72.
 आयुरप्सरसोर्वा स्यात् 4. 19.
 आयो यो छोपः 7. 107.

आह्वय आह्वयेः 17. 72.
 आर्धे द्वय न वा स्वादेशोच 3. 25.
 आका आदे इमा दार्धे 5. 62.
 आकाने कनीः 4. 58.
 आह्वयविधयि स्त्रियाम् 4. 45.
 आह्वयलोकावर्तेतास्तु 4. 42.
 आह्वयि स्वाग्नेहाद्वाही 11. 1.
 आह्वयामेव बाह्वीकी 11. 13.
 आह्वय कृति जकादौ च 6. 48.
 आस स्ता से सो किमादेः 9. 71.

इ

इय उभाजम् 4. 37.
 इय मयटः 4. 52.
 इणो वा स्वात् 4. 44.
 इतरथायां न वा रथयोः 4. 51.
 इति षोडशाभा भाषा मया 15. 12.
 इत् पुरुषे च 9. 9.
 इत् पुरुषे रोः 1. 28.
 इत् सति 1. 14.
 इत् सैम्बवादिषु स्वात् 1. 45.
 इदम इमः स्वात् 5. 70.
 इदम इषु पुंस्त्रीविधयोः 17. 36.
 इदमो वस्य च कुक् स्वादौ च 5. 64.
 इदानीमस्तु विद्वांसो 9. 52.
 इदुतोः शस् जो 5. 17.
 इदुतोश्च दीर्घः स्वात् 5. 25.
 इदुज्यां ट एणश्च 17. 24.
 इदुज्यां मिम 9. 63.
 इद्व्यादौ 1. 34.
 इद् वेदनादेवरयोः 9. 11.
 ई नपुंसके दीर्घो वा 17. 16.
 ईर किर किल निम्बनास्थाने 8. 15.
 इकिः कृत्से 1. 40.
 इक्षस्तत्र भवे मनेत् 4. 47.

इक्षत् पित 19. 16.
 इवाये विम 9. 156.
 इहसेचो विधीयते 9. 75.
 इह च्छन्दोऽनुरोधेन 17. 8.
 इह प्रायो ग्राम्यसन्ध्यार्थपार्थवम् 14. 9.
 इह शेषं शौरसेनीयम् 19. 20.
 इहिरुटि 17. 59.
 इः श्रीहीकान्तकान्तकिसिधु 3. 80.

ई

ईच क्षियाम् 6. 20.
 ईत् इद् गृहीतादौ 1. 21.
 ईदुदम्बानां हस्यः 5. 37.
 ईदैर्धेय 1. 46.
 ई न किमादेः 9. 68.
 ई प्रत्यये स्ता से 5. 60.
 ईरयतेः संग्राम्यां लोहपेक्षौ कः 7. 58.
 ईसश्च स्वात् 17. 60.
 ई सिंहविह्वयोः 1. 20.

उ

उभ पश्येत्थे 8. 25.
 उं क्षेपे विस्मये खेदे 8. 6.
 उच स्वमोः 17. 10.
 उचोपस्य कस्यचित् 4. 33.
 उद्दाले वा न वा 1. 25.
 उद्दाले वा वा 9. 7.
 उज्जालयङ्गगुलुगुम्फा उज्जालेः 7. 156.
 उत्तया स्त्रियाम् 9. 65.
 उत्तमे म् 9. 103.
 उत्पित्तस्य टः 9. 40.
 उत् पञ्चतन्त्राष्टोः 3. 94.
 उत् सौम्यविधेषु निर्यं स्वात् 1. 52.
 उत् स्तुम जोत्सलोत्सलौ 7. 163.
 उत् स्वात् वदाम्से बहुलम् 16. 3.

उपवापयोः स्थाने 12. 25.
 उदा भिन्नोद्यः 7. 110.
 उदिक्षुर्बुभिकयोः 1. 18.
 उहस्तादौ 1 35.
 उदोत्थः स्वात् 9. 137.
 उदोहृतः 7. 120.
 उदो वा 7. 36.
 उहहेहिरोन्गाहः 7. 123.
 उदुमान च केवाचित् 7. 42.
 उदा जशस्त्यक्तसकसिषु 5. 40.
 उद्यदेवौहः 7. 143.
 उपगृहेरावभासः स्वात् 7. 145.
 उपरिस्थाः कगडतद् 3. 1.
 उपरेर्वा 1. 27.
 उपालम्भे समाप्तौ किरितेर्भवेत् 8. 4.
 उम्बुह उत्सुम्यतेः 7. 161.
 उहस्तस्येदमित्यर्थे 7. 46.
 उह्रे वा 3. 14.

ऊ

ऊत उम्भूकस्य 1. 30.

ऋ

ऋतोऽद् भवेत् 1. 33.
 ऋत्वादेस्तो दः स्वात् 2. 7.
 ऋष्यादौ वाह्यायाः स्युः 9. 16.

ऌ

ऌङ्गुर्धे वा 6. 18.
 ऌटि च कर्तरि षगन्नादिहिक् 6. 39.
 ऌटि दाभो दद् भवेत् 9. 125.
 ऌडादिक्तेषु सुबः 9. 139.
 ऌतस्तु किः 1. 39.

ए

एकवचने च द्विधा 6. 37.
 ए च इः 16. 4.

एच्छन्मादौ 1. 7.
 एतदि वा 5. 2.
 एदीहस्तकीरभायोः 9. 8.
 एदैतः 1. 42.
 एदोली संबोधने प्रायः 12. 27
 एन्नुपुरे 1. 32.
 एम्बोऽपि कः 4. 51.
 एमिः 6. 5.
 एवमितरेऽपि वेद्याः 7. 100.
 एवं क्षिहेरपि स्वात् 3. 90.
 एवार्ये जेव स्वात् 9. 153.
 एवामामो ज्य 5. 121.
 एवां रूपाण्यदन्तवच्च स्युः 5. 90.
 एहि च वा मिसः 17. 25.
 एहो एह च स्वम्भ्याम् 17. 39.

ऐ

ऐरावतगर्मितयोर्गता 2. 11.

ओ

ओक्त्वमाणो भविष्यति 10. 2.
 ओन्गाहः स्वात् प्रतीक्यतेः 7. 162.
 ओच द्विधाकृजि 1. 19.
 ओत्वं च बदरादिषु 9. 3.
 ओत्वं लुक् च विसर्गस्य 4. 6.
 ओ सूचनावितर्कानुताप 8. 5.

औ

औदोत् 1. 48.
 औवचादौ उः 2. 27.

क

ककुदे वल 2. 26.
 कयेः कथः 9. 114.
 कयोः सासणवरिजौ 7. 179.
 कयोः साहः 7. 131.

कवन्धे वः पर्मा कमात् 2. 17.

कङ्कि चोऽर्थे 7. 28.

कस्त्रे वा 17. 12.

का मित्वं तिङि 7. 113.

कावै कव च इत्यते 19. 6.

कार्पापणे हः 3. 46.

काकायसभाजनयोर्कुक् 9. 51.

काकायसे यस्य 4. 10.

कास्मीरसीमोष्मेमानः क्षिपाम् 4. 28.

काहं दाहं कृदाणोः स्तः 6. 28.

किराते चः 9. 36.

कियत्तदा तु प्रथमा 17. 30.

कियत्तदेनदिदमाम् 5. 57.

कियत्तज्ञयो ज्ञस जासः स्यात् 5. 59.

किमः कः स्यात् 5. 69.

किहं कीस किणो प्रभे 8. 16.

किहं च गृहे 19. 8.

कीटशनीढापीवेदशानामेत् 1. 23.

कुत्रचिदोश्च इत्यते 5. 118.

कुत्रचि क्वचिद् 19. 9.

कृष्माण्डे हः 9. 43.

कृष्माण्डे हः स्यात् 3. 45.

कृगामिम्यामुनश्च 9. 58.

कृजः करः 17. 69.

कृजः कुजः स्यात् 7. 112.

कृन्मृग्यामीनां क्री० 13. 34.

कृजश्च कुजः 9. 144.

कृतादिषु कडावचः 20. 5.

कृतेष्टः 7. 78.

कृषेर्न वा 7. 76.

कृष्णे वा स्यात् 3. 78.

कृन्द्वास्तु कीरहीरौ 7. 173.

के दीर्घौ वा 12. 22.

केरके केजको वा स्यात् 15. 7.

कैकेर्न शीरसेर्न च 1. 8.

को बहुलम् 13. 5.

कोष्णादेः कोष्णादिः स्यात् 12. 13.

कीटदृक्सेवास्थूलके द्वित्वम् 9. 50.

कस्यस्य इकः 12. 4.

कसु निश्चये 9. 151.

के तुरो भवेत् 7. 7.

केन कदादे कृष्णाद्याः 7. 182.

के पुनर्नते 7. 94.

के हूः 7. 3.

कस्य हजः स्यात् 14. 8.

कस्यस्तृणः 11. 3.

कस्यस्तृण एव स्यात् 19. 17.

कत्वादेषु चे न वा 7. 97.

कत्वादौ च 7. 114.

कत्वायचोरिजः 9. 57.

कत्वायचोस्तृणतृणमौ० 4. 36.

कत्वादौ लवो वा 7. 92.

कत्वाल्लुटोर्मेवः 9. 114.

कत्वादौ भुवो वा 7. 89.

कत्वा दाणिश्च 12. 23.

कमेर्वोलाहञौ 7. 134.

क्रीजः किजः 7. 38.

कुचेर्जूरः 7. 130.

ह्रीवे शासो णि वा स्यात् 9. 69.

ह्रीवे स्वम्भ्यामिदमिणं 9. 76.

ह्रीवे स्वम्भिमिदमिणमिणमो 5. 74.

क्वचिच्च तुम् 4. 38.

क्वचिच्च दः 12. 35.

क्वचिच्चवश्च 6. 46.

क्वचिच्चिद् 12. 24.

क्वचिच्च युक्तस्यापि 2. 37.

क्वचिच्चा 3. 39.

क्वचिच्च ज्वञ्च 9. 157.

स्वयिन्ना सादर्थ्ये 5. 131.
 स्वयिन्ना वा 2. 8.
 स्वयिन्ना स्यात् 3. 38, 84.
 स्वयन् ओङ्गः 7. 133.
 स्वयेहैः स्यात् 7. 70.
 क्षणहीरसदृशाणां छः 9. 41.
 क्षमादेर्वा 3. 42.
 क्षरतेक्षरः 7. 57.
 क्षम्भः सखे 11. 2.
 क्षस्य छो वा सखदुष्येक्षे 13. 2.
 क्षस्य छः 20. 6.
 क्षिबो क्षिज्जः 7. 20.
 क्षुदः क्षुदः 9. 118.
 क्षुषि हा 4. 16.
 क्षुषेर्गुणः 7. 22.
 क्षस्य च स्यात् 3. 41.

ख

खः स्थूणार्थे खम्मे 3. 17.
 खलस्य खण्ड 18. 7.
 खल जे दे हर पादप्रपणने 8. 31.
 खस्तु कुम्भकम्भरयोः 2. 33.
 खाची च खादिधाम्बोः 7. 59.
 खिदेर्विचुरः 7. 126.
 खुदखुम्भसुलाः क्षुदेः 7. 62.
 खुम्भमितौ प्लुषेः 7. 46.
 खीनातेः खठरः 7. 127.

ग

गणनायां गण्य स्यात् 12. 17.
 गम्यादीनां गकाम्जोऽपि 7. 172.
 गर्ते छः 3. 29.
 गर्दभादौ र्गः 3. 30.
 गिरो गिहः 7. 24.
 गुञ्जोऽपरिष्कारपरिहृष्टः 7. 125.

प्राकृतः १२

गुण इवः कपि 4. 4.
 गोज्ज्वेण्यौ वका सह 9. 129.
 गौरव वात् 9. 14.
 गौरविते गोमिकः 12. 10.
 गौरवे संबोधने 14. 2.
 ग्रन्थेर्गुणः 7. 23.
 ग्रसेर्विसः 7. 44.
 ग्रहेर्गुणः 17. 68.
 ग्रहेर्गुणः 9. 128.
 ग्रहेर्गुणहिन्दौ 7. 96.

घ

घसः सजतेः 9. 122.
 घूर्णो घुम्भः 9. 119.
 घोहः पिबतेः 7. 115.
 घोलघुम्भौ घूर्णेः 7. 9.
 घ्र ओषिन्हेभिहावपि 7. 43.
 घो विज्जः स्यात् 9. 115.

ङ

ङसः सः स्यात् 14. 5.
 ङसः ससः 5. 9.
 ङसा से स्यात् 5. 66.
 ङसिङ्गस्यामदो मवेत् 9. 80.
 ङसिङ्गस्यां तुह तुज्जः 17. 46.
 ङसिङ्गस्यां मज्जामहुमहाः 17. 53.
 ङसिगा तुमा तुमादो च 5. 88.
 ङसिगा मचो ममादो द्वौ 9. 96.
 ङसिगा ममाहु मचो 5. 106.
 ङसिगा समे तुमादो 9. 85.
 ङसिरादोवुहवः 5. 7.
 ङसेस्तु हे द्वौ च 17. 19.
 ङसो वा स्यात् 5. 19.
 ङसिङ्ग्यां जस्य जस्य च 17. 34.
 ङिङ्ग्यौ विना घुम्भेत् 5. 14.

छिन्ना तुमस्मि न वा 5. 94.
छिन्ना ममस्मिं ममस्मि स्वात्ताम् 5. 111.
छेरे 9. 62.
छेरे च स्वात् 17. 23.
छेरेस्मि स्वात्ताम् 5. 10.
छेः स्तिंस्मिस्थाः स्युरस्मिन्वा 5. 56.

च

चच्छरंपरंमास्तु तक्षतेः 7. 48.
चज्योरपरि चः स्वात् 12. 21.
चज्योरपरि यो भवेत् 18. 2.
चतुरश्रसारां चसारा 5. 119.
चतुर्थीचतुर्दशोस्तुना 1. 12.
चत्तरे चः 3. 58.
चर्च्यप्यः स्वात् 7. 151.
चर्च्यप्यः 9. 127.
चवर्गस्वोपरिष्टाद् चः 20. 4.
चाण्डाली भागवीशौरसेनीभ्यां 14. 1.
चाण्डास्याः शाबरीसिद्धिः 15. 1.
चावर्द्ध्यां रस्य च लुक् 3. 95.
चिगमिणः स्वात् 7. 35.
चिह्नस्य तु श्रिष्टः 12. 32.
चिह्ने भ्यः 3. 47; 9. 45.
चुरमुमुरौ चूर्णैः 7. 159.
चो स्तेच्छार्थकिराते 2. 32.
चोरेस्त्रिण्डः 7. 122.
चौर्यसमे रिजः 3. 22.
चिज्ज वेज इवार्थकौ 9. 12.
वेज चिज्ज एवार्थे 8. 19.
चो व्रजिनृत्योः 7. 79.

छ

छः क्षुरादिषु 3. 40.
छत्वं भवेत् क्वचित् 3. 51.
छादेर्द्वैमक्ष्म्यौ छः 7. 141.

छा भ्यसि 5. 127.
छावायां यत् तथा 2. 48.
छिदिभिद्योरन्तो भ्यः 7. 66.
छिद्यभ्युपतेः 7. 168.
छुपक्षिमाभ्युदौ 9. 123.
छुपक्षिप्यः 7. 175.

ज

जगज्ज जेः 7. 90.
जल्पेर्जम्पः 7. 19.
जशसोर्नि प्राक् च 5. 32.
जशसोर्णोविधावाच 5. 49.
जस एत् स्वात् क्षियामपि 14. 4.
जसो नो नो नच प्राक् 5. 20.
जसा वर्ज स्वात् 9. 80.
जसो नो न स्वात् 9. 64.
जसो हे च 17. 14.
जस्य भाजने 4. 12.
जस् वा 5. 26.
जागर्तेर्जग्गः स्वात् 7. 154.
जीवेर्वा स्वात् 1. 22.
जृम्मेर्जम्मानजम्भाहौ 7. 32.
जे से एत् सुना जसदेतदात् 17. 40.
जा जा क्खुल्लुक्कं चापि 6. 36.
जज्जोहिजेः 7. 81.
जेज्ज जिज्ज चैवार्थे 10. 10.
जो जाहि च तिक्कं वा 6. 35.
ज्जो बुद्धादेः 7. 77.
ज्जो जाणमुण इत्युभौ 7. 13.
ज्जो जज्ज जज्ज इत्येते 7. 180.
ज्जावामीत् स्वात् 3. 93.

झ

झपि सहसपि यपि 8. 27.

अ

ओ मुषियुज्योः 7. 67.

ट

टया च ते दे स्तः 5. 92.

टया मए स्यात् 9. 92.

टस्य डः 2. 8.

टाक्री स्यात् संस्कृतं 16. 1.

टाकसिक्स्कीनामिदेवदातः स्युः 5. 28.

टाकसिक्स्कीनामेत् 9. 66.

टाकसिक्स्किषु चि वा० 19. 19.

टाकिभ्यां तद् तुमए 5. 85.

टाकिभ्यां तु तए स्यात् 9. 63.

टाकिभ्यां सनं मद् मए डमौ 5. 104.

टा ना 5. 21.

टा ना द्विर्वा 5. 46.

टा तुमद् भवेत् 5. 86.

टा मे ममाद् 5. 103.

टामोर्णम् 5. 5.

ट्टोपरि न वाः क्वचित् 14. 7.

ठ

ठः इत्य 3. 13.

ठवः स्थापयतेस्तथा 17. 76.

ठवः स्थायेः 7. 162.

ड

डः प्रत्यादौ 2. 10.

डः संमर्दगर्दमे 9. 42.

डः स्वाह्यमानस्य 9. 37.

डस्य डः स्यात् 2. 13.

डी क्षियाम् 17. 6.

ण

णवर च 8. 12.

णवरं तु केवले स्यात् 8. 11.

णवरि स्वल्परात्रिऽपि 8. 13.

णवि वैपरिधौ स्यात् 8. 21.

णस्य नो भवेत् 19. 4.

णाद् माद् ललाक्षण 8. 3०

णिक जाये वा 6. 44.

णिकि तु दाकस्त्वः 17. 65.

णिकि भावमितौ 7. 30.

णुमञ्च शीकः 7. 138.

णो खेदामन्त्रणैकियं० 8. 22.

णो जसस्त्वस्तिक्तां तु स्यात् 5. 45.

णो झञ्जपञ्चदशाविषु 3. 57.

णोरपीत्यभिच्छन्ति 5. 45.

ण्युञ्ज ज्ञानुञ्ज इत्येतावपि 3. 6.

त

तद् तु टाक्यग्निः 17. 44.

तच्च भाषाभिभाषापञ्च० Intro. 2.

तं चामा स्यात् 5. 82.

तत्र निषिद्धाश्च स्युः 8. 35.

तथा तिथ 16. 12.

तद्वैद् सुपा 17. 38.

तदस्तो च सह 5. 65.

तदोष्टदौ पदादौ वा 18. 5.

तद्गवं तत्समं चेति द्विधा Intro. 1.

तद्गर्गन्तो न वा वर्गे 4. 24.

तन्मूलेभ्यः कश्चित् कश्चित् 15. 2.

तलुक् ओरये 5. 77.

तवधुञ्जयुवाः स्तौतेः 7. 65.

तादस्य पञ्चात्र तु समासाः 8. 34.

तावा दा 4. 35.

तिक्त्वास्त्येज्यतेः 7. 16.

तिक्तां ऊञ् ऊञ् अभिष्यति 11. 4.

तिकि भावीदौ श्रियः स्वस्यात् 7. 29.

तिङ्गुञ्ज्याडेः 7. 170.

तिमित्युप्योस्त्यङ्गः स्वाहा 17. 75.

तिमोस्तिगणस्तिगणानाम् 7. 148.
 तिरि तिरोऽर्थे 8. 18.
 तीक्ष्णे निमित्तार्थे सः 3. 68.
 तीरस्तुपायबुधोः 7. 174.
 तीरो भावकर्मणोर्न स्यात् 9. 132.
 तुज्जतुम्हौ सुपि स्वात् 5. 95.
 तुज्जाम् तुम्हार्यं चो तुम्हामा 5. 93.
 तुज्जे तुम्हे तु ज्जा 5. 83.
 तुज्जेहिं तुम्हेहिं मित्ता तु 5. 87.
 तुज्जतोस्तुज्जुष्टस्तुज्जतेः 7. 64.
 तुज्जादेस्त भोत्स्यात् 1. 24.
 तुम्हमिति जज्ञस्स्यात् 17. 42.
 तुम्हः स्वात् मिस्मसाम्मुप्सु 9. 84.
 तुम्हासुं तुम्हमुनौ सुपा 17. 47.
 तुम्हाहिं तु मित्ता 17. 45.
 तुम्हे च ज्जा 17. 43.
 तुम्हे भवति जज्ञस्स्यात् 9. 82.
 तुह तुज्ज तुम्ह तुज्ज 5. 91.
 तुर्गादौ रः 3. 21.
 तुर्गेतिर 4. 41.
 तुपेस्थिप्यः 7. 12.
 तैत्तिकोरेदिणौ स्मृतौ 6. 4.
 ते वे तुम्हा क्सा 9. 86.
 तत्थद्वष्टानाम् 12. 7.
 तत्थयोः श ऊर्ध्वं स्यात् 20. 8.
 तौ पञ्चम्याः 5. 77.
 तथस्त्री क्वापि प्रकृत्यापि 13. 4.
 तथ भक्त्याम् 6. 14.
 तथज्जुः 7. 104.
 तथ्यत्तां चकजाः स्मृताः 3. 31.
 त्यादेर्दक्षस्य 9. 101.
 त्रसेर्जज्जः 7. 157.
 त्रिपु केर्हिन् 5. 61.
 त्रिपु हुर्मयेत् 17. 7.

त्रिपु प्रायेण कङ् भवेत् 9. 98.
 त्रिपु हो जसः 17. 28.
 त्रिष्वेष्टः 17. 17.
 त्रेस्ती 5. 114.
 त्वरस्त्रुवरौ 7. 6.
 त्वमित्यर्थे तुङ्ग भवेत् 16. 8.
 त्वस्य सणं स्यात् 4. 34.
 त्वस्य सन् 9. 55.
 त्वा च दहूणमित्याद्याः 4. 39.

थ

थः सास्यास्तवस्तम्भे 3. 16.
 थक्स्थः 17. 67.
 थो थो प्रथमपृथिव्योः 9. 24.

द

दरिसो णिक् 11. 8.
 दशाचतुर्दशोरनाम्नि वा 9. 31.
 दसतिवृत्त्योर्दः स्यात् 2. 34.
 दसाहिं हलुक् 3. 86.
 दशानि हः स्यात् 2. 45.
 दशो णिक् 7. 106.
 दस्य इदचे 4. 11.
 दस्य हो णिन्ना 5. 72.
 दादादयो बहुलम् 4. 64.
 दाणि एण्हि जणहा 8. 24.
 दादीनां च दिज्जाद्याः 7. 181.
 दिक्प्रावृधोः सः स्यात् 4. 18.
 दिक्प्रावृधुमुत्थेयं 6. 13.
 दिक्सपाषाणयोः सधोः 2. 47.
 दीर्घता इत्यन्ता सुष्ठुक् 16. 9.
 दीर्घः सुमिस्तुप्सु 5. 22.
 दीर्घस्तिक्तां चचित् 12. 37.
 दीर्घो ज्ञस्त्याम्सु 5. 12.
 दीर्घो स्वे वा क्सादेसो 17. 31.

दीर्घकाग्रहौ 4. 49.
दीर्घौ हस्तौ स्वात्मा 5. 18.
दुष्माद्वो वक्ता 9. 146.
दुष्टिहवहतीनां 7. 176.
दूमस्तु दूमतेः 7. 10.
दृष्टः पुष्पदेवस्यौ 17. 64.
दृष्टेर्दीप्तः 7. 177.
देव्यं च केचन Intro. 1.
दैत्यादेराहर्भवेत् 1. 43.
दोर्लोपः स्वादुदुम्बरे 4. 7.
द्वन्द्वयोरपि कुत्रचित् 3. 36.
द्वयं त्वः कश्चिदिति केचित् 20. 9.
द्रामित्वयं वदति 9. 150.
द्रे रो वा 3. 4.
द्वारे बाधोः कमास्तुक् च 3. 29.
द्वितीयया मादरं मातुः 9. 67.
द्वित्र्येऽपि 2. 42.
द्वित्र्ये बहुवचनम् 5. 129.
द्विर्गमाद्यन्तः 9. 147.
द्वेस्तु दो दोष्णि दुवे 5. 116.

घ

घनौ दधवदुचादौ 9. 27.
घातुर्ना द्वे पदे स्वात्मा 11. 11.
घातोः परस्मैपदं स्वात् 9. 97.
घ्नो घ्नघ्नवौ 7. 93.
घो हः 12. 8.
घ्नो घमः 7. 40.
घ्न्यहोर्धः 3. 33.

च

च कच्ये पमौ 9. 22.
च वस्तु शब्दस्य 12. 5.
च कचवस्तुच्येदुः 9. 130.
च के हः 9. 111.

च सः स्फोटकस्य 9. 39.
च किञ्च्योरेवातौ 5. 123.
च कोर्हलि 4. 23.
च चैसिमिदमादेः 9. 70.
च जञ्जजाहासोच्यमाद्याः 9. 106.
च ज्ञान्तिन्वोः 6. 38.
च त्वः 5. 73.
च दलोपः 9. 26.
चान्दवाग्रोस्तु नित्यं स्वात् 5. 43.
च नामनि 3. 79.
च न्वयं जं 9. 155.
चान्वयोपमयोर्णं स्वात् 8. 7.
च मञ्ज क्ता 9. 94.
च रहौ 3. 73.
च वा स्वातेः 3. 89.
च व्यत्ययादौ 3. 32.
च स्वात् कश्चित् 5. 23, 36.
च हरार्थे 3. 19.
चागरं तु महाराष्ट्री 17. 1.
चागरो चापचक्षोपचागरः Intro. 5.
चाज्जुम्बिहोषाः स्युः 9. 48.
चातोदातौ 5. 29.
चामनि चिक्चन्ताः स्युः 9. 149.
चाकविः 9. 73.
चित्तमन्त्रकस्योः 7. 61.
चित्तं स्वात् भूमनि भुहसो 6. 34.
चिमिञ्च निपुजः स्वात् 7. 68.
चिरः पदेर्धकः 7. 25.
चीडादौ 3. 71.
चुदो चोक्तः 7. 8.
चेद्वेत्ताङ्गारयोः स्वात् 9. 2.
चेः सप्ततेः सुवः 7. 118.
चैतावनामि कतिपञ्चाधोः 5. 15.
चैतव्यः 9. 78.

नो ङः 2. 41.
 नोस्तुकोस्तवयोः 3. 54.
 नो पाषाणे 9. 30.
 न्मस्य मः 3. 56.
 न्वप्यजेतु न्नो वा 19. 18.

प

पः समकुट्टमलमोर्भवेत् 3. 60.
 पदमणि पल्लवः 19. 12.
 पञ्चत्वाद्यावितरयोः 19. 2.
 पञ्चादेर्भिस्तुपोः 5. 124.
 पफ्फोडः प्रस्फुट्टे 7. 147.
 पदे परे दुः समासे 5. 117.
 परस्मैपदमन्येषाम् 6. 3.
 परस्मैपदमेवान्न 17. 57.
 परिवर्तनं करेणिवतरयोर्न स्यात् 9. 53.
 परुषादीनां फः स्यात् 2. 36.
 परेर्दिभ्यः स्यात् 7. 150.
 पर्यत्तादिषु लो भवेत् 3. 24.
 पर्यत्यतेस्तु पल्लवः 7. 121.
 पदवतेः पेच्छः 9. 112.
 पत्य क्वचित् 3. 50.
 पत्य वः 2. 14.
 पाटेः कालः 7. 11.
 पिबर्जवेमपरिरंजा भञ्जे 7. 142.
 पिण्डादिष्वेत् 1. 15.
 पिण्डादिष्वेदुर्किमुक्ते 9. 5.
 पित्रादेररः 5. 39.
 पिव मिब विव न् इवार्थे 8. 14.
 पि वि जन्वर्थे 8. 17.
 पिशाचके पिण्डवः प्रोक्तः 12. 19.
 पुनरपि पुनरपि 9. 49.
 पुरादिषोचो च 6. 43.
 पुलिभमिभच्छजोवमवमन् 7. 105.

पुंसि न्यस्तप्रादृच्छरवः 4. 27.
 पूर्वनिपातोऽन्यथा प्रायः 8. 36.
 पूर्ववच्छेषम् 9. 158.
 पूर्वे वस्यापि भवेत् च 3. 91.
 पुच्छतेः पुच्छः स्यात् 7. 153.
 पृथिव्यां पृथुणी 19. 10.
 पेच्छो ह्योः स्यात् 11. 7.
 पैशाचिकीनां भाषाणाम् 19. 1
 पो वः स्यात् 9. 21.
 पल्लव च स्वप्ने 3. 81.
 प्रकृतिप्रत्ययसंघिलोपः 17. 56.
 प्रकृतिरेव स्यात् प्रादुराभिः 7. 4.
 प्रकृतिः संस्कृतं तत्र Intro. 1.
 प्रकृते बहुर्ण भवेत् 10. 7.
 प्रकृत्या रक्तौ क्वचित् 17. 4.
 प्रकोष्ठे जोतोऽद्वा 1. 47.
 प्रतिपाक्यतेभिरमाकविरिहौ 7. 158.
 प्रतेरिणः पक्षिमात्रः स्यात् 7. 155.
 प्रथमे पृथुमन् 19. 15.
 प्रथमे प्रथमोर्पुंगपत् 1. 5.
 प्रदीप्यादेर्दौलः स्यात् 2. 12.
 प्रविशतेः पसवन्न 17. 71.
 प्रभाक्षिसंज्ञयः 4. 29.
 प्रसरतेः पञ्चलः 7. 167.
 प्रागादेशमेवाश्च 7. 183.
 प्राग्वात् सोच्छमादयः 11. 10.
 प्राग्व्यासिद्धिः शौरसेन्याः 10. 1.
 प्रादुष्यादेर्भवो भवेत् 7. 2.
 प्रादेर्जम्ह च दृश्यते 7. 33.
 प्रादेर्वात्पादिर्हिः 7. 172.
 प्रादुष्यप्यञ्च 7. 5.
 प्रादिशतेर्दुक्कः 7. 149.
 प्राग्द्वय 7. 18.
 प्रायः कर्मावज्ञतदपचयवां कोपः 2. 2.

प्रायेण वर्तमानेऽप्येतौ स्याताम् 6. 4.
प्रायेणात् एविदात् स्युः 6. 7.
प्रायेणादेरस्तोऽन् 6. 45.
प्लोवदुष्टश्लोकस्यायुः 3. 88.

फ

फंसांलुंघौ स्तृषातेः 7. 144.
फुसो मृजेः 9. 117.
फो वा खेप्पणि 3. 29.
फो हः 9. 29.

ब

बटोर्ध्वबुध्वः 12. 16.
बदरे देनौत् 1. 8.
बर्हाहौरच 3. 85.
बर्हि बाधे 8. 30.
बहुलं जीष्वादेः 9. 148.
बहुलमतुस्वारः 5. 132.
बाधेऽधुनि हः 3. 52.
बिन्दुतः कलुक् 9. 152.
बिन्दुर्मुखादेः स्यात् 7. 108.
बिन्दोर्जो लुग् बो 9. 154.
बिसस्य नः 2. 37.
बुद्धुष्यौ मज्जतेः स्यात् 7. 8.
बुलुग् बुमुक्षायाम् 12. 8.
बृहस्पतौ च नः 9. 54.
बुवो बुधः 9. 113.
बुवो भोः 18. 10.

भ

भरते चस्तस्य 9. 25.
भवतेभौरमादौ 18. 8.
भवतेहोर्बुधौ स्याताम् 7. 1.
भवत्यां भोदि 10. 4.
भवद्भगवतोः सदा 5. 52.

भविष्यति भुवः स्यातां 12. 83.
भविष्यति स्तम्भ स्यादौ 9. 104.
भविष्यति हिः 6. 21.
भवेतामिहिमौ च ऊः 15. 6.
भातेर्माभः 9. 116.
भाबकर्मणोस्तु क्वबो भवेत् 9. 124.
भाबिनि कृद् 9. 100.
भावे कर्मणि चावे न स्यात् 6. 47.
भिग्दिपाठे षः 3. 64.
भियो भा 9. 121.
भिसा जे जग्हु जग्हाणं 5. 106.
भिस्यत् एत् 5. 126.
भिस् हिं 5. 6.
भुवो भो 9. 108.
भूत नासि नादेसि 6. 15.
भूते रिबजः स्यात् 6. 40.
भूमि चः 9. 102.
भूमि न्ति हृत्स्थामोमुमाः 6. 8.
भो स्वावामन्त्रणार्थकम् 8. 10.
भो हः 3. 63.
भ्यौ शीकरचन्द्रिकयोः 2. 5.
भ्यसि तुम्हत्तुज्जतुम इति 5. 89.
भ्यसि वा 5. 13.
भ्यसो हिंतो सुतो च 5. 8.
भ्यस्यम्हमसौ स्याताम् 5. 107.
भ्रमतेर्दुण्डुक् स्यात् 7. 137.

म

म नापीडे 2. 15.
मह च भिना स्यात् 9. 93.
मई तु टाक्यमिः 17. 51.
मज्जेः सुप्पो न स्यात् 9. 142.
मक्कलमारकतयोः 2. 4.
मज्जे च 11. 5.

रुद्रो ब्रह्मण्य केवळः 9. 17.
रुद्रो ब्रह्मण्य 7. 80.
रुद्रो ब्रह्मण्य 7. 69.
रुद्रादिपूरीयः स्यात् 7. 83.
रुद्रस्तुष्टवकमपुण्याः स्तुः 7. 136.
रेहो वा राजतेः 7. 103.
रो रा 4. 15.
र्यव्याभिमन्यौ जः 3. 20.
र्यस्य रिजः प्राग्वत्सो वा 19. 5.
र्यर्षहेतु स्यात् 3. 82.

ल

लक्ष्यानुसाराङ्गिं स्यात् 9. 56.
लक्ष्योर्लक्षटे 4. 59.
लक्षि मिह हलुग वा 6. 6.
लक्षतेर्मुंरः 7. 128.
लक्ष् भूतनामिनोर्वा स्यात् 6. 1.
लक्षरः सर्वत्र 3. 3.
लक्षणस्य वेन समम् 1. 9.
लक्षो लक्षः 7. 117.
लक्ष्ती पीतविभुज्याम् 4. 50.
लक्ष्णादी णः 9. 34.
लक्ष्णादेर्णो वा 2. 39.
लक्ष्णलक्ष्णम् 7. 129.
लक्ष्णस्य विकल्पेन 1. 10.
लक्ष्णोदोरेकमित्तु तु तु स्तुः 6. 31.
लुगण्ये 1. 6.
लुग् व्यास्यन्न बहुलं सुपाम् 12. 36.
लुग् मांसादी 4. 25.
लुठेर्कोहः 7. 124.
लुगातेकदो लुगः 7. 91.
लुह रोसाज पुत्र तु मृजेः 7. 58.
लोद् विभ्यादी 9. 99.
लोपः सुपां कश्चि स्यात् 13. 8.

लोपो व्यक्तसोः 5. 3.
लु उत्समोः 7. 72.

व

वः कैत्रे 2. 28.
वक्रादौ विभुरिष्यते 4. 20.
वक्ते तु वक्तु व 10. 5.
वंकुर्न केचिदिष्यन्ति 10. 6.
वक्षेजवः 17. 72.
वज्रस्य वा प्रागित् 3. 87.
वदेर्बोद्धः 17. 63.
वन्तः स्यात् कृत्तवतोर्बोतोः 4. 40.
वयस्ये वयसाः स्यात् 12. 11.
वर्गेऽत्र युजः पूर्वः 3. 70.
वर्णानां विकारलोपा 13. 6.
वदि क्रमह क्रमाहा 7. 34.
वसतिभरते इः 2. 9.
वसती तस्य चो मयेत् 12. 6.
वस्यापि विद्महे 3. 63.
वत्स्यदित्यस्तेस्तेरित्यम् 1. 17.
वा तु वैवादेः 1. 44.
वात्मनि 3. 6.
वा दोहद्वन्द्वोकास्तु 2. 35.
वा नामनि 2. 46.
वाहवासाववाहादिकास्तोः 7. 49.
विकसेस्तु विहस 7. 169.
विकरतेर्बीजः 7. 111.
विशुद्धं विद्यामात्रस्यात् 4. 14.
विनिमयन्न सुपाम् 5. 133.
विरचेर्विहिमिहः स्यात् 7. 146.
विक्रमस्तु लोदयतेः 7. 63.
विश्वत्पादौ विन्दोर्लुक् 4. 5.
विक्रमे विन्दुमजः स्यात् 19. 14.
वीक्षायां पूर्वपदे मयेत् 5. 134.

वृक्षे वञ्चो 12. 19.
 वृक्षे वेन कर्वा 1. 38.
 वृषो वृः 7. 75.
 वृन्ते वृः 3. 65.
 वृन्दे वृत्तं वृः स्यात् 4. 54.
 वृत्तिके वृः 3. 55.
 वृषादीनामुपान्तस्थः 7. 53.
 वृषेवहः 18. 9.
 वेरिहः 7. 164.
 वेष्टतेर्विम्बः 7. 109.
 वेदनादेवरकेसर एत इत् 1. 41.
 वे न्वे वले च संवृद्धौ 8. 28.
 वेष्टतेश्च 7. 71.
 वेः सूरः 7. 15.
 वेस्तु वा स्यात् 7. 39.
 व्यासादेर्वस्य रेकः स्यात् 17. 3.
 व्युत्पद्यतेर्विडप्यः 7. 28.
 व्रजेर्वचः 17. 70.
 व्राचडो नागरात् सिध्येत् 18. 1.

श

शाकटादौ शः 2. 19.
 शाकिलयोर्दिः 7. 84.
 शक्नोतेः सक्कुणसकौ 9. 131.
 शक्नोतेस्तरचमतीराः 7. 55.
 शचाबुभावपि इतिशब्दे 3. 10.
 शतृत्तानयोर्मेमाणौ 6. 17.
 शतृत्तानयोर्लुग्ं वा 6. 23.
 शदिपलोर्हः 7. 74.
 शम्भादीनां वा 7. 85.
 शरदो दः स्यात् 4. 17.
 शषयोः सः 2. 44.
 शषोः सः 19. 3.
 शसा चाश्वे 9. 90.

शसात्म्यां वो 9. 87.
 शसा जे च 5. 102.
 शसा वो च 5. 84.
 शाकल्यस्यात् इम्भते 5. 96.
 शाकारी चैव चाण्डाकी० Intro. 6.
 शादिसिरःस्वयोर्मेजोर्हः 3. 61.
 शावर्चमेवौद्री योगात् 15. 9.
 शावे छो न स्यात् 9. 33.
 शिफादौ कस्य भो भवेत् 2. 4.
 शीकरचन्द्रिकयोर्भमौ 9. 19.
 शीकृत्सिक्तदां सुभारोवरोदाः स्युः
 9. 141.

शुषेस्तु वसुभानः 7. 139.
 शुणोत्पादेर्वका सुष्माद्याः 11. 9.
 शेषं तु प्राकृतवद् 20. 13.
 शेषं तु संस्कृतात् स्यात् 8. 33.
 शेषं शिष्टप्रयोगतः 17. 78.
 शेषादेस्तावनादौ द्विः 3. 69.
 शेषाणां स्वाददन्तस्त्वम् 7. 101.
 शेषे द्वित्वमनासे दीर्घः स्यात् 4. 3.
 शौरसेनामिथा स्वस्याः 20. 1.
 शौरसेनी महाराष्ट्र्याः 9. 1.
 शौरसेन्या अदूरत्वाद् 12. 38.
 शौर्यार्यभार्याश्चर्ये वा 3. 23.
 श्रत्सप्यां छः स्यात् 3. 53.
 श्रिष्टो विचित्र इत्येके 13. 3.
 श्रमश्रुमशानयोरादिः 3. 7.
 श्रद्धानः सहहो भवेत् 7. 37.
 श्वादीनां सोष्ठमादयः 6. 20.
 श्रमणस्य शलौ क्रमतः 3. 9.
 श्रिष्टश्रिष्टक्रियारत्न 3. 77.

च

चक्ष्वावकसप्तपणे छः 2. 40.

वच् छञ्ज 5. 125.
 वही तु चतुर्थाः 5. 130.
 वसोः शः 12. 2.
 वसोः शः स्यात् 18. 3.
 वस्त्वन्तां सः 3. 37.
 वस्ययोः फत्वमिष्यते 3. 48.

स

सकस्यस्यौ स्येः 7. 47.
 संख्याग्नदयोरः 2. 13.
 सज्जाज्ञासः तिणिञ् स्यात् 5. 115.
 संधीनां विस्तेषा बहुलम् 9. 47.
 सधौ बहुलमर्चा० 4. 1.
 संदुदौ साबोस्वदीर्घ० 5. 34.
 संदुदौ सोस्तु बिन्दुर्वा 5. 51.
 संदुदौ सौ हे च 17. 27.
 सममेणमेतद्० 5. 75.
 समास उत्तरतः 3. 76.
 समो गुपेर्जवो वा स्यात् 7. 51.
 सरश्च दीर्घो वा 7. 16.
 सर्वमन्यत्तु पूर्ववत् 15. 8.
 सर्वत्र युक्तस्य 9. 38.
 सर्वदा शतृ 17. 62.
 सर्वनाम्नो जसः 5. 55.
 सर्वेङ्गिते ङो नः 3. 5.
 सर्वैकान्येभ्यश्च० 5. 63.
 संसृजतसंकीर्णभ्यां० 20. 16.
 संसृजतादिभ्यः० 17. 11.
 सस्य ङोपः कश्चित् 3. 49.
 सस्य सः 20. 2.
 साध्वसे ध्वस्य वा भवेत् 3. 34.
 सावङ्गीने वद्वश्च सः 5. 78.
 साव्यत ङोत्स्यात् 5. 1.
 सिद्धं पाणिन्यादेः 1. 1.

सिद्धे संसृजतादी० 4. 26.
 सुना इ वा 5. 80.
 सुनाम्नवोऽई० 5. 96.
 सुनेन मममन्यतः 9. 77.
 सुपः सुं स्यात् 5. 11.
 सुपाऽम्हासुमम्हसुनौ 17. 54.
 सुपि कदारः 5. 36.
 सुपि मात्रादेः 5. 42.
 सुसिङ्गित्त्वम्यत्वासाः० 13. 7.
 सुप्यदसोऽमु 17. 37.
 सुप्ने सुलमः स्यात् 19. 13.
 से दुर उच् 1. 29.
 सेवादी वा 3. 75.
 सेवेत्येतस्य सोऽङि वा 17. 6.
 सोद् उद्गुमा 7. 41.
 सोर्नपुंसके बिन्दुः 5. 31.
 सोऽसुवी स्वपेः 7. 50.
 सौ पुंस्वत ङो कश्चित् 17. 13.
 सौ पुंस्वदेवितौ 12. 26.
 सौ राज्ञोऽसश्च तथा 5. 44.
 स्तौतेः स्थुजः 9. 120.
 क्षिपां च प् च 17. 26.
 क्षिपामुच्च जज्ञासोः 17. 15.
 क्षिपां मिस्तुपोश्च स्यात् 5. 138.
 क्षिपां शस् उदोतौ 5. 24.
 स्वगेरोत्पठौ 7. 45.
 स्वभिद्गुः 9. 136.
 स्वाभिहितेऽस्य इतः 20. 7.
 स्थितिपरिदृसी रजोः० 4. 55.
 स्निहेर्न स्यात् 3. 67.
 सुशिरश्चोर्वा स्यात् 3. 83.
 स्फटिके ङः 2. 20.
 स्फुरश्चुल्लुङ्गः स्यात् 7. 166.
 स्त्रोटे स्वाजौ च 3. 18.

कारतेनैस्तुमस्तुतः 7. 14.
 कारतेः सुमः 9. 140.
 स्यातां च सुहृत्पत्नी 4. 62.
 स्यात्तमेव कुदो इदो 9. 72.
 स्यात्तस्य सिवाकः स्यात् 12. 12.
 स्युर्वैपयोगः 7. 178.
 स्युः पुच्छसुच्छः 7. 62.
 स्रदतेऽवस्यः 7. 152.
 स्रवेः सुभः स्यात् 9. 192.
 स्रजेवत्यववाङ्गारः 1. 4.
 स्वादी द्वेदोः 5. 113.
 स्वार्थे च ह्रस्वः 4. 48.
 स्त च 6. 22.
 स्तमेव च 9. 105.
 स्त होचमे 6. 24.

ह

ह किमादेः स्यात् 16. 7.
 हके स्यादहमित्यर्थे 15. 5.
 हः लघुपदानां च स्यात् 2. 25.
 हृदि खेदानुतापयोः 8. 8.
 हमित्यनोर्मो वा 7. 82.
 हनोर्म्यः 4. 43.
 हरयोश्च महाराष्ट्र 4. 56.
 हरिद्रादिषु कः क्वचित् 9. 28.
 हरिद्रादौ रो क 2. 29.
 हरिद्राद्रस्तिवर्मा 3. 11.

हस्वाद्यो नक्षत्रां 3. 11.
 हं हुं व्यसः 16. 5.
 हुं हुमी व्यसः 16. 5.
 हं हुं स्यातां चामः 17. 21.
 ह्यकहुकः 7. 21.
 ह्यम एवमित्यर्थे 8. 32.
 हिं मिह किं सुपाय 17. 19.
 हिंसा हिंसा तु 6. 26.
 हीन एकाचः 6. 41.
 हीहीमो परितोषे 10. 9.
 हुचहुवो च हुवः 7. 88.
 हु नसु सु निश्चये 8. 2.
 हुत्तं ह्यवोर्ध्वे आमित्युक्तये च 4. 53.
 हुमुजित्वपूज्यो 7. 87.
 हुमुजित्वानां जोऽप्ये 9. 134.
 हुं दाने वारणे 8. 1.
 हृदयस्य हृदयः स्यात् 12. 14.
 हृदये हितपकं स्यात् 19. 11.
 हे हो सु च क्तः 17. 22*.
 हो च 17. 11*.
 हो निकषस्तटिकचिह्नरेषु 2. 6.
 हो मुवः 11. 6.
 हो वा क्तो भवेत् 11. 29.
 होश्च शाकत्यमते स्यात् 9. 109;
 17. 32., 35; 18. 35.

* These two Sūtras (supposed to be 17. 11. and 17. 22 along with two others, supposed to be 17. 32 & 17. 35) are missing from all the Mss. including B. In comparison with the grammars of Puruṣottama and Rāmaśarma I have conjectured these two Sūtras. I have not been able to conjecture anything in respect of the other two.

GLOSSARY

N. B. :— This Glossary consists of purely Prākṛit words excluding generally the Tatsama words and varieties of nominal and pronominal inflexions embodied in the text. The first figure in black indicates the pāda and the second the sūtra.

अ

- अ = इव 8. 9.
 अ = अहम् 4. 6.
 अजं = अयम् 8. 3.
 अहमुत्तं = अतिमुक्तम् 4. 20.
 अमुज्जलं = अमुज्जलम् 2. 1.
 अम् = अशु 4. 20.
 अउचितं = औचित्यम् 1. 49.
 अउमरो = अघरः 3. 94.
 अउच्यं = अपूर्वम् 9. 23.
 अकमजाणुओ = अकृतज्ञः 3. 6.
 अकमजो = अकृतज्ञः 3. 6.
 अकासं = अकार्षम् 6. 16.
 अकासि = अकार्षि 6. 16.
 अकमह = आकामसि 7. 135.
 अकरो = अकः 3. 1.
 अकसह = आकटे 17. 66.
 अकसउहिणी = अकौहिणी 4. 1.
 अमाओ = अग्नेः 5. 20.
 अगिमंतो = अग्निमात् 4. 44.
 अग्यो = अर्घः 3. 70.
 अङ्कोहो = अङ्कोः 2. 22.
 अङ्गमंगाहं = अङ्गमङ्गलि 5. 134.
 अण्डह = अस्ति 7. 116.
 अण्डउ = अस्तु 9. 9.
 अण्डरसा = अण्डरा 15. 19.
 अण्डरा = अण्डराः 15. 19.
 अण्डरि(री)अं = आण्डर्यम् 3. 22;
 9. 148.
 अण्डि (-ण्डी) = अक्षि 4. 29.
 अण्डेरं = आण्डर्यम् 1. 7.
 अण्डो = आर्घः 3. 23.
 अण्ड्या = आण्डर्या 4. 9.
 अण्डमाणो = आण्डर्यमानः 4. 9.
 अण्डरह = अण्डारह 2. 13.
 अण्डि = अक्षि 3. 15.
 अण्डो = अण्डः 4. 9.
 अण = न 8. 3.
 अणवई = अणवयम् 3. 32.
 अणह = इदानीम् 8. 24.
 अण्णारिलो = अण्णारतः 9. 16.
 अण्णो = अण्वयः 3. 32.
 अण्ण = इवम् 4. 64; = आत्मा 5. 54.
 अणो = आर्तः 3. 27.
 अण्वि = अक्षि 7. 116.
 अण्व = आर्द्रम् 3. 25.
 अण्णो = अण्ण 5. 53.
 अण्णेरं = अण्णुरम् 9. 48.
 अण्णो = अण्वे 8. 9.
 अण्णारो, अण्णारो = अण्णकारः 4. 1.
 अण्णमाणो, अण्णण्णो = अण्णमङ्गः 3. 6.
 अण्णण्णह = आण्णमसि 7. 135.
 अण्ण = आत्मा 3. 51.

अप्पाह् = आभाषते 7. 100.
 अप्पिचं = अपितम् 3. 26.
 अप्पम्पुजं (= जं) = अप्पम्पुजम् 9. 46
 अप्पो = आप्तः 3. 72.
 अप्पे = वचम् 19. 21.
 अप्पे = वचम् 5. 104.
 अप्पय = आर्ष 12. 38.
 अप्प(-रि)ह् = अर्हति 3. 85.
 अप्प(-रि)ह्णा = अर्हणा 3. 85.
 अप्पावणी = अप्पावणी 4. 64.
 अप्पाहि = अकम् 8. 3.
 अप्पिओ = अलीकः 1. 21.
 अप्पं = आर्षम् 3. 25.
 अप्पादो = आह्लादः 3. 11.
 अप्पकिदी = अप्पकृतिः 2. 7.
 अप्पक्करो = अप्पक्करः 3. 37.
 अप्पह् = अप्पवर्तते 7. 119.
 अप्पडो = अप्पटः 4. 9.
 अप्परि = उपरि 1. 26.
 अप्पक्कं = अप्पक्कम् 9. 23.
 अप्पवाह् = अप्पवाहते 4. 31.
 अप्पसरह् = अप्पसरति 4. 31.
 अप्पहोमुहं = उभयमुखम् 4. 1.
 अप्पहोवासं = उभयपाशम् 4. 1.
 अप्पिप्पय = अप्पय 4. 4.
 अप्पिद = विषादसूक्ष्मव्ययम् 10. 19.
 अप्पो = विस्मयसूक्ष्मव्ययम् 8. 23.
 अप्पह्णा = अप्पह्णा 5. 30.
 अप्पिप्पुहं = अप्पिप्पुहं 3. 74.
 अप्पसं = अप्पम् 3. 75.
 अप्पसो = अप्पः 3. 75.
 अप्प = अप्पः 8. 33.
 अप्पणा = अप्पणा 5. 30.
 अप्पह् = अप्पहो 4. 4.

अप्पिप्पा(-प्पा)णं = अप्पिप्पाणम् 3. 57;
 9. 46
 अप्पिमप्पु = अप्पिमप्पुः 9. 44.
 अप्पिप्पाह् = अप्पिप्पाह् 7. 135.
 अप्पुमि = अप्पुमा 20. 12.

आ

आम्पओ (=दो) = आगतः 2. 8.
 आम्पह् = आम्पह् 8. 40.
 आम्परिओ = आम्परिः 3. 22.
 आम्परिसो = आम्परिः 3. 82.
 आम्पह् = आम्पह् 7. 134.
 आम्पयं = आम्पयम् 3. 32.
 आम्पदी = आम्पतिः 2. 7.
 आम्पजं = आम्पजम् 4. 64.
 आम्पसो = आयुः 4. 19.
 आम्प = आयुः 4. 19.
 आम्पहिं = अनेन, एभिः 17. 78.
 आम्पुज = आम्पुज 9. 58.
 आम्पह् = आम्पह् 7. 140.
 आम्पसी = आम्पसिः 3. 74.
 आम्पवेह् = आम्पवति 3. 74.
 आम्पह्ते = आम्पह् 14. 1.
 आम्पा = आम्पा 3. 74.
 आम्पाकं = आम्पानम् 4. 58.
 आम्पावह्, आम्पेह् = आम्पयति 17. 77.
 आम्पिचं = आम्पितम् 1. 21.
 आम्पेह् = आम्पयति 17. 77.
 आम्प = अप्पम् 8. 29.
 आम्पेओ = अप्पिह् 2. 15.
 आम्पह् = अप्पह् 7. 77.
 आम्पिम्प = अप्पम्प 4. 37.
 आम्पिज = अप्पिज 3. 23.
 आम्पह् = अप्पह् 17. 73.

आर (-रो)इह = आरोहति 7. 102.

आलिङ्ग = आलिङ्गम् 7. 182.

आलुङ्गाह = स्पृशति 7. 144.

आविर्भवह = आविर्भवति 7. 2.

आवभासह = उपगूहति 7. 45.

आवहृणा = आवर्तना 4. 9.

आवहृमाणो = आवर्तमानः 4. 9.

आवुदी = आवृतिः 2. 7.

आसं = आसम् 3. 75.

आसण्ण = आसणम् 2. 42.

आसो = अशः 3. 75.

आहमह = आगच्छति 7. 140.

अहिबाई = अभियातिः 1. 3.

इ

इअ = इति 1. 17.

इअरथा = इतरथा 9. 53.

इअरहा = इतरथा 4. 57.

इअहरा = इतरथा 4. 57.

इआणि(-णि) = इदानीम् 4. 25.

इणिअजो = इजित्तः 3. 5.

इत्थी = स्त्री 9. 148.

इदाणि = इदानीम् 9. 52.

इध = इह 9. 75.

इंदई = इन्द्रजित् 4. 13.

इंदो = इन्द्रः 3. 4.

इंदु = इन्द्रः 17. 4.

इंधं = चिह्नम् 3. 47.

इमिणा = अनेन 5. 57.

इर = निश्चयार्थकमध्ययम् 8. 15;

पादपूरणे 8. 31.

इत्थी = स्त्री 20. 8.

इत्ती = ऋषिः 1. 34.

इत्तरो = ईश्वरः 3. 75.

इह = अमुना 8. 24.

ई

ईजिहह = जिघ्रति 7. 43.

ईदितं = ईदसम् 9. 8.

ईसरो = ईश्वरः 3. 75.

ईसाह = ईर्ष्यालुः 4. 42.

ईसि = ईषत् 1. 4.

उ

उअ = पश्य 8. 25.

उअज्जाओ = उपाज्यायः 3. 70.

उअणि(-णी)ओ = उपवीतः 1. 21.

उअरं = उदरम् 4. 64.

उअविट्ठं = उपविष्टकम् 1. 52.

उअसम(-म्म)ह = उपसाम्यति 7. 85.

उअहसह = उपहसति 4. 33.

उं = विस्मयादिसूक्ष्ममध्ययम् 8. 6.

उअंठा = उत्कण्ठा 3. 1.

उअेरो = उत्तरः 1. 7.

उअसं = उत्साहम् 1. 13; 7. 182.

उअत्ता = उक्षा 3. 42.

उअित्तो = उत्थितः 3. 42.

उअसुअह = उत्सृज्यति 7. 161.

उअाहह = उद्गाहयति 7. 123.

उअवेहह = उद्घाटयति 7. 110.

उअिणाह = उचिनोति 7. 36.

उअ्ठा = उक्षा 3. 42.

उअित्तो = उत्थितः 3. 42.

उअ्हु = इक्षुः 1. 18; 3. 40.

उअर्नं = उद्यमः 3. 32.

उअंअह = उच्युम्भते 7. 33.

उअ्हु = इक्षुः 3. 71.

उअो (-हो) = उग्रः 3. 14.

उअ्ठिं = उत्थितम् 3. 15.

उडुमि = उडिडति 9. 137.
 उडिजाह = उडिडति 7. 181.
 उड = डुवः 4. 64.
 उडणमह = उडडति 7. 143.
 उडणमो = उडडतः 2. 42.
 उडणमह = उडडति 2. 42.
 उडणमेह = उडडति 7. 156.
 उडणमह = उडडति 7. 156.
 उडणेह = उडडति 2. 42.
 उडह = उडणम् 3. 66.
 उडहह = उडडति 7. 100.
 उडरिजं (-रीजं) = उडरीयम् 2. 16.
 उडिमं = उडमम् 4. 1.
 उडरह, उडरहह = उडरुजोति 7. 163.
 उडिधो = उडिधः 9. 40.
 उडू = ऋतुः 1. 35; 2. 7.
 उडमं = उडमम् 3. 32.
 उडमं = उडमः 3. 32.
 उडुमा(म)ह = उडमति 7. 41, 42.
 उडपलं = उडपलम् 4. 64.
 उडपुहह = उडपुडति 7. 161.
 उडपुमो = उडपुतः = 7. 4.
 उडमण्डि = उडमम्यते 12. 25.
 उडरो = उडुमरः 4. 7.
 उडहा = उडहा 3. 43, 4. 28.
 उडमहं = उडमहम् 2. 1; 4. 6.
 उडहहो, उडहहो = उडहहः 1. 25;
 9. 7.

उडहह = उडहते 7. 120.
 उडहहं = उडहति 7. 92.
 उडहहमं = उडहति 7. 92.
 उडहहं = उडहम् 7. 182.
 उडहहं = उडहम् 7. 94.
 उडहहह = उडहति 7. 91.

उडहहह = उडहति 7. 136.
 उडहहह = उडहति 7. 145.
 उडहहि = उडहति 2. 7.
 उडहहं = उडहम् 8. 34.
 उडहहह = उडहम् 8. 58.
 उडह = उडरि 1. 27.
 उडहहहं = उडहति 12. 7.
 उडहहह = उडहते 7. 120.
 उडि (-मे)हह = उडिजते 7. 81.
 उडिजहह = उडिजते 7. 81.
 उडिजहं = उडिजम् 3. 3.
 उडि(-मे)हह = उडिजते 7. 81.
 उडहहह = उडहते 7. 72.
 उडहहह = उडहति 12. 25.
 उडहहो = उडहः 3. 75.
 उडहहह = उडहति 3. 75.
 उडहहो = उडहः 3. 75.
 उडहहो = उडहः 3. 75.
 उडहहह = उडहम् 4. 1.
 उडहहह = उडहम् 4. 1.
 उडहहह = उडहति 4. 33.

ऊ

ऊडहो = उडहः 3. 54.
 ऊडहह = उडहति 3. 75.
 ऊडहहो = उडहः 3. 75.
 ऊडहहो = उडहः 3. 54.

ए

एडह, एडहं = एडहम् 4. 25.
 एडहमेह = एडहम् 3. 9.
 एडहारह = एडहम् 3. 23.
 एडहारहो = एडहम् 9. 16.
 एडहह = एडहम् 5. 57.
 एडहो = एडहः 3. 75.

एकलो = एकः 4. 49.
 एककस्तिभा = शीघ्रम् 8. 27.
 एककलि = एककिम् 17. 56.
 एककरो, एककलो, एककोलो = एकः 4. 48.
 एकको = एकः 3. 75 ; 4. 49.
 एककोल्लभो = एकः 4. 51.
 एहिह = इदानीम् 8. 24.
 एतिव = एतावत् 4. 64.
 एतिके = एतावत् 15. 9.
 एवाह = एतेषाम् 16. 7.
 एहह = एतावत् 4. 64.
 एमेव = एवमेव 3. 9; 8. 33.
 एरावजो = एरावतः 2. 11.
 एरिसो = ईरसः 1. 23.
 एस, एसो = एषः 5. 2.

ओ

ओ = विद्ययादिसूक्तमाध्ययम् 8. 5.
 ओभल्लह = अपवर्तते 7. 119.
 ओक्लमाणो = अविष्यत् 10. 2.
 ओक्ललो, उक्ललो = उत्सुकः 1. 25.
 ओगाहह = अवगाहते 7. 102.
 ओगाहह = उद्गाहयति 7. 123.
 ओगवेह = उद्गाढयति 7. 110.
 ओगणह = ववणति 7. 133.
 ओजिम्हह = जिग्रति 7. 43.
 ओठण = अवगुण्ठय 4. 64.
 ओत्यह = स्वगति 7. 45, 108.
 ओत्यल्लह = उत्सृज्येति 7. 163.
 ओह = आर्द्रम् 3. 25.
 ओपिण = क्षपितम् 3. 28.
 ओमालिण = निमस्त्रिम् 4. 32.
 ओल्ल = आर्द्रम् 3. 25.
 ओवहह = अपवर्तते 7. 119.
 ओवसहह = अवससते 7. 48.

ओवसहह = अवससते 7. 49.
 ओसकव = अपसरत् 12. 37.
 ओसह = औपयम् 2. 27.
 ओसरह = अपसरति 7. 30.
 ओसरि = अपसृत्य 17. 56.
 ओहलो = उत्सुकः 1. 25.
 ओहसह = उपहसति 7. 33.

क

क = कृतम् 1. 33, 36.
 कभवंतो = कृतवान् 4. 40.
 कह = कति 5. 15.
 कहव = कैतवम् 1. 43.
 कहवा = कदा 5. 62.
 कहव = कैरवम् 1. 44.
 कह = कति 2. 1.
 कडरवो = कौरवः 1. 49.
 कडह = ककुदन् 2. 26.
 ककसो = ककेशः 3. 70.
 कका = गङ्गा 19. 2.
 कव = कार्यम् 19. 6.
 कववा, कणवा = कन्यका 9. 46.
 कव = कार्यम् 3. 20.
 कन्यका, कवका = कन्यका 19. 18.
 कहह = कृत्यति 7. 78.
 कट्ट = कहम् 3. 11.
 कट्टो = कपाकः 4. 64.
 कडे = कृतम् 12. 34.
 कडुह = कर्षति 4. 24 ; 7. 76.
 कडुण = कडु 4. 39.
 कवह = ववयति 7. 70.
 कणह = ववणति 7. 133.
 कविमरो = कर्मिणः 3. 75.
 कवेक = कवेणुः 4. 55.
 कव(विम)मरो = कर्मिणः 4. 1.

कङ्कामुक् = कङ्कामुक् 17. 9.
 कङ्कहो = कङ्कः 3. 78.
 कत्ता = कर्ता 3. 27.
 कत्थ = कुत्र 9. 73.
 कटु = कृतम् 17. 18.
 कटुव = कृता 9. 58.
 कटुशर्ण = कटुशर्णम् 12. 13.
 कटु = कटुः 2. 7.
 कदे = कृतम् 12. 35.
 कर्ष = कथम् 9. 52.
 कषेदि = कथयति 9. 24.
 कंदोई = कीलोत्पलम् 4. 64.
 कंथो = स्कन्धः 3. 39.
 कपंधो = कवन्धः 2. 17.
 कमह = कामति 7. 134.
 कर्मथो = कवन्धः 2. 17.
 कंथो = कन्धः 3. 72.
 कम्मव(क)रो = कर्मकरः 3. 75.
 कम्मवत्तमो = कर्मक्षमः 3. 42.
 कम्मो = कर्म 4. 27.
 करह = करोति 7. 112.
 करणिज्ज = करणीयम् 7. 100.
 करिणं = कार्यम् 19. 6.
 करिज्जह = क्रियते 7. 173.
 करिसह = कर्षति 7. 76.
 करिसं = करिष्यम् 1. 21.
 कक्को = गुल्फः 19. 14.
 करेह = कारयति 6. 44.
 करेदि = करोति 9. 144.
 कळंथो = कदम्बः 2. 12.
 कलिज्जह = कल्पते 17. 9.
 कळुणा = कल्पा 2. 29.
 कळि = यः 8. 28.
 कळ्हायो = कळ्हायः 3. 11.

कवडो = कवडीः 3. 30.
 कवोक्षणं = कवोक्षणम् 12. 13.
 कवुरं = कवुरम् 1. 26.
 कसटं = कटम् 19. 7.
 कसणो = कृष्णः 3. 78.
 कसुमीरो = काश्मीरः 3. 94.
 कसि = कुत्र 9. 73.
 कशीमह = कथ्यते 8. 179.
 कडो = कणः 2. 25.
 कावईथी = काकषिथी 4. 1.
 कावन्धं = कर्तव्यम् 7. 114.
 काईथो = काकषिथी 4. 1.
 काई = कृता 4. 38; 7. 114.
 काडण = कृता 7. 114.
 काणह = कृष्ण 17. 8.
 कारह, काराषेह = कारयति 6. 44.
 कारिणं = कार्यम् 19. 6.
 काळमत्तो, काळमत्तो = काकयत्तः 4. 10.
 काई = करिष्यामि 6. 28.
 काहावणो = कार्षापणः 3. 46.
 काहिमि = करिष्यामि 6. 6.
 काहीव = कार्षीम् 7. 113.
 काहीह = करिष्यति 7. 113.
 काई = कदा 5. 62.
 किई = कृतिः 1. 34.
 किङ्कुणो = किङ्कुका 9. 5.
 किंथि = किञ्चित् 8. 33.
 किंथं = कृतम् 18. 3.
 किथा = कृता 18. 3.
 किणह = कीणाति 6. 38.
 किम = केन 5. 57.
 किणो = कथम् 8. 16.
 किथा = कृता 1. 34.
 किथी = कीर्तिः 3. 27.

किर = विजयार्थकमन्त्रम् 8. 15.

किरादो = किरातः 9. 36.

किरंतो = किरातः 3. 80.

किरिसं = किरिम् 1. 40.

किरिस्सह, किरिस्सह = किरिस्सति 3. 80.

किर(-वि)णो = किरणः 1. 34.

किरा = किरा 1. 34.

किराणो = किराणः 1. 34.

किरारो = किरारः 1. 41.

किरी = किरिः 1. 34.

किह = किरम् 8. 16.

किहं = गृहम् 19. 8.

कीदिसं = कीदिसम् 9. 8.

कीरह = किरिते 7. 173.

कील = किरम् 8. 16.

कुमसेणो = कौसेयः 1. 52.

कुम्भी = कुम्भिः 3. 40.

कुम्भिमदी = कुम्भिमदी 12. 20.

कुम्भककुम्भम् 2. 33.

कुम्भह = कुम्भति 7. 130.

कुम्भ = करोति 7. 112.

कुम्भमाणो = कुम्भम् 6. 19.

कुम्भेजाहि, कुम्भेजो = करोतु इत्यादि 6. 35

कुम्भि = किरिम् 19. 9.

कुम्भकं = कुम्भकम् 3. 60.

कुम्भरो = कुम्भारः 1. 13.

कुम्भकारो, कुम्भारो = कुम्भकारः 4. 1.

कुम्भहो = कुम्भारः 3. 45; 9. 143.

कुम्भहो = कुम्भारः 3. 35.

केकको = संकमी 15. 7.

केकको = संकमी 2. 19, 28.

केकिकं, केकहं = किरिम् 4. 64.

केक = किरम् 1. 44.

केकिको = किरिम् 1. 33.

केरिमिकं = केरिमिकम् 20. 24.

केरो = संकमी 4. 64.

केवहो = केवहः 3. 27.

केसुणो = किरिम् 1. 15.

कोह(-कोह)हं(हं) = कौहम् 3. 75.

कोहिसं = कौहिसम् 1. 24.

कोहाको = कौहाकः 1. 24.

कोतको = कौतकः 1. 24.

कोमी = कौमी 1. 24.

कोरवो = कौरवः 7. 15.

कोशणं = कोशणम् 12. 13.

कोहहो = कौहम् 3. 45.

कहु = कहु 8. 2.

ख

खणह, खणह = खौनाति 7. 127.

खणहं = खौनाति 1. 13.

खणरं = खौरम् 1. 49.

खणो = खणः 3. 1.

खणह = खौनाति 6. 2.

खणह, खणह = खौनाति 7. 81.

खणो = खणः 9. 41.

खणम् = खौनाति 3. 18, 71.

खण्दि = खण्दिः 17. 2.

खण्दु = खण्दुः 18. 7.

खण्णिणो = खण्णिणः 8. 35.

खण्णरा = खण्णरा 2. 33.

खण्णारो, खण्णारो = खण्णारः 4. 1.

खण्णो = खण्णः 3. 39.

खण्ण = खण्ण 3. 42; 9. 2.

खण्णो = खण्णः 3. 18, 69.

खण्ण = गृहम् 19. 8.

खण्ण = कहु 8. 31.

खण्णि = खण्णिम् 3. 1.

खादह, खाह = खादति 7. 59.

खारो = खारः 3. 42.

खिजह = खिजते 7. 126.

खीरं = क्षीरम् 9. 41.

खु = खलु 8. 2.

खुजह = पर्यस्यति 7. 121.

खुजो = कुञ्जः 2. 33.

खुहह = खुवति 7. 64.

खुडकह = अपक्रामयति 7. 100.

खुण्णं = क्षुण्णम् = 3. 42.

खुंदह, खुम्मह, खुलह = खुनति 7. 52.

खुप्पह = प्लोषति 7. 46.

खोटको = स्तोटकः 3. 18.

ग

गडरवं = गौरवम् 9. 14.

गजो = गजः 2. 2.

गगारं = गद्गदम् 2. 13.

गच्छं = गमिष्यामि 6. 29.

गज्जं, गहं = गद्यम् 3. 32.

गडे, गदे = गतः 12. 34.

गडुहो = गर्दभः 3. 30.

गडुो = गर्तः 3. 29.

गणेशरो = गणेश्वरः 4. 4.

गंठी = गृष्टिः 4. 20.

गंछा = ग्रन्थिः 3. 15.

गण्णा = गणना 12. 17.

गदुभ = गत्वा 12. 23.

गहहो = गर्दभः 9. 42.

गडु = गृध्रः 17. 4.

गंतूण = गत्वा 11. 3.

गड्भरो = गड्धरः 3. 62.

गडिभणं = गर्भितम् 2. 4.

गंमिरीभं = गाम्भीर्यम् 3. 22.

गमिजह, गमीजह, गम्मह = गम्यते
7. 172.

गरिहा = गर्हा 3. 82.

गरुभं = गुरुकम् 1. 26.

गहई = गुर्वी 1. 26; 3. 94.

गहिडन्न, गहिड्वाणि = गत्वा 12. 23.

गहरो = गड्धरः 3. 62.

गहिभं = गृहीतम् 1. 21.

गहिदव्वं = ग्रहीतव्यम् 9. 130.

गहिरो = गमीरः 1. 21.

गाह, गाबह = गावति 7. 60.

गाई, गावी = गौः 4. 64.

गामणिणो = ग्रामण्यः 5. 18.

गामो = ग्रामः 3. 69.

गारवं, गोरवं = गौरवम् 1. 51.

गावाणो = गावा 5. 53.

गिजह = गीयते 7. 181.

गिज्जह = गृह्यते 7. 77.

गिट्टी = गृष्टिः 1. 34.

गिखो = गृध्रः 1. 34.

गिरा = गीः 4. 15.

गिलह = गिरति 7. 24.

गिहवई = गृहपतिः 4. 61.

गुजोछह = बिलुकति 7. 125.

गुणिल्लो = गुणवान् 4. 42.

गुयह = ग्रन्थाति 7. 23.

गुणहह = गृह्णाति 17. 68.

गुल्लुगुल्लह = उल्लसयति 7. 156.

गेज्जं = ग्राह्यम् 1. 7.

गेज्जह, गेण्हीजह = गृह्यते 7. 178.

गेण्हह = गृह्णाति 7. 96.

गोई = गोमी 17. 8.

गोर्षं = गोत्रम् 4. 2.

गोका = गोदाहरी 4. 64.

गोवर्धनो = गोवर्धनः 3. 35.

ख

खड्ग = खड्गः 12. 30.

खति = खतिः 8. 27.

खम्भो = खम्भः 3. 3.

खरं = गृहम् 3. 62.

खरखरेण = गृहेण गृहेण 5. 134.

खरितो = गृहवात् 4. 42.

खसदि = खसति 9. 122.

खसुमरो = खसरः 4. 94.

खिसह = प्रसते 8. 122.

खुम्भह, खोह = पूर्णति 7. 9.

खेभन्ध = प्रहीतन्धम् 7. 97.

खेडभाण = गृहीत्वा 4. 37.

खेड = प्रहीतुम् 7. 97.

खेडण(-ण), खेत्तण(-ण) = गृहीत्वा
4. 36.

खेजह, खेपह = गृह्यते 7. 178.

खोहह = पिबति 7. 115.

ख

खजह = शक्नोति 7. 55; खजति 7. 104.

खसं = खसम् 1. 43.

खड्गही = खड्ग्यो 1. 12; 3. 15; 9. 3.

खड्गो = खड्ग्यो 1. 12.

खड्गही, खोहही = खड्ग्यो 1. 12.

खड्गहो = खड्ग्यो 1. 12.

खड्गभाणो, खड्गभाणो = खड्ग्यो 4. 1.

खड्गह = खड्ग्यो 7. 100, 152.

खड्गह, खड्गह = खड्ग्यो 7. 151.

खड्गं = खड्गम् 3. 58.

खड्गह = खड्ग्यो 7. 48.

खड्ग = खड्ग 1. 13.

खड्गण = खड्ग 4. 39.

खड्गं = खड्गम् 2. 41.

खड्ग = खड्ग 4. 64.

खड्गात्, खड्गारि, खड्गारे, खड्गारो =
खड्गारः etc. 5. 119.

खड्गो = खड्गः 18. 16.

खड्गदधो, खड्गदधो = खड्गोदधः 4. 1.

खड्गिमा = खड्गिका 2. 5.

खड्गु = खड्गः 17. 4.

खड्गं = खड्गः 1. 13.

खड्ग(-ह) = खड्गति 7. 85.

खड्गो = खड्गः 2. 29.

खड्गिदु = खड्गितः 16. 5.

खड्गह = खड्गति 17. 72.

खड्गदि = खड्गति 9. 127.

खड्गभाणी = खड्गिणी 3. 95.

खड्गो(-धो) = खड्गः 2. 1.

खड्गति = खड्गति 17. 8.

खड्गं(-ण) = खड्गम् 3. 75.

खड्गिदि = खड्गति 9. 136.

खड्गह = खड्गति 7. 35.

खड्गह = खड्गम् 9. 45.

खड्गणुणो, खड्गणुणो = खड्गः 3. 6.

खड्गह(-तेह) = खड्गति 6. 44;
7. 101.

खड्गभाणह = खड्गिभाणति 7. 158.

खड्गो = खड्गः 2. 7.

खड्गं = खड्गः 4. 64.

खड्गो = खड्गः 2. 6.

खड्गो, खड्गो = खड्गः 18. 7.

खड्गं = खड्गम् 7. 183.

खड्गोह = खड्ग्यो 7. 159.

खड्गह = खड्ग्यो 7. 156.

खड्गणुणह = खड्गति 7. 165.

खड्गण = खड्गम् 2. 1.

चोटी = चतुर्थी 1. 12.

चोरावेह, चोरेह = चोरयति 6. 44.

चिम, चेन = एव 8. 19; 11. 12.

चिबवह, चबवह = स्पृशति 7. 102.

छ

छन = चद् 5. 125.

छइछो, छेभो = छेकः 4. 64

छटो = चटः 3. 1.

छडह = सजति 7. 104.

छसिवण्णो = सप्तपर्णः 2. 40; 4. 1.

छप्पभो = चट्पदः 2. 40. 3. 1.

छमा = क्षमा 3. 42.

छम्मुहो = चम्मुखः 2. 40; 3. 1.

छाजा, छाही = छाया 2. 48.

छापह = छादयति 7. 141.

छाभो, छावभो = शावकः 2. 40.

छारो = क्षारः 3. 42.

छिक्कं, छिसे = स्पृष्टम् 7. 182.

छिग्गदि, छुवदि = छुपति 9. 123.

छिदह = छिनति 7. 66.

छिप्पह, छुप्पह, छविजह, छुविजह =
छुप्यते 7. 175.

छीरं = क्षीरम् 3. 40.

छिवह, छुमह = स्पृशति 7. 168.

छुवं = छुचम् 3. 40.

छुण्णं = छुण्णम् 3. 42.

छुरं = छुरम् 3. 40.

छुवीनदि = छुप्यते 9. 124.

छिहा = स्पृहा 3. 51.

छेच्छं = छेत्स्यामि 6. 29.

छेत्तं = क्षेत्तम् 3. 40.

छोत्ति = छुत्ता 17. 8.

ज

जक्कह, जिग्गह = जयति 7. 90.

जक्ककारो, जोक्कारो = जयकारः 4. 1.

जह = यतिः 5. 15.

जह्वा = यदा 5. 62.

जह्पो = जैत्रः 1. 44.

जहं = चत् 17. 33.

जमाह = जागति 7. 154.

जडणा(-ण)जहं = जमुनाखर्द 4. 1.

जच्छो = यक्ष्मा 3. 41.

जट्टी = बट्टिः 9. 35.

जणदा = जमता 4. 35.

जणो = जलः 5. 2.

जण्णसेणो = यक्षसेनः 9. 46.

जण्णू = जानुः 3. 75.

जत्थ = यत्थात्, यस्मिन् 17. 34.

जथा = यथा 9. 24.

जसड = जलम् 15. 9.

जंपह = जयति 7. 19.

जंभाजह, जंभाहह, जंभहह, जंभाहाह =
जृम्भते 7. 32, 34.

जवह = जयति 4. 24.

जसो = यशः 4. 27.

जह(-हा) = यथा 1. 13.

जहिट्टिहो = बुद्धिहिरः 1. 26.

जा, जाव = यावत् 4. 9.

जानाए = यात्रा 5. 43.

जाह, जानह = याति 7. 60.

जाणह = जानाति 7. 13.

जाणीजह = शयते 7. 180.

जाणू, जणू = जानुः 3. 75.

जादित्तं = यादयात् 9. 16.

जामाज्जरो = जामाया 5. 139.

जामाज्जो = जामायाः 1. 35.

जाहे = वधा 5. 82.
 जि(-जी)वह = जीवति 1. 22.
 जिभं = जितम् 7. 94.
 जिग्मदि = जिग्रति 9. 115.
 जिग्मं = जीर्णम् 7. 182.
 जिग्मा, जीहा = जिह्वा 3. 62.
 जिग्मो = जिह्वाः 3. 2.
 जिव्वह = जीवते 7. 95.
 जीर्णं, जीविर्णं = जीवितम् 4. 9.
 जीवा = ज्या 3. 93.
 जुबली = पुगळम् 4. 64.
 जुबाणो = जुवा 5. 53.
 जुव्गं = पुग्मम् 3. 3.
 जुतं = पुक्तम् 2. 30.
 जुज्जह = जुज्यति 7. 77.
 जुज्जं, जुज्जं = जुज्जम् 3. 34.
 जुज्जं = जीर्णम् 7. 182.
 जुहिट्टिको = जुहिट्टिः 9. 10.
 जूरह = कुज्यति 7. 130.
 जे = पादप्राये 8. 31.
 जेतिर्णं, जेहर्हं, जेतिर्कं = वावत् 4. 64;
 9. 148.
 जेमह = जेमति 7. 102.
 जेव(-ज्व) = ज्व 9. 159.
 जोवह = पश्यति 7. 105.
 जोव्वर्णं = बौक्कम् 2. 30; 3. 71.
 जिज, जेज = ज्व 10. 10.
 जेव = ज्व 9. 153.

झ

झपह = झपयति, झपकामयति 7. 100,
 141.
 झपि = जीमम् 8. 27.
 झवह = झरति 7. 57.

झवह, झव्वह = ज्वायति 7. 60.
 झिज्जह = झयति 7. 20.

ट

टा(ता)विज्जह = तज्यते 18. 5.
 टिटिमो = टिटिमः 17. 7.

ठ

ठ(-थ)वह = स्थापयति 7. 162.
 ठिबु = स्थितम् 17. 18.
 ठक्कह = जहाति 7. 21.
 ठेरो = स्थाविरः 4. 64.

ड

डंसह = दसाति 2. 34.
 डंसणो = दंसनः 2. 34.
 डंसो = दंसः 2. 34.
 डहं = दहम् 7. 182.
 डगमन = दसिदम् 17. 8.
 डज्जं = दग्धम् 3. 33.
 डज्जति = दहते 13. 6.
 डह्वह = दग्धा 17. 10.
 ड(-द)मणो = दमनः 17. 5.
 डहो = दग्धः 2. 35.
 डहह = दहति 2. 34.
 डहणो = दहनः 2. 34.
 डहो = दाहः 2. 34.
 डोका = दोषा 2. 35.
 डोलेह = दोकायते 2. 35.
 डोलेहह = दोहपायते 2. 35.

ड

डक्कह = दमयति 7. 45.
 डुडक्कह = दमयति 7. 137.
 डुज्जह = प्रविवरति 7. 149.

अ

अक्षयं = नक्षत्रम् 2. 41.
 अक्षरं = अक्षरम् 3. 22.
 अई = अदी 5. 26.
 अं = अनु 9. 155.
 अणो = नखः 3. 75.
 अंगलं = लाङ्गलम् 2. 39.
 अंगूलं = काङ्गलम् 2. 39.
 अण्डह = नृत्यति 7. 79.
 अण्णं = नर्तनम् 3. 27.
 अक्षिरी = नर्तनशीला 3. 27.
 अज्जह = जानाति 7. 180.
 अह(-इ)ह = नृत्यति 7. 85.
 अहालं = ललाटम् 4. 60.
 असो = नमः 5. 130.
 अदत्तणो = नन्दनयः 3. 79.
 अवर(रं) = केवलम् 8. 11, 12.
 अवारी = अवन्तरम् 8. 13.
 अवरीज्जह = कथ्यते 7. 179.
 अदि = वैपरीत्ये 8. 21.
 अहभरो = नभःक्षरः 2. 1.
 अहभलं = नभःस्थलम् 4. 6.
 अहो = नमः 3. 75.
 आह = वारणार्थे अन्वयम् 8. 3.
 आभमो[-करो] = नायकः 3. 75.
 आराभणो = नारायणः 2. 43.
 अिजसणं = सिद्धसैन्यम् 4. 20.
 अिहवो, अिहिकवो = निष्कृयः 3. 75.
 अिउज्जह, अिमोह = नियुक्ते 7. 68.
 अित्तो = नियुक्तः 1. 35.
 अिमोहणो = नैयोरिकः 1. 45.
 अिकन्दी = निष्कान्तिः 3. 38.
 अिक(कल)-माह = निष्कान्ति 3. 39.
 अिकन्पो = निष्कामः 3. 38.

अिकवो, अिकवो = निष्कः 3. 39.
 अिचं = नृत्यम् 18. 4.
 अिचलं = निष्कलम् 3. 53.
 अिज्जह = गीयते 7. 181.
 अिज्जह = स्विद्यति 3. 67.
 अिहणो = विधेयः 3. 35.
 अिहो = क्षिणः 3. 67.
 अिण्यं = निष्कम् 3. 57.
 अिदेदि = निष्कृति 9. 1.
 अिपहं = गाढम् 4. 64.
 अिप्यदो = निष्कम् 3. 49.
 अिमिल्लह, अिमिल्लह = निमीकति 7. 86.
 अिममाह, अिममवह, अिममह, अिममाण्
 = निमीति 7. 26, 27.
 अिममालिजं = निमीत्यम् 4. 32.
 अिरणुकोसो = निस्सुकोशः 4. 6.
 अिराउसा = निरायुः 4. 6.
 अिरवमं = निरुपमम् 4. 6.
 अिण्वरी = निर्वर्त्यम् 3. 27.
 अिण्वलह = निष्कृयते 7. 25.
 अिण्वुरी = निर्वृतिः 2. 7.
 अिसहह, अिसुडह = निस्सहते 7. 118.
 अिहसो = निष्कः 2. 6.
 अिहिनं(-त्तं) = निहितम् 3. 75.
 अिहुजं = निष्कृतम् 1. 35.
 अुमज्जह = शोते 7. 138.
 अूण(-णं) = नृत्यम् 4. 25.
 ओह = नयति 6. 3.
 ओउरो = नृपुः 1. 32.
 ओहुं = नीढम् 3. 71.
 ओत्तं = नेत्रम् 4. 2.
 ओहो = स्नेहः 3. 67.
 ओ = ओदे 8. 22.
 ओल्लह = नृत्यति 7. 8.

जोहक = जोहकः 2. 82.

जहाइ = स्वादि 3. 89.

जहान = स्वानम् 2. 66, 82.

त

तइ = तसि 5. 15.

तइअं(-अं) = तृतीयम् 2. 16.

तइआ = तदा 5. 62.

तइं = तत् 17. 33.

तं = स्वाम् 5. 82.

तंस = ज्यजम् 4. 30.

तइसि = क्षीप्रम् 8. 27.

तइइ = तर्तुः 3. 30.

तग = तृणम् 1. 33.

तणुइ = तन्वी 3. 94.

तणुकट्टी = तनुवट्टिः 2. 31.

तथ, तसि, तहि = तत्र 9. 73.

तथा = तथा 9. 4.

तम(-म)इ = ताम्यति 7. 85.

तनो = तन्वः 3. 16.

तनोअं = ताम्बूलम् 1. 24.

तरइ, तीरइ = तर्कोति 7. 55.

तरहो = प्रगल्भः 4. 64.

तरिअइ, तीरइ = तीर्यते 7. 174.

त(-ता)अवंटे = तालकृन्तम् 1. 13.

तलाजो = तलानः 2. 33.

तवइ = स्वीति = 7. 65.

तनो = तनवः 3. 16.

तसइ = तसति 7. 101.

तइ(-इ) = तथा 1. 13; 16. 16.

ता, ताव = तावत् 4. 9; 8. 33.

ताअण्य = तावत्तण्यम् 3. 61.

ताअइ = तावति 7. 170.

ताहिअं = तावत्तम् 9. 16.

ताअ, ताहि = तथा 5. 62.

ताई = तेवाम् 16. 7.

तिअ = तवः इत्यादि 17. 78.

तिअआइ, तेअइ = तेजयति 7. 160.

तिअओ, तिअहो = तीक्ष्णः 3. 68.

तिअवइ = तावति 7. 170.

तिआ = तेव 5. 57.

तिअअइ, तिअआअइ, तिअअइ = तिम्यति 7. 148.

तिअण्य = तीक्ष्णम् 4. 2.

तिअणिअ = तवः इत्यादि 5. 115.

तिअ = तथा 19. 12.

तिअअं, तिअिअं, तेअअं = तिअम् 3. 21.

तिअि = तिरः 8. 18.

तीसा = त्रिसत् 4. 5.

तुअ = त्वम् 16. 8.

तुअते, तुअहे = त्वम् 5. 115.

तुअइ, तुअइ, तोअइ = तोअति 7. 64.

तुअे, तुअे = त्वम् 19. 21; 20. 12.

तुअते[-ति] = त्वरन्ते 6. 9.

तुअइ, तुअइ = त्वरते 7. 5.

तुअं = त्वम् 3. 21.

तुअइ = तुअति 7. 83.

तेअइ = तेजयति 7. 160.

तेअआरिसा = त्रिअआरिसात् 4. 8.

तेअिअ = तेवाम् 17. 78.

तेअिअं, तिअिअं = तावत् 4. 64.

तेअ = त्वदीयम् 17. 78.

तेअइ = त्रयोदश 1. 7.

तेअं = तैवम् 3. 71.

तेअोअं = त्रैलोक्यम् 3. 71.

तेअआसा = त्रिअआसात् 4. 8.

तेअीअइ, तेअीसा = त्रयोविंशतिः 4. 8.

तेअे = त्वम् 17. 78.

लोक्त्वा = लोक्त्वम् Intro. I. 3.

त्ति = इति 8. 4.

त्थ = स्व 8. 14.

थ

थजह्, थपह् = स्वगति 7. 45, 102.

थक्कह् = तिष्ठति 7. 102.

थक्कावह् = स्वापयति 17. 76.

थगह् = उन्नमयति 7. 156.

थद्वो = लब्धः 3. 36.

थगिष्ठह् = चोरयति 7. 122.

थजो = क्तलः 3. 16.

थम्मपत्ती, थरमपत्ती = धर्मपत्नी 19.7

थाणू = स्वाणुः 3. 19.

थिप्यह् = कृष्यति 7. 12.

थिम्माह् = तिम्यति 17. 75.

थुजह्, थुवह् = स्तौति 7. 65.

थुई = स्तुतिः 3. 16.

थुण्णदि = स्तौति 9. 120.

थुळं, थूळं = स्थूलम् 3. 71; 9. 50.

थेरिजं = स्थैर्यम् 3. 22.

थोनं(-कं) = स्तोक्म् 4. 64.

द्र

दह्ज = दत्त्वा 9. 126.

दह्थो = दैत्यः 1. 43.

दह्थं, देथं = दैवम् 1. 44.

दह्स्सदि = दास्यति 9. 125.

दठपि = द्राक् 9. 150.

दंसर्णं, दरिस्सर्णं = दर्शनम् 3. 83.

दंसावेह्, दंसेह्, दरिसेह् = दर्शयति

3. 83.

दक्खो, दक्को = दक्षः 3. 42.

दद्दुणं = दद्व 4. 39.

दर(-रि)सेदि = दर्शयति 11. 8.

दस(-इ)वको = दशवक्त्रः 2. 46.

दस(-इ)पुहो = दशपुत्रः 2. 48.

दस(-इ)रहो = दशरथः 2. 46.

दसरो = दशार्हः = 3. 86.

दहिं = दधि 5. 31.

दाम्मवह् = दर्शयति 17. 65.

दाढा = दंष्ट्रा 4. 64.

दाणिं = हृदानीम् 8. 24.

दावेह् = दर्शयति 7. 108.

दाहं = दास्यामि 6. 28.

दाहिणं = दक्षिणम् 4. 64.

दि(-दे)जरो = देवरः 1. 41.

दिक्खो(-हो) = दिवसः 2. 47.

दिग्घो; दीहो = दीर्घः 3. 75; 4. 49.

दिक्कं = देक्ष्यामि 6. 29.

दिक्कह् = दीयते 7. 181.

दिट्ठिणा = दिष्ट्या 4. 64.

दिट्ठी = दृष्टिः 3. 13.

दिण्णं = दत्तम् 7. 182.

दिसा = दिक् 4. 18.

दीजदि = दीयते 9. 126.

दीसह् = दृश्यते 7. 177.

दीहरज्जो, दीहरो = दीर्घः 4. 49, 51.

दुजरो, दुकरो = दुष्करः 3. 75.

दुजळं, दुउळं = दुष्कम् 1. 31.

दुजारं, दारं = द्वारम् 3. 86.

दुजारिज्जो = दीवारिकः 1. 5.

दुइयं(-जं) = द्वितीयम् 2. 16.

दुइच्छाणि = द्विः, चतुः 17. 78.

दुविसज्जो, दुइज्जो = दुःखितः 3. 75.

दुयुज्जो = द्विगुणः 5. 117.

दुय्जामो = दुर्गमः 1. 29.

दुवं = दुग्धम् 7. 182.

दुय्येज्जे, दुय्येज्जे = दुय्येज्जः 13. 2.

दुष्मन् = दुश्मन् 9. 182.
 दुष्मह = दुष्मते 11. 9.
 दुश्मको = दुश्मिकः 4. 6.
 दुराचारी, दुराचरन् = दुराचारः 4. 6, 51.
 दुरासजो = दुरासजः 4. 6.
 दुःक(-क)हो = दुर्लभः 3. 75.
 दुःखे = द्वे इत्यादि 5. 116.
 दुःखेजो = द्विवेदः 5. 117.
 दुःखह = दुःखते 11. 9.
 दुष्वासा = दुर्वासाः 9. 59.
 दुहवी = दुर्नगा 4. 64.
 दुहिजह, दुहीजह = दुष्मते 7. 176.
 दुहिदिजा = दुहिता 9. 148.
 दूमह = दूयते 7. 10.
 दूस्ह = दुष्यति 7. 83.
 दूस्हो = दुःसहः 1. 29.
 दूसाहिजो = दौःसाधिकः 1. 52.
 दूसीछो = दुःशीलः 1. 29.
 दे = पादपूजे 8. 31.
 देह = ददाति 6. 3.
 देवठं, देवठकं = देवकुलम् 4. 9.
 देजो = देवः 2. 1.
 देजल = पश्य 17. 9.
 देजण्णजो, देज्जाण्णजो = देवजः 3. 6.
 देहिम = ददाति इत्यादि 6. 42.
 दोण्ण = द्वयोः 4. 2; 5. 113.
 दोण्णि = द्वे 5. 116.
 दोहंढ = द्विलक्ष 5. 118.
 दोहलं = दोहकम् 2. 12.
 दो(-दु)हाहं = द्विधाकृतम् 1. 19.
 दोहाहजह = द्विधाकृतते 2. 1.

ध

धमिजह = ध्यायते 7. 40.

धण्णो = धनवान् 4. 42.
 धम्मोहो = धम्मिकः 1. 15.
 धम्मो = धर्मः 3. 3.
 धाजह, धाह = दधाति 7. 57.
 धाण्णो = धानुषः 3. 38.
 धिप्पह, धुप्पह = दीप्यते 7. 102.
 धीरं = धैर्यम् 1. 46.
 धुजह, धुणह, धुवह = धुनोति 7. 93.
 धुजं = धुजस् 7. 94.
 धुजह = धुज्यति 7. 22.
 धुजो = धूर्तः 3. 27.
 धुरा = धृः 4. 15.
 धुज्जह = धूयते 7. 95.
 धूजा = दुहिता 4. 64.
 धूमाजह, धूमाह = धूमाचते 7. 107.
 धोजह = धावति 7. 100.
 धोरिजं = धूर्वम् 3. 22.

न

नजरं = नगरम् 2. 43.
 नाराजणो = नारायणः 2. 43.
 निजह, निजजह = पश्यति 7. 105.
 निज्जुलं = निज्जुरम् 12. 7.
 निज्जो = निजजः 2. 27.
 नुमाह = कदापि 7. 141.
 नेहू = नीलम् 1. 23.

प

प(-पा)जहं = प्रकटम् 1. 3.
 पज्जमो = प्रजम्भः 4. 64.
 पज्जह, पसरह = प्रसरति 7. 167.
 पज्जादो = प्रजापः 2. 2.
 पज्जदी = प्रज्जतिः 2. 7.
 पसरह = प्रसरति 7. 149.
 प(-प)जहं = प्राकटम् 1. 13.

पठेज् = प्रयुजे 7. 67.
 पठन्तो = प्रवृत्तः 1. 35.
 पठत्यं, पथसिन् = प्रोषितम् 7. 182.
 पठमे, पठम् = पथम् 3. 94; 4. 64.
 पठमा, पठमा, पठमराजो = पथा 3. 94.
 पठरिस् = पौरुषम् 1. 28, 49.
 पठरुस् = पौरुषम् 9. 15.
 पठरो = पौरः 1. 49.
 पथोद्वो, पवद्वो = प्रकोष्ठः 1. 47.
 पथोद्वो = पथोद्वरः 2. 30.
 पथलो = पथः 3. 37.
 पथमलननना = पथमलननना 19. 12.
 पथाले = प्रमथः 13. 9.
 पथगं = प्राङ्गणम् 13. 7.
 पंगुदणं, पंगुरणु = प्रावरणम् 4. 64. 17. 9.
 पचह(-ए) = पचति 6. 2.
 पंचहुत्तं = पञ्चहृत्तः 4. 53.
 पच्छं = पथम् 3. 31.
 पच्छिन् = पथिन् 3. 53.
 पञ्जुणो = प्रयुजः 3. 57.
 पञ्जरह् = प्रञ्जरति 7. 57.
 पङ्गं = पत्तनम् 3. 28.
 पट्टति = वर्धते 20. 9.
 पटह् = पतति 7. 74.
 पटाना = पटाका 2. 10.
 पठिभारो = प्रतिकारः 2. 10.
 पठिंयुनं = प्रतिश्रुतम् 4. 20.
 पठिच्छह् = प्रतीच्छति 7. 132.
 प(-पा)डिक्पदी = प्रतिस्पर्धी 1. 3.
 पडिदु = पतितम् 16. 5.
 पडिमा = प्रतिमा 2. 7.
 प(-पा)डिदना = प्रतिपद 1. 3.
 पडिदण्णं = प्रतिपदम् 2. 10, 42.
 पडिदाडेह् = प्रतिपदमति 7. 158.

प(-पा)डिसिदी = प्रतिसिद्धिः 1. 5.
 पडिहारी = प्रतिहारी 2. 10.
 पडुई = पदवी 3. 94.
 पडह् = पठति 2. 11.
 पडंलो, पडमाणो = पडम् 6. 17.
 पडावेह्, पडेह्, पाडह् = पाठपति 6. 47.
 पठिन्, पडुन् = पठित्वा 15. 10.
 पटीभह् = पठ्यते 6. 2.
 पडुमं, पुडुमं, पुडुमं = प्रथमम् 1. 5.
 पणामेह् = उपनयति 7. 102.
 पने = वनम् 20. 10.
 पंठितो = पण्डितः 19. 7.
 पंठिदो = पण्डितः 6. 18.
 पण्णरह् = पञ्चदश 3. 57.
 पण्णबीसा = पञ्चविंशतिः 3. 57.
 पण्णसई = पञ्चशती 3. 57.
 पण्णाडह्, परिहट्टह् = शिकोक्ति 7. 125.
 पण्णासा = पञ्चासत् 3. 57.
 पण्हा, पण्हो = प्रभः 4. 29.
 पतिनाभह् = प्रत्येति 7. 155.
 पत्थक = प्रस्तनः 17. 2.
 पत्थ(-त्था)जो = प्रस्तावः 1. 13.
 पत्थिवो = प्रस्थितः 3. 70.
 पई = पथम् 3. 32.
 पंती = पङ्क्तिः 4. 23.
 पण्डुट्टह्, पण्कोट्टह् = प्रत्युद्यति 7. 147.
 पण्णो, पडो = प्रभः 3. 62.
 पमिहह्, पमीकह् = प्रमीकति 7. 86.
 पम्हमह् = प्रथरति 7. 18.
 पम्हकं = पथमलम् 3. 43.
 पण्ठे = पथः 20. 6.
 परजानुणो, परणुणो = परजः 3. 6.
 परण्णरं, पण्णरं, परोण्णरं, परोवरं =
 परस्परम् 4. 1.

परवसो, परव्यसो = परवसः 3. 76.

परभुजो = परभुजः 1. 35.

पराहीन = पराधीनः 17. 56.

परिजड्डी = परिजुद्धिः 3. 36.

परिस्ताह = परिस्तायते 7. 102.

परिभमग्रह, परिभमग्रह = परिभमति 7. 171.

परिबालह, परिबिसह = परिविशति 7. 150.

परिवुदी = परिवृत्तिः 2. 7.

परिहृजो = परिभुजः 7. 4.

पलङ्को = पलङ्गण्डः 4. 1.

पलावो = पलायः 2. 14.

पलितो = प्रदीप्तः 2. 12.

पलिप्यह = प्रदीप्यति 2. 12.

पलीवो = प्रदीपः 2. 12.

पलहह, पलह्यह, पलह्यह = पर्यस्तति 7. 121.

पलत्थो = पर्यस्तः 3. 24.

पलङ्को = पर्यङ्कः 3. 24.

पलङ्कं = पर्यङ्कम् 3. 3.

पल्लार्ण = पर्याणम् 3. 24.

पव(वा)हो = प्रवाहः 1. 13.

पवाजह, पवाजह = प्रवति 7. 171.

पवुदो = प्रवृत्तः 2. 7.

पञ्जुमालि = पञ्जुमारम् 12. 24.

पष्टयं = पत्तनम् 12. 7.

पसवह = प्रविशति 17. 71.

प(-पा)सिडी = प्रसिद्धिः 1. 3.

प(-पा)सुयं = प्रसुयम् 1. 3.

पह(-हा)रो = प्रहारः 1. 13.

पहवह = प्रभवति 18. 8.

पहुत्तनं = प्रभुत्वम् 9. 55.

पहुदी = प्रभुति 2. 7.

पहुपह = प्रभवति 7. 5.

पहुर्न = प्रभुत्वम् 7. 4.

पहो = पन्थाः 1. 16.

पाजयं, पाहयं = प्राकृतम् 1. 35.

पाजवडनं, पावडनं = पादप्रेतम् 4. 1.

पाजवीडं, पावीडं = पादपीडम् 4. 1.

पाडडं = प्राकृतम् 2. 10.

पाडसो = प्राहृद् 1. 35; 4. 18.

पाजो = पाकः 2. 2.

पाजिनं = पानीयम् 1. 21.

पाहुम्भवह = प्रादुर्भवति 7. 3.

पाहुम्भो = प्रादुर्भूतः 7. 4.

पावारभो, पारभो = प्रावारकः 4. 9.

पासं = पार्श्वम् 3. 84.

पासाणो, पाहाणो = पाषाणः 2. 47.

पि = अपि 8. 17.

पिजह = पिबति 7. 115.

पिर्न = प्रियम् 4. 24.

पिजडा = प्रियः 17. 5.

पिजर्जह, परिर्जह = अनक्ति 7. 142.

पिजा = प्रिया 5. 30.

पिजा, पिजरो = पिता 5. 41.

पिडन्डा, पिडस्सिजा = पितृन्वसा 4. 64

पिजोवगमणं = प्रियोपगमनम् 4. 4

पिक्कं = पक्कम् 1. 4.

पिजह = पीयते 7. 181.

पिज्जातं = विज्ञातम् = 19. 18.

पिहह = पीडयति 15. 9.

पिडवाहणो = वैष्णवपात्रिकः 1. 45

पिड्जा = पूजना 9. 18.

पिड्डो = ड्डः 3. 88.

पिडोसो = प्लेयः 3. 88.

पिड, पिय = इव 3. 17; 8. 14.

पिज्जातः = विज्ञातः 12. 18.

विताकं = विताकम् 19. 9.
 विवुमजो = विवमवः 19. 14.
 विवुजो = वृषुजः 1. 34.
 वीजे, विजकं = वीजम् 4. 50.
 वीकसं = वीकम् 2. 1.
 वीजहा = वीजता 4. 35.
 पुच्छिजो = वृष्टः 7. 153.
 पुंछह, पुंछह = प्रोच्छति 7. 62.
 पुंछो = पुच्छः 4. 20.
 पुंछं = पुच्छम् 4. 29.
 पुट्टी = पुट्टिः 4. 29.
 पुणरवि = पुनरवि 4. 6.
 पुणरसं = पुनरसम् 4. 6.
 पुणवि, पुणोवि = पुनरवि 9. 49.
 पुणोर्कं = पुनरुक्तम् 4. 2.
 पुण्यवतो = पुण्यवान् 4. 42.
 पुत्तजो, पुत्तहजो = पुत्रकः 4. 51.
 पुत्तहो, पुत्तिहो, पुत्तुहो, पुत्तो = पुत्रः
 4. 48.
 पुत्तं = पुत्तम् 3. 48.
 पुत्तह, वेत्तह = पश्यति 17. 64.
 पुत्तिमं, पुत्तं = पूर्वम् 3. 91.
 पुत्तिहो, पोरो = पौरः 4. 47.
 पुत्तिलो = पुरुषः 1. 28.
 पुत्तह = पूर्वी 3. 94.
 पुत्तह, पुत्तोन्ह, पुत्तह, पत्तह =
 पश्यति 7. 105.
 पुत्तिहो = पुरुषः 13. 6.
 पुत्तोमी = पौलोमी 1. 52.
 पुत्तहो = पूर्वाह्नः 3. 11.
 पुत्तह = मार्ति 7. 56.
 पुत्तो = पौषः 1. 52.
 पुत्तो, पुत्तो = पुष्यः 3. 75.
 पुत्तह = शुक्ली 1. 16.

पुत्तह = पुष्यी 3. 94.
 पुत्तसि = पूरवसि 14. 6.
 पुत्तह = पुष्यति 7. 83.
 पुत्ताजो = पूषा 5. 53.
 पुत्तुभिनायो = वृद्धिबीजम् 19. 10.
 पुत्तुमसिमेहो = प्रथमस्नेहः 19. 15.
 पेत्तवि, पेत्तवि = पश्यति 9. 112.
 पेहं, पोहं = उदरम् Intro. 4. 3, 64.
 पेहं = पिष्टम् 1. 15.
 पेहं = पिष्टम् 1. 15.
 पेम्मं = प्रेम 3. 71.
 पेत्तो = पर्यन्तः 1. 7.
 पेत्तह, पेत्तह, पेत्तह, पेत्ताह = प्रेरयति
 6. 46.
 पेत्तवि = पश्यति 12. 7.
 पोत्तारं = पुष्करम् 1. 24; 3. 37.
 पोत्तवर्णं = पुष्करम् 1. 24.
 पोता = प्रौढा 1. 48.
 पोत्तो = पौरवः 9. 15.

फ

फंसह = स्पृशति 7. 144.
 फंसह, करिसेह = स्पर्शयति 3. 83.
 फंसो, करिसे = स्पर्शः 3. 83.
 फणसो = पत्तः 2. 36.
 फणित्तं = भणित्वा 19. 17.
 फनी = स्पर्शा 3. 48.
 फंसं = पक्षम् 2. 36.
 फण्डिहा = परिष्ठा 2. 29.
 फण्डिही = परिधिः 2. 36.
 फण्डिहो = परिधः 2. 6, 29.
 फण्डह = पाटयति 7. 11.
 फिहह = श्रैष्ठ्ये 7. 186.
 फुहह, फुहह = स्फुरति 7. 85.

कुसुम = सुसुति 7. 165.

कुसुमि = मादि 9. 117.

कुसुमो = स्फोटकः 9. 39.

व

वधरं = वधरम् 9. 3.

वहलो = वहीवर्धः 4. 64.

वदफल्मि = वदफले 3. 76.

वद्वणो = वद्वणः 3. 11.

वद्वणो = वद्वणः 5. 53.

वद्वं, वद्वि = वद्वम् 3. 85.

वद्वी, वद्वि = वद्वी 3. 85.

वद्वि = वद्वम् 8. 30.

वद्विम्बवद्व = वद्विम्बवति 7. 4.

वद्विम्बो = वद्विम्बतः 7. 4.

वद्विरं, वद्विरं = वद्विम्बतम् 4. 64.

वद्विरो = वद्विरः 2. 25.

वद्वुं = वद्वी 3. 94.

वद्वो = वद्वः 3. 52.

वद्वं = वद्वम् 3. 52.

विद्वक्वदी = विद्वत्पतिः 9. 54.

विद्वि = विद्वितम् 1. 34.

विद्वेह = विद्वेति 7. 29.

वुज्जह = वुज्जते 7. 77.

वुज्जविजो = वुज्जितः 7. 77.

वुज्जिरो = वुज्जा 7. 79.

वुज्जु = वुज्जति 7. 98.

वेहं, विहं = विह्वम् 3. 3.

वोरं = वद्वम् 1. 8.

वोरी = वद्वी 1. 8.

वोदि = वृते 18. 10.

म

मज्जह = मज्जति 4. 62.

मज्जं = मज्जम् 5. 52.

मज्जो मेरवो = मेरवः 1. 44.

मज्जं = मज्जम् 3. 2.

मज्जह = मज्जति 7. 142.

मज्जह = मज्जति 8. 7.

मज्जह = मज्जते 11. 9.

मज्जा = मज्जा 3. 27.

मज्जं = मज्जम् 3. 4.

मज्जह मज्जह = मज्जति 7. 85.

मज्जिरो = मज्जन्तीकः 4. 41.

मज्जह = मज्जति 7. 14.

मज्जो = मज्जतः 9. 25.

मज्जो = मज्जतः 2. 9.

मज्जं = मज्जम् 5. 52.

मज्जं = मज्जम् 2. 2.

मज्जि = मज्जा 9. 110.

मज्जं = मज्जम् 3. 3.

मज्जकको = मज्जारकः 14. 2.

मज्जिदालका = (हे)मज्जिदालक 12. 27.

मज्जको = मज्जरः 14. 64.

मज्जुम = मज्ज 4. 64.

मज्जह = मज्जते 7. 166.

मज्जह, मीसह, मापह, मीसेह,

माजावेह, मीसावेह = माजवति 7. 30.

माजं, माजं = माजम् 4. 12.

माजदि = माति 9. 116.

माजो = माजा 5. 39.

माजहेजो, माजहेजं = माजवेजम् 9. 56.

माह = मीसेति 7. 29.

माहो = माहः 1. 35.

माहा = माहा 9. 148.

माहि = मीसेति 9. 121.

माहिजा, मजा = माजा 3. 23.

माहो = माहः 7. 100.

मिज्जिदीविजो = मीज्जिदीविजः 1. 45.

मिगारो = मृगारः 1. 34.

मिगो = मृगः 1. 34.

मिषो = मृषः 18. 4.

मिडिवाळो, मिदिवाळो = मिदिपाळः

4. 64; 9. 46.

मिण्को = मीषः 9. 148.

मिसह = झोषति 7. 46.

मीतेह = मीषप्रति 7. 30.

मुजवर्त, मुजावर्त = मुजवर्तः 4. 1

मुंजह = मुञ्जे 7. 67.

मुमना = मूकता 4. 64.

मुवीजदि = मविष्यति 12. 33.

मुशका = मुमुक्षा 12. 8.

भूजवई = भूतपतिः 7. 3.

भूजं, भुजं = भूर्जम् 3. 75.

बूद = भूतम् 9. 111.

मेण्डं = मेस्त्यामि 6. 29.

मेनुण = भित्त्वा 7. 102.

मेण्डो = विह्वलः 3. 63.

मेसेह = मेषयति 7. 30.

भोतुण = भुक्त्वा 4. 36.

भोदि = भवति 9. 106.

म

मर्ज = मृतम् 1. 33.

ममकळो = मदकः 2. 4.

ममको, मुमको, मिमको = मृगाङ्गः

1. 34, 35.

ममणह, ममणजो = ममकः 17. 12.

मईदो, मुईदो = मृगेन्द्रः 1. 35. 4. 2.

महकं, मलिण = मलिनम् 4. 63.

मई = मलयः 5. 26.

मउई = मृदी 3. 94.

मउहं = मृदुत्वम् 3. 59.

मउहं = मुकुटम् 1. 26.

मउणं, मोणं = मौलम् 1. 50.

मउरं = मुकुटम् 1. 26.

मउकी, मोली = मौलिः 1. 50.

मउरो, मोरो = मयूरः 1. 11.

मउहो, मोहो = मयूतः 1. 11.

मओ = मदः 2. 2.

मंसं, मासं = मांसम् 4. 36.

मंसळं, मासळं = मांसकम् 4. 36.

मंसू = ममधुः 3. 7.

मकडो = मर्कटः 2. 2.

मक्खलु = मत्सरः 17. 2.

मक्खसि = मक्षसि 17. 9.

मग्गसि = मृग्यसे 17. 33.

मग्गो = मार्गः 3. 70.

मधु, महु = मत्तः 17. 2.

मण्डरो = मत्सरः 3. 53.

मण्डिना = मक्षिका 3. 40.

मण्जह = मार्जयति 7. 56.

मण्जरो, मण्जारो = मार्जारः 1. 13;

9. 4.

मज्जं = मज्जम् 3. 32.

मज्जणो = मज्जाहः 3. 8.

मज्जिमं = मज्जमम् 4. 1.

महिना = मृत्तिका 3. 28.

मउर्जं = मृतकम् 2. 10.

मदे, मदे = मृतः 12. 34, 35.

महुह, मळह = मृदाति 7. 73.

मणं = मवाक् 4. 64.

मणसी = मन्स्वी 4. 20.

मणणुजो, मण्णायुजो, मण्णजो =

मनोः 3. 6.

मणहरो, मणोहरो = मनोहरः 4. 6.

मण्ये, मण्ये = मण्ये 3. 75.

मणो = मनः 4. 13.
 मंयुको = मण्डूकः 3. 71.
 मंत = मन्त्रम् 4. 24.
 मंयद् = मण्डयति 4. 24.
 मंयण = मन्थनम् 2. 41.
 मंदोक्षण = मन्दोष्णम् 12. 13.
 मरद् = मरति 7. 54.
 मरगर्भ = मरकतम् 2. 4.
 मर(-रा)को = मरकः 1. 13.
 मरहट्टो = महाराष्ट्रः 4. 56.
 मरिसद् = मर्यति 7. 53.
 मलाणी = मातुलानी 4. 64.
 मसाण = मससानम् 3. 7.
 मसिण = मसृणम् 1. 34.
 महिलदु = महिका 17. 8.
 महुर्भ = मधूकम् 1. 3.
 महु = मधु 5. 31.
 महुर्क = मधुरम् 12. 9.
 माभरा = माता 5. 39.
 माद्, माभद् = मासि 7. 60.
 माईका = माता 12. 15.
 माडभा = मातृका 1. 35.
 माडच्छा, माडस्सिभा = मातृष्वसा 4. 64.
 मा(-म)ल्ली = मनस्वी 1. 3.
 मल्लसिणी = मल्लिकी 5. 30.
 माणिणी = मामिनी 5. 30.
 मामी = मातुलानी 4. 64.
 माहणं = माहत्त्वम् 3. 61.
 माडुरिर्भ = माधुर्यम् 3. 22.
 मिमईदो = मृगोन्मः 13. 7.
 मिमो = मृतः 9. 16.
 मिडाभद् = म्रयते 7. 31.
 मिडाणो = म्रयनः 3. 60.
 मिडिट्ट = मिडम् 3. 77.

प्राकृत • १४

मिम, मिमव = मृष 3. 75.
 मीलद् = मीलति 7. 86.
 मुणद्, मोणद्, मुंयद् = मुञ्चति 7. 102,
 108; 17. 74.
 मुईगो = मृदङ्गः 1. 4.
 मुणो = मृतः 1. 35.
 मुकद्, मेसद् = मुञ्चति 17. 74.
 मुकं = मुक्तम् 4. 182.
 मुक्खो = मूर्खः 3. 1.
 मु(-मो)मारो = मुद्गरः 2. 2; 3. 69.
 मुग्गो = मुद्गः 3. 1.
 मुंजाभणो = मौञ्जापनः 1. 52.
 मुंजी = मौञ्जी 1. 52.
 मुणद् = जानाति 7. 13.
 मुणाकं = मृणालम् 1. 35.
 मुणीभद् = ज्ञायते 7. 180.
 मुढो = मुग्धः 3. 35.
 मुढाणो = मूर्धा 5. 53.
 मुम्पुरद् = चूर्णयति 7. 159.
 मुरद् = कडति 7. 128.
 मुई = मुक्तम् 2. 25.
 मुइको = मुक्तः 2. 29.
 मृगजुडु = मृगयूयः 17. 2.
 मेर = मदीय 17. 78.
 मेहो = मेघः 2. 25.
 मो = माय 17. 78.
 मोण्कं = मोक्षयामि 6. 29.
 मोचुण = मुक्ता 7. 102.
 म्मसद् = मंसते 7. 166.

य

यकडद् = यडति 18. 2.
 यिर्भ = यिरम् 12. 21.
 यिक्कदि = तिष्ठति 13. 3.

टिबड्ढति = तिष्ठति 20. 7.

टचेळभा = चेडक, 12. 28.

टचोले = चोरः 14. 1.

टचले = श्वरः 20. 4.

टजळहू = जवळति 18. 2.

टजाभा = जाबा 12. 21.

र

रभणं = रत्नम् 3. 77.

रभदं = रजतम् 2. 7.

रइप्पभोसो, रइप्पभोसो = रविप्रदोषः

2. 76.

रब्बा = रक्षा 2. 69.

रणेदि = रणति 9. 1.

रण्णा = राज्ञा 4. 2; 5. 46.

रण्णं = भरण्यम् 1. 6.

रत्ती, राई = रात्रिः 2. 75.

रंभइ = राघवति 7. 99.

रण्णइ = भाकामति 7. 135.

रमइ, रम्मइ = रमते 7. 101.

रमणिजं, रमणीभं = रमणीयम् 2. 16.

रमीभदि = रम्यते 9. 147.

रंपइ, रंभइ = तद्वृणोति 7. 48.

रसी, रस्सी = रविमः 2. 75.

रहो = रथः 2. 25.

राभइभं, राउळं = राजकीयम् 4. 46.

राभउळं, राउळं = राजकुलम् 4. 1.

राभउत्तो, राउत्तो = राजपुत्रः 4. 1.

राभदि = राजते 9. 143.

राभपुरिसो = राजपुरुषः 8. 34.

राइ, राभइ = राजते 7. 60.

राउ = राजा 16. 3.

राचिना = राज्ञा 18. 14.

राजइ, रेहइ = राजति 7. 103.

राहा = राधा 5. 30.

राही = राधा 5. 16; 17. 6.

रिउणो = रिपोः 5. 19.

रिभं = ऋणम् 1. 36.

रिडी = ऋद्धिः 1. 36.

रुक्खो = वृक्षः 1. 38.

रुण्णं = रुदितम् 7. 182.

रुंभइ, रुंभइ = रुग्णदि 7. 69.

रुप्पिणी = रुक्मिणी 2. 60.

रुवइ, रुवइ, रोवइ, रोभइ, रुभइ =

रोदिति = 7. 80.

रुसइ = रुच्यति 7. 83.

रेहन्ती = राजन्ती 17. 9.

रोच्छं = रोदिष्यामि 6. 29.

रोत्तूण = रुदिस्वा 4. 36; 7. 102.

रोददि, रोवदि = रोदिति 9. 141.

रोसाणइ = मार्ति 7. 56.

ल

लगाइ = लगति 7. 84.

लगं = लग्नम् 3. 3.

लच्छ(-क्ख)णो = लक्षणः 3. 42.

लच्छी = लक्ष्मीः 3. 41.

लच्छीवई, लच्छिवई = लक्ष्मीपतिः 4. 1.

लज्जालु, लज्जालुण्णी = लज्जालुः 4. 45.

लट्ठी = बटिः 2. 31.

लउहो = लटभः Intro. 13.

लउळं = ललाटम् 4. 59.

लणई = लक्षणम् 3. 9.

लदंनं = लब्धम् 12. 20.

लम्भइ = लभ्यते 7. 172.

लच्छने = लक्षणम् 20. 6.

लउइ = ललति = 8. 128.

लविज्जं = लवितव्यम् 7. 92.

लविडण, लुण्डण = लविरा 7. 92.
 लङ्कसाह = राक्षसानाम् 12. 29.
 लसह, लसह = लसति 7. 117.
 लहुई = लघ्वी 3. 94.
 लहुदी = लघ्वी 17. 6.
 लाभणं, लोणं = लावण्यम् 1. 10.
 लाभशिर्षाले = राज्ञ्याकः 12. 12.
 लालप्पह, लालंपह, लालम्भह, लालंभह
 = विलपति 7. 129.
 लावणं = लावण्यम् 9. 3.
 लिभ, लिचं = लिप्तम् 7. 182.
 लिभारो = लुकारः 1. 39.
 लिच्छा = लिप्ता 3. 53.
 लिजह = लीयते 7. 181 ; 11. 9.
 लिम्भह = लिङ्गते 7. 176.
 लिपह, लिभह = लिम्पति 7. 108.
 लिहह, लेहह = लिखति 7. 102.
 लिहीभदि = लिङ्गते 9. 146.
 लुभह, लुपह = लुम्पति 7. 108.
 लुभं, लुचं = लुप्तम् 7. 182.
 लुछह = लोम्बति 7. 62.
 लुडो, लुडो = लुब्धः 3. 36.
 लुणह = लुनाति 7. 87.
 लुब्धह = लुपते 7. 95.
 लुदके = लुप्ते 13. 8.
 लुहह = लुहति 7. 56.
 लुहिलं = लुहिरम् 12. 9.
 लेहि = नय 17. 8.
 लोहह = लुहति 7. 124.
 लोणं = लवणम् 1. 9.
 लोदधो = लुब्धकः 1. 24; 3. 36.

व

वर्धसो = वयसः 12. 11.

वर्धसो = वयसः 4. 30.
 वजणिजं, वजणीजं = वजनीयम् 2. 16.
 वजणो (-णं) = वजनम् 4. 30.
 वह्णसो = वैदेसः 1. 43.
 वह्णहो = वैदेहः 1. 43.
 वहरं = वैरम् 1. 43.
 वहसंपाभणो = वैसंपायनः 1. 43.
 वक्कलं = वक्कलम् 3. 3.
 वक्कु, वक्कं = वक्कम् 10. 5.
 वक्कुभं = वक्कम् 10. 6.
 वक्कह = वजति 7. 79.
 वक्कदरी = वत्सतरी 3. 53.
 वक्को, वक्को = वृक्षः 3. 42.
 वजह = व्रसति 7. 157.
 वज्जं = वज्रम् 3. 87.
 वंचह = व्रजति 17. 70.
 वह्ण, वहह = वर्धते 6. 4.
 वहं = वृत्तम् 3. 27.
 वहिमा = वर्तिका 3. 27.
 वहुब्धः = बहुः 12. 16.
 वहुह, वहुण = वर्धते 6. 2.
 वहुठ = महान् (वृद्धः) 17. 10.
 वहुवह, वहुवह, वहुह = वर्धयति 6. 46.
 वहुवभो, वहुवभो = वर्धितः 7. 48.
 वहिमा = वृद्धिमा 14. 5.
 वह्णणं = वृद्धा(?) 4. 39.
 वणं = वनम् 2. 40.
 वणंवणेहि = वनैः वनैः 5. 134.
 वणस्साई = वनस्पतिः 3. 50.
 वदं = व्रतम् 2. 7.
 वहो = वृद्धः 1. 33.
 वण्णहो = मम्मथः 3. 58.
 वसिहह = वर्धति 7. 53.

वरिसर्प = वर्षणम् 3. 82.
 वरुणाह = वारोहति 7. 136.
 वरुण = वरणम् 9. 28.
 वलामोली = वृद्धः 4. 64.
 वले = संबोधनेऽप्ययम् 8. 26.
 वल्लहा = वल्लभा 5. 30.
 वल्ली = वृक्षः 12. 19.
 वसही = वसतिः 2. 9.
 वसहो = वृषभः 1. 33.
 वसुभासह = शुष्यति 7. 139.
 वसुभाभं = शुष्कम् 7. 183.
 वहर्ण = प्रकृतम् 10. 7.
 वहदि = वर्षति 18. 9.
 वहीमति = उद्यते 9. 146.
 वहु = (हे) बहु 5. 37.
 वहु(-ह)सुह = बहुमुखम् 4. 1.
 वाभभो, वाभवो = वायवः 5. 20
 वाह, वाभह = म्लायति 7. 31.
 वाड(-ऊ)लो = वातुलः 4. 1.
 वाणरो = वानरः 2. 40.
 वाप्पुडा = वराकः 17. 9.
 वारं = द्वारम् 3. 96.
 वारह = द्वादश 2. 13.
 वावडं = व्यापृतम् 2. 10,
 वासाभो = वर्षाः 3. 84.
 वाहिसं = व्याहृतम् 3. 71.
 वि = अपि 8. 17.
 विव = इव 9. 156.
 विवसर्प = विवसनम् 4. 20.
 विवग्गो, वेग्गो = व्यग्रः 4. 4.
 विवज्जं वेज्जं = व्यजनम् 4. 4.
 विवडू = विदग्धः 3. 35.
 विवर्ण = व्यजनम् 1. 4.
 विवग्गो विव्वसो = विव्वः 4. 64.

विवमह = विवृमते 7. 33.
 विवसह, विवसह, विसहह, वीसहह =
 विवसति 7. 169.
 विवारेह विवेह = विचारयति 7. 111.
 विवण्णो = विवृणः 1. 34.
 विवदी = विवृतिः 2. 7.
 विव्विणह विव्वेह = विव्वीणाति 7. 39.
 विव्वडू = विव्वर्द्धिः 3. 30.
 विव्वडू = विव्वर्द्धः 3. 30.
 विव्जा = विद्या 3. 31.
 विज्ज, विज्जुला, विज्जुली = विमुत्
 4. 50.
 विज्जुलिमा = विमुत् 4. 51.
 विज्जो = विज्ञः 3. 6.
 विव्वुभो = वृद्धिकः 3. 55.
 विव्वेह विव्वेह = विव्वटते 7. 109.
 विव्वो = विव्वः 4. 23.
 विट्टी, वेट्टी = विट्ठिः 1. 15, 34.
 विव्वप्पह = व्युत्पद्यते 7. 28.
 विटं, वेटं = वृष्टम् 1. 7.
 विव्वणं = विज्ञानम् 3. 57.
 विव्वणुभो, विव्वणुभो = विज्ञः 3. 6.
 विव्वरह, विव्विहह = विव्वृणाति 7. 169.
 विव्वं = वृन्दम् 4. 54.
 विव्वारवणं = वृन्दावनम् 4. 54.
 विव्वलो = विप्रः 4. 64.
 विव्वु = विप्रः 17. 4.
 विव्वीणाणे = विव्वीणः 13. 6.
 विव्वभो = विव्वयः 3. 43.
 विव्वरह, विसरह, वीसरह, विव्वरह =
 विव्वरति 7. 15, 16.
 विव्वरह, विव्विविहह = विव्वयति
 7. 146.
 विव्वीहह = प्रतिपन्नकति 7. 158.

विलम्बा = वनिता 4. 64.
 विलम्बे = खेदवति 7. 63.
 विलम्ब = विलम्बति 7. 129.
 विलम्बो = वीरिणः 1. 21.
 विलुल्ल = विलोलति 7. 125.
 विव = इव 8. 14.
 विवृणो = विवृतः 2. 7.
 विदंतो = वृत्तान्तः 12. 7.
 विसई = विकसितम् 7. 183.
 विसंदुल = विसंस्थुलम् 3. 15.
 विसो = वृषः 1. 34.
 विस्समह, वीसमह = विभ्रामचति 3. 75.
 विस्ससह, वीससह = विहवसिति 3. 75.
 विस्सामो वीसामो = विभ्रामः 3. 75.
 विस्से = विश्वे 5. 53.
 विहको = विह्वलः 3. 63.
 विहव = विमदम् 9. 1.
 विहसा(-हासा)विभं = विहसितम्
 6. 68.
 वीसई = विंशतिः 4. 5.
 वीसा = विंशतिः 4. 5.
 वीसासो = विश्वासः 4. 3.
 वुकंति = गर्वन्ति 13. 9.
 वुचदि = मृते 9. 113.
 वुडो = वृद्धः 3. 36.
 वुत्ततो = वृत्तान्तः 1. 35.
 वुत्ती = वृत्तिः 1. 35.
 वुवं = वृत्तम् 1. 35.
 वुम्भह = उद्भाते 7. 176.
 वे, व्वे = संबोधनेऽप्ययम् 8. 26.
 वे, वेणि = हे 5. 116.
 वेवणा = वेदना 9. 11.
 वेण्ड = विदिष्यामि 6. 29.
 वेडिसो = वेत्तः 1. 4; 2. 10.

वेण्ह = विष्णुः 1. 15.
 वेदसो = वेत्तः 9. 2.
 वेमह = मनसि 7. 142.
 वेहलिमं = वैदूर्यम् 4. 64.
 वेही = वही 1. 7.
 वेसा, वेस्सा = वेद्या 3. 75.
 वेसुमो = वेष्टम् 3. 94.
 वोक्कह = उक्तवति 7. 143.
 वोण्ड = वक्ष्यामि 6. 29.
 वोत्तव्व = वक्तव्यम् 7. 102.
 वोल्ह = कामति 7. 134.
 वोलीणं = क्रान्तम् 7. 182.
 वोसई = विकसितम् 7. 182.
 वाकोसु = व्याकोशः 17. 3.
 वागरणु = व्याकरणम् 17. 3.
 वादि = व्याधिः 17. 3.
 वासु = व्यासः 17. 3.
 व्व = इव 9. 157.

श

शहलिणी = स्त्रैरिणी 13. 7.
 शलिब्बे, शलिब्बे = सद्यः 13. 2.
 शिळि = शिरः 12. 26.
 शिण्ट = तिष्ठ 12. 32.

स

सभह = स्वदते 7. 152.
 सभहं = सकटम् 2. 10.
 सभ्भुणो = स्वर्णभुवः 5. 12.
 सभ्भु, सग्लु = सकलः 17. 2.
 सह = सदा 1. 14.
 सहं = स्त्रैरम् 1. 43.
 सहवो = सखिः 2. 2.
 सहई = सखी 2. 2.
 सहवो = सख 3. 94.

- संजुदी = संजुतिः 2. 7.
 संजुदो = संजुतः 2. 7.
 संवेष्टह = संवेष्टते 7. 72.
 संहिदी = संहतिः 2. 7.
 सकथं = संस्कृतम् 4. 26.
 सकह = शक्नोति 7. 174.
 सकारो = संस्कारः 4. 26.
 सकिरिभा = संस्क्रिया 4. 26.
 सकुणदि, सकदि = शक्नोति 9. 131.
 सकुणीभदि, सकदि = शक्नोति 9. 132.
 सक्रो = शक्रः 3. 3.
 संवाही = युगली 4. 64.
 सथं = सथम् 3. 31.
 सज्ज(-इ)सं = साध्यसम् 3. 34.
 संजदो = संजतः 2. 7.
 संजवइ, संगोवइ = संगोपायति 7. 51.
 संज्ञा = संध्या 3. 33.
 सडइ = सीदति 7. 74.
 सडा = सटा 2. 19.
 सडो = शठः 2. 21.
 सणार्णं = स्नानम् 18. 7.
 सणिजं = शनैः 4. 64.
 सण्णो = संनतः 2. 42.
 सण्णजं = सांनध्यम् 3. 10.
 सण्णइ = संनदम् 2. 42.
 सण्ह = शृण्वम् 3. 9.
 सत्तरह = सप्तदश 2. 45.
 सनुई = शत्रुजित् 9. 149.
 सनुवो = शत्रुघ्नः 9. 148.
 सत्थवो, सत्थावो = संस्तवः 4. 26.
 सत्थुजं = संस्तुतम् 4. 26.
 सइहइ = ब्रह्मते 7. 37.
 सहो = शब्दः 3. 1, 3.
 संतो = सन्तः 8. 9.
 सण्णइ, सकह = सर्पति 7. 47.
 सण्णो = सर्पः 17. 13.
 समरी = शफरी 2. 24.
 स(-सा)मिदी = समृद्धिः 3. 36.
 संपदं = सांप्रतम् 2. 7.
 संपदि = संप्रति 2. 7.
 सम्मगो = सम्मार्गः 3. 56.
 सम्मडो, सम्महो = संमर्दः 3. 30; 9. 42.
 सम्मुहं, समुहं = संमुखम् 4. 25.
 सरभो = शरत् 4. 7.
 सरब्भं, सरण्णं = शरण्यम् 18. 18.
 सरवरो = सरोवरः 4. 6.
 सरिभा = सरित् 4. 14.
 सरिच्छो(-क्खो) = सरक्षः 3. 40; 9. 41; 11 2.
 सरिसो = सरशः 1. 35.
 सरी = सरक् 1. 35.
 सरो = शरः 3. 68.
 सरोरुहं, सररुहं = सरोरुहम् 4. 6.
 सलाहइ = श्लाघते 3. 92.
 सलाहणिज्जो = श्लाघनीयः 3. 92.
 सलाहा = श्लाघा 3. 92.
 सल्लुद्धारो = शल्योद्धारः 4. 2.
 सबु, सबहु = शपथः 17. 2.
 सबहो = शपथः 2. 2.
 सव्वज्जो = सर्वज्ञः 3. 5.
 सव्वे = सर्वे 5. 55.
 सस्सु = स्वप्नः 4. 64.
 सहरी = शफरी 9. 29.
 सहकं = सफलम् 2. 25; 9. 29.
 सहसली = शीघ्रम् 8. 27.
 सहाववीळे = स्वभाववीरः 13. 9.
 सहिरो = बौद्धः 4. 41.
 सामत्वं = सामर्थ्यम् 3. 32.

सामर = इयामलम् 17. 9.
 सामलंगो = इयामलङ्गः 4. 2.
 सामलि = इयामली 17. 56.
 सामि = (इ) स्वामिन् 17. 56.
 सारंगपाणी = शार्ङ्गपाणिः 3. 77.
 सा(-स) रिच्छ = सट्ठम् 1. 3.
 सावो = शावः 9. 33.
 सासह, साहीभह = कथ्यते 7. 179.
 साहा = स्वाहा 5. 130.
 साहुई = साध्वी 3. 94.
 साहेह = कथयति 7. 131.
 सिबालु, सिबालो = शृगालः 1. 34;
 17. 4.
 सिक्खा(-क्ख)वओ = शिक्षितः 6. 48.
 सिंगारो = शृङ्गारः 1. 34.
 सिज्जाह = सिञ्चति 7. 77.
 सिट्टी = सट्टिः 1. 34.
 सिठिलं = शिथिलम् 2. 27.
 सिणाह = स्नाति 3. 89.
 सिणाळ = स्नायुः 3. 88.
 सिणाणं = स्नानम् 3. 89.
 सिणिज्जाह = स्निहति 3. 67.
 सिणिहो = स्निग्धः 3. 67.
 सिणेहो = स्नेहः 3. 67.
 सिचवं = सैन्धवम् 1. 45.
 सिप्पी, सुत्ती = शुक्तिः 4. 64.
 सिभा = सिफा 2. 24.
 सिमेलि = इयामली 17. 9.
 सिरं = शिरः 4. 27.
 सिरि = श्रीः 3. 80.
 सिळिट्टं = छिद्यम् 3. 77.
 सिळोओ = छोकः 3. 88.
 सिविओ = स्वप्नः 1. 4.
 सिओ, सिणो = शिवः 3. 75.

सिमुत्तणं, सिमुत्तं = सिमुत्तम् 4. 39.
 सिहह = स्पृहयति 3. 50.
 सिमरो = सिस्तरः 2. 5.
 सीहो = सिंहः 1. 20.
 सुभइ, सोभइ, सुवइ, सोवइ = स्वपिति
 7. 50.
 सुभण्णं, सोण्णं = सुवर्णम् 4. 1.
 सुभदि = स्वपिति 9. 138.
 सुभमो = सुगमः 2. 2.
 सुभदि = शेते 9. 141.
 सुउमालं = सुकुमारम् 2. 29.
 सुओ = सुतः 2. 2.
 सुकभण्णुओ, सुकभजणुओ = सुकृतज्ञः
 3. 6.
 सुकई = सुकविः 2. 2.
 सुको = सुकः 3. 3.
 सुसमतिसी = सूक्ष्मदर्शी 18. 13.
 सुकं = सुल्कम् 4. 20.
 सुओ = सूर्यः 3. 10.
 सुज्जाह = शुष्यति 7. 77.
 सुउइ, सुमरइ = स्मरति 7. 14.
 सुणइ, सुणदि = शृणोति 7. 87.
 सुणिअ, सोउआण = श्रुत्वा 4. 37.
 सुणिअअं, सोअअं = श्रोतव्यम् 7. 89.
 सुणिअं, सोअं = श्रोतुम् 7. 89.
 सुणिअण, सोअण = श्रुत्वा 7. 89.
 सुणीअदि = श्रूयते 9. 135.
 सुंछिओ = शौण्डिकः 1. 52.
 सुंदो = शौण्डः 1. 52.
 सुओ = सुतः 3. 1.
 सुत्थिरो = सुत्थिरः 3. 16.
 सुंवेरं = सौन्दर्यम् 1. 7.
 सुप्पणहा(-ही) = सूर्यप्रकाशः 5. 39.
 सुमरिसिअहिइ = स्मरिष्यते 6. 39.

सुरदं, सुरजं = सुरतम् 2. 8.
 सुवर्णमणो, सुवर्णिमणो = सुवर्णमयः
 4. 52.
 सुखिज = सुखा 9. 139.
 सुखिदं = सुतम् 9. 139.
 सुखिद्वर्ज = सोत्पद्यम् 9. 139.
 सुखिस्तदि = सोष्यति 9. 139.
 सुष्वह, सुणिजह = श्रूयते 7. 95.
 सुसंगदं = सुसङ्गतम् 2. 8.
 सुहं = सुखम् 9. 1.
 सुहवी = सुभगा 4. 64.
 सुसह = शुष्यति 7. 83., 189.
 सेजा = शब्दा 1. 7.
 सेर्ण = सैन्यम् 1. 42.
 सेत्तूण = सिक्त्वा 4. 36.
 सेंदूरं = सिम्बूरम् 1. 15.
 सेप्तो, सेप्ता = सेप्ता 3. 44.
 सेमाळिना = शेफालिका 2. 24.
 सेभो = शेफः 2. 24.
 सेलो = शैलः 1. 42.
 सेवा, सेव्वा = सेवा 3. 75.
 सेसो = शेषः 2. 44.
 सोममल्लं, सोमल्लं, सोमालं = सौकुमार्यम्
 3. 24.
 सोमल्लं = सौख्यम् 1. 48; 3. 2.
 सोण्डं = श्रोण्यामि 6. 29.
 सोज्जं, सोरिजं = सौर्वम् 3. 23.
 सोडीरं = सौटीर्यम् 3. 21.
 सोणहा = स्नुषा 4. 64.
 सोत्तव्वं = श्रोतव्यम् 7. 102.
 सोत्तुं = श्रोतुम् 7. 102.
 सोत्तूण = शुत्वा 7. 102.
 सोत्तो = श्रोतः 3. 71.
 सोद्वमिणी = सौदामिणी 9. 26.

सोमाशुचं = सोमाशुक्तम् 3. 1.
 सोल्लह = समीरयति 7. 58.
 सोहणा(-णी) = सोमना 5. 30.
 सोहिज = शोभते इत्यादि 6. 42.

ह

हजं = हतम् 1. 36.
 हजो, हजो = हतः 2. 8.
 हके, हके, हगे, हगा = महम् 12. 30.
 हडकं = हृदयम् 12. 14.
 हणदि = हन्ति 9. 145.
 हणिज = हत्वा 4. 37.
 हणुमंतो, हणुमा = हनुमान् 4. 43.
 हत्ता = हर्ता 1. 27.
 हदि = हा भिक् 8. 8.
 हंतूण, हंतूण, हत्तूण, हणिज्ज = हत्वा
 4. 37.
 हम्मह, हणह = हन्ति 7. 82.
 हरिजंदो = हरिश्चन्द्रः 3. 10.
 हरीजह = हरीतकी 2. 10.
 हरिसह = हण्यति 7. 53.
 हरिसाळो = हर्षालुः 4. 42.
 हरेदि = हरति 9. 1.
 हलहा, हलिहा = हरिद्रा 1. 16; 9. 28.
 ह(-हा) लिजो = हालिकाः 1. 13.
 हपटे = हृष्टे 14. 9.
 हसं = हसामि 6. 6.
 हसिज = हसित्वा 9. 57.
 हाम = पृथक् 8. 32.
 हिज्जं, हिज्जं = हृदयम् 4. 11.
 हिज्जका = हृदयम् 17. 5.
 हिज्जतेण = जमना 14. 9.
 हितवकं = हृदयम् 18. 11.
 हिंवह = गृह्णाति 7. 96.

हिदिउज = गृहीत्वा 7. 97.

हिदीजह = गृह्यते 7. 178.

हिरी = ही 3. 80.

हीमाणहे = अहो 10. 11.

हीरह, हरिउजह = द्वियते 7. 173.

हीहीभो = परितोयेऽप्ययम् 10. 9.

हु = खलु 8. 2.

हुजह, हुणह, हुचह = उहोति 7. 88.

हुज = हुतम् 7. 94.

हुं = दानेऽप्ययम् 8. 1.

हुमिज = अमवत् इत्यादि 6. 40.

हुजह, हुमिउजह = हुयते 7. 95.

हो = जोः 8. 10.

होह = भवति 7. 1.

होजह, होज्जा = अभिष्यत् इत्यादि
6. 36.

होतो, होस्सतो = अभिष्यत् 6. 23.

होस्सह = अभिष्यति 6. 22.

होहिह = अभिष्यति 6. 21.

होहिज = अमवत्, वभूव, वभूत् 6. 1.

APPENDIX III

प्राकृतसर्वस्वस्य

श्लोकबद्धः सूत्रपाठः ।

प्रथमः पादः ।

प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवं प्राकृतमुच्यते ।
तद्भवं तत्समं चेति द्वेषा देव्यं च केचन ॥ १ ॥
तच्च भाषाविभाषापञ्चशेषैशाचमेदतः ।
चतुर्विधं तत्र भाषा विभाषाः पञ्चधा पृथक् ।
अपभ्रंशास्त्यस्तित्तः पेशाच्यञ्चेति षोडश ॥ २ ॥
महाराष्ट्री शौरसेनी प्राच्यावन्ती च मागधी ।
इति पञ्चविधा भाषा युक्ता न पुनरष्टधा ॥ ३ ॥
शाकरी चैव चाण्डाली शाबर्याभीरिका तथा ।
टाक्षीति युक्ताः पञ्चैव विभाषा न तु वज्रिचाः ॥ ४ ॥
नागरो माचडश्चोपनागरञ्चेति ते त्रयः ।
अपभ्रंशाः परे सूक्ष्मभेदत्वाच्च पृथक्कृताः ॥ ५ ॥
कैकेयं शौरसेनं च पाञ्चालमिति च त्रिधा ।
पेशाच्यो नागरा यस्मात् तेनाप्यन्या न लक्षिताः ॥ ६ ॥
अतः षोडशधाभिन्नभाषालक्ष्यं प्रत्यक्षमहे ।
येषां विदग्धैरपरास्तात्तद्विशानुसारतः ॥ ७ ॥

* * *

सिद्धं पाणिन्यादेरादेरत आह वा समुद्रयादौ ।
स्वभेषत्पकाङ्गारमुदङ्गवेतसेष्वित् स्यात् ॥ ८ ॥
प्रथमे प्रथयोर्युगपत्क्रमेण बोद्धवति लुगण्ये ।
पृच्छयादौ वदरे देनौल्लवणेन केन समम् ॥ ९ ॥
लावण्यस्य विकल्पेन वा मयूरमधूकयोः ।
स्याच्चतुर्युचितुर्दन्त्योस्तुनाऽदातो यथादिषु ॥ १० ॥
हस्तदि पिण्डादिष्वेदत्पचिपृषिबीहमित्रासु ।
वाक्वादिष्वस्येतेस्तेरित्यमुविष्णुश्रुतिकयोः ॥ ११ ॥
ओच द्विधाकृति ई सिंहजिह्वोरीत इन्द्रहीतादौ ।
जीवेर्वा स्यात् कीदृशनीडापीडेरज्ञानामेत् ॥ १२ ॥
मुण्डादेस्त औत्स्यादुद्धृष्टे वा न वाऽमुमुकुटपुष्पे ।
उपरेर्वैपुष्पे रोः सेदुर उदृत उग्नधूकस्त ॥ १३ ॥

अद्वा दुकले कश्च द्विरेषूपुर अतोऽत्रयेत् ।
 इष्ट्यादावुरवादावयुक्तस्य विरिष्यते ॥ १४ ॥
 कश्चियुक्तस्यापि वृक्षे वेन सर्वा लुप्तस्तु लिः ।
 इलिः क्लृप्ते वेदनादेवरकेस्वर एत इत् ॥ १५ ॥
 पदैतो वैत्यादेरहर्भवेद्वा तु वैवादेः ।
 इत्सैण्यवादिषु स्यादीदैर्बस्य प्रकोष्ठ ओतोऽद्वा ॥ १६ ॥
 कस्य च वः स्यादीदोदृढ पौराखेषु मौनमौल्योर्वा ।
 आच स्याद्गौरव उत्सौन्दर्यायेषु नित्यं स्यात् ॥ १७ ॥

द्वितीयः पादः ।

अयुजोऽनादौ प्रायः कगचजतदपचयर्वा कोषः ।
 वसुनायां मो मदकलमरकतयोः कस्य गो भवति ॥ १८ ॥
 भूमौ श्रीकरचन्द्रिकयोर्हो निकषस्कटिकचिकुरेषु ।
 अस्वावेस्तो दः स्यात् कश्चिन्न वा वसतिभरते हः ॥ १९ ॥
 दः प्रत्यादावैरावतगर्भितयोर्गता प्रदीप्यादेः ।
 द्रो कः स्यात् संकषागद्गदयो रः पस्य वो म आपीडे ॥ २० ॥
 अनीयकादेर्घो जो वा कबन्धे वः पमौ क्रमात् ।
 दस्य दः शकटादौ दः स्फटिके लोऽथ दस्य दः ॥ २१ ॥
 अद्वाटे लो दस्य कः स्याच्छिकादौ कस्य भो भवेत् ।
 हः सप्तधचर्मा च स्यात्ककुदे दृश्वीषजादौ दः ॥ २२ ॥
 वः कैटभै हरिद्रादौ रो क आघस्य वो जः स्यात् ।
 यद्यथा लक्ष्मो म्लेच्छार्थकिराते खस्तु कुम्भकम्बरयोः ॥ २३ ॥
 दृशतिदृहल्योर्दः स्याद्वा दोहवदण्डदोलासु ।
 पक्ष्वादीनां कः स्याद्विसस्य भो मग्नये वः स्यात् ॥ २४ ॥
 काङ्गूलादेर्घो वा वट्शावकसप्तपर्णे कः ।
 मो जो द्वित्वेऽप्यादेर्वा शययोः सो दशवि हः स्यात् ॥ २५ ॥
 वा नास्ति दिवसपाषाणयोः सषोऽत्रमेव स्यात् ।
 छायावां यस्य तथा वाच्यमेवातपामावः ॥ २६ ॥

तृतीयः पादः ।

उपरिस्ताः कगडतदपचयसो लोप्या कयो मनयः ।
 कवरः सर्वत्र त्रे रो वा सर्वेक्षिते शो जः ॥ २७ ॥
 णुमन्नाणुम इत्येतावन्मन्त्राणिषु स्यात्पादः ।
 मन्त्रमन्त्रानयोरपिर्दिग्यशब्दे ह्कर्त्तव्य ॥ २८ ॥

शृङ्गणस्य शङ्को ऋमत्तः शङ्कातुभावापि हरिश्चन्द्रे ।
 हस्याचो षड्मां स्थितिरुर्ध्वं युक्तस्य टः इत्थ ॥ २९ ॥
 उद्ग्रे वा अन्ध्यादेर्नित्यं थः सत्सास्तवस्तम्भे ।
 खः स्थूणार्थे खस्मे स्कोटे स्थाणी च न हरार्थे ॥ ३० ॥
 यन्ध्यामिमम्यौ जस्तूवादी रश्मौर्ध्वसमे रिभः ।
 शौवायैभार्थाक्षर्ये वा पर्यस्तादिषु को भवेत् ॥ ३१ ॥
 आर्ध्रे प्रत्य न वा स्यादादेरोच भर्पितेऽप्येवम् ।
 अधूतादौ तस्य टः स्यान्मृत्तिकावां च पुत्तने ॥ ३२ ॥
 गर्ते ङो गर्दभादौ दस्त्यध्यर्था चछजः स्मृताः ।
 न व्यस्ययादौ व्यहोर्धः साध्यसे ध्रुव्य वा भवेत् ॥ ३३ ॥
 अस्त्रिग्भादौ गधर्धयोर्धो द्रव्ययोरपि कुञ्जचिद् ।
 ष्कत्कर्मां खः कचिन्न स्यात् कचिद्वा छः छुरादिषु ॥ ३४ ॥
 क्षमस्य च स्यात् क्षमादेर्वा न्हः प्मविस्मयपद्मणाम् ।
 फो वा श्लेष्मणि कृष्माण्डे हः स्यादोत्तमुत्तस्ता ॥ ३५ ॥
 कार्पापणे हश्चिह्ने न्वः व्यस्ययोः फत्त्रमिष्वते ।
 सत्य कोपः कचिद् पत्य कचिद् छत्वं भवेत् कचिद् ॥ ३६ ॥
 नाप्येऽधुणि हः अत्सप्तां छः स्यान्नोत्सुकोत्सवयोः ।
 बुद्धिके न्छो न्मस्य मो णो सञ्जपञ्चदशादिषु ॥ ३७ ॥
 चत्तरे चो स्युत्तरे कः पः समकुट्टमलयोर्भवेत् ।
 वात्मनि भो ह्यो वस्यापि विह्वले मिन्दपाले प्दः ॥ ३८ ॥
 दृग्मे ण्टः शादिशिरस्ययोर्नणोर्णः शिहेर्न स्यात् ।
 तीक्ष्णे निक्षितार्थे खः शेवादेशावनादौ द्विः ॥ ३९ ॥
 वर्गेऽत्र युजः पूर्वो नीडादावाप्रकप्रतात्रे वः ।
 न रहावाको ज्ञो णः सेवादौ वा समास उत्तरतः ॥ ४० ॥
 श्लिष्टमिष्टक्रियारत्नशार्ङ्गेषु स्याद्विकर्षणम् ।
 पूर्वं तत्स्वरवच्च स्यात्कृष्णे वा स्याच्च नामनि ॥ ४१ ॥
 इः श्रीहीक्षान्तम्भानक्षिषिषु प्रत्य च स्वप्ने ।
 शैर्षर्हेषु स्यात् स्पृशित्दयोर्वा स्यात्पवथिन्न स्यात् ॥ ४२ ॥
 बर्हाहोरेच दशार्हे हल्लुग वज्रस्य वा प्राणिद् ।
 श्लोषकुष्ठश्लोकस्नायुषु मित्वं न वा स्नातेः ॥ ४३ ॥
 एवं स्निहेरपि स्यात् पूर्वै वस्यापि मत्वं च ।
 जः क्षमास्त्राम्भोर्ज्यामीत्यादुत्पन्नतन्म्यायोः ।
 आर्षक्या रस्य च कुङ्कु इतरे वायोः क्रमास्तुक् च ॥ ४४ ॥

चतुर्थः पादः ।

संधौ बहुलमचामज्जोपविशो वा बुते हस्यः ।
 शोभे द्वित्वमनसो दीर्घः स्यात् गुण इतः क्वपि ॥ ४५ ॥
 विशत्वादौ बिन्दोर्लुक् तेषां दीर्घता आदेः ।
 ओत्वं लुक् च विसर्गस्य दोर्घोपः स्यादुदुम्बरे ॥ ४६ ॥
 यस्य संख्याशब्दानां बावदादिषु वस्य वा ।
 कालायसे यस्य वस्य हृदये जस्य भाजने ॥ ४७ ॥
 अन्त्यस्य ह्रस्वो नित्यं विष्णुर्हर्षं क्षियामासत्वात् ।
 रो रा ध्रुवि हा शरदो वः स्यादिकमावृषोः सः स्यात् ॥ ४८ ॥
 आयुरप्सरसोर्वा स्याद् वक्रादौ बिन्दुरिष्यते ।
 मन्त्राणि वा नकोर्हन्ति तद्गर्गान्तो न वा वर्गे ॥ ४९ ॥
 लुब्धांसादौ सिद्धे संस्कारादौ च नित्यं स्यात् ।
 पुंसि न्यस्यत्प्रावृट्शरदः प्रेमादिवर्जं स्युः ॥ ५० ॥
 काम्भीरसीमोष्मेमानः क्षियां प्रभाक्षिसंघयः ।
 घृष्टरश्मी च वान्येषामत्र शिष्टानुसारतः ॥ ५१ ॥
 जवापयोरोन्माद्ये निर उच्चोपस्य कस्यचित् ।
 त्वस्य तर्ण द्यात्ताया दा कर्वायचोस्तूणतूणमौ ॥ ५२ ॥
 तो त्रिर्लुक् च कचिदिम उभाणञ्च कचिच्च तुम् ।
 त्वा च दृष्टुमिस्त्वाया कन्तः स्यात् कवसोर्बसोः ॥ ५३ ॥
 तुकेरिरास्त्रिहोत्र्यर्त्ततास्तु मतोर्मताः ।
 हुनोर्मन्त इणो वा स्यादास्त्वन्तादिण्यपि वा क्षियात् ॥ ५४ ॥
 उल्लसत्येदमित्यर्थे इल्लस्तत्र भवे भवेत् ।
 स्वार्थे च ह्रस्व दीर्घकाप्रहो कस्तु पीतविष्णुजयात् ॥ ५५ ॥
 पुन्योऽपि क इम मयटो हुत्तं कृत्वोर्ध्वं आमिषुस्ये च ।
 कृन्दे वस्य ऋः स्यात् स्थितिपरिवृत्ती रणोः करेष्वां स्यात् ॥ ५६ ॥
 हरयोश्च महाराष्ट्रस्वेतरयायां न वा रथयोः ।
 आकाने कनोर्कटयोर्कट आदेशः णः कश्चित् ॥ ५७ ॥
 अपतौ वरो गृहस्य त्यातां च गृहस्यतावयौ हवयोः ।
 मलिने लिनोमिळौ वा त्यातां दाढादयो बहुलम् ॥ ५८ ॥

पञ्चमः पादः ।

सावत् ओत्स्यादेतदि वा ओक्ते जस्यसोरमोऽजस्य ।
 टायोर्न भिद् द्वि कसिदादौदुहयो म्मलो द्विषो ॥ ५९ ॥

हुंतो च हसः स्तो हेरम्मी स्यातां सुपः हुं स्यात् ।
 दीर्घो जश्शस्याम्सु भ्यसि वा किञ्स्तौ बिना सुव्येत् ॥ ६० ॥
 मैतावनामि कतिपञ्चाधोरस्व कचिहोपः ।
 ह्रदुतोः वास् जो दीर्घो ह्रस्वौ स्यातां ह्रस्वो वा स्यात् ॥ ६१ ॥
 जस् जो वो जञ् प्राक् टा णा दीर्घः सुमिस्सुप्सु ।
 न स्यात् कचिद् क्षियां ससुदोताविदुतोश्च दीर्घः स्यात् ॥ ६२ ॥
 जस् वाऽमि ह्रस्वः टाकसिक्कस्कीनामिदेवदातः स्युः ।
 नातोऽदातावादीतौ बहुलं सोर्नपुंसके बिन्दुः ॥ ६३ ॥
 जश्शसोरिं प्राक् च दीर्घः स्यादङ्गोऽच्छीणि च कचिद् ।
 संबुद्धौ सावोत्वदीर्घबिन्दवो न स्युरात एत् ॥ ६४ ॥
 न स्यात् कचिदीदुदम्भानां ह्रस्वः सुपि ऋदारः ।
 पित्रादेर उद्वा जश्शस्ताकस्सकसिष्वमातुः स्यात् ॥ ६५ ॥
 आस्तौ सुपि मात्रादेनैनान्दयात्रोस्तु नित्यं स्यात् ।
 सौ राज्ञोऽतश्च तथा णो जश्शस्तकसिक्कसां तु स्यात् ॥ ६६ ॥
 टा णा द्विर्वा जस्य च लोपः स्यान्णोरपीत्थमिच्छन्ति ।
 अद्वित्व ह्रज्जश्शसोर्णो विधावावाप्यदन्तता ॥ ६७ ॥
 संबुद्धौ सोस्तु बिन्दुर्वा भवद्भगवतोः सदा ।
 आत्मादीनामाणोऽनित्वद्वित्वं च राजवत्सर्वम् ॥ ६८ ॥
 सर्वनाम्नो जसः पुंस्येद् केः स्सिम्मिस्थाः स्युरक्षियाम् ।
 कियत्तदेतदिदमां ट इणा वाऽऽम एसिं स्यात् ॥ ६९ ॥
 कियत्तज्जयो हस आसः स्यादीप्रत्यये स्सा से ।
 त्रिषु केहिं प्राक् पुंवच्चाऽऽला आहे इभा दार्ये ॥ ७० ॥
 सर्वैकान्येभ्यश्च ह्रसेदौ चो प्राह न दीर्घश्च ।
 ह्रदमो दस्य च लुक्स्यादो च तदस्तो च सह ह्रसा से स्यात् ॥ ७१ ॥
 आमा णं सिं स्यातामस्तमिसि णः किमः कः स्यात् ।
 ह्रदम इमः स्याद्ः स्सिंस्तयोर्न वा दस्य हो किना न स्थः ।
 क्लीबे स्वम्भ्यामिदमिणमिणमो सममेणमेतदोऽन्ध्याम् ॥ ७२ ॥
 त्तो पञ्चम्यास्तलुक् तोत्वे सावक्लीबे तदश्च सः ।
 अदसो सुः सुना वाह दुष्मदस्तुं तुमं तथा ॥ ७३ ॥
 यं चामा स्यानुज्जे तुम्हे तु जसा शसा वो च ।
 टाकिम्प्यां तद् तुमए तप तुमे तुमह् टा तुमाह भवेत् ॥ ७४ ॥
 तुज्जेहिं तुम्हेहिं मिसा तु कसिना तुमा तुमादो च ।
 तत्तो तुमाहु च तुमहि तद्दो चेति इद् प्रोक्ताः ॥ ७५ ॥

भवसि तुम्ह तुम्हा तुमेत्येषां रूपान्यवन्तवच स्युः ।
 तुह तुज्ज तुम्ह तुज्ज तु तव तुम च क्त्वा दया च ते दे लः ।
 तुज्जाणं तुम्हाणं वो तुम्हामा किना तुमम्मि न वा ॥ ७६ ॥
 तुज्जतुम्हो सुधि स्वातां चाकल्यस्वात इम्मते ।
 सुनाऽस्मादोऽहं अहं अहम्मि अहमित्थमी ॥ ७७ ॥
 अम्मिरमा च मि कैके ममं मं अम्हे जसा दासा जे च ।
 दा मे ममाह् टाकिन्धां समं मह मए उमौ ।
 मिसा जे अम्ह अम्हाणं अम्हे अम्हेहिमित्थमी ॥ ७८ ॥
 कस्तिना ममाहु मत्तो ममाहि ममादो मम्हत्तो स्युः ।
 म्वस्यम्हममौ स्वातामम्हत्तोऽहेहिमित्थेके ।
 मम मे मह मज्ज क्त्वाऽऽमा जे अम्हाणमम्हमम्होऽहाः ॥ ७९ ॥
 किना ममस्सिं ममम्मि स्वातामम्हेसुं मम्हिसुं ।
 अम्हासुं स्युः सुपा स्वादौ द्वेदोक्केस्ती सज्जवासः ॥ ८० ॥
 तिणिण्ण स्वाद् द्वेस्तु दोदोणिण्णदुवेण्णयस्सथा ।
 पदे परे दुः समासे कुत्रचिहोश्च इश्यते ॥ ८१ ॥
 चतुरक्षत्तारो चत्तारा चत्तारि चत्तारे ।
 अन्यत्र तु चतुरेवामोण्णमदन्तवच्छेषः ॥ ८२ ॥
 न किञ्चस्योरेदात्तौ पञ्चादेभिस्सुपोः क्षियामाद्वा ।
 षष् छम भिस्सय एच्छा भ्यसि क्षियां भिस्सुपोश्च स्वात् ॥ ८३ ॥
 द्वित्वे बहुवचनं बह्वी तु चतुर्ध्याः कश्चिच्च तादर्थ्ये ।
 बहुलमनुस्वारः स्वाहाकिमिस्सिस्सुप्सु विस्मिन्नश्च सुपाम् ।
 बीप्सावां पूर्वपदे भवेद्वितीयैकवचनं वा ॥ ८४ ॥
 षष्ठः पादः ।

छद् भूतभाविनोर्वा स्वादवन्तस्योभवं पदम् ।
 परस्मैपदमन्वेषां तेतिहोरेविती स्मृतौ ॥ ८५ ॥
 एमिकंठि मिह इल्लुत्था प्रायेणात एविदातः स्युः ।
 भूमि न्ति इहत्था मोमुमा जतोऽन्ते तु वा प्रथमे ॥ ८६ ॥
 एक ईम इज्ज इत्येतावन्तेः सिः सिक्का मिक्काऽमिह मिह ।
 अम्हो अम्हो असा त्य यताम्यां भूत भासि भाहेसि ॥ ८७ ॥
 अकास्यकासमी स्वातां स्थानेऽकार्षीदकार्षमोः ।
 चतुशानबोर्म्ममणौ लृक्कर्थे वाऽत एव भागः स्वात् ।
 ईश्च स्त्रियां भविज्यति हिः स्त च चतुशानबोर्म्मवा ॥ ८८ ॥
 स्ता होक्से भिज्ज स्तं हिस्सा हिस्सा तु मोमुमैः स्वाताम् ।
 एकवचनं च हिस्सा भवेत् कृष्णः जयममभ्यवयीः ॥ ८९ ॥

काहं दाहं कृदागोः हाः भावीनां सौम्यमावृणः ।
 नविन्ववन्विष्यपि ते स्तस्साहां लुक् च हेस्तु वा ॥ ९० ॥
 लिङ्लोदोरेकस्मिन् बु यु स्युर्मध्यमे हिरेकाचः ।
 अत उत्तरस्त्र लोपो नित्यं स्याद्भूमनि न्नु इ मो ॥ ९१ ॥
 जोजाही च तिका वा जज्जा अङ्गुलुङ्गर्त्तं चापि ।
 मध्ये चैकाचो न आन्तिमबोर्लटि च कर्त्तरि षक् ॥ ९२ ॥
 अस्मादिहिञ् भूते स्वीजः स्यात् हीज ष्काचः ।
 प्रायेण वर्तमानेऽप्येतौ स्यातां पुरादिबोरो च ॥ ९३ ॥
 णिङ् भावे वा प्रायेणादेरातोऽय् कचिदवञ्च ।
 भावे कर्मणि चावे न स्यादावञ्च कृति जम्बादौ च ॥ ९४ ॥

सप्तमः पादः ।

भवतेहोद्दुवौ स्यातां प्रादुप्रादेर्भेवो भवेत् ।
 के हूः प्रकृतिरेव स्यात्प्रादुराभिःसमुजवः ॥ ९५ ॥
 प्रादुप्यञ्च स्वरस्तरनुवरौ के तुरो भवेत् ।
 तुदो जोहो घोळुम्मां वर्णेर्दूमस्तु दूयतेः ।
 पाटेः कालस्तृपेस्थिप्यो शो जाण गुण इत्युभौ ॥ ९६ ॥
 स्मरतेर्भरसुमरसुवा चेः सूरः सरञ्च दीर्घो वा ।
 स्मर इत्येके प्रान्द्वज्ज जल्पेर्जम्भः क्षियो मिज्जः ॥ ९७ ॥
 हाकहञ्चः क्षुधेर्धुञ्चो म्रम्येर्गुञ्चो गिरो गिङ् ।
 निरः पदेर्बलो माळो माणो वा ममवावपि ॥ ९८ ॥
 न्युत्पद्यतेविहप्यस्तिङ्गि भावीहौ भिचः स्वात्तान् ।
 णिङ्गि भाभभिसौ म्हायो वा वाज मिळान इत्येते ॥ ९९ ॥
 जृम्भेर्जभाजर्जभाहौ प्रादेर्जम्भ च दृश्यते ।
 वट्टि जम्भह जम्भाहा इति वापि च कञ्चन ॥ १०० ॥
 चिज्जिणः स्यादुदो वा अद्याजः सद्दहो भवेत् ।
 क्रीजः किणो वेस्तु वा स्वाद् ध्यो जमः सोद् उद्युमा ॥ १०१ ॥
 उद्युमान च केवाचिद् अ जोजिह्मेजिह्मापि ।
 प्रसेर्धिसः स्वगोरोत्पहञ्चौ सुप्पभिसौ प्कुपेः ॥ १०२ ॥
 सक्कसप्यौ स्रवेञ्चप्परपरंभास्तु तक्कतेः ।
 वाहवासाववाहाहिकालोः सोक्कसुवौ स्रवेः ॥ १०३ ॥
 समो गुपेर्जको वा स्यात् सुंद्दसुम्भसुकाः कुपेः ।
 वृषादीनामुपगतञ्च ऋद्विः स्वादरोऽप्यतः ॥ १०४ ॥
 भावनोत्तरचभतीरा क्कह रोत्तान पुस इ सुञ्जेः ।
 स्मरतेर्भर इदकतेः संभान्नां कोहपेक्षौ कः ॥ १०५ ॥

साधौ न सादिधाम्योरातोऽह्ना नित्यमन्त्यमृतोः ।

सुः पुंसपुंसपुंसः प्रोन्तेर्विलम्बस्तु वेदयतेः ॥ १०६ ॥

गुह्यतोऽगुह्यमुदास्तुतेत्यवधुनधुवाः स्वीतेः ।

छिदिमिधौरम्यो न्दो ओ मुजियुज्योर्मिमिन्न नियुजः स्वात् ॥ १०७ ॥

रुघो भगवन्तौ नवमेऽहः स्याद्वैष्टेभ्यः स इत्यमोः ।

सृष्टो हुलौ शदिपतोर्दो वृष्टो हुः कृषेर्न वाः ।

उक्तो बुद्ध्यादेः कृतेष्टुष्टो ब्रह्मिन्स्यो रक्षो ज्यवी ॥ १०८ ॥

जम्बोद्विजेर्हमित्तमोर्ध्वं वा सृज्यादिपूद्दीर्घः ।

शकिलम्बोर्धिः शम्पादीनां वा मीळतेः प्रादेः ॥ १०९ ॥

इधुजिल्लूधूञ्च्यो णः पूर्वो हस्वश्च हुणहुयो च हुवः ।

कत्यादौ भुवो वा ज्यश्च जेर्लुनातेरुदो लुवः ॥ ११० ॥

ब्रह्मादीं सर्वो वा धूमो धुमधुवौ ते पुनर्नते ।

यको ज्यो वा ग्रहेर्गेणहिंदौ क्त्वादिषु ये न वा ॥ १११ ॥

बुद्धसुप्यौ मज्जतेः स्वाद् रंभो राधयतेः स्मृतः ।

एवमितरेऽपि वेद्याः शेषाणां स्वाददन्तात्मम् ॥ ११२ ॥

अङ्गदेशा बहुलं रेहो वा राजतेस्त्यजः ।

पुलनिभनिभच्छजोवभवक्सपुलोमपुलभा दशोः सप्त ॥ ११३ ॥

दसो णिडि भायो नो कोपो बिन्दुसुखादेः स्यात् ।

वेवदतेविंश उदा गिर्योग्धो विचरतेवीजः ॥ ११४ ॥

कृमः कुणः स्वात् का नित्यं लिङि भूतमभिष्यतोः ।

कस्वादौ च घोष्ठः पिबतेरस्तेरच्छो कसो बहसः ॥ ११५ ॥

नेः सहतेः सुवोऽपेनौ अहः स्यादुतेरुदोहः ।

पर्यस्यतेस्तु पक्षः तुज पक्षस्य इत्येते ॥ ११६ ॥

कोरेत्यपिह उद्गाहरोम्गाहो लुटेर्कोः ।

शुद्धोत्पन्नादपरिहृता बिलुप्तमेवताः ॥ ११७ ॥

सिद्धेर्विसूर सौनाते: सुदरो कडपेसूर:

काकपुत्राकंपकाकम्भकाकम्भा दिना कपेः ।

कुपेर्जूरः कयेः साह ओमाहः साह्यतीच्छतेः ॥ ११८ ॥

कर्म जोगिनः क्रमेणोक्तानि चैव रूप्य अप्यप्यः ।

अहिंसाधर्मात्तु तद् उल्लङ्घयन्मर्त्यपुत्राः स्युः ॥ ११३ ॥

अमतेर्यः स्वतः अमजः श्रीः अमजः अमजः ।

महापद्मस्य हस्तोत्पत्तौ ॥ २३० ॥

पिण्डरूपमेवपरिरंज्य भवत्येवमप्येवमोक्षः ।

पंजाबी: सुकरीकान्तिरत्नमाला: भाग ४ २३६

विरचेर्विहविहः स्वात्पञ्चोदः प्रस्तुटेसिमेसिष्णः ।
 तिष्णान्नश्च प्राद्विशतेर्दृक् स्वात्परेर्विनाहः स्वात् ॥ १२२ ॥
 चर्चश्चप्यः स्वात् स्वदत्तश्चकलः पुच्छतेः पुच्छः ।
 जागर्तेर्जगः स्वात् प्रतेरिणः पतिनामः स्वात् ॥ १२३ ॥
 उष्णाल्पगुलुर्गुहा उष्णमेकसर्वजः ।
 प्रतिपालयतेऽभिरमालविरीहौ वृमुमुरी चूर्णेः ॥ १२४ ॥
 तिक्त्वाहस्तेजयतेरुमुह उष्ण्यतेहवः स्थापेः ।
 उत्सृज ओत्थहोत्थहौ वेरिहः स्फुरन्मुलुचुहः स्वात् ॥ १२५ ॥
 उभसफिहौ भ्रंशोः प्रसरतेः पमल्लिहवन्मुपतेः ।
 विकसेत्सु बिहसबोसहविसद्वासिहुवस्ताडेः ॥ १२६ ॥
 प्रादेर्वात्वादिर्निगम्पादीनां वकम्तोऽपि ।
 कृन्द्भजोस्तु कीरहीरी तीरस्वभक्तुबोश्चुपश्चिष्णः ॥ १२७ ॥
 दुहलिहवहतीनां दुम्भलिम्भमुम्भा द्योवीसः ।
 स्युर्वेप्यगेज्जवेज्जा ग्रहेः कथेः सासणवरिजौ ॥ १२८ ॥
 शो गज गज्व इत्येतौ दादीनां च दिजाघाः ।
 केन रुदादे कृणाद्याः प्रागादेशमेवाह ॥ १२९ ॥

अष्टमः पादः ।

हुं दाने वारणे ग्रन्थे स्मृतौ हुं वहुं तु निश्चये ।
 संभावने वितर्के च नाह माह मलाक्षण ॥ १३० ॥
 निषेधार्था उपाह्वये समासौ तिरितेर्भवेत् ।
 ओ सूचनावितर्कानुतापप्रकोपविसर्गे ।
 उं केपे विसर्गे खेदे वितर्के सूचने तथा ॥ १३१ ॥
 नन्वर्धोपमबोर्णं स्वाद् हसि खेदानुतापयोः ।
 अंतो संतो च मन्वार्थे हो स्वादामन्नण्यर्थकम् ॥ १३२ ॥
 जवरं तु केवले स्वाग्णवरं च जवरि त्वन्मन्तरार्थेऽपि ।
 पिब विच भिव अ इधार्था इर किर किक निश्चयाख्याने ॥ १३३ ॥
 किह कीस किणो ग्रन्थे वि वि अन्वार्थे तिरि तिरोऽर्थे ।
 खेन विभ एवार्थे अ सरणे णवि वैपरीत्ये स्वात् ॥ १३४ ॥
 णो खेदामन्नण्यवैचित्त्यवितर्कप्रकोपेषु ।
 अन्वो विस्मयसूचनसंभावजस्त्रिजानुतापेषु ॥ १३५ ॥
 दाणि पुंदि जनहा इह एसाहि च दाणि पुंनृण ।
 अणुनार्था उन्नं पश्येत्सर्वे ये ज्ये भले च संकुर्वी ॥ १३६ ॥
 शपि लहसपि शपि लहपि जवरि वृक्षरिसिवा वद् ।

शीघ्रायः कलिं कोर्ने काम भवत्यो वदि काले ॥ १३७ ॥
 एक जे दे हर पादप्रपूरणे हाम एवमित्यर्थे ।
 कोर्ने तु संस्कृतस्वात् तादृश एवात्र तु समासाः ।
 यत्र निषिद्धाः स्युः पूर्वनिपातोऽन्वया भावः ॥ १३८ ॥

नवमः पादः ।

शौरसेनी महाराष्ट्राः संस्कृतानुगमाम् कथित ।
 नेत्रेतलाङ्गारयोः स्यादोत्थं च मदरादिषु ।
 ययादिषु कश्चिद्वस्त्रः पिण्डादिष्वेदकिञ्चुके ॥ १३९ ॥
 मुक्तापुष्करवर्जं तुण्डादिष्वोदुदूखले इवा च ।
 पदीदृशकीदृशयोरित्युल्लेखे च जमुषिष्ठिरोपर्योः ॥ १४० ॥
 इन्द्रेदनादेवरयोरत्नवस्त्रे प्रकोष्ठके ।
 अहर्द्वे गौरव आदङ्ग कौरवपौरवे ॥ १४१ ॥
 कृष्णादौ बारशाद्याः स्युः स्वस्रो वृक्षस्य केवलः ।
 अपदादाबयुजां क्षीकरचन्द्रिकयोर्ममौ ॥ १४२ ॥
 अपताकान्यापृतगमितेषु बहुलं तकारो दः ।
 पो नः स्यात् कवचेषु पमावपूर्वेऽवकृतं वा ।
 यो भोऽप्रथमपृथिव्योर्मरिते वस्तस्य न दकोपः ॥ १४३ ॥
 भनौ वृषवतुष्पायौ हरिद्रादिषु लः कश्चित् ।
 को हो नो पाषाणे दशस्तुर्दशोरनामि वा ॥ १४४ ॥
 आदौ पदस्य कान्ते लो न स्यात्तल्लाकादौ णः ।
 यद्यथा लङ् किराते चो ङः स्यादङ्गमानस्य ॥ १४५ ॥
 सर्वत्र युक्तस्य न लः स्फोटकस्योत्थितस्य ङः ।
 अणक्षीरसदृक्षाणां लो ङः सम्मर्दगर्दमे ॥ १४६ ॥
 कृष्माण्डे होऽमिमम्यौ जम्बिहे न्योऽय विभाषिताः ।
 बाये हो भिन्दिपाले ण्डो न्यन्यत्रेणु न हत्ययी ॥ १४७ ॥
 संघीर्णां विस्लेषा बहुलं नाञ्जुमिशेषाः स्युः ।
 पुनरपि पुनरपि कौतूहलसेवास्पृशके द्वित्यम् ॥ १४८ ॥
 काकायसमाजमयोर्लुगिदानीमस्तु किन्दोर्षा ।
 परिवर्तनं करेणितरययोर्न स्यात् बृहस्पती च भवः ॥ १४९ ॥
 त्वस्य च लक्ष्म्यानुसाराक्षिः स्यात्स्वस्वयचोरिजः ।
 कुगसिम्यामुक्ता स्यात्तयोः कम्पसादावपि ॥ १५० ॥
 आवृतो बुधस्यः क्षौ हो कश्चेदादङ्गः कश्चित् ।
 केरे इन्द्राणि मिम जलो को न करावृत्तया भिन्नात् ॥ १५१ ॥

टाकसिक्कीनासेट्टितीन्वा भावरं मातुः ।
 ई न किमादेः क्रीवे जससोमि वा न कैसिमिदमादेः ॥ १५२ ॥
 आस स्ता से तो किमादेः स्वागामेव कुदो इदो ।
 नाकादिरामेवमः सिमिहस्वेधो विधीयते ॥ १५३ ॥
 क्रीवे स्वम्यामिदमिणं सुनेमममममतः ।
 नैसैतदोऽहावसञ्च कसिकस्यामदो भवेत् ॥ १५४ ॥
 अय युष्मदस्तुमे स्वम्यां तुम्हे भवति जससस्यास् ।
 टाकिम्यां तु तए स्वात् तुम्हः स्यान्निस्म्यसाम्बुप्सु ॥ १५५ ॥
 कसिना समं तुमादो ते दे तुम्हा कसा जसाम्यां को ।
 अहमसदः सुना स्याज्जसा वनं स्याच्छसा चाम्हे ॥ १५६ ॥
 मममा टया मए स्याम्मह च किना स्याज्ज मज्ज कसा ।
 आनाम्हं अम्हाणं कसिना मसो ममादो द्वौ ॥ १५७ ॥
 धातोः परस्मैपदं स्यान्निषु प्रायेण लङ् भवेत् ।
 लोक्त्रिध्यादौ भाविनि लट् स्यादेदं सत्य भूमि धः ॥ १५८ ॥
 उत्तमे न्हो भविष्यति स्सञ्च स्यादौ स्समेव च ।
 न जज्जाहा सोच्छमाया अत एत्वं तुमादिषु ॥ १५९ ॥
 सुवो भो होञ्च जाकल्यमते स्यात्परवालुटोर्भवः ।
 न स्ते हूः पश्यतेः पेच्छो सुवो बुच्चः कयेः कधः ॥ १६० ॥
 प्रो जिग्घः स्यान्नातेर्भाजः फूसो सृजेः क्षुदः खंदः ।
 घूर्णो घुम्मः सौतेस्थुणो मियो भा जसः सृजतेः ॥ १६१ ॥
 क्षुपिङ्गमच्छुवौ भावकर्मणोस्तु सुवो भवेत् ।
 लटि दानो दह भवेत् यक्कत्वायच्छु द इष्यते ॥ १६२ ॥
 चर्षेञ्चवो ग्रहेर्गेण्हो गेञ्जवेण्णौ मका सह ।
 न कतवतुतज्येषु कपिलो गेण्हमिण्डति ॥ १६३ ॥
 शक्नोतेः सक्कुणसक्कौ तीरो भावकर्मणोर्न स्यात् ।
 म्हायो मिलाज हुभुजिल्लुजां णोऽप्ते यका न ज्यः ॥ १६४ ॥
 स्यत्रिट्ट उदोत्थः स्यात् स्वपेः सुजः स्यात्लुटादिकेषु सुवः ।
 स्सरतेः सुमरः शीङ्खल्लिखदां सुभारोवरोदाः स्युः ॥ १६५ ॥
 मजेः क्षुप्पो न स्याद्वाजो रेहः कुजञ्च कुणः ।
 भो हनिस्सम्योर्दुग्मादयो यका द्विर्मायमतः ।
 बहुलं भीष्मादेर्मिण्फावाः स्युर्नामनि चिक्कन्ताः स्युः ॥ १६६ ॥
 प्रागित्यर्थे दक्षति क्खु निश्चये चिन्दुतः कडुक् ।
 एवार्ये जेव स्याद्विन्दोर्णो कुम्भो द्विञ्च वा भवेत् ।
 नन्वर्थे जमिवाये विञ्च कचिद्वञ्च पूर्ववन्धेयम् ॥ १६७ ॥

वृक्षमः पादः ।

प्राच्यासिद्धिः शौरसेना बोधकमानो भविष्यति ।
 पूर्वैः सुखको भवतां भोदि वके तु वस्तु च ।
 वस्तुन केचिद्विष्णुमि प्रकृते वदन् भवेत् ॥ १६८ ॥
 जत आशिहिनसंपुद्गो हीहीओ वरीतोये ।
 जेन जिज वैवायेऽमुते हीमानहे भविद विवादे ॥ १६९ ॥

एकादशः पादः ।

भावन्ती स्याममहारात्रीशौरसेन्योस्तु संकरात् ।
 अस्तः सरसे स्वरस्तूणस्तिर्हा ज जा भविष्यति ॥ १७० ॥
 मज्ये च हो भुवः पेच्छो दशः स्वाहरिसो णिङ्गि ।
 छणोत्यादेवैका सुखाभाः प्राग्वत्सोच्छनाद्वयः ॥ १७१ ॥
 भातूनां द्वे पदे स्यातां चिज केन इवार्थको ।
 भावम्पायेन बाह्वीकी किं तु रस्यात्र हो भवेत् ॥ १७२ ॥

द्वादशः पादः ।

माराभी शौरसेनीतः वसोः सो रस्य हो भवेत् ।
 वस्त्य इको न वस्तु शब्दस्य वसतो तस्य भो भवेत् ॥ १७३ ॥
 चत्पद्दृष्टानामुपरित्यः सो बुलुम्बुमुक्षायाम् ।
 भो हो गौरचिते गोमिको वयस्ये वर्षसः स्यात् ॥ १७४ ॥
 स्वास्त्य शिवालः स्यात् कोष्णादेः कोषाजादिः स्यात् ।
 इदयस्य हृक्कं स्याम्मातुः स्याम्माईका बटौ वदुष्वः ॥ १७५ ॥
 गणनायां गण्णा स्यात् विसाचके पिचवः प्रोक्तः ।
 वृत्ते वस्तो ररने छदनं वज्रयोत्तरि यः स्यात् ॥ १७६ ॥
 के दीर्घो वा वस्तो वागिज कश्चिदुदवापयोः स्थाने ।
 सौ पुंस्येविवायेदोसौ संबोधने प्रायः ॥ १७७ ॥
 बाह्वाऽऽक्षेपे हो वा वस्तो भवेत्वाह च दीर्घः स्यात् ।
 अहमित्यर्थे हृक्के इके च इमो इयो इमा येति ।
 पुष्पानर्धे तुम्हं तुम्हे स्वातां चिद्वस्तु तु शिष्टः ॥ १७८ ॥
 भविष्यति भुवः स्वातां भविष्यति सुवीर्यमि ।
 कृष्णवर्गमनीयं को वस्तो कर्मगतं कश्चिद्वस्तु ॥ १७९ ॥
 सुष्पानर्धे वदुष्वं सुपां दीर्घैस्तिर्हा वद्विष्ट ।
 शौरसेना अवृत्तवर्गमनीयमहारात्री ॥ १८० ॥

त्रयोदशः पादः ।

मागम्याः शाकारी क्षय्य ओ वा सप्तमदुष्के ।
 क्षिप्तो स्थित इत्येके स्थितौ क्वापि प्रकृत्यापि ॥ १८१ ॥
 को बहुलं वर्णानां विकारलोपागमाश्च स्युः ।
 सुसिद्धविभक्तिलिङ्गम्यत्यासाः स्वरविकर्षश्च ।
 लोपः सुपां क्वचित्स्याशुक्तापूर्वो गुरुश्च न वा ॥ १८२ ॥

चतुर्दशः पादः ।

चाण्डाली मागधीशौरसेनीभ्यां प्रायशो भवेत् ।
 गौरवे संबोधने सावत् ओत्वं विधीयते ॥ १८३ ॥
 असंबुद्धौ च कोऽप्याह जस पुण्यात्क्षियामपि ।
 इत्सः क्षः स्यात् म्मिच केः स्यात् इहोपरि न शः क्वचित् ।
 क्त्वं इभः स्यादिह प्रायो प्राग्यशब्दार्थपार्थक्यम् ॥ १८४ ॥

पञ्चदशः पादः ।

चाण्डाल्याः शाबरीसिद्धिसम्भूलेभ्यः क्वचित्क्वचित् ।
 जतः सावेदितौ चात् स्यात् संबुद्धौ गौरवे सदा ॥ १८५ ॥
 हके स्यादहमित्यर्थे भवेतामिहिमौ च केः ।
 केरके केजको वा स्यात् सर्वमन्यन्तु पूर्ववत् ॥ १८६ ॥
 शाबरीमेवौदीयोगात्तद्देश्यशौरसेन्यादेः ।
 आभीर्यप्येवं स्यात् क्त्वं इभउभौ नात्यपभ्रंशः ॥ १८७ ॥

षोडशः पादः ।

टाक्की स्यात् संस्कृत शौरसेनी चान्योन्यमिश्रिते ।
 हरिश्चन्द्रस्त्विमां भाषामपभ्रंश इतीच्छति ॥ १८८ ॥
 [अपभ्रंशो हि विद्वद्भिर्नाटकादौ प्रयुज्यते ।]
 उत्स्यात् पदान्ते बहुलमेव टो ईहुमौ भ्यसः ॥ १८९ ॥
 जामो वा हं किमादेः स्यात्प्राप्तिर्न विधीयते ।
 स्वमित्यर्थे तुंग भवेदहमर्थेऽस्मिहुंमसाः ॥ १९० ॥
 ममेत्यर्थे महुं च स्यात् यथा शिच तथा तिच ।
 दिक्कात्रमुक्तमुक्तेर्व शेषे शिट्प्रयोगतः ॥ १९१ ॥

सप्तदशः पादः ।

नागरं तु महाराष्ट्रीशौरसेन्योः प्रसिद्धिम् ।
 जनादाबपुर्जा कलतर्था गबद्वा न वा ॥ १९२ ॥
 व्यासादेर्यस्य रेफः स्यात् प्रकृत्या रक्तरौ क्वचित् ।

अतोऽक्षिया वा बहुलं वी क्षिया त्रिषु दुर्मेवेत् ॥ १९३ ॥
 इह षण्मदनुरोधेन वर्णानां गुणलक्षणम् ।
 दीर्घताहस्वता सुगुणसुमित्कृतिविपर्ययाः ॥ १९४ ॥
 उच्च स्वमोहो च कस्य वा सौ पुंस्यत नो कश्चित् ।
 जसो हे च क्षियामुच्च जज्ञासोरि नपुंसके ॥ १९५ ॥
 दीर्घो वा त्रिष्वेदो हि त्रिस्तिस्रुपां कसेस्तु हे हो च ।
 इं हुं भ्यसो [हे हो सु च कसो इं हुं स्वार्ता नामः] ॥ १९६ ॥
 केरे च स्वादिदुर्ज्ञयां ट एणश्चिहि च वा मिसः ।
 त्रिर्वा, च ए च संकुदौ सौ हे च त्रिषु हो जसः ॥ १९७ ॥
 अतः प्राकृतवद्रूपं तामिस्रकसिषु वेद्यते ।
 किञ्चतदा तु प्रथमाद्वितीयासप्तमीविधौ ॥ १९८ ॥
 दीर्घोऽस्ते वा कसादेशे..... ।
 यत्तदोऽमा जडं तडं कसिक्क्यां जस्य तस्य च ॥ १९९ ॥
इदम् इमु पुंस्त्रीबयोर्न वा स्वम्याम् ।
 सुप्यदसोऽमु तदश्चिह सुपा एहो एहु च स्वम्याम् ॥ २०० ॥
 जे से एस सुना यत्तदेतदां बुष्मदस्तुहुम् ।
 तुम्हइमिति जज्ञास्म्यां तुम्हे च जसा तहं तु टाक्यमिमः ॥ २०१ ॥
 तुम्हाहिं तु मिसा कसिक्कस्यां तुहत्तुज्जतुम्हत्तुम्माः स्युः ।
 तुम्हासुतुम्हसुमौ सुपाऽस्मादो हमु सुना सार्थम् ॥ २०२ ॥
 अम्हइमिति जज्ञास्म्यामग्हे च जसा मइं तु टाक्यमिमः ।
 अम्हइमम्हहिमम्होऽम्हाइं चाम्हेहिमिति च मिसा ॥ २०३ ॥
 कसिक्कस्यां मज्जमहुंसहाः सुपाऽम्हासुमम्हसुमौ ।
 अनयोः पुमभ्यसामोः प्राकृतवद्रूपमिष्यते कैश्चित् ।
 अपरैस्तुम्हहि(मग्हहि)मिति तुम्हह अम्हहेत्यन्ये ॥ २०४ ॥
 प्रकृतिप्रत्ययसंचिलोपविकारागमाश्च वर्णानाम् ।
 सुगुणसुपां तिर्हा वा विपर्ययश्चात्र बहुलं स्युः ॥ २०५ ॥
 परस्मैपदमेवात्र असो हुं च इहिकुंटे ।
 ईसश्च स्वाम्सि कृजः कामहुं सर्वदा शतृ ॥ २०६ ॥
 यदेवौलो दशः पुष्मदेवसौ णिकि तु दम्मावः ।
 आचक्षेक्षकश्च यक्ष स्थो ग्रहेसुग्हः कृजः करः ॥ २०७ ॥
 अजेवैश्चः प्रविशतेः पसवश्च कप्पेक्षवः ।
 आकृष्ण आखिरेसुंक्कमुजमेलाञ्च मुञ्जतेः ॥ २०८ ॥
 तिमिस्तिम्भोस्तिवः स्वाहा, ठवः स्वापवतेस्सया ।
 आणावः स्वादावकतेः केवै सिक्कयोक्ताः ॥ २०९ ॥

अष्टादशः पादः ।

प्राचदो नगरात् सिन्धेज्जोसपरि वो भवेत् ।
 वसोः शः स्वावभृत्पादेः प्रकृत्वा रक्ततामुनी ॥ २१० ॥
 तदोद्वहौ पदादौ वा सैकेत्वेतस्य सोऽपि वा ।
 खड्गस्य संदु भवतेभौरप्रादौ वृषेर्वहः ॥ २११ ॥
 मूषो ग्रोः संस्कृतादिभ्यः शेषं लक्ष्यानुसारतः ।
 भन्वोर्बन्त्र साङ्कर्यं तदिदमुपनगरम् ॥ २१२ ॥

ऊनविंशः पादः ।

पैशाचिकीनां भाषाणां प्रथमा केकयाभिधा ।
 संस्कृते शौरसेन्यां च सिद्धस्यैवात्र विक्रिया ॥ २१३ ॥
 पञ्चस्वाद्यावितरयोः शपोः सो णस्य नो भवेत् ।
 र्यस्य रिभः प्रागग्रस्वो वा कार्ये कञ्चं च इत्यते ॥ २१४ ॥
 युक्तविकर्षो बहुलं प्रागञ्च (स्वात्) किङ् च गृहे ।
 कुपचि क्वचित् पृथिव्यां पृथुनी हृदये हितपकं स्यात् ॥ २१५ ॥
 पक्षमणि पक्षमः सूक्ष्मे सुखमः स्याद्विज्ञये पिसुमजः स्यात् ।
 प्रथमे पृथुममिवस्य पिव क्त्वरस्तूनमेव स्यात् ॥ २१६ ॥
 म्यण्यशेषु ञ्जो वा टाकसिक्कस्तिवु चि वा राशः ।
 नानोनयश्च तेषामिह शेषं शौरसेनीवत् ॥ २१७ ॥
 मागधीसदृशं रूपमिष्यते युग्मदस्मदोः ।
 केवलं त्वेतयोर्भस्य फलं नेच्छन्ति सूरयः ॥ २१८ ॥

विंशतितमः पादः ।

पैशाची → शौरसेनाभिधा स्वस्याः सस्य हो रस्य हो भवेत् ।
 चवर्गस्योपरिष्ठास्यः कृतादिषु कडावयः ॥ २१९ ॥
 क्षस्य ऋः स्वाविकृतेष्टस्य इतस्तथयोः श ऊर्ध्वं स्यात् ।
 दस्य र्यः क्वचिदिति केचिदतः सोरेदमो वा स्यात् ॥ २२० ॥
 अनुनेत्यादिष्वर्थेऽनुहुनीत्याद्याश्च इत्यन्ते ।
 शेषं तु प्राकृतवद् वदन्ति केचित्तु मामचीवद्वा ॥ २२१ ॥
 रलयोविपर्ययश्चेत् पाञ्चासी नाम पैशाची ।
 इति षोडशाभा भाषा मया प्रोक्ताः प्रथमतः ॥ २२२ ॥
 इच्छा चेदितराद्बोध्यमत्रान्यमतवर्णितम् ।
 संस्कृतसंकीर्णाभ्यां संहिता अष्टादशेष्टाङ्गः ॥ २२३ ॥
 पाञ्चीकीपाञ्चाक्योरन्तर्भाषाचतुर्वीत्यधरे ।
 संस्कृतसंकीर्णाभ्यां सद् बोद्धव्यं केवलं मते तेषाम् ॥ २२४ ॥

APPENDIX IV

ग्राह्य सर्वस्व

गणपाठः ।

१. अकृतवादिः —

अकृतवद्विज्ञेयवद्वस्योक्त्याप्यसुसुकृतज्ञाः ।

अज्ञात्मज्ञपरज्ञाश्चिन्तयन्नेवमाद्याः स्युः ॥ 3. 6

२. आत्मादिः —

आत्मब्रह्मोक्षपूषाज्यमूर्धमावयुवादयः ॥ 5. 53

३. ऋत्वादिः (i) —

ऋतुर्धृद्वक्तो निमृत्तं वृत्तं परमृत्तो वृत्तः ।

ग्राह्यवृत्ती तथा वृत्तवृत्तिभ्रातृकमातृकाः ।

सृणालपुष्पिणीवृन्दावनजामातृकादयः ॥ 1. 35

४. ऋत्वादिः (ii) —

ऋतुरजतलातसंयतकिरातसंहृतिमुसंगतकतवः ।

संप्रति सांप्रतमुपसर्गात् परतः कृतिवृत्ती वृत्तमापि ।

प्रमृतिर्वतमित्याद्या ऋत्वाद्याकृतिगणे ज्ञेयाः ॥ 2. 7

५. ऋज्यादिः —

ऋषिः कृपा कृतिः कृत्वा कृपाणः कृपणो कृषः ।

शृगमलः शृणुको शृङ्गो शृगाङ्गो नक्षत्रं कृषिः ॥

शृङ्गारमृङ्गमृङ्गारवृष्टिर्दृष्टितदृष्टिकाः ।

चित्पणो हृदयं गृष्टिः सृष्टिर्दृष्टितया परे ॥ 1. 34

६. क्षमादिः —

क्षमाक्षमाक्षमोरिक्षता क्षम्यो दक्षवक्षसी ।

क्षारः क्षुण्णं तद्योका येत्यादयः स्युः क्षमादयः ॥ 3. 42.

७. क्षुरादिः —

क्षुराक्षिमक्षिमाक्षीरक्षपक्षक्षेपक्षक्षयः ।

क्षुद्रक्षुब्धक्षुभी जेतु क्षुरादिः क्षमिषो क्षमः ॥ 3. 40.

८. गर्दभादिः —
गर्दभसंभदौ विच्छर्दिदितर्दी कपर्दविच्छर्दौ ॥ 3. 30
९. गृहीतादिः —
गृहीतवीक्षितालीकद्वितीयकतृतीयकम् ।
गमीरानीतपानीयकरीषादिरर्ष गणः ॥ 1. 21
१०. तन्व्यादिः —
तन्वी लघ्वी ऋद्वी पद्वी साध्वी च गुर्वी च ।
पूर्वी च बह्व्यसिद्धी पृथ्वी चेत्यादयः प्रोक्ताः ॥ 3. 94
११. तुण्डादिः —
तुण्डकुट्टिमताम्बूलमुकापुष्करपुलकम् ।
तथा लुब्धककुहालकुम्भीकुन्तलमुद्रराः ॥ 1. 24
१२. तूर्यादिः —
तूर्यपर्यन्तसौन्दर्यशौटीर्वाक्षर्यपर्यन्तम् ॥ 3. 21
१३. दैत्यादिः —
दैत्यवैदेहवैदेशवैशाम्पायनकैतवम् ।
स्वैरवैशाखचैत्यादिरेष दैत्यादिको गणः ॥ 1. 43
१४. दैवादिः —
दैव भैरवकैरवचैत्राः कैलासवैरजैत्राद्याः ॥ 1. 44
१५. धूर्तादिः —
धूर्तातिकीर्तिसंवर्तिवार्ताकार्तिकमूर्तयः ।
कर्तरीकीर्तनाधर्तिवर्तमानमुहूर्तकाः ।
निर्वर्त्तोद्वर्त्तमूर्ताश्च कर्तृमर्तृमुखास्तथा ॥ 3. 27
१६. नीडादिः —
नीडव्याहृतमण्डकलोतांसि प्रेमबौवने ।
त्रैलोक्यस्थूलतैलुर्बुल्लुण्णार्थस्वाधुमुल्लसकाः ॥ 3. 71
१७. पद्मादिः —
पद्मवस्सरकाश्मीरवेश्मसपाश्चरादयः ॥ 3. 94
१८. पल्लवादिः —
पल्लव परिचः पल्लिता परिभिः पल्लसश्च पल्लवादिः ॥ 2. 36

१९. पर्यस्तादिः —

पर्यस्तः पर्यार्ण पर्यङ्कः सौकुमार्यं च ॥ 3. 24

२०. पौरादिः —

पौरः कौरवपौरवपौरौचित्यानि कौशलं क्षौरम् ॥ 1. 49

२१. पिण्डादिः —

स्युः पिण्डपिष्टसिम्बूरविष्णुधम्मिमल्लविष्टिचित्वाद्याः ॥ 1. 15

२२. प्रत्यादिः —

प्रति वेतसः पताका हरीतकी व्यापृतं घृतकम् ।

प्राकृतमिति सहेते प्रत्यादिगणः समुद्दिष्टः ॥ 2. 10

२३. मांसादिः —

मांसं मांसलसंमुक्तमेवमिदानीं कथं नूनम् ॥ 4. 25

२४. माधुर्यादिः —

माधुर्यं पुष्पगन्धीर्वाचार्यस्यैर्यमम्बवं तिर्यक् ॥ 3. 22

२५. मुकुटादिः —

मुकुटयुषिष्ठिरगुर्वीकपुंरमुकुलगुल्फस्तौकुमार्याद्याः ॥ 1. 26

२६. यथादिः —

यथातथातालवृन्तप्राकृतोत्पातचामराः ।

चाटुप्रवाहप्रस्तावप्रहरा हासिकास्तथा ।

मार्जारश्च कुमारश्च मरालः लादितादयः ॥ 1. 13

२७. यावदादिः —

यावत्तावदेवकुलमेवमेवावटस्तथा ।

जीवितावर्तमावाचा विज्ञेया यावदादयः ॥ 4. 9

२८. वक्रादिः —

वक्रम्बलवक्रताशुक्लमृन्निवस्तनदर्शकस्पर्शाः ।

शुक्लप्रतिशुक्लमनस्विगृष्टिपुष्पातिमुक्ताद्याः ॥ 4. 20

२९. व्यत्ययादिः —

व्यत्ययवैद्यालवसामध्यातिध्यामवधपदे च ।

उच्चलमित्यत्र गणे केचिद् गणोद्यमी न केचनित् ॥ 3. 32

३०. शय्यादिः —

शय्यासौन्दर्यपर्यन्तप्राद्यान्वर्त्तकोदयः ।

वस्त्रोद्गन्तोत्कराद्याश्च शय्यादिरिति कीर्तितः ॥ 1. 7

३१. समृद्ध्यादिः —

समृद्धिः प्रतिसिद्धिश्च प्रसिद्धिः प्रकटं तथा ।

प्रसुप्तं च प्रतिस्यर्षी मनस्वी प्रतिपत्तया ।

अभियातिः सद्यर्क्षं च समृद्ध्यादिरयं गणः ॥ 1. 3

३२. सेवादिः —

सेवा कौतुहलं वैवं निहितं नखजालुनी ।

त्रैलोक्यं कर्णिकारश्च वेद्या मूर्ध्नं च दुःखितम् ॥

उत्सवोत्सुकदीर्घैकशिवतृष्णीकरश्मयः ।

दुष्करो मित्रकृतो रात्रीश्वरदुर्लभनायकाः ॥

वद्वापिवादयः कर्मकरो भन्वे परस्परम् ।

अन्वाश्रयितपुण्याद्याः प्रादीणश्च अभिभूयसी ॥ 3. 75

३३. सौन्धवादिः —

सौन्धवमैक्ष्माजीविकनैबोगिकयैण्डपातिकाः प्रोक्ताः ॥ 1. 45

३४. सौन्दर्यादिः —

सौन्दर्यं शौण्डिकः शौण्डो दौवारिकोपविष्टके ।

कौक्षेयपौषपाकौमीमौजीदौःसाधिकादयः ॥ 1. 52

३५. हरिद्रादिः —

मुखराद्धारयुषिष्ठिरसुकुमाराश्वरणपरिचकलगाश्च ।

परिल्ला किरात इत्यादयो हरिद्रादयः प्रोक्ताः ॥ 2. 29

APPENDIX V

Unnamed Authors and Untraced Quotations.

1.	अत्र केचिद् ... विकल्पमिच्छन्ति । ...	1. 21
2.	अनयोः पुनः ... कैश्चिद् । अपरैः...अमृहेत्यन्ये ॥ ...	17. 55.
3.	अमृतोऽमृहेहिमित्येके । ...	5. 108
4.	आदेश नः कश्चिद् । ...	4. 60
5.	इति-तेनैवोक्तत्वात् । ...	18. 12
6.	उच्योपस्य कस्यचित् । ...	4. 38
7.	उद्बुभुमान न केवाचित् ...	7. 42
8.	उच्यतेरिति कश्चिद् । ...	7. 143
9.	कश्चिद्विक्रियार्थं ... इच्छति ...	3. 6
10.	कश्चिद् द्वित्वापन्नं लमिच्छति ।...	3. 40
11.	कुञ्चिमत्तां कुञ्चिमदीत्येके ...	12. 20
12.	केचिदेतारणेषु विकल्पमिच्छन्ति । ...	2. 42
13.	केचिद् गद्योद्यमौ न वेच्छन्ति । ...	3. 32
14.	कैश्चिद् प्राकृतकोविदैः ... न सम्पद्ये ...	2. 2
15.	कसेरिति ... प्रभृतस्य इत्येके ...	5. 63
16.	चिन्तयामि केचित् । ...	3. 75
17.	तथा न स द्वाह ... इत्यर्थे । ...	1. 9
18.	तथाहि तत्रैव । ...	18. 12.
19.	तदुच्यते केचित् । ...	3. 30
20.	तुभ्यादेव ... कश्चिद्विच्छति ...	5. 90
21.	तेनापि दाह्यं ... उक्तत्वात् । ...	1. 6
22.	तेनैव ... इत्युक्तत्वात् । ...	1. 5
23.	तस्य इति कश्चिद् । ...	11. 8
24.	धातुपक्षममिति केचित् । ...	4. 20
25.	ननु ... इति नञ्मिति । ...	1. 4.
26.	कश्चिद्वचः ... इति केचित् । ...	7. 4
27.	पक्षीकीयाश्चान्योः ... अपरैः । ...	20. 16

28.	मि चैके ।	5. 99
29.	महर इत्येके ।	7. 17
30.	युदे इत्येके ।	3. 34
31.	किङ्खाविशेषोपादानाय... उमुमु-प्रभृतय इत्येके ।	6. 31
32.	लुबो इत्येके ।	3. 36
33.	वकुर्म केचिदिच्छन्ति ।	10. 6
34.	वानुवृत्तिरत्रेति केचित् ।	1. 15
35.	विटं इति कञ्चित् ।	1. 7
36.	वेत्येके ।	4. 34
37.	सफर्या समरी ... कञ्चित्	2. 24
38.	शिण्टो टिचन इत्येके ।	13. 3
39.	सत्त्वाम्तरे नित्यमित्येके ।	3. 45

APPENDIX VI

BIBLIOGRAPHY

- Abhinavagupta-*Abhinavabhāratī*, published with *Nāṭyaśāstra* of Bharata, Baroda.
- Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute.
- Anubhūtiśvarūpācārya-*Sārasvatavyākaraṇa*, Bombay, Śakābda 1950.
- Appayyadikṣita-*Prākṛtamāṇḍīpa*, Mysore, 1954.
- Apte, V. S.-*Sanskrit-English Dictionary*, New Delhi, 1968.
- Beames, John-A *Comparative Grammar of Modern Aryan Languages of India*, London, 1972.
- Bhāmaha-*Kāvya-lamkāra*, Patna, 1962.
- Bhandarkar R. G.-*Wilson Philological Lectures*, Poona, 1929.
- Bharata-*Nāṭyaśāstra* (*Nirnayasagar* ed. 1940).
- Bhāsa-Bhāsanāṭakacakra (ed. C. R. Devadhar, Poona, 1262).
- Bhaṭṭanārāyaṇa-Venisambhāra (*Chowkhamba* ed. 1940).
- Bhaṭṭi-Bhaṭṭikāvya (*Nirnayasagara* ed. 1934).
- Bhavabhūti-Mālatīmādhava (ed. M. R. Kale, 1928).
- Bhojadeva-Sarasvatikanṭhābharaṇa (*Nirnayasagar* ed. 1934).
- Bloch, Jules-La formation de la langue marathe, Paris, 1920.
- Brahmapurāṇa-(*Chowkhamba* ed.).
- Bulletin of the School of Oriental Studies, London.
- Caldwell, Robert-*Comparative Grammar of the Dravidian Languages*, Madras, 1956.
- Caṇḍa-*Prākṛtalakṣaṇa* (ed. Hoernle, Calcutta 1880).
- Chatterji, S. K.-*Indo-Aryan and Hindi*, Calcutta, 1960.
- Chatterji, S. K.-*Origin and Development of Bengali Language*, Calcutta, 1926.
- Danḍin-*Kāvya-darśa* (*Chowkhamba* ed. 1958).
- Das, Haragovind-Paia-sadda-mahannavo, Varanasi, 1968.
- De, S. K.-*Sanskrit Poetics*, London, 1923.
- Descriptive Catalogue of India Office Library, Vol. II, Part I, ed, A. B. Keith.

Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts of Orissa,
Vol. II, ed. K. N. Mahapatra.

Dhanapāla-Pāla lacchīnāmamālā, Bombay, 1960.

Dhanapāla-Bhavisattakaha, ed. Jacobi, Munchen 1918.

Dhanika-Daśarūpa, Bombay.

Encyclopaedia Britannica, Vol. XVIII.

Framji, Dhanjibhai-On the origin and Authenticity of the Arian
Family of Languages, Bombay 1861,

Gode, P. K.-Studies in Indian Literary History, Vol. I, Bombay,
1953.

Govinda-Kāvyaśraddhā, Nirṇayasagar ed. 1933.

Hāla-Gāthāsaptasatī : (i) Das Saptasatakam des Hāla, ed.
Weber., Leipzig, 1881.

(ii) ed. R. G. Basak, Calcutta 1956.

Hemacandra-Deśinānamālā, ed. M. Banerjee, Calcutta Univer-
sity, 1931.

Hemacandra-Kāvyaśūśāsana (Nirṇayasagar ed. 1934).

Hemacandra-Siddhahemacandra, ed. P. L. Vaidya, Bombay,
1958.

Indian and Iranian Studies presented to Sir E. Denison Ross,
Bombay, 1939.

Indian Antiquary.

Jagannātha-Rasagāṅgādhara (Nirṇayasagar ed. 1930).

Jain, B. D.-Ardhamāgadhī Reader, Lahore, 1923.

Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Patna.

Journal of the Department of Letters, Calcutta University.

Journal of the Royal Asiatic Society, London.

K. B. Pathak Commemoration Volume, Poona, 1934.

Kālidāsa-Śākuntala : (i) ed. Cappeller, Leipzig, 1909.

(ii) ed. M. R. Kale, Bombay, 1934.

Kālidāsa-Vikramorvaśīya (Chowkhambha ed.)

Kalpasūtra-(ed. Jacobi, Leipzig, 1879).

Kane, P. V.-History of Sanskrit Poetics, Bombay, 1923.

Katre, S. M.-Prakrit Languages and their Contribution to
Indian Literature, Bhāratiya Vidya Bhavan, Bombay, 1945.

Kātyāyana - Prākṛtamañjarī.

Keith, A. B. - History of Sanskrit Literature, Oxford, 1920.

Keith, A. B. - Sanskrit Drama, Oxford, 1924.

Koṭhala - Līlāvai (ed. A. N. Upadhyā, Bombay, 1949).

Kramadīśvara - Saṃkṣiptasāra, Calcutta, Vaṅgābda 1360.

Kṛṣṇamīśra - Prabodhacandrodaya (Nirnayasagara ed., 1935).

Lakṣmīdhara - Śaḍbhāṣācandrikā (ed. K. P. Trivedi, Bombay, 1916).

Laṅkeśvara - Prākṛtakāmadhenu.

Laddu, T. K. - Prolegomena Zu Trivikramas Prakrit Grammatik, Halle, 1912.

Linguistic Survey of India - (ed. Grierson).

Mahābhārata.

Mahatab, H. K. - History of Orissa (both Oriya and English editions).

Mammatābhaṭṭa - Kāvya prakāśa (Chowkhamba ed., 1960).

Manuśmṛti - (Chowkhamba ed., 1935).

Mārkaṇḍeya - Daśagrivavadha Mahākāvya, published by Orissa Sahitya Akademi, 1959.

Mārkaṇḍeya - Prākṛtasarvasva (ed. P. V. Bhaṭṭanāthasvāmī, Vizagapatam 1927).

Mehendale, M. A - Historical Grammar of Inscriptional Prakrits, Poona, 1948.

Narasimha - Prākṛtāśabdapradīpikā.

Nitti - Dolci, L. - Les Grammairiens Prakrits, Paris, 1938.

Orissa Historical Research Journal, Bhubaneswar.

Pāṇini - Aṣṭādhyāyī.

Pischel, R. - Grammatik der Prakrit-Sprachen (Translated into English by S. Jha, Varanasi, 1957).

Prākṛtapaingala - (ed. B. S. Vyasa, Banaras, 1959).

Pravarasena - Rāvaṇavaho or Setubandha (Nirnayasagar ed., 1935).

Purusottama - Prākṛtānuśāsana (ed. M. M. Ghosh, Calcutta, 1954).

Raghunātha - Nāṭyamanoramā, Orissa Sahitya Akademi, 1959.

Rājasekhara - Karpūramanjari: (i) ed. S. Konow, C. R. Lanman, Delhi, 1963.

(ii) ed. M. M. Ghosh, Calcutta University, 1939.

(iii) ed. N. G. Suru, Bombay, 1960.

Rājasekhara - Kāvya-mīmāṃsā, GOS 1934.

Rāmatarakavāgīśa - Prakṛtakalpataru (ed. M. M. Ghosh, Calcutta, 1954).

Rudraṭa - Kāvya-lāṅkāra (Nirnayasagar ed.).

Rudradāsa - Candralekhā, ed. A. N. Upadhye, Bombay, 1945.

Sahu, N. K. (ed.) - History of Orissa.

Sen, S. - Bhāṣāra itivṛtta, Calcutta, 1949.

Sen, S. - A Comparative Grammar or Middle Indo-Aryan, Poona, 1960.

Śeṣakṛṣṇa - Prakṛtacandrikā.

Shastri, H. P. - Bauddhagāna O Dohā, Calcutta, 1923.

Simharāja - Prakṛtarūpāvatāra (ed. E. Hultzsch, Royal Asiatic Society, 1909).

Singabhūpāla - Rasārṇavasudhākara.

Śobhākara - Alankāraratnākara (ed. C. R. Devadhar, Poona 1942).

Śrīharsa - Ratnāvali, ed. P. V. Rāmānujasvāmī, Madras, 1936.

Śūdraka - Mṛcchakaṭika: (i) Nirnayasagar ed., 1926.

(ii) ed. R. D. Karmarkar, Poona, 1950

Tagare, G. V. - Historical Grammar of Apabhraṃśa, Poona, 1948.

Thomas, F. W. - (ed.) - Kavindravacanasaṃuccaya, 1911.

Tripathi, K. B. - Evolution of Oriya Language and Script, Utkal University, 1962.

Trivikrama - Prakṛtavyākaraṇavṛtti, ed. P. L. Vaidya, Sholapur, 1954.

Vāgbhaṭa - Vāgbhaṭalāṅkāra (Chowkhamba ed., 1957).

Vākpatirāja - Gaṇḍavaho (ed. S. P. Pandit, 1927).

Vararuci - Prakṛtaprakāśa: (i) ed. Cowell, Calcutta 1962.

- (ii) ed. P. L. Vaidya, Poona 1931.
- (iii) ed. B. N. Sharma and B. Upadhyaya, Banaras 1927.
- (iv) Chowkhamba ed. 1959.
- (v) ed. C. K. Raja and K. R. Sharma, Adyar Library Series, 1946.

Varma, Siddhesvar - Critical Studies in the Phonetic Observations of Indian Grammarians, Delhi, 1961.

Viśvanātha - Sāhityadarpaṇa: (i) Chowkhamba ed.

(ii) ed. K. Kar, Lahore, 1938.

Whitney, W. D. - A Sanskrit Grammar, Leipzig, 1924.

Williams, Sir M. Monier - Sanskrit - English Dictionary, Oxford, 1951.

Woolner, A. C. - Introduction to Prakrit, Lahore, 1939.

APPENDIX VII

ABBREVIATIONS

The shortest form of abbreviations normally used is given. Sometimes the name of a well-known author stands for his standard work mentioned in this list, e. g., Vararuci, I. 1, *Prakṛtaprakāśa*, I. 1.

ABORI	Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute.
Amg.	Ardhamāgadhī.
AP.	Apebhramśa.
BH.	Bhaṭṭi.
Bh.	Bharata.
Bhām.	Bhāmaha.
BORI	Bhandarkar Oriental Research Institute.
BSOS	Bulletin of the School of Oriental Studies.
CD	Caṇḍa.
CGMIA	A Comparative Grammar of Middle Indo-Aryan,
Comm.	Commentary,
Comp. Gr.	A Comparative Grammar of Modern Aryan languages of India.
DCSM	Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts of Orissa.
DN	Desināmamālā.
DVM	Daśagrivavadhamahākāvya.
Em. or em.	Emendation.
EOLS	Evolution of Oriya Language and Script,
Ex. or ex.	Example.
gen.	genitive.
GOS	Gaekward Oriental Series.
Grammatik	Grammatik der Prakrit-sprachen.
GS	Gāthāsaptaśatī.
H	Das Septaśatakam des Hāla.

Hc.	Hemacandra.
HGA	Historical Grammar of Apabhramśa.
IA	Indian Antiquary.
imp.	imperative.
inst.	instrumental.
Intro.	Introduction.
JBORS	Journal of the Bihar and Orissa Research Society.
JDL	Journal of the Department of Letters.
JRAS	Journal of the Royal Asiatic Society.
KD	Kāvyaḍarśa.
KI	Kramadīśvara.
KM	Karpūramañjarī.
KP	Kāvya prakāśa.
KVM	Kāvya mīmāṃsā.
lang.	language.
Lañk.	Laṅkeśvara.
Les Gram.	Les Grammariens Prakṛita.
Lk.	Lakṣmidhara.
loc.	locative.
LSI	Linguistic Survey of India.
M.	Mahārāṣṭrī
Mg.	Māgadhi
MIA	Middle Indo-Aryan
Mk.	Mārkaṇḍeya
MM	Mālatīmādhava.
Mr.	Mṛcchakaṭika.
MS	Manusmṛiti.
Mss.	Manuscripts.
NIA	New Indo-Aryan.
nom.	nominative.
NŚ	Nāṭyaśāstra.
ODBL	Origin and Development of Bengali Language.
OHRJ	Orissa Historical Research Journal.
om.	omit.
PA	Prākṛtanuśāsana.

PK	Prākṛtakalpataru.
Pkt.	Prakrit.
Pl.	Plural.
PPK	Prākṛtapraśāsa.
PPL	Prākṛtapaṅgalam.
Pr.	Prthvidhara.
PS	Prākṛtasarvasva.
PSM	Pāṇi-sadda-mahāṇṇavo
Pu.	Puruṣottama.
PVV	Prākṛtavvyākaraṇavṛtti.
R	Rāvaṇavaho.
Ra	Ratnāvali.
Rt	Rāmatarkavāgīśa.
Ś	Śaurasenī.
Śak	Abhijñānasākuntalam.
SD	Sāhityadarpaṇa.
sent	sentence.
sing.	singular.
SK	Sarasvatikanthābharanām.
Skt.	Sanskrit.
Śl.	Śloka.
SR	Simharāja.
Sū	Sūtra.
Tv.	Trivikrama.
Vas.	Vasantarāja.
Viś	Viśvanātha
Ve.	Veṇisambhāranāṭakam.
Vr.	Vararuci.
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft.

ERRATA

Page	Line	Read	For
4	7	चतुर्विंशं ...	चतुर्विंशं
5	18	रेकस्व ...	रेकस्व
"	18	गौड्यास्तु ...	गौड्यास्तु
11	19 and 20	गौडौद्रा० ...	गौडौद्रा०
6	6	सुक्ष्म ...	सुक्ष्म
"	26	उक्त ...	उक्त
7	21	पुत्रमं ...	पुत्रमं
9	14 and 16	कईपुत्रमउक्तो ...	कईपुत्रमउक्तो
"	16	कविः प्रथमदृष्टः GS. VI 32	कविप्रथमसर्वः
"	28	०पुत्रमउक्तो ...	पुत्रमउक्तो
"	30	G ...	O
"	"	(add) B भमरोपि कइपुत्रमउक्तो	
13	16	अहः ...	पैः
"	18	दहं ...	दहं
16	11	देवरो before देवरो	
"	12	om. देवरो	
"	23	स्वरे ...	स्वरे
17	27	अवउदी ...	अवउदी
19	15	कफर्पा ...	कफर्पा
21	25	U ...	N
"	28	IO आद्योमेति ...	IO आद्योमेति
22	1	om चंडणं I	
23	26	G before मर्णं	
23	26	om. उर्णंता	
"	27	उर्णं ...	उर्णं
25	20	स्तम्भे ...	स्तम्भे
"	24	उर्णं ...	उर्णं
"	26	स्तम्भे ...	स्तम्भे
"	29	A ...	H
26	3	गौडीर्वा० ...	गौडीर्वा०
31	29	Rt I.3.12 ...	Rt III. 12

Page	Line	Read	For
32	13	सिणेहो ...	सिणहो
33	28	न्वा ...	इवा
"	22	om. R III 6.	
35	22	० कोण ...	० सेण
36	23	U before वासीगम ०	
38	27	IO before प्रग्नः ...	
41	2	सरिआ ...	सरआ
"	20	अहमुत्तं ...	अहमुत्तं
"	22	वृद्धिः ...	वृद्धिम्
45	11	om. वा	
46	7	० हओ ...	० अओ
"	21	० दृत्त ...	० द्रत्त
"	12	वेदूर्ध्वं ...	वेदूर्ध्वं
"	"	न्य in u, य in G ...	u इव in G
53	28	— णिदु० ...	— णिदु०
55	14	om. १० from अहित्व	
57	25	काहेह्वा ...	कहिह्वा
65	25	correct ...	wrong
67	3	अभूत् after बभूव ...	
"	22	० जौ ...	० जड
"	25	बहृह् ...	बहृप् II
68	10	अणते ...	अणति II
68	26	to after up ...	
69	12	आसन् ...	आसम्
71	8	सोष्णमादयः ...	सोष्णमादयः
"	19	सोष्ण्यु ...	सोष्ण्यु
72	22	हिरैकावः ...	हिरैकावः
73	27	वमयते० ...	वमयते०
74	16	णिकः ...	णिक
"	"	०पसृतकैः ...	प्रसृतकैः
75	8	पडविड, पाडावेड ...	पडविड पाडविड
"	9	पडविडन ...	पाडवेडन

Page	Line	Read	For
"	10	विहासाविक्रम	विहासावेकम
"	27	O	A
80	28	जम्माहइ	जम्माहइ
"	29	जम्माहइ	जम्माहइ
81	29	vas	var
"	"	here	hare
82	2	om. वा	
"	4	सुमइ	सुवइ
"	23	हरिस्वङ्गः	हरिस्वङ्गः
88	25	• स्वकाराद्	स्वकाराद्
84	28	इ for इ	इ for इ
86	23	उलुङ्ग	उलुङ्ग
87	9	हिदिङ्ग	हिदिङ्ग
"	16	मा after आकामयति	
"	23	• गेह •	• गेह •
89	7	वसावेइ	वसावेइ
90	20	उल्लाहे	उल्लाहे
91	21	हुंजेलुइ	हुंजेलुइ
"	22	लणइ	लणइ
91	25	इग्वका	इग्वका
"	27	विना before कपः	
"	30	ओङ्गणः	ओङ्गणः
92	15	• शम्पौ	• शम्पौ
93	5	• विद्विष्टः	• विद्विष्टः
95	10	ताडयते	ताडयते
"	28	विपि	विपि
"	29	कङ्कुरो	कङ्कुरो
96	7	104 upon हिन्दीअइ	
"	20	अवरिजै	अवरिजै
"	29	कुप्य after as	
"	"	कुप्य	कुप्य
99	18	माहवी •	माहवी •

Page	Line	Read	For
"	32	य after VGIO ...	
100	9	वृद्धिः ...	वृद्धिमा
101	6	GS, I, 15 after इष्टिः	
"	22	अिचते ...	अिचते
102	23	is ...	in
103	19	is ...	as
"	24	तद्वति ...	तद्विति
106	3	महाराष्ट्रयाः ...	महाराष्ट्रया
107	19	गौरये ...	गौरये
108	"	दूकोपः ...	दूकोपः
110	3	क्षणधीर ° ...	क्षणधीर °
"	10	22 upon लुः ...	
"	27	em. ...	om.
112	24	स्त्रियां ...	स्त्रियां
114	10	नुसादो ...	नुसादो
116	25	emm. ...	Sū
118	3	° शिङ्गा ...	° शिङ्गा °
"	20	चसामजा ...	चसामजा
"	25	मृज् ...	मृज्
"	27	बहुवदि ...	बहुवदि
"	29	ऊवी ° ...	ऊवि °
119	22	स्मरतः ...	स्मरते
120	25	धीदा ...	धीदी
121	28	° गमी ...	° गमी
122	19	° चिटादि ...	° चिटादि
"	17	तन्त्रिज्ज ...	तन्त्रिज्ज
"	26	अप्येवाये ...	अप्येवाये
125	7	° पाण्डिक ° ...	° पाण्डिक °
126	22	em. ...	om.
127	10	हचिरमिच ...	हचिरमिच
129	20	स्त्राय ...	स्त्राय
"	29 and 30	स ...	स
134	24	अक्षरादिधी ...	अक्षरादिधी

Page	Line	Read	For
137	26	om. सफर II	...
138	1	मच्छासिका	... मच्छासिका
138	20	पुकावमइवा	... पुकावमइवा
"	22	पुकाव	... पुकाव
"	24	परो	... परो
139	2	परो	... परो
"	8	seen	... seen
"	15	वज्रगाथ	... वज्रगाथ
"	"	रोज्ज	... रोज्ज
"	16	पुग्गइदो	... पुग्गइदो
"	18 and 19	व	... व
140	11	प्रदो	... प्रदो
"	"	परो	... परो
"	13	अज्जकिलि	... अज्जकिलि
"	15	सइ	... सइ
"	18	वाणामि	... वाणामि
142	21	to before कोप	...
143	18	वणं	... वणं
144	19	अच्छट्ठ	... अच्छट्ठ
"	23	"	... अच्छट्ठ
145	2	12 upon गम्भिर	
"	3	13 upon पटुम	
"	6	14 upon आचरौद	
"	13	जोही	... जोही
"	"	IO before जोही	
"	27	ववा	... ववा
146	5	इत्थापेसौ	... इत्थेपेसौ
147	9	अपभ्रंको हि०	
		along with इतिवद्.	
149	20	अत्थ	... अत्थ
"	UIO before आगरदा		
"	"	G before इदु	
150	12	G before कत्था	

Page	Line	Read	For
"	13	G before मङ्गाकुपति	
"	20	G	... O II
"	32	aloe	... alo
151	22	em.	... om.
"	27	उस्मर	... उस्मद्
152	1	हणुमंते	... हणुमंते
"	"	उहुड	... उहुड
"	2	मरिड	... मरिडो
"	18	उहुड	... उहुड
"	19	मचिडम	... मचिडस
155	31	इतिहस्र्यां	... उतिउस्र्यां
156	28	G before तुम्हइ	
"	29	लुमं	... लुम
157	8	तुम्ह	... तुम्ह
"	21	० म्हाइं	... ० म्हाइं
158	5	90 upon प्राकृत ०	
"	16	एकलि	... एकलि
160	9	महाराष्ट्रयाभयेन	... महाराष्ट्रयाभयेन
"	18	पदादेशः	... पदादेशः
"	25	चतुह	
161	28	वचेक्षवः	... वचेक्षवः
163	23	मणुतो	... मणुतो
"	26	तावित्यत्र	... तावित्त्र
"	27	सोपि	... सोपि
164	18	separates दूरत	... sexparates दुरस
165	4	मध्यदेशीया	... मध्यदेशीया
166	26	ध	... ध
167	20	कुपति	... कुपति
168	19	०	... ०
169	18	O	... IO
"	21	कण्ठने	... कण्ठनि
"	25	thus	... the
"	29	पङ्कती	... पङ्कती

बोर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

काल नं० 25.01 KRI
लेखक Acharya Krishama Chandra
शीर्षक Prakata-Sarvasva
खण्ड XI क्रम संख्या 4868
